TÁRSADALMI ÖNISMERET ÉS NEMZETI ÖNAZONOSSÁG KÖZÉP-EURÓPÁBAN

TELEKI LÁSZLÓ ALAPÍTVÁNY

TÁRSADALMI ÖNISMERET ÉS NEMZETI ÖNAZONOSSÁG KÖZÉP-EURÓPÁBAN

TELEKI LÁSZLÓ ALAPÍTVÁNY
BUDAPEST
2002

Készült a Teleki László Intézet
Közép-Európa Tanulmányok Központjában
az OM Nemzeti Kutatás Fejlesztési Program
„Nemzeti identitás és kulturális külpolitika”
alprogram támogatásával.

A közölt dolgozatok a Teleki László Intézet 2001. szeptemberi
Társadalmi önismeret és nemzeti önazonosság Közép-Európában
című konferenciájára készültek.

Szerkesztette:
Fedinec Csilla

ISBN 963 86291 4 2

© Teleki László Alapítvány

Tartalomjegyz k

Kovács Éva:
Identitás és etnicitás Kelet-Közép-Európában 7

Közép-Európa politikák változása

Ablonczy Balázs:
Francia Közép-Európa-politika a két világháború között.....25

Eiler Ferenc:
Németország Duna-völgyi politikája 1920–1938 37

Varannai Zoltán:
Közép- és Kelet-Európa-koncepciók a két világháború közötti Magyarországon – Az 1940-es Magyar Nemzet-vita alapján.....63

Lagzi Gábor:
Lengyelek és ukránok – a két nacionalizmus találkozása – Ukránok Lengyelországban, 1918–1939 77

Deák András:
Kelet-Közép-Európa a ’90-es évek orosz külpolitikájában.....93

Önismeret és mítosz

Trencsényi Balázs:
Csontvázak a szekrényben – Lucian Boia a román történeti mítoszokról 111

Hamberger Judit:
A szlovák történetírás vitái Csehszlovákia értelmezéséről – 1990-es évek.....129

Losoncz Alpár:
Mítosz és önismeret ellentmondásai Szerbiában 151

Identitás és politika

Albert Réka – Zempléni András
A nemzeti identitás sajátosságairól 167

Kántor Zoltán:
A nemzeti identitást formáló intézményrendszerek 177

Papp Z. Attila:
A kisebbségi nyilvánosság sajátosságai 189
Fosztó László:
Van-e cigány nemzettudat? 207
Gyurgyík László:
A homogén és heterogén származás szerepe
az asszimilációs folyamatokban 225
Sebők László:
Közép-Európa múltja térképeken 245

Kulturális örökség és nemzeti identitás

Keszei András:
A megfoghatatlan nyomában – A szellemi örökség
meghatározása és a kultúra szerepének átértékelődése.....255
Erdősi Péter:
A kulturális örökségvédelmi törvény vitája
a magyar parlamentben 269

Kovács Éva

Identitás és etnicitás Kelet-Közép-Európában[1]

Mi a világhelyzet? Identitás és etnicitás a *mainstream* diskurzusokban

Az utóbbi másfél évtizedben élénk tudományos vita rajzolódott ki az etnicitás és az identitás újraértelmezése körül. Valójában nem is vitának, hanem újratematizálásnak, új tapasztalati tények és filozófiai, elméleti szociológiai megfontolások összehordásának lehetünk tanúi. A téma virágzásának két okot szokás tulajdonítani: a globalizációt és a politikai blokkok megszűnését.

A *globalizáció*, ha van ilyen egyáltalán, abban minden kutatója megegyezik, olyan strukturális átalakulás, mely a modernitás alapjait érinti. E korszakot – akár későmodernnek, posztmodernnek, reflexív modernitásnak, rizikó- vagy hálózat-társadalomnak is hívják[2] – a tér és az idő szemlélésének gyökeres megváltozásával jellemzik a társadalomtudományok. A sokrétű globalizációból számunkra az egyik leglényegesebb momentum az információk, a javak és az egyének eddig soha nem tapasztalt méretű szabad áramlása. A térhez és a helyhez rögzült társadalmi viszonyok átrendeződése ugyanis megkérdőjelezte, sőt gyakran érvénytelenné tette a korábbi identitásmintákat: az egyén társadalmi azonosságáért időről-időre maga „felel" saját élettörténete koherenciájával.

A tömeges vándorlás a fogadó országokban – a modernitás egyik paradoxonaként – a többségben és a kisebbségekben újra életre hívta a korábban meghaladni vélt, és a nacionalizmus formájában elutasított *etnopolitikát*, az etnicitásba való bezárkózást, az etnosz abszolutizálását. Egyúttal a bevándorlók

---

1 Az alábbi gondolatok szükségszerűen elnagyoltak. Ennek csak egyik oka az, hogy előadás-szöveget írtam, a másik, hogy számos esettanulmány és már vagy tíz éve folyó kutatásaim ellenére hosszú idő után most fogalmazom meg újra az identitással és az etnicitással kapcsolatos elméleti kérdéseimet és feltevéseimet – abban bízva, hogy azokat az értő kritika és eszmecsere előbb-utóbb kiérleli.

2 Az eltérő fogalomhasználatokhoz lásd itt most csak az utóbbi tíz év fontosabb köteteit: Bhabha, H. K.: „DissemiNation. Time, narrative, and the margins of the modern nation", in: Bhabha, H.K. (ed.): *Nation and Narration*, London, New York, 1990, 301–327., Giddens, A.: *Modernity and Self-Identity – Self and Society in the Late Modern Age*, Oxford/Cambridge: Polity Press, 1991., Bauman, Z.: *Modernity and Ambivalence*, Cambridge: Polity, 1991., Hannerz, U.: Cultural Complexity. Studies in the Social Organisation of Meaning, New York, 1992., Beck, U. – Giddens, A. – Lash, S.: *Reflexive Modernisation – Politics, Tradition and Aestetics in the Modern Social Order*, Oxford/Cambridge: Polity Press, 1994., Lash, S. – Friedman, J.(ed): *Modernity and Identity*, Oxford/Cambridge: Blackwell, 1992., Appadurai, A.: *Modernity at Large, Cultural Dimension of Globalisation*, Minneapolis/London: Univ. Of Minnesota Press, 1996., Hall, S. – DuGay, P. (ed.): *Questions of Cultural Identity*, London/Thousand Oaks, New Delhi, 1996., Castells, M.: *The Power of Identity*, Oxford: Blackwell, 1997. 5–67.

körében ún. *hibrid- és diaszpóra-identitások*[3] kialakulásához, illetve megmutatásához vezetett, melyek nemcsak az asszimilációs elméleteknek, hanem a liberális indíttatású multikulturalizmusnak is fricskát mutatnak. A multikulturalizmus gyakorlatáról (s hangsúlyozom, itt nem az elgondolók szép reményeiről beszélek) ugyanis idővel kiderült, hogy nem feltétlenül töri át a rasszizmus falait, sőt nemegyszer az asszimiláció, gettósodás vagy marginalizálódás alternatíváit nyújtja csak.[4] A multikulturalizmus gyakorlata nem szűntette meg végleg az aszimmetrikus viszonyt többség és kisebbség között, s nem orvosolhatta a kisebbségek alacsonyabb társadalmi státuszából eredő hátrányokat sem. Ráadásul, a multikulturalizmus diskurzusa gyakran csupán a kisebbségek iránti érdeklődést tudta felkelteni, mely a kisebbségi reprezentációt az etnofesztiválokba, a konyhaművészetbe, az egzotikumokba, tehát a meghaladni akart esszencialitás keretei közé szorította. A hibrid- és diaszpóra-identitások így nemcsak a rasszizmussal, hanem a multikulturalizmussal is feleselnek akkor, amikor egyfelől a köztes-azonosságokat hangsúlyozzák, másfelől (egyes diaszpórák esetén) maguk is etnikailag bezárkóznak (miután kulturális örökségüket, elhagyott hazájukat – a multikulti kíváncsiságot is kielégítendő – újrateremtették).

A nyugati bírálók szerint a modernitás egyik uralkodó eszméje, a *liberalizmus* az etnicitást kezdetben gyakran a premodernbe (és a tudattalanba) kívánta visszaszorítani, később az imént említett multikulturalista válaszokkal kísérletezett. Hasonlóképpen járt el a másik térfélen a szocializmus is, amely saját komplexitás-kritériumai közül vagy kiűzte, vagy erősen ellenőrizte, illetve kisajátította az etnicitás kategóriáját.[5] Míg ezek érvényesítésére a szocializmus kezében komoly elnyomó apparátus volt, addig a liberális modernizátorok lényegében tanácstalanul álltak az elmúlt évtizedekre világossá váló etnikai törésvonalak, szélsőséges rasszizmusok előtt és jó esetben is csak *ad hoc* válaszokat voltak képesek adni. Sőt, egyes szerzők szerint „ad-hocéria" uralkodik, vagyis nemcsak arról van szó, hogy egymástól homlokegyenest különböző válaszokat hallunk akár azonos szereplők szájából is véletlenszerűen, hanem arról, hogy e magatartásforma habitussá kristályosodik ki.[6]

A modernitás elsöprő sikere – és nemcsak a nagy vesztesek, hanem a pillanatnyilag vesztésre állók, vagy éppen győzelemre törők körében is – *ellenidentitásokat* termelt ki, melyek a legkönnyebben a nacionalizmusban és a későmodern populizmusban[7], a rasszizmusban leltek formára. Ezek egyik közös sajátossága,

---

3 Clifford, J.: „Diasporas", in: *Cultural Anthropology* Vol. 9. Nr. 3., 1994, 302–338. Gilroy, P.: „Diaspora, utopia and the critique of capitalism", in: Gilroy, P.: *There Ain't No Black in the Union Jack: The Cultural Politics of Race and Nation*, London: Hutchinson, 1987. 153–222., Bhabha, H.: „Culture's In-Between", in: DuGay, P. (ed): *Production of Culture/Culture of Production*, London, Thousand Oaks, New Delhi, 1996. 53–60. A diaszpóra- és a hibrid-identitások elméleteinek kritikáját lásd Anthias, F.: „New Hybridities, Old Concepts: the Limits of Culture", in: *Ethnic and Racial Studies*, Vol. 24. No. 4. July 2001, 619–641.

4 A multikulturalizmus kritikájához lásd Hall, S.: „New Ethnicities", in: Donald, J. – Rattansi, J.: *„Race", Culture and Difference*, London, 1997, 252–259.

5 Schöpflin, Gy.: „Etnicitás és demokrácia Közép-Európában", in: *Európai Szemle* 11.évf. 41., 2000.

6 Fish, S.: „Butik-multikulturalizmus", in: *Lettre Internationale*, 31. 1998–99 tél, 76–80.

7 Burke, P.: „We, the People: Popular Culture and Popular Identity in Modern Europe", in: Lash-Friedman (1992), 293–308.

hogy – bár mindegyik többnyire a „hagyomány" és/vagy a „közösség" visszatérését hangsúlyozza – mivel normatív és erkölcsi tartalmaikat a modernitással elveszítették, alapvetően *fundamentalista* identitáspolitikák. Az antiglobalista kritika is gyakran ilyen mezben jelenik meg a politikai kűzdőtéren.

A politikai *blokkok megszűnése* – különösen az európai társadalmakban – szintén az identitás és az etnicitás újraértelmezéséhez vezetett. Egyrészt a kelet-európai azonosságokat fogalmazták újra, másrészt a kelet-európai átmenetek problémáira adott gyakran mind a „nyugati" mind a „keleti" világ etnikai természetű választ. A blokkok eltűnése, az új és folyton mozgó etnikai és politikai határok tovább gyengítették a modernitás és a globalizáció által már kikezdett nemzetállamokat. Itt elég utalnom a *valóságosan mozgó határok* közül a német egyesülés identitás-projektjeire, a Szovjetunió összeomlását követő nemzetállamosodásra, a cseh és szlovák szakításra és a volt Jugoszláviában dúló háborúkat követő területi átrendeződésekre. A politikai határvonalak újrarajzolása persze nem hozott tiszta képleteket a határokon belül: az esetek többségében a határok – és az általuk kijelölt identitások – újratermelődtek, jobban mondva a kategorizáció új formáit hozták magukkal.[8] Ráadásul – úgy tűnik – minden mozgásban van még, hiszen az azonosságok megszilárdításához, az élettörténetek koherenciájához (a szocializmus megélt évtizedeinek beillesztéséhez) időre van szüksége az átmenet nemzedékeinek.[9] Ugyanakkor az olykor áttekinthetetlennek tűnő események szokatlanul élesen mutatnak rá a későmodern etnicitás sajátosságaira: egyrészt annak relációs és reflexív, másrészt töredezett természetére.

A valóságosan mozgó határok mellett a *virtuális határmozgások* jelentik az új dimenziókat, egyúttal komoly kihívásokat az európai államok és népek számára. Az Európai Unió létrejöttével, bővülésével és bővülésének ígéretével, az Unióba vágyakozással és az Uniótól való rettegéssel új etnicitás- és identitáskonstrukciók születtek. Versengés és helyezkedés – mindkettő kedvez a (túl)etnicizált politikáknak.

A globalizáció és az Európai Unió más-más azonosságokat kínál, melyek egyszerre hatnak az átmenettel, azaz az új modernizációval küszködő társadalmakra: hol másutt, ha nem itt tobzódna a posztmodern identitás, gondolhatnánk. A reflexivitás autonómiája azonban nem mindig adatik meg e térségben: a diskurzusok többsége ugyanis a *„nyugati világ" által előírt keretek* között jelenik meg. A posztmodern identitásformák közül így elsősorban nem a kozmopolitizmus, a hibrid-, vagy a diaszpóra-identitás, hanem a jó öreg (esszencialista) etnicitás nyomja rá bélyegét erre a régióra. Az autonóm reflexivitás hiánya – mely legjobban a civil társadalom lemaradásaiban

---

8 A rendszerváltás utáni identitás-projektekről a biográfiai szinteken lásd Breckner, R. – Kalekin-Fishman, D. – Miethe, I. (ed.): *Biographies and the Division of Europe*, Opladen: Leske+Budrich, 2000., és Göschel, A.: „Nyugat és Kelet feszültségei – Mentalitáskutatás egy 'kultúra-, elbeszélés- és emlékezetközösségben', a Német Szövetségi Köztársaság új szövetségi államaiban", in: *Regio* 2001/1. 22–44.

9 Egy, az első magyar parlamenti almanach autorizált életrajzait elemző írásomban kimutattam, hogy miként írja át – és olykor zilálja össze, illetve semmisíti meg – az élettörténeteket a rendszerváltás. Lásd: Kovács, É.: „A rendszerváltók almanachja" in: *Világosság* 1994/4. 64–79.

ragadható meg, de a régió munkaerő-piaci sajátosságai, vagy a befektetői struktúra is jól mutatják –, a mozgó és mozgásra készülő határok okozta bizonytalanság, valamint a globális, illetve az uniós szereplők és a nyugat-európai értelmiség bizonytalansága a kelet-európai átmenetek értelmezésében sok esetben visszaállítja a *bináris oppozíciókat*, a blokkok helyébe a Kelet-Nyugatot, a civilizálttal szemben pedig a barbárt, a törzsit, az esszencialista etnoszt. Ez érhető tetten például a volt jugoszláviai konfliktus NATO-megoldásában, mely a banditizmust is etnikai tisztogatásként értelmezte és a Dayton-i egyezménnyel maga is formális etnikai tisztogatást kényszerített ki. A csak az etnicitást „értő", elismerő gondolkodás- és beszédmód tehát valóságos etnicitást teremtett, ha csak időre és konkrét akciókra is, de etnikai kötelékbe fűzte a szereplőket. Nem állítom ezzel azt, hogy az etnikai közösség lehetősége amúgy ne lett volna meg a harcoló felekben, azt azonban igen, hogy semmi sem bizonyítja, hogy a jugoszláv háború elsősorban etnikai konfliktusként értelmezhető.[10]

Az eddigiekben az etnicitás és identitás kritikájának általam ismert *mainstream* szempontjait vázoltam, melyben régiónkat alapvetően „kívülről" szemlélték. Nézzük meg ezek után, hogyan jelenik meg „belül" a kelet-közép-európai térség. (Itt kell előrebocsátanom, hogy – noha hipotéziseimet az egész régióra fogalmazom meg – példáim elsősorban magyarországiak lesznek.)

A régió „sajátos" problémái

Belülről nézve sem látszanak a dolgok nagyon másképp, csak egy kicsit kuszábbnak. E kuszaság oka, hogy régiónk egyszerre három projektet kénytelen „menedzselni", melyek egymásra is folytonosan hatnak: 1) a demokratikus átmenetet, 2) a modernizációt globális környezetben és 3) az európai integrációt.

1. A *demokratikus átmenet* már önmagában embert próbáló feladat. Az első tíz évet felemésztette a demokratikus intézmények felállítása és beüzemelése, s érzékelhetően várat még magára a civil társadalom és az „alpolitikák" felépülése, vagyis olyan kollektív identitásmintázatok kialakulása, melyek képesek az életfeltételek szervezésére és a politikai mozgósításra.[11] Míg a nyugati világban az utóbbi évtizedekben a modern politikai intézmények bizonyos fokú kiüresedése, a kormányapparátusok gyakran tapasztalt lomhasága, az elitek mozdulatlansága, és nem utolsó sorban a tudományos kritika intézményes renyhesége oda vezetett, hogy a politika nem-institucionális formái virágozzanak, addig nálunk „egy csapásra", lényegében a semmiből kellett megteremteni a politikai intézményeket, amelyek – bár kialakításuk óriási teljesítmény volt – egyelőre szabadon uralhatnak mindent, ami politikai.

---

[10] Hasonló megfigyeléseket tesz Rogers Brubaker és Craig Calhoun is. Lásd Brubaker, R.: „Csoportok nélküli ernicitás", in: *Beszélő*, III. folyam 6. évfolyam 7–8., 2001. július-augusztus. Craig Calhoun: „Társadalomelmélet és identitáspolitikák", in: Zentai Viola (szerk.): *Politikai antropológia*, Osiris-Láthatatlan Kollégium, 1997, 99–113.

[11] Lásd U. Beck: „The Reinvention of Politics: Towards a Theory of Reflexive Modernisation", in Beck-Giddens-Lash (1994) különösen 16–23.

A civil alpolitikák hiánya (a civil kontroll, a reflexivitás és a közösségiség más alternatíváinak hiánya) különösen védtelenné teszi e társadalmakat „etnopolitikai vállalkozóikkal" (kormányok, pártok stb.) szemben.[12] S ha e vállalkozók nem is képesek valóságos etnikai közösségekbe csoportosítani (*grouping*), szoros összefogásra és összetartásra mozgósítani a szerteágazó társadalmi akaratokat, a csoportalkotás etnikai diskurzusát gyakran a végsőkig feszítik: a lehetséges csoporthatárokat az etnicitás, illetve a nacionalizmus karámjába szoríthatják. Ezt láthattuk például a Mečiar-i Szlovákiában vagy helyi szinten Funar Kolozsvárján, – de szociológiailag hasonló következtetéseket vonhatunk le a határon túli magyar kisebbségi csoportok pártosodási, politikai részvételi folyamataiból is.

Néhány példa az átalakuló etnicitásokra. A demokratikus átmenetben született és az identitáspolitika intézményes kereteit hivatott biztosítani a magyarországi kisebbségi önkormányzati rendszer, mely a politikai tőkéhez való hozzáférést (laza) etnikai feltételekhez köti: olyan keret tehát, mely – még ha csupán formálisan, diszkurzív módon és alkalomszerűen, de – etnicitást teremt olyan társadalmi kapcsolatok esetén is, melyek addig nem, vagy jóval kisebb valószínűséggel foglalták magukba annak esélyét.[13] Kérdés, hogy az így formált „kisebbségi csoportok" (romák, németek, szlovákok stb.) meddig és milyen fajta társadalmi cselekvésekben képesek kellő kohéziót mutatni, azaz valóban sajátos etnikai csoportként működni.[14]

A hazai németek, szlovákok stb. kisebbségi önkormányzati keretek között is megjelenített etnopolitikájától alapjaiban tér el a romáké. Míg az előbbieknél egy sikeres asszimilációt fordíthat vissza, illetve alakíthat át a politikai részvétel, de vélhetőleg nem jár majd társadalmi státuszveszteségekkel, sőt státuszemelkedéssel is kecsegtet, addig a hazai (és a közép-kelet-európai) cigányság körében a szocializmus évtizedeiben lezajlott folyamatokat csúfság volna asszimilációnak nevezni. Saját kultúrájuk elvesztésével nem járt együtt a többségi kultúra elsajátításának még az esélye sem: ez az „asszimiláció" ha lehet, csak fokozta a cigányság megbélyegzettségét és kirekesztettségét, még akkor is, ha nem mindenütt vezetett gettósodáshoz. A magyar kisebbségi önkormányzatiságban megtestesülő politikai részvételi forma természetéből fakadóan nem elégítheti ki a hazai cigányság tagolt politikai érdekeit, jó esetben mindössze láthatóbbá teszi azokat. Egyúttal a cigányság etnicizálása – mely a politikai és a mindennapi diskurzusban egyszerre alkalmaz esszencialista és funkcionalista érveket – egyre inkább társadalmi státuszcsoportokat zár a cigányság

---

[12] Az etnopolitikákhoz lásd az *Antropological Journal on European Cultures* 1999/1–2. „The Politics of Anthropology at Home I. II." címmel megjelent tematikus számait. Az etnicitás tanulmányozásának sajátos kritikáját adta legutóbb Banton, M.: „Progress in Ethnic and Racial Studies" c. írásában. In: *Ethnic and Racial Studies* Vol. 24. No. 2. March 2001. 173–194.

[13] Hasonló dolog történt pl. Jánossomorján is, ahol a kisebbségi önkormányzatiság és a jórészt osztrák és német tőkével történő modernizáció „teremt" etnicitást, sőt etnikai emlékezetet is. Lásd Baumgartner, G. – Kovács, É. – Vári, A.: „Paradox integráció a határban: Andau és Jánossomorja a rendszerváltás után", in: *Közép-Európai Tanulmányok Központja 2000. évi évkönyve*, Budapest, 2001.

[14] A kisebbségi önkormányzatiság ellentmondásosságairól lásd Eiler, F.: Ergebnisse und Probleme des Systems der Minderheiten-Selbstverwaltungen in Ungarn. Dilemmas einer gesetzlichen Regelung, in: *Der Donauraum*, 2001/3.

etnikai kategóriájába.[15] Félő, hogy a romák diszkriminációjával kapcsolatos nagyfokú és széles konszenzusra alapozott érzéketlenség (melyhez mérhető talán csak a nők és a gyermekek jogaival összefüggésben érzékelhető) és a legutolsó évtizedben kialakult jóléti rasszizmus az etnikai bezárkózás és „tisztogatás" irányába visz. Ezt sejteti egyfelől a cigányság kényszerű elvándorlása Kelet-Közép-Európából (a szlovákiai romák kivándorlási hulláma, a zámolyi romák esete stb.), a gettósítás (a cseh és a magyar példák), a bűnüldöző szervek diszkriminatív hozzáállása, a média általános előítéletessége stb. Másfelől erre utalnak a hagyomány, a nyelv, a kultúra felelevenítésére és újratanulására irányuló törekvések, valamint a roma önszerveződés új formái: a gettók, cigánytelepek saját, szervezett védelmétől és a pártosodási törekvésektől egészen az EU-állampolgárság, vagy – izraeli mintára – *Romanestan*, az önálló roma állam követeléséig.[16] Szándékosan használom a szélsőséges példákat is, mert jól mutatják a roma etnicitás belső újra-, illetve áttematizálásának mai dimenzióit, melyek korántsem csupán az „együttélés" irányába mutatnak.[17] A roma felemelkedés idővel talán szélesedő csatornái és a multikulti értékek fokozatos térhódítása a térségben önmagukban nem teremtenek egyenlő esélyeket. Ez a felemelkedés egyeseknél a többségbe való feloldódást is eredményezheti, ám ellenkező esetben nyilván kitermel egy (belül valószínűleg tagolt és sokszínű) roma *high society*-t, mely érdekeit politikai úton is érvényesíteni akarja majd. S amennyiben az ideológiai alapon szerveződő pártokban nem talál partnerre, más formákat fog keresni.

Még mindig az önkormányzatiság példájánál maradva – s azt kiterjesztve a kisebbségi törvény és a népszámlálás esetére is – egészen más, de a rendszerváltáshoz képest mindenképpen új etnopolitikákhoz folyamodtak a magyarországi zsidók. Míg a civil társadalmasodásban a zsidó etnicitás élénk újrafogalmazásának lehetünk tanúi (1990 óta új kulturális szervezetek, oktatási intézmények, életforma- és vallási közösségek, új identitás-mintázatok[18] stb. jöttek létre, sőt egyes vizsgálatok az asszimiláció visszafordulását, pl. a vegyes házasságok csökkenését jósolják[19]), a formális politikai részvétel – bár ilyen törekvések is megjelentek egyes zsidó közösségekben – egyelőre elutasításra talált. A „láthatóságnak" a cigányságban is jelen lévő dilemmájára e másik, gyakran megbélyegzett csoport képviselői egyelőre nemmel válaszoltak.[20]

---

15 Lásd Kemény I.: A magyarországi roma (cigány) népességről két felmérés tükrében", in *Magyar Tudomány* 1997/6. 643–655., Cahn, C.: „Smoke and Mirrors: Roma and Minority Policy in Hungary", in *Der Donauraum* 2001/3. 101–108. Lásd még Szelényi Iván interjúját a *Lettre Internationale* 40. számában (2001).

16 Lásd a „Wir sind anders" /Mi mások vagyunk/ c. interjút Nikolai Gheorghe-val, a nemzetközi romamozgalom egyik vezetőjével (*Profil* 32, 2001. augusztus 6. 66–67.)

17 Etnikai alapú interetnikus együttműködésekre is van persze példa, lásd Bakó, B.: „Itthon vagyunk megszokva" – egy barcasági magyar közösség lokális identitás tudatáról és interetnikus kapcsolatrendszeréről, in: *Regio* 2001/3. Azonban a kooperációs formákban is közös a politikum, mint új elem.

18 Ezeket az új identitásokat külön kötetben foglaltuk össze. Lásd: Kovács, É – Vajda, J.: *Mutatkozás. Zsidó Identitás Történetek*, Múlt és Jövő: Budapest, 2002.

19 Lásd Kovács, A.: „Zsidó és nem zsidó vegyesházasságok a második világháború után született generációban", in: *Valóság* 1990/9. 89–95.

Mindhárom példa arra volt hivatott, hogy a demokratikus átmenet deficitjeit, néha nem-szándékolt káros következményeit felvillantsa. Az első esetben azt láttuk, hogy az etnicitás esélye etnopolitikák kifejlődéséhez vezethet a *virtuális* – azaz még az imaginárius értelemben sem létező – *közösségeket* megjelenítő vállalkozók és szédelgők „kezében". A második esetben azt próbáltam sejtetni, hogy a kisebbségi – etnikai – jogalkotás más demokratikus intézmények, civil érdekérvényesítő szervezetek és toleráns közbeszéd híján *proaktív etnikai mozgalmak*, azaz magas szinten szervezett etnikai közösségek kialakulásával járhat.[21] A harmadik példa – Hobsbawm kifejezését kissé átalakítva – a *protoetnikus*, tehát az alulról és a civil világból induló fejlődés lehetőségét kívánta bemutatni.

2. *Modernizáció globális környezetben.* Az átmenet társadalmainak ez a projektje is konfliktusokkal teli. Először is azért, mert a tőke- és a munkaerő-áramlás más csapásokon és irányokban halad. A tőke alapvetően befelé áramlik nyugatról, míg a munkaerő elsősorban kifelé mozog nyugati irányba. Egyik mozgás (és a mozgással szimbolizált tevékenység és társadalmi kapcsolat) sem ismert és megszokott a szereplők számára, vagyis nincsenek bevett szokások, csupán gyorsan elsajátítható (és elsajátítandó) és az ismétlés elvére épülő kész viselkedés-minták, melyekben a másik szinte mindig „idegen, vendég, aki tegnap jött és ma marad"[22]. Az alkalmazkodás „gyorstalpalójában" a megfelelés kényszere gyakran vezet sztereotipizáláshoz és csalódáshoz: a másságok bináris oppozíciójához és etnikai kategorizációhoz.[23] (Ezzel nem állítom persze azt, hogy ne lenne könnyebb helyzetben a nyugati befektető Csehországban, mint a kelet-európai vendégmunkás Ausztriában, vagy az erdélyi magyar alkalmi munkás Magyarországon.) Saját kutatási tapasztalataim alapján úgy látom, hogy az ilyen etnikai reprezentációk a mindennapi életben vadul változatosak nemcsak dinamikájukban, hanem élettartamukban is, mindazonáltal előbb-utóbb nyugvópontot találnak a *másságok elfogadásában*, és csak ritkán vezetnek magas fokon szervezett közösségiséghez. Ez nem jelenti azt, hogy egy antiglobalista etnopolitika/nacionalizmus ne használhatná őket modernizációs kudarcai bűnbakjául (v. ö. „osztrák vircsaft").

A másik konfliktusforrást az jelenti, hogy – szemben Nyugat-Európával – a globalizáció térségünkben gyakran nem a késő-, hanem a koramodern eszközeivel lép fel. Mondhatnánk azt is, hogy „gyarmatosító" módszereket alkalmaz, azt feltételezi ugyanis, hogy nem ütközik se versenybe, se komoly intézményes és

---

20 Úgy vélem, hogy nem azért, mert ebben az etnikai csoportban gyengébb volna a kohézió és szerteágazóbb az érdekek hálója, mint a romákéban. Sokkal inkább azért lehet így, mert más a viszonyuk a holocausthoz. A romákat Magyarországon nem összeírták, hanem összefogdosták. A zsidókat írásos dokumentumaik, „megszámláltságuk" segítségével deportálták.

21 Lásd Castells (1997).

22 Lásd Simmel, G.: „Exkurs über den Fremden", in: Loycke, A. (Hg.): Der Gast, der bleibt – Dimensionen von Georg Simmels Analyse des Fremdseins, Frankfurt/New York/Paris: Campus, 1992. 9–16.

23 Számtalan példát találtunk erre az amerikai hadsereg megjelenésekor Taszáron. Lásd Kovács, É.: Megszállók, vendégek, szomszédok: Az amerikai IFOR-misszió Taszáron és Kaposváron In: *2000*, 2001/2.

civil ellenállásokba.[24] Mégsem hívhatjuk tiszta szívvel gyarmatosítónak. Egyrészt számtalan vágyott dolgot a „gyarmatosító" hoz be az országba (demokratikus intézményrendszer, új technológiák, munka-ethoszok, fogyasztási javak stb.), másrészt az ellenállás elmaradásáért ki más, ha nem magunk vagyunk felelősek – az általunk választott politikai vezetésen, demokratikus intézményeinken, a szabad sajtón és civil szervezeteinken keresztül. Akárhogy is, de az ellenállásra való képtelenség kedvez a kolonializációs értelmezéseknek, s ezáltal a munka világának konfliktusai etnikai ellentétekként jelenhetnek meg (v. ö. koreai brutalitás, osztrák pitiánerség, kegyetlen német módszerek, együgyű amerikaiak – lusta, maffiózó magyarok). A tendenciákat tekintve mégis úgy látom, hogy a globális típusú érintkezések gyakorivá válása inkább *megosztott kötődésekhez*, lojalitás-konfliktusokhoz és töredezett identitásokhoz (jó esetben többszólamúsághoz, kettős perspektívához, köztes-identitásokhoz), mint etnikai bezárkózáshoz vezet.

Itt kell azonban megemlíteni azt is, hogy Magyarország – egészen egyedi módon – kettős szerepben jelenik meg kelet és nyugat, globális és lokális dimenzióiban. Míg nyugatról nézve keletinek, gyarmatosítottnak láttatja magát, keletről nyugatnak számít.[25] Ráadásul az ellesett gyarmatosító *skill*-eket „kicsiben" kamatoztatja a szomszédos országokban, illetve az onnan érkezőkkel szemben. Bár nincsenek pontos adataink, mégis ezt sejteti a hazai gazdasági és politikai befektetők tevékenysége Romániában, Szlovákiában, Ukrajnában és az ex-jugoszláv szomszédállamokban, de – már pontosabb kutatási eredményekre alapozva – ezt mutatják a határon túlról érkező illegális munkavállalókkal szembeni hazai attitűdök is. Különösen bizarrá válik a kép, ha hozzátesszük azt a színfoltot, hogy az ily módon „gyarmatosítottak" szintén magyarok, bár a köznyelv gyakran ragasztja rájuk a „román", „tót", „ukrán" bélyeget. Úgy vélem, ezek a jelenségek legalább annyira *kikezdik a nemzeti entitást és identitást*, mint amennyire – mások szerint – erősítik azt.

3. A globalizációs és modernizációs projekttel részben párhuzamosan a térség több-kevesebb sikerrel birkózik az európai integrációval is. Az etnicitás felől nézve a legfontosabb itt a határok kérdése, még pontosabban: a *határok kérdésessé válása*. Unión kívüliségünk mindennapi és általában negatív élmény önmagunkról: annak megtapasztalása, hogy „még nem vagyunk elég jók". Az unió határai a szimbolikus politika szabad prédái: Kelet-Közép-Európa kirekesztésével próbál szavazatokat szerezni pl. az osztrák Szabadságpárt (FPÖ), és vice versa, az unió „kirekesztésével" és megbélyegzésével reagálnak egyes itteni politikusok. Tanácstalanul és

[24] A gyarmatosítás-narratíváktól a kelet-európai értelmiség sem (volt) mentes. Lásd Wessely, A.: „The Cognitive Chance of Central European Sociology", in: *Replika*, Colonization or Partnership? Eastern Europe and Wester Social Sciences, Special Issue, 1996. 11–20., Csepeli, Gy. – Örkény, A. – Scheppele, K. L.: Kelet és Nyugat között és Zuzana Kusá: Szerzett vagy öröklött immunhiány? In: *Replika* 33–34. 1998. december, 35–48. és 53–60.

[25] Ez sajátos „tolmács"-identitásokhoz vezet (ezeket hívta Bhabha in-between identitásoknak). Lásd Kovács, É. – Melegh, A.: „Lehetett volna rosszabb is, mehettünk volna Amerikába is" – Vándorlástörténetek Erdély, Magyarország és Ausztria háromszögében, in: Sik, E.(szerk.): *Diskurzusok a vándorlásról*, Budapest: MTA PTI, 2000. 93–154.

irigyen szemlélik egymást a listán várakozó államok etnovállalkozói és maguk is újrarajzolják Európa – és egy új Balkán – képzeletbeli térképét. Az integráció (bizonytalan) ígérete az amúgy is etnicizált kelet-közép-európai teret rivalizálással és gyanakvással tölti meg, a közös múltú és kultúrájú Közép-Európa fogalmát végképp az illúziók birodalmába űzve. Az így formálódó etnikai-nemzeti identitásokat a *vágyakozás* és a *szégyen*, s ezek következményei, a *sértettség* és a *dac* érzése mozgatja. S Közép-Európa versenyistállójában a lovak jobb híján egymásba harapnak.

A kelet-közép-európai átmenet társadalmai tehát egyszerre kell, hogy megfeleljenek a későmodern kihívásoknak és saját átalakulási feladataiknak. Ez a korábbi nemzeti identitásokat erősen elbizonytalanítja, új diszkurzív terekbe helyezi. E terekben régi és új identitáspolitikák versenyeznek egymással. A politikai színtereken a nacionalizmusok úgy tobzódnak, akár a két világháború közötti időszakban, azonban erősen kérdéses, hogy ezek a nacionalizmusok valóságos etnikai közösségeket jelenítenek-e meg. A diskurzusok peremén és gyakran e diskurzusok által még ellenőrizetlenül új etnicitások formálódnak.

Hasonlóságok és különbségek: érvényesek-e az identitás és az etnicitás új jelenségei Kelet-Közép-Európában?

A tendenciákat tekintve mintha nagyon hasonlóan formálódnának az új etnicitások itt is, mint a nagyvilágban. A globalizáció (az információk áramlása, a társadalom hálózatosodása, a kulturális javak fogyasztása) régiónkban is a világ nagy trendjei mentén halad. Különösen jól látszik ez Magyarországon az eddig még csak érintett *migráció* dolgában. Az elmúlt másfél évtizedben – a vasfüggöny lebontásával – menekültek, áttelepülők, jóléti migránsok, globális „nomádok”[26] (külföldi menedzserek, beruházók, tulajdonosok stb.), transznacionális vándornépek (kínaiak), időszaki munkavállalók jelentek meg és rövidebb-hosszabb időre, vagy örökre meg is telepedtek az országban. Ugyanakkor jóléti migránsként, időszaki munkavállalóként, „kisglobális nomádként” magyar iparosok, szakértelmiségiek, menedzserek, beruházók és tulajdonosok tanulják e szerepeket idegenben.

Ha más, akkor miben az mégis Kelet-Közép-Európa?

1. Mintha egyszerre mutatná a dolog mindkét arcát.

a) *Globalizálják, de – kicsiben – ő is globalizál.* Magyarország például a szomszédos országok magyarlakta részein jelenik meg a globalizáló (mégsem transznacionális) felemás szerepében, a csehek a *know-how*-t (a politikait is) viszik Szlovákiába, – de ilyen „kisglobál” hálózatot jelent a feketekereskedelem és más maffia-

[26] A kifejezést Vilém Flusser vezette be. Lásd Flusser, V.: *Auf und davon. Eine Nomadologie der Neunziger*, Graz, 1990. A „nomádokról” lásd még Niedermüller, P.: „Etnicitás és politika a késő modern nagyvárosokban”, in: *Replika* 38.

tevékenységek etnikailag (is) megrajzolt szövevénye a régióban. Az etnicitásokat egyszerre gyengítik és erősítik ezek a folyamatok.

b) *Diaszpórát „termel" kint – és bent.* A kinti diaszpórát egyfelől (és csak potenciálisan) a nyugatra vándorolt vendégmunkások és a magasan kvalifikált alkalmazottak alkotják: esetükben azonban egyáltalán nem biztos, hogy hosszú távon nem a fogadó társadalomban való feloldódást választják majd. Mindenesetre az országhatárok átjárhatósága az eddigieknél lényegesen nagyobb lehetőséget teremt számukra ahhoz, hogy diaszpóra-identitást alakítsanak ki. Kinti diaszpóra válhat másfelől – és ez sokkal súlyosabb probléma – a határon túli magyar kisebbségekből is. Ha William Safran definíciójában[27] az emberek helyváltoztatását a határok megváltoztatására cseréljük – e szerint a diaszpóra expatriált kisebbségi közösséget jelent, melyről akkor beszélhetünk, ha legalább két olyan közösséget ismerünk, mely eltávolodott eredeti központjától, táplálja az eredeti haza mítoszát és támogatja is e hazát, csoporttudata e hazához való viszonyon alapul, továbbá úgy éli meg, hogy nem fogadja el teljesen a többségi társadalom, és visszatérne eredeti hazájába, ha eljő az idő – nem kétséges, hogy az erdélyi, felvidéki stb. magyarság az EU-ban uralkodó és a magyarországi etnopolitika, valamint saját országai nacionalizmusa miatt könnyen kerülhet diaszpóra-pozícióba.

Az elvágyódás beteljesülése – az áttelepülés – sem biztosítéka e diaszpóra-lét feloldásának. Az „itt élünk és máshová vágyunk" paradoxona gyakran újratermelődik a Magyarországra települtek esetében is. E belső diaszpórásodás felé visz a befogadó társadalom előítéletessége,[28] mely nem engedi *emancipálódni* a kisebbségi magyarokat, de efelé terelnek az érvényesülési lehetőségek korlátai, a sajátos kisebbségi magyar pályák többségi kijelölése és a már áttelepültek működő hálózata is.

Diaszpórát alkotnak Magyarországon a kínaiak[29] és – ugyan alacsonyabb közösségi szervezettségi szinten, de – az afrikaiak[30] is. Előbbiek már évszázados minták és eszközök segítségével hozták létre *transznacionális* gazdasági és kulturális kapcsolatrendszerüket és *identitásukat* Magyarországon az elmúlt évtizedben. Ők többnyire maguk is a diaszpóra-azonosság fenntartásában érdekeltek.

Végül a diaszpóra-identitás esélyeit is magába foglalja a romák hátrányos megkülönböztetése Európában, illetve erősödő etnikus tudata – abban a klasszikus értelemben, ahogy a zsidóság volt diaszpóra Izrael állam megalakulása előtt. *Nem* tekinthetők azonban diaszpórának – sehol a világon – az azonos országból származó globális szereplők: őket ugyanis egyrészt nem bántja az „itt élek és máshová vágyok" paradoxona, ők „ott élnek, ahol akarnak", másrészt tőlük – és egyedül tőlük – viseli el a vendéglátó társadalom e kalandozó, népvándorló, nomád attitűdöt. Migránsból, menekültből általában nem lesz nomád, nomádok pedig általában nem alkotnak diaszpórát. (Ezzel persze nem állítom azt, hogy a globális hálózatoknak nincsenek

---

27 Lásd Safran, W.: „Diasporas in Modern Societies: Myths of Homeland and Return", in: *Diaspora* 1991/1.
28 Bővebben lásd Kovács – Melegh (2000).
29 Lásd Nyíri, P.: „Párhuzamos globalizáció. Kínaiak Magyarországon", in: *2000*, 2000/10. 15–25.
30 Lásd Olomoofe, L.: Egy fekete közösség létrejötte Budapesten?, in Sik (2000) 50–59.

etnikai szálai: ezek az etnicitások azonban korántsem alkotnak valóságos etnikai közösségeket. A nomádokat sokkal inkább a kognitív hálózat, a közös szimbólumok és a fogyasztás köti össze.)

c) *Marginális pozícióban „őshonos" csoportok vannak.* Tovább színesíti az etnikai tájképet, hogy míg a nyugati világot elsősorban a bevándorlással megjelenő idegenség, másság jellemzi: vagyis az elmúlt fél évszázadban a bevándorló személyek és csoportok üldözése, marginalizálása, asszimilálása, multikulti elfogadása stb. határozta meg az etnicitás dinamikáját, addig Közép-Európában inkább az együtt élő „őshonos" népek (hívják őket akár nemzetiségnek, akár nemzeti kisebbségnek, nyelvi közösségnek stb.) közötti érintkezésekben jöttek létre és mozogtak az etnicitás határvonalai. Ezen érintkezések mintázata a XIX. századi lokális etnoszokból[31] nacionalizmusokba változott át és etnicizált vagy valóban etnikai alapú konfliktusokban cizellálódott: olyan *tükör-identitások* jöttek létre, melyekben a másik etnikai csoport gyakran az ellenség képét vette fel. A konfliktus-érzetre alapozott etnikai határvonalakon belül zárt etnicitásformák virágoznak, a határok átlépése után nemigen van visszaút. E tükköridentitások markáns példája az erdélyi magyarok körében tapasztalt kisebbségi szorongás és a román többségi nacionalizmus.[32] A zárt etnicitások és a nacionalista környezet vezet a területi, etnikai stb. autonómiát, azaz formális határokat (is) követelő proaktív identitáspolitikákhoz.

2. Kelet-Közép-Európában véletlenszerűbb és kezdetlegesebb a rizikótársadalom, kisebb a reflexivitás esélye.

a) *Idők, terek, etnicitások.* A térségben egyszerre élnek emberek gyökeresen más időfogalmak szerint a globalizált terekben és a szinte érintetlen lokalitásokban, szomszédságokban. A globális városok, a nemzeti, illetve regionális központok és a kisvárosok, falvak más-más tájképei az etnicitásnak. A globális város (nagy jóindulattal Moszkvát, Varsót, Budapestet és Prágát sorolhatjuk ide) belső konfliktusa, hogy meg kell őriznie transznacionális helyzetét (kínálni mindazt, amit London, New York és Tokió), tehát nem engedhet teret a hegemóniára törekvő etnicitásoknak, egyúttal ezeket az etnicitásokat épp globális pozíciója miatt meg is kell őriznie. Akkor tarthatja meg e pozíciót, ha kanalizálni és enyhíteni tudja a helyiek, a nomádok és a migránsok közötti konfliktusokat, ha elősegíti a hibrid- és diaszpóra-identitások kialakulását és megőrzését, értékké teszi a többirányú kötődést, vagyis a kulturális másságokat nem társadalmi különbségként és politikai határként jeleníti meg – egyszóval kiemelkedik a nemzeti térből. Még kérdés, hogy Budapest ebbe az irányba fejlődik-e tovább.

Más „identitás-feladat" vár a nemzeti, regionális központokra (a többi kelet-európai nagyvárosra), hiszen itt még élénkebbek lehetnek az ellentétek a globális és

[31] Baumgartner, G.: „Prolegomena zum Sprachverhalten ungarischsprachiger Burgenländer", in: Holzer, W. – Münz, R. (Hg.): *Trendwende? Sprache und Ethnizität im Burgenland*, Wien, 109–148.

[32] Lásd Csepeli, Gy. – Örkény, A. – Székelyi, M.: *Grappling with national identity. How nations see each other in Central Europe?* Budapest: Akadémiai Kiadó, 2000. 33–34.

a helyi szereplők között. E központok ragaszkodnak nemzeti, regionális sajátosságaikhoz, de már ki vannak téve a globalizációs hatásoknak: ők a „glokalizációban”[33], a nomádok megkötésében, domesztikálásában, szegregálásában és ellenőrzésében, tehát az *etnikai határok fenntartásában*[34] érdekeltek.

Kelet-Közép-Európa nagy területeit, számtalan kisebb települését pedig csak közvetve, és elsősorban a fogyasztáson és a médián keresztül érintette meg a globalizáció és a későmodern átalakulás. Az itt élő emberek etnikai azonossága továbbra is a helyi közösségben, a konkrét rokonsági- és szomszédsági kapcsolatokban formálódik (pl. idős, a mezőgazdaságban tevékenykedő népesség esetén). Egyes – az egész régióra természetesen nem általánosítható – kutatások szerint a szlovákiai és a romániai magyarok körében pl. a nemzedékek közötti hatások sem gyorsítják a posztmodern etnicitások kialakítását, épp ellenkezőleg, mintha inkább konzerválnák a korábbi kétpólusú etnikai megosztottságot.[35] Az etnikai „keveredés” (mely a vegyes házasságokban mérhető) nem hibrid-identitások létrejöttéhez vezet, hanem még mindig az *asszimiláció*[36] – akár több nemzedéken át is elhúzódó – lépcsőfokának tekinthető.

b) *„Törzsek”, vallások, etnicitások.* A térség ebbe az „átmeneti”, „köztes” állapotba persze nem 1989-ben cseppent bele. Modern és későmodern csatája úgy kezdődött ekkor el, hogy a modern és tradicionális háborúja még nem zárult le. Tisztán látszik ez a már idézett empirikus kutatásban kimutatott eltérő etnicitásokban is: míg a románok etnikus tudata inkább vallási alapokra vezethető vissza, addig az erdélyi magyaroké kis túlzással, de törzsies kötelékekre.

A vallásos vs. szekuláris, hagyományos vs. posztmodern etnicitás-felfogások küzdelmére ennél jóval tragikusabb példákkal szolgál az ex-Jugoszláviában folyó háború. Mindenki emlékszik még arra, hogy az etnikai tisztogatás részeként szerb férfiak bosnyák nők ezreit erőszakolták meg: a nemi erőszak tehát egy meghatározott etnikum ellen is irányult.[37] A bosnyák muzulmán férfiak ezek után nőiket tisztátalanként maguk is megbélyegezték – és ennek az ítéletnek ezek az asszonyok nagy többségükben alá is vetették magukat. Az aktusban tradicionális vallási normák teremtettek alapot a modern, etnicizált brutalitásra (hiszen nem kétséges, hogy az asszonyok a szemben álló felek nacionalista politikájának szenvedő alanyaivá váltak).

---

33 A fogalmat először Ronald Robertson használta. Lásd Robertson, R.: *Globalisation. Social Theory and Global Culture*, London: Routledge, 1992.

34 Barth, F. *Etnic Groups and Boundaries. The Social Organisation of Cultural Difference*, London: Allen&Unwin, 1969. és ugyanő: „Régi és új problémák az etnicitás elemzésében”, in: *Regio* 1996/1. 3–25.

35 Lásd Csepeli – Örkény – Székelyi (2000) és Gyurgyík, L.: *Asszimilációs folyamatok a szlovákiai magyarság körében*, PhD disszertáció 2001.

36 Asszimiláción a Gordon-i definíciót (az anglokonform, germanizációs, jakubinus, ha tetszik „magyarosító” hagyományt) értem itt, nem a Brubaker által kezdeményezett új fogalmat, mely szerint asszimilálódni annyit jelent, mint „to convert it into a substance of its own nature”, Brubaker, R.: „The return of assimilation? Changing Perspectives on Immigration and its sequels in France, Germany, and the United States”, in: *Ethnic and Racial Studies*, Vol. 24 No. 4. July 2001, 531–548, Gordon, M.M.: *Assimilation in American Life: The Role of Race, Religion and National Origins*, NY: Oxford Univ. Press, 1964.

37 Lásd Nikolić-Ristanović, V.: „Szexuális erőszak” in *Regio* 2001/2 110–143, Calhoun (1997).

Az eset pillanatok alatt a nyugati világ posztmodern értelmezési terébe is bekerült és előállt az a képtelen helyzet, hogy doktriner feministák – az etnikai tisztogatással együtt – a muzulmán férfiak diszkriminációját elfogadó megerőszakolt nőket is elítélték.

Furcsa kettősség nyomai láthatók tehát Kelet-Közép-Európában. Mintha átmenetek csúsznának újabb átmenetekbe, mintha a kulturálisan és történetileg felosztott tér mintázata újra és újra átütne a modernizáció, sőt a későmodern átalakulások rétegein.

Hogyan tovább a kelet-közép-európai etnicitások tanulmányozásában?

Az eddigiekben tehát sarkítva azt állítottam, hogy:

1. A térségben a korábbi nemzeti, etnikai identitások meggyengültek és a globalizáció hatására gyakran meg is rendültek, illetve új etnikai azonosságok formálódnak.

2. Ennek tradicionális, modern és posztmodern módjait egyszerre tapasztaljuk a régióban.

3. Akár diskurzusként, akár szimbolikus reprezentációs rendszerekként tekintünk arra a térre, ahol az etnikai identitások jelentésre tesznek szert, úgy látom, hogy ezek az új identitások még a peremeken várakoznak. Mivel az etnicitás-reprezentációk mindig hatalmi kapcsolatok keretei között találhatók, a legfőbb kérdés, hogy kié a hatalom a kizárásra és a befogadásra. A térségben az identitáspolitikákat egyelőre az esszencialista politikai vállalkozók uralják.

Az első feladat tehát az *identitáspolitikák* elemzése, a naturalista/esszencialista és a diskurzív/konstrukcionista felfogások megkülönböztetése volna. (Ez különösen fontos a roma identitáskutatásoknál, a cigányellenesség-kutatásoknál, de vélhetően heurisztikus eredményekkel kecsegtetne a státusztörvény identitáspolitikai elemzése is.)

A második feladat a *bináris oppozíciók* felbontása, kognitív szerkezetük elemzése, a kettősség megkérdőjelezése volna.[38] Ez azért lenne gyümölcsöző, mert a bináris oppozíciók többnyire „eltakarják" az identitásokat és „bezárják" az identitás-diskurzusokat. (Pl. többség/kisebbség, Kelet-Nyugat fogalmainak és imagológiájának vizsgálata.)

A harmadik feladat az *etnikai közösség* koncepcióinak felülvizsgálata lehetne. Ez elsősorban az etnicitás és a közösségiség szétválasztását, a fogalmak autonómiájának visszaadását jelenthetné.[39] Így lehetővé válna az etnicitás, mint társadalmi kapcsolat újraértelmezése, azaz hogy az etnicitást ne adottságként, hanem – visszatérve

---

38 Ebben végzett úttörő munkát Melegh A.: *Twilight Zones. Discourses and narratives on Eastern Europe* c. kötetében, Kézirat, 2001.

39 Brubaker, R.: „Csoportok nélküli etnicitás", in: *Beszélő*, III. folyam 6. évfolyam 7–8., 2001. július-augusztus.

a weberi definícióhoz – *esélyként* értelmezzük. Az etnikai kapcsolatot olyan esélynek lássuk, mely lehetővé teszi, hogy az adott társadalmi szereplők az etnicitás kritériumai alapján fognak cselekedni. A weberi meghatározás ugyanis világosan mutatja azt a lehetőséget, amikor e kapcsolat *mégsem* jön létre, azaz a szereplők mégsem az etnicitás alapján vesznek részt az adott társadalmi cselekvésben.

Érdemes újragondolni a közösség fogalmát is, és nagyobb figyelmet szentelni a benne rejlő dinamikának és eseményszerűségnek. Láttuk, hogyan konstruál etnikai szervezeteket és ezek mögött hogyan láttat etnikai közösségeket pl. a magyar kisebbségi törvény, vagy azt, hogy a jugoszláv háborúban hogyan szerveződnek szorosra korábban laza etnikai közösségek.

Újra kell gondolnunk az etnicitás és a *határok* barthi fogalmát[40] is. Ha posztmodern (azaz többszólamú, diaszpóra-, hibrid stb.) identitásokról beszélünk és megengedjük, hogy miként minden egyes egyénnek, úgy a hibrid identitásúaknak is van etnicitása, akkor miként működik az etnicitás határkijelölőként? Ilyen esetekben az etnikai határok (és ezzel a konfliktusok) helyett nem inkább az etnikumok közötti *relációkra* (azaz cselekvésekre és eseményekre) kellene nagyobb figyelmet fordítanunk?

A negyedik feladat a *nacionalizmusok* és az *etnopolitikák* újragondolása, viszonyuk meghatározása volna. A nyolcvanas években született alapművek[41] nem mindig igazítanak el az új nacionalizmusok megértésében. A posztmodern nacionalizmusok egyes alapvető sajátosságaikban ugyanis eltérnek modern előfutáraiktól: míg a korábbiakat az elit, a mostaniakat a – globális elit ellen – a tömeg „termeli", míg a korábbiak nemzetállamokba szervezték a közösségeket, azaz proaktív mozgalmak voltak, mostanra a nacionalizmusok függetlenedni látszanak a nemzetállamoktól, s a nemzetállamok meggyengülésére reagáló, azaz reaktív nacionalizmusok, végül korábban politikai irányzatokban jelentek meg, most mintha a kulturális nacionalizmusok mezét vennék magukra.[42] Mit hoz létre a posztmodern nacionalizmus? Vajon minden etnopolitika nacionalista? És minden nacionalizmus etnikus közösségeket képzel el? Hogyan használja fel céljaihoz a nacionalizmus az etnopolitikákat? Melyek az etnosz és a nemzet külön útjai?

Az ötödik feladat az *identitás* újraértelmezése lehetne. Előadásom elején abból indultam ki, hogy az identitás kialakulása és elismerése problematikussá vált. Identitásunkat nem „felfedezzük", hanem konstruáljuk, versengő kulturális diskurzusokban jelenítjük meg. A hangsúly a konszenzusról és a harmóniáról a lét befejezetlenségére, töredékességére és ellentmondásosságára került át. A diskurzusok felől nézve tehát az önkifejezés és az autonómia helyét az elismerés és a legitimáció töltik be. Így aztán

---

40 Lásd 33. lj.

41 Csak a legfontosabbakra hivatkozom itt: Anderson, B. R.: *Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*, London: Verso, 1983, Gellner, E.: *Nations and Nationalism*, Oxford: Blackwell, 1983, Smith, A. D.: *The Ethnic Origins of Nations*, Oxford: Blaxwell, 1986., Hobsbawm, E. J.: *Nations and Nationalism since 1780*, Cambridge: Cambridge Univ. Press 1990., Smith, A. D.: National Identity, London: Pinguin, 1991.

42 Lásd Castells (1997).

a ránk aggatott identitásokkal szembeni *ellenállás* adja mai identitáspolitikáink egyik mozgatórugóját.[43] Az „ellenálló identitások" (pl. a már említett roma identitás-projektek) többesélyesek: nemcsak elszigetelődéshez, zárt etnicitáshoz vezethetnek, hanem magukban hordják egy új civil társadalom létrejöttének reményét is.

Végül valószínű, hogy el kell vetnünk a stabil, változatlan identitásokra alapuló feltételezéseinket és meg kell szabadulnunk attól az előítélettől is, hogy a *labilis identitásokat* patologikusnak tekintsük. Annál is inkább, mert e labilis identitások térségünkben markánsan elszaporodtak. A határok kapcsán már utaltam a sértettség és a dac, a vágyakozás és a szégyen érzésére, mint a – bizonytalan – kelet-közép-európai identitások egyik sajátosságára. A labilis identitások kapcsán érdemes eltűnődnünk azon, hogy mik is azok a vágyak, melyek e bizonytalanságot mindennél jobban tükrözik. A már idézett szociológiai vizsgálat adatai szerint Kelet-Közép-Európa egyes népeiben megrázóan magas a lakóhelyükről, szülőföldjükről elvágyódók aránya.[44] Feltételezhető, hogy az elvágyódás abból az évszázadok alatt, szerte a világon gyökeret vert tévképzetből ered, hogy a helyzetváltozás társadalmi státusz-emelkedéssel jár. A vándorlás e mítosza mozgatja az önkéntes útra kelők tömegeit. Mindazonáltal a szokatlanul magas arányok azt sejtetik, hogy a helyi, rokonsági, etnikai vagy nemzeti kötődések alapjaikban rendültek meg: legalábbis a lokális és etnikai identitás már nem köt a konkrét térhez és közösséghez. Mi lehet a magyarázata annak, hogy *elvágyódunk a „másba", az idegenbe*? Más-e az idegen, azaz megmaradtak a mi-ők csoportok közötti határok? S ha igen, miért lépnénk át a másik „csoportba"? Mit remélünk a mástól? S ha épp ellenkezőleg, csökkentek volna a távolságok és elmosódtak volna a határok, akkor mi a magyarázata e változásnak? Visszatérnénk a *xenos* eredeti jelentéséhez, mely nemcsak az „idegent", hanem a „vendéget" is magába foglalta? Miért vágyunk a „vendég"-státuszára? Honnan jönnek a minták az elvágyódó identitásokhoz? Csupa kérdés, melyre a bevett identitásfogalmainkkal nem kapnánk választ.

Labilis identitást sejtet egy másfajta vágy is, mely – talán csak rövidebb-hosszabb időre, de – ismét feltámadt a régióban. S nem kizárólag értelmiségi, politikusi körökben, hanem az egyszerű emberek között is. Ezt az érzést úgy írhatnám le, hogy *vágyakozás a másra*. Ahogy Alekszandar Kjosszev meglehetősen szélsőségesen meg is fogalmazta: „egy totális, strukturális, nem-empírikus hiány morbid tudata", mely „önkolonializáló" attitűdökhöz (Kjosszevnél egész kultúrákhoz) vezet.[45] E vágy munkált 1944-ben és 1956-ban, s e vágy támadt fel 1989 után például Magyarországon is: jöjjenek már az amerikaiak/oroszok és oldják meg a helyzetünket, hiszen egyedül képtelenek vagyunk kiutat találni. És semmi nem bizonyítja azt sem, hogy a rendszerváltás körül és után pusztán racionális megfontolásoknak köszönhetően mutattak komoly készséget egyes kelet-közép-európai országok,

43 Lásd Calhoun (1997).

44 Lásd Csepeli – Örkény – Székelyi (2000), 14. és 36. old.

45 Kjosszev, Alekszandar: „Megjegyzések az önkolonizáló kultúráról", in: *Lettre Internationale* 37. 2000 nyár, 7–10.

városok, települések, helyi elitek, illetve „egyszerű” emberek a nyugati kultúra és tőke befogadására: jöjjenek a nyugati befektetők, a civilizált nyugati politikai intézmények stb., mert különben elvérzünk az átmenetben. Szinte közhely, hogy erősen vágyakoztak ennek a jót hozó, jóval kecsegtető „másságnak” a megjelenésére. Mintha az egyetemesen hiányzó transzcendencia helyét nálunk a Nyugat töltené be: vele, rajta keresztül, általa lenne teljes a kelet-közép-európai identitás. S ha Kjosszev szélsőséges, „öngyarmatosító-elméletét” elutasítjuk is, segítségével talán a végső kérdéshez is eljutottunk: vajon pusztán az átmenet szüli e vágyat, vagy maga a vágy állandósítja majd az átmenetet? Meddig tart az autoritás iránti vágy identitás- és etnicitásformáló hatalma Kelet-Közép-Európában?

KÖZÉP-EURÓPA POLITIKÁK VÁLTOZÁSA

Ablonczy Balázs

Francia Közép-Európa-politika a két világháború között

A cím szinekdoché. Ha az 1919 és 1939 közötti két évtized térségbeli kapcsolattörténetét vesszük szemügyre, hamar megtapasztalhatjuk, hogy nem *egy* francia térségpolitika létezett. A francia pénzügyminisztérium, bár névleg a francia külügyminisztériummal szoros együttműködésben, de néha annak szándéka ellenére alakította a maga közép-európai jelenlétét.[1] A francia vezérkar egyes vezetőinek szintén nagyon határozott nézetei voltak mind az első világháborút lezáró békék megkötéséről, mind az utódállamokban követendő politikáról. Voltak továbbá olyan befolyásos publicisták (például André Géraud, írói nevén „Pertinax", az ismert politikai elemző és számos külügyminisztériumi tisztviselő bizalmasa és Jules Sauerwein, a nagyhatású publicista) vagy szakértők, akik a közvéleményre gyakorolt puszta befolyásuk révén jelentettek számbaveendő tényezőt. Ha ehhez még hozzátesszük, hogy a külügyminisztérium apparátusában is különféle felfogások éltek Közép-Európával kapcsolatban, akkor láthatjuk, hogy a problémák áttekintése korántsem egyszerű feladat.

1. Stratégiák: diplomaták, katonák, technokraták

A hivatalos külügyminisztériumi irányvonal kialakítását általában Philippe Berthelot külügyminisztériumi főtitkár nevéhez szokták kötni. A külügyminisztereit gyorsan cserélő Harmadik Köztársaságban meglepően sokáig regnáló Aristide Briand mellett az ő kezében futottak össze a Közép-Európa-politika szálai. Az ő „pillérekre támaszkodó", közép-európai cseh- és kisantantbarát politikája bizonyos tekintetben valóban bebetonozta, számos esetben a szükséges mozgékonyságtól is megfosztotta a francia külpolitikát. Berthelot hatását azonban nem kell felnagyítani: ő rövid ideig a békekonferencia idején, majd 1920 vége és 1922 eleje, később 1925 és 1931 között irányította a Quai d'Orsay apparátusát. Kétségkívül nem szenvedhette a magyarokat, de amikor saját politikai elképzeléseit veszélyben látta, kész volt óvatosságra inteni Franciaország szövetségeseit is. Az intés nem volt híjával a cinizmusnak. Amikor a kibontakozóban lévő optáns-ügyben a külügyminisztérium vezető jogásza szakvéleményében úgy látta, hogy a magyar félnek alapvetően igaza van

[1] A bankvilágra vonatkozóan ld. P. L. Cottrell: Aspects of Western Equity Investment in the Banking Systems of East Central Europe. In: Alice, Teichova – P. L. Cottrell (ed. by): *International Business and Central Europe 1918–1939.* New York, Leicester University Press – St. Martin's Press, 1983. 310. p.

követeléseiben (illetve a román álláspont nehezen védhető), Berthelot azt jegyezte fel ceruzával a jelentés margójára: „a magyarok követeléseinek természetesen van alapja, de a románok a barátaink. Gout-nak [a népszövetségi francia megbízottnak – A. B.] tehát azt javaslom: támogassa a románokat, de egyúttal jelezze is Titulescunak, hogy ne feszítse túl a húrt."[2] Ha Berthelot személyisége elég titokzatos volt[3], utóda, Alexis Léger külpolitikai koncepciója valóságos rejtély. Tudni véltek Beneš iránti barátságáról, a Népszövetség adott formája iránti fenntartásairól és később felrótták neki, hogy túlságosan az *appeaserek* kezében lévő Foreign Office politikájára hagyatkozott.[4] E két „állócsillag" körül rendeződött el a francia külügyminisztérium naprendszere: köztük olyanokkal, akik a Népszövetségre való erőteljesebb támaszkodást (például René Massigli, a népszövetségi főosztály helyettes vezetője és egy időben a politikai osztály vezetője), vagy inkább a közép-európai francia szövetségi politika újragondolását szorgalmazták (pl. Maurice Paléologue volt főtitkár vagy Louis de Vienne budapesti francia követ).

Egy általános, Közép-Európa-centrikus – és főként Közép- vagy Kelet-Európában űzött – diskurzusban Franciaország (illetve a nyugati nagyhatalmak némelyike) olyan hatalomként szerepel, amelyik teljes értetlenséggel közelít a térség problémáihoz (Magyarország és a trianoni trauma) vagy cserbenhagyja azokat, akik rá támaszkodnak (Csehszlovákia 1938, Lengyelország 1939). A XX. század első négy évtizedének története alaposabb szemrevétele azt mutatja, hogy

1. ha közvetlen érdeke nem is mindig fűződött a térséghez, annak eseményeit és főbb tendenciáit a hivatalos francia külpolitika figyelemmel kísérte, jóllehet azokat nem egyszer hibásan értékelte. Ebből következett, hogy a francia külügyminisztérium rendelkezett olyan szakértőkkel, akik a térségben zajló folyamatokról felvilágosítással szolgálhattak.

2. A Közép-Európához (nem kívánván bekapcsolódni a térséggel kapcsolatos fogalomhasználat végtelen vitáiba; e kifejezés alatt ezúttal a volt Osztrák-Magyar Monarchia területén alakult államokat értjük – Ausztria kivételével) való viszony 1900 és 1940 között elsősorban a német–francia viszony, másodsorban a francia–orosz (szovjet) viszony függvénye volt. Ezt a körülményt érdemes szem előtt tartani, amikor e politika „hullámzásait" kísérjük figyelemmel.

A látszólagos cikkcakkok ellenére ez a politika a „mélyben" (lásd még Jean-Baptiste Duroselle „forces profondes"-terminológiáját a külpolitikát dinamizáló erőkről) állandó volt. 1920-ban ezért fordulhatott meg egyesek fejében a Quai

---

2 Ministère des Affaires Etrangères – Archives Diplomatiques (a továbbiakban MAE AD), Europe 1918–1940, Roumanie, 43. köt., 68. f., De le Baume vezető jogász összefoglalója Jules Laroche számára, Párizs, 1923. február 13. És ui. 82. f., a politikai osztály feljegyzése az optáns-ügyről, Párizs, 1923. április 6.

3 Életéről a legalaposabb, de sajnos nem diplomáciatörténeti szempontú feldolgozás: Jean-Luc Barré: *Le seigneur-chat.* Paris, Plon, 1988. Minisztériumi tevékenységéről ld. Auguste Bréal: *Philippe Berthelot.* Paris, 1937.; Gallimard és Richard D. Challener: The French Foreign Office: The Era of Philippe Berthelot. In: Gordon A. Craig – Felix Gilbert: *The Diplomats 1919–1939.* Princeton, 1939. 49–85. p.; Léger-ről uo. Elizabeth R. Cameron: Alexis Saint-Léger Léger. 378–405. p.

4 Jean-Baptiste Duroselle: *La décadence 1932–1939. Politique étrangère de la France.* Paris, Seuil, 1983. 24–25. p.

d'Orsay-n, hogy a kialakulóban lévő kisantantra való támaszkodás helyett a közép-európai francia politika súlypontját áthelyezzék a lengyel–magyar–román tengelyre.

A harmincas évek elején Franciaország igyekezett hasznot húzni gazdaságának viszonylagos érintetlenségéből: egy a mai napig kellően meg nem megvilágított, elképesztően bonyolult, és kezdetben még a francia nemzetgyűlés előtt is elrejtett pénzügyi konstrukció keretében több mint 350 millió frankot kívántak a magyar gazdaságba pumpálni.[5] Az ügylet végül nem jött létre, illetve nem úgy, ahogy eredetileg elgondolták. De a térséggel kapcsolatos tervezgetés nem hagyott alább. Legismertebb példája ennek a Tardieu-terv, amelyet Magyarország üdvözölt, a térség legtöbb országa kelletlenül fogadott, a többi európai nagyhatalom pedig határozottan ellenzett.[6] Ezzel szemben a frankhamisítás, a Rothermere-kampány vagy az optáns-ügy egyes állomásainál ez a francia integráló hajlandóság átadta helyét a francia-német szembenállás logikájának. Louis Barthou külügyminiszter a francia külpolitika időleges aktivizálódása idején, 1933–34-ben Románia, Jugoszlávia, Magyarország és Csehszlovákia integrációját szorgalmazta.[7] Ezzel párhuzamosan azonban kizárt bármiféle határmódosítást és az említett országok gazdasági együttműködésére helyezte a hangsúlyt. Bukarestben és Prágában tett harcos revízióellenes kijelentései, a román népnek nyújtott „történeti igazságszolgáltatás" hangsúlyozása, és az a figyelmetlenség, hogy még Budapesten való átutazása alkalmával sem volt hajlandó magyar kormányképviselőkkel találkozni, mind a közvéleményben, mind a hivatalos magyar körökben visszatetszést keltett.[8] A külpolitikai offenzíva azonban Barthou halálával kifulladt, és ami maradt belőle, azt az 1934-es német–lengyel szerződés pecsételte meg. E lépéssel ugyanis nyilvánvalóvá lett, hogy a keleti francia biztonsági politika legnagyobb potenciális támasza bizonytalanná vált, és egy Csehszlovákia elleni német fellépés során nem feltétlenül lehet lengyel segítségre számítani. 1937-ben Lengyelország felmondta a lengyel–csehszlovák megnemtámadási szerződést, és ezzel világossá vált, hogy Varsó tescheni, árvai és szepesi területi követeléseinek idővel érvényt fog szerezni.[9] A népfront-kormány külügyminiszterének, Yvon Delbos-nak a térségben tett látogatásai sem tudták összetartani az egyre inkább szétváló érdekeket. Prága növekvő fenyegetettsége annál is inkább aggaszthatta a francia döntéshozókat, mert Csehszlovákia volt az egyetlen a térség-

---

5 Bibliothèque Nationale de France, Départements des Manuscrits Occidentaux (Paris), Fonds Flandin, 43. karton, Pierre Etienne Flandin levele ismeretlennek, Párizs, 1931. augusztus 14. ui. feljegyzés 1931. végéről, ui. Moret, a Banque de France kormányzója a pénzügyminiszternek, Paris, 1931. augusztus 13.

6 A tervről ld. a *Revue d'Europe Centrale* 1997. 2. számát. Ill. Diószegi László: Gazdasági egyesítési tervek a Duna-medencében az 1929–1933-as világgazdasági válság időszakában. In: Romsics Ignác (szerk.): *Integrációs törekvések Közép- és Kelet-Európában a 19. és a 20. században.* Budapest, Teleki László Alapítvány, 1997. 85–99. p., valamint Bernard Michel: La Petite Entente et et les crises internationales des années 30. *Revue d'Histoire de la Deuxième Guerre Mondiale* 1970 (20), 353–370. p.

7 Ld. a *Revue d'Europe Centrale* 1999-es számát (tome VII., 2. sz.) a Barthou-tervről. Különösen fontos Bohumila Ferenčuhova, Dan Berindei, Vojislav Pavlović és Catherine Horel tanulmánya.

8 MAE AD, Europe 1918–1940, Roumanie, 185. köt. Louis Barthou utazása Bukarestbe és Belgrádba, 1933. dec.-1934. júl. passim., illetve az utak sajtóvisszhangja uo. 186. köt. passim.

9 Jean-Baptiste Duroselle: *Histoire diplomatique de 1919 à nos jours.* Paris, Dalloz, 1981. 229. p.

beli országok közül, amelyhez formális barátsági szerződéseken túli szövetség kötötte Párizst. Ezenfelül a francia diplomáciának számos oka volt arra, hogy kiálljon Csehszlovákia oldalán. A csehszlovák hadsereg felszereltsége mellett ebben szerepet játszott még az is, hogy a szovjet hadsereg beavatkozását egy európai németellenes háborúba csak így lehetett volna elérni – Csehszlovákia volt az az ország, amelyért a Szovjetunió is harcba szállt volna, legalábbis francia elképzelés szerint. Az is magától értetődő volt a francia stratégák számára, hogyha Németország elfoglalja Csehszlovákiát, akkor ráteszi a kezét az ország ipari potenciáljára és a román kőolajmezők a német birodalom hatósugarába kerülnek.[10] Összehangolt hadműveleti terv azonban e nyomós érvek ellenére sem jött létre Prágával.[11]

A stratégiai tervezgetések szintjén a térség kaphatott volna némi szerepet a francia katonai doktrínában. Romániára például Csehszlovákia tehermentesítését osztották: akár úgy, hogy bázist nyújt a reptereit elvesztő csehszlovák légierőnek, akár úgy, hogy a csehszlovák hadiipar egy részét áttelepítik Dél-Erdély és a Bánság ipari körzeteibe: Kudzsirba, Resicabányára és Brassóba.[12] A román hadvezetés francia egyetértés mellett a maga részéről lelkesen vállalta 1934 végén is, hogy egy európai konfliktusban, tehermentesítve Csehszlovákiát, megtámadná Magyarországot – még akkor is, ha Budapest semleges álláspontot foglalna el – és a háború 12. napján megteremtené az összeköttetést a csehszlovák hadsereggel.[13] A francia hadműveleti tervek sok változatban születtek, de egy dolog biztos volt: Magyarország kiiktatása az ellenfelek közül.[14] 1933 elején ennek lehetőségeiről egy szigorúan titkos francia vezérkari összefoglaló – nemzetközi helyzetet ugyan Franciaországra nézve hátrányosnak tartva – de alapvetően még bizakodóan nyilatkozott.[15] A francia stratégiai gondolkodás folyamatos visszahúzódását már jól jelezték egy 1935. februári román–csehszlovák vezérkari gyakorlat tapasztalatai: a bukaresti francia katonai attasé gyakorlatilag kizártnak tartotta, hogy a kisantant számára létfontosságú Csap–Szatmárnémeti vasútvonalat egy magyar támadás ellen eredményesen lehessen védelmezni. A védelem nem járhatna sikerrel, csak akkor, ha a román és csehszlovák csapatok előrenyomulnak a Tiszáig – jegyezte meg a francia katonai megfigyelő.[16] Ennek ellenére, amikor a nemzetközi erőviszonyok módosulása arra

---

10 Robert J. Young: *In Command of France – French Foreign Policy and Military Planning 1933–1940.* Cambridge (Mass.) – London, Harvard University Press, 1978. 203–204. p.

11 Ld. *Diplomáciai iratok Magyarország külpolitikájához 1936–1945.* III. köt. (Szerk.: Ádám Magda). Budapest, Akadémiai, 1970. 487. sz. Solymossy prágai katonai attasé jelentése Werth Henriknek, a vezérkar főnökének, Prága, 1939. március 17.

12 Viorica Moisuc: La Roumanie et le problème de la sécurité entre les deux guerres mondiales. *Revue Roumaine d'Histoire* 1980. 2–3. 362–364. p.

13 Service Historique de l'Armée de Terre – Archives de Guerre (Vincennes) (a továbbiakban: SHAT AG), 7N 3048, Correspondance de l'attaché militaire a Bucarest, 4. trimestre 1934, Delmas őrnagy a hadügyminisztériumnak, Bukarest, 1934. december 9.

14 Thierry Sarmant: Les plans d'opérations français en Europe Centrale 1920–1939. *Revue Historique des Armées.* 1999. 4., 16–20. p.

15 Traian Sandu (ed. par): *La Grande Roumanie alliée de la France – Une péripétie diplomatique des années folles? (1919–1933).* Paris, L'Harmattan, 1999. 114. sz.

kényszerítette a román vezérkart, hogy defenzív stratégiát válasszon, francia mérnökök is segítették, a Maginot-vonal mintájára, a nyugati határon épülő Károly-vonal tervezését.

2. Taktikák: befolyások és választások

Hiba volna azt hinni, hogy Franciaország megelégedett bizonyos föderációs vagy együttműködési tervek ajánlásával. 1920-ban, amikor hatalma teljében volt a térségben, számos gesztussal járult hozzá például a magyar–román kapcsolatok normalizálásához. Szorgalmazta a diplomáciai kapcsolatok felvételét, a hadifoglyok cseréjét, a vasúti közlekedés helyreállítását és az erdélyi összeesküvési perekben a magyar személyek számára a méltányos elbánást.[17] A húszas évek első felében szinte akadálytalanul érvényesülhetett a francia befolyás. A kultúra behatolását segítette Francia Intézetek felállítása Bukarestben és Prágában (Budapesten nem), tudományos intézetek létesítése ugyanezekben a városokban.[18] A francia nyelv és kultúra terjesztését szolgáló egyetemi és középiskolai missziók csakúgy, mint az Alliance Française nyelvtanfolyamai a kulturális hadállások erősítését szolgálták – szorosan együttműködve a Quai d'Orsay kulturális osztályával.[19] Az egyház és állam szétválasztását olyannyira komolyan vevő Franciaország attól sem ódzkodott, hogy Nagyváradon, Belényesen, Balázsfalván francia katolikus intézmények létrehozását támogassa állami eszközökkel, mert ettől egy helyi frankofón elit kialakulását remélte.[20] A francia kulturális ellenőrzés egészen odáig terjedhetett, hogy a magyar–román határmegállapító bizottság francia elnöke, Meunier tábornok fellépett a temesvári mozikban játszott német filmek ellen, mert azok kedvezőtlen színben tüntették fel a francia forradalmat. A vetítéseket ezután betiltották.

Franciaország jelentős erőfeszítéseket tett, hogy a helyi sajtókban kialakítsa a saját politikájának megfelelő nézeteket. A kisantant-államokban ez egyáltalán nem volt nehéz, mert itt az állam pártolólag állt ezekhez a törekvésekhez, sok esetben önállóan teremtve meg egy francia nyelvű vagy irányultságú sajtó intézményeit.

---

16 SHAT AG 7N 3049, Attaché militaire – Rapports/ 1 trimestre, Delmas őrnagy a hadügyminiszternek, Bukarest, 1935. március 9.

17 Pl. SHAT AG 7N 3054, Affaires étrangères/Télégrammes/1920. Henri Cambon távirata, Bukarest, 1920. október 14. és uo. Alexandre Millerand utasítása a bukaresti francia követségnek, Párizs, 1920. július 31. MAE AD, Papiers d'Agents-Archives Privées (a továbbiakban PA-AP), Papiers Fouchet 1. köt., Maurice Fouchet budapesti francia főmegbízott levele Alexandre Millerand-nak, Budapest, 1920. szeptember 28. MAE AD, Europe 1918–1940, Roumanie 48. köt., 65. f., Maurice Fouchet jelentése Georges Leygues-nek, Budapest, 1920. november 30. Uo. 51. köt., 14. f., Maurice Fouchet jelentése Georges Leygues-nek, Budapest, 1921. január 18.

18 A bukarestiről ld. André Godin: *Une passion roumaine. Histoire de l'Institut Francais des Hautes Etudes en Roumanie (1924–1948)*. Paris, L'Harmattan, 1998.

19 Ld. Annie Guénard-Maguet: La présence culturelle française en Europe Centrale et Orientale avant et après la guerre. Doktori értekezés, Párizs, 1994. Az Institut des Etudes Slaves (Université Paris 1 – Sorbonne) könyvtára, 11., 21. p. Továbbá: Antoine Marčs: Puissance et présence culturelle de la France – L'exemple du Service des Oeuvres Francaises à l'Etranger dans les années trente. *Relations Internationales* 1983. 33., 65–80. p.

20 MAE AD, PA-AP, Papiers Canet 57. köt., 59–66. f., Adrien Thierry bukaresti román követ Georges Bonnet külügyminiszternek, Bukarest, 1939. április 17.

Ebben az időben francia nyelvű napilapok jelentek meg szerte Közép-Európában (például a Gazette de Prague, az Indépendence Roumaine, rövid ideig az Echo du Danube Budapesten), vagy francia nyelvű folyóiratok szolgálták ezt a típusú politikát (pl. Revue de Transylvanie – Kolozsvár, Europe Centrale – Prága, Revue des Balkans – Bukarest). Ez a szabály azonban inkább az utódállamokra érvényes: francia nyelvű lap működhetett német propagandapénzekből is. Utóbbira példa a Budapesten 1931-ig megjelenő Revue de Hongrie.

A francia katonai jelenlétet tovább erősítette a különböző missziók jelenléte a húszas évek elejéig. Mittelhauser tábornok Csehszlovákiában, Pellé és Henri Berthelot tábornok (csak névrokona a külügyi főtitkárnak) Romániában, Weygand tábornok és stábja Lengyelországban meg- vagy átszervezte a nemzeti hadseregeket, megtervezte stratégiai lépéseiket, javaslatokat tett a hadianyag-beszerzésre. A francia katonai érdek nyilvánvalóan azt kívánta egyúttal, hogy ezek az államok minél nagyobb és modernebb hadsereget tartsanak el, felkészülve a német, a magyar vagy éppen a szovjet-orosz haderő elleni fellépésre. Ezt a szövetséges és „baráti" államok is jól tudták. 1923. januárjában határincidensekre került sor a magyar–román határ Békés megyei szakaszán: magyar határvadászokat ejtettek foglyul román katonák, aminek nyomán lövöldözésekre került sor. A román nagyvezérkar jónak látta azonmód értesíteni kisantant-béli szövetségeseit és a nyugati katonai misszíókat, azt állítva, hogy Magyarország katonai támadásra készült. Románia részleges mozgósítást rendelt el és goromba hangú sajtókampány tört ki Magyarország és Románia között. A Szövetséges Katonai Ellenőrző Bizottság tagjai megvizsgálták a hírek valóságtartalmát és kiderült, hogy azokból semmi sem volt igaz. A néhány napig az összes európai diplomáciai intézményt izgalomban tartó eset mindössze arra szolgált, hogy a román hadvezetés a magyar veszély ébrentartásával csikarjon ki nagyobb összeget a pénzügyi megszorításokat tervező román pénzügyminisztériumból.[21] Vintila Brătianu pénzügyi reformterveit azonban részint francia szakértők készítették elő, akiket a francia külügyminisztériummal rendszerint együttműködő Ministčre des Finances küldött Közép- és Kelet-Európába. E ponton nyilvánvalóan ütköztek az egyes francia külpolitikai központok elképzelései, és – ami még kellemetlenebb volt Párizs számára – tettei is

A francia jelenlét ugyanis nemcsak katonai vagy kulturális, hanem – talán elsősorban – gazdasági téren jelentkezett. Francia szakértők segítettek szanálni a térség egyes államgazdaságait és francia nagyvállalatok igyekeztek megszerezni minél nagyobb tőke- vagy piacrészt az utódállamokban.[22] A francia külügyminisztérium

---

21 MAE AD, Europe 1918–1940, Roumanie, 53. köt., 2–109. f. passim és különösen uo. 34.36. f., Thierry őrnagy, bukaresti katonai attasé jelentése a hadügyminisztériumnak, Bukarest, 1923. január 17.

22 Ld. Philippe Marguerat: Banque de France et politique de puissance dans l'entre-deux-guerres: le problème des stabilisations monétaires en Europe Orientale 1927–1931. *Relations Internationales* 1988. 56. 482–483. p.; Eric Bussičre: The Interests of the Banque de l'Union Parisienne in Czechoslovakia, Hungary and the Balkans, 1919–1930. In: Teichova-Cottrell: i. m. 399–410. p.; Claude Béaud: Une multinationale française au lendemain de la Première Guerre Mondiale: Schneider et l'Union Européenne Industrielle et Financière. *Histoire, Economie et Société.* 1983. 4. 628–629., 643. p.

pedig erőteljesen szorgalmazott minden, a térségbe irányuló befektetést.[23] Egyes értékelések szerint ez a törekvés nem volt eleve bukásra ítélve, sőt, kudarca még a háború előtt sem volt nyilvánvaló. Mások szerint hiábavalósága a harmincas években már észrevehető lett.[24] Mind Romániában, mind Csehszlovákiában a francia részesedés a kereskedelmi forgalomban és a tőkepiacon a húszas években francia szemmel nézve biztató mértéket ért el. Párizsnak tellett arra is, hogy jelentős pénzügyi segítséget nyújtson az utódállamoknak. A harmincas évek első felében ezt visszaesés követte, amit az is súlyosbított, hogy Franciaországot később érte el a világválság. Míg a közép- és kelet-európai gazdaságok már kilábalóban voltak a gazdasági nehézségekből, a francia piac még nem volt abban a helyzetben, hogy termékeiket felvegye. A népfront-kormány időszakában a francia külpolitika kísérletezett azzal, hogy a kultúrára fordított szubvenciók növelése mellett az elveszített piacokat is visszahódítsák, de ez a törekvés már nem járt sikerrel.[25] Ráadásul a megtartott-visszaszerzett piacrész is sokszor rosszul jövedelmezett: míg például francia befektetők ellenőrizték a román olajiparba befektetett tőke csaknem 40%-át közvetlenül a háború előtt, a termelésből a francia cégek csak 16,6%-kal részesedtek.[26] Mind a német, mind az angol piaci jelenlét sokkal jövedelmezőbb volt. A kulturális, katonai és gazdasági befolyás ráadásul időeltolódásokkal jelentkezett: gyakorta nemhogy erősítették volna, hanem – mint a pénzügyek és a hadügyek ütközéséből láttuk – éppen kioltották egymást. A harmincas évek végén Franciaország egy olyan Közép-Európában erősítette meg kulturális befolyását, amelyből gazdaságilag visszavonulóban volt, és amelyet katonai szempontból gyakorlatilag magára hagyott. 1935 után a francia politika inkább a Szovjetunió felé orientálódott. Ezt az irányvonalat Csehszlovákia jobb híján, Románia csak fogcsikorgatva és átmenetileg, Lengyelország pedig egyáltalán nem követte.

A gazdasági-katonai jelenlét hiányosságait, túlméretezettségét a kortársak is érzékelték. A harmincas évekbeli francia katonai doktrína megalkotója, a francia vezérkar főnöke Gamelin tábornok így írt erről: „Sokszor volt az a szívszorító aggodalmam: a francia erő nincs abban a helyzetben, hogy minden rá alapozott, gyakran eltúlzott várakozásnak megfeleljen."[27]

---

23 Georges-Henri Soutou: L'impérialisme du pauvre: La politique économique du gouvernement français en Europe Centrale et Orientale de 1918 a 1929. *Relations Internationales* 1976. 7. 219–239. p.

24 Előbbit képviseli Antony Adamthwaite: Grandeur and Misery. France's Bid for Power in Europe 1914–1940. London-Baltimore, Arnold, 1994. Utóbbit pl. Duroselle: La décadence... i. m.

25 Soutou: i. m. 237. p.

26 William A. Hoisington: The Struggle for Economic Influence in Southeastern Europe: The French Failure in Rumania, 1940. *Journal of Modern History,* 1971. 43. 468–469. p. A francia behatolás egy szeletéről ld. még: Bernard Michel: Ernest Mercier et le pétrole roumain 1920–1940. In: *Z dziejow Evropy srodkowej w XX Wieku. Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellonskiego.* Krakow, 1997. 109–120. p.

27 Maurice Gamelin: *Servir.* Tome II., Paris, Plon, 1946. 280. p.

3. Ellenfelek: regionalizmusok és kisebbségek

Az új, tartósnak tervezett nagyhatalmi jelenlét új intézményi hálózat kialakítását is igényelte, hogy a francia tőke, kultúra és diplomáciai befolyás zavartalanul érvényesülhessen a térségben. E térfoglalás egyik eszköze volt konzulátusok nyitása szerte Közép- és Kelet-Európában, nem utolsósorban az utódállamok területén. Így nyílt francia konzulátus Pozsonyban és Kolozsváron.[28] Az új intézmények megalapítása nemcsak a hatalom öncélú demonstrálására szolgált. Ekkoriban a volt szövetségesek már potenciális vetélytársat is láttak egymásban. A francia befolyás intézményesítésére és az angolszászok megelőzésére Saint-Aulaire gróf, a bukaresti francia követ már 1919 őszén felhívta a figyelmet.[29] A kezdeményezéssel a külügyminisztérium is egyetértett és 1920 júniusában, a trianoni békeszerződés aláírása után megkezdte működését a kolozsvári francia konzulátus. A francia befolyás erősítését jelezte a temesvári konzuli kirendeltség megnyitása és a kolozsvári kereskedelmi kirendeltség felállítása 1922-ben. A szokásos konzuli ügyeken, a gazdasági behatolás támogatásán kívül, a konzulátusnak nem elhanyagolható szerepe volt a francia kultúra terjesztésében, amely Berthelot tábornok kultuszának ápolásán, a román–francia körök tevékenységének támogatásán át a francia egyetemi misszió figyelemmel kíséréséig tartott. E munkának voltak a kisebbségeket érintő vonatkozásai is: Erdélyt a francia diplomácia olyan „missziós területnek" tekintette, amelyet ki lehet vonni a német hatás alól és be lehet tagolni a latin kultúrkörbe. Ez a törekvés adott esetekben nagyon jól illeszkedett a román kormány kisebbségellenes intézkedéseihez.

A pozsonyi francia konzulátus is a húszas évek legelején kezdhette meg működését. Először egy 1919 augusztusából származó, roppant részletes hírszerzési összefoglaló tárgyalta a magyar kisebbség helyzetét, 28 teljes oldalon. Ebben a szerző rögtön a bevezetésben megállapította, hogy a „magyar lakosság alkotja Szlovákiában az őshonos lakosság legnagyobb és legveszedelmesebb részét". Külön felhívta olvasója figyelmét a magyarajkú zsidó lakosságra, amely – különösen a falvakban – a „magyarosodás legjobb ügynöke volt", és akiknek egy része valószínűleg továbbra is ellenséges lesz a csehszlovák kormánnyal, csakúgy, mint a városokban lakó, magyar vagy elmagyarosodott középosztály és munkásság. „Soha nem lehetünk elég energikusak ezekkel szemben, akik mindig felforgató elemek maradnak" – állapította meg ugyanez a jelentés, amely ugyanakkor kiemelte a magyar paraszti lakosság megnyerhetőségét a csehszlovák köztársaság ügyének.[30]

---

[28] A kolozsvári francia konzulátus magyar kisebbségekkel kapcsolatos jelentéseiből ld. Ablonczy Balázs: A zsidó, a mágnás meg a revízió – Francia diplomaták, konzulok és az erdélyi magyar kisebbség 1920–1940. *Pro Minoritate* 2000. nyár, 163–176. p.

[29] Centre des Archives Diplomatiques de Nantes (a továbbiakban CADN), Bucarest-Consulat, 44. doboz, sz. n. Voyage en Transylvanie, h. n., 1919. október 4.

[30] MAE AD, Europe 1918–1940, Tchécoslovaquie, 34. köt, 57–58. f., informátor összefoglalója a Deuxième Bureau részére, h. n., d. n., [a szövegből megállapíthatóan 1919. augusztusából]

A kisebbségek szerepének biztonságpolitikai értékelését mutatja, hogy a francia külügyminisztérium a jugoszláviai magyarok létéről szinte alig vett tudomást.

A kolozsvári konzulátus anyagait átböngészve szembetűnő, hogy míg a francia konzulok társasági vagy hivatalos szinten rendszeresen érintkeztek külföldi kollégáikkal és a helyi román elit képviselőivel, addig a többségében magyar Kolozsváron feltűnően kerülték a magyarság képviselőit, sőt, a magyarokat általában. A diplomácia jelentések oldalain az erdélyi magyarság többnyire úgy jelent meg, mint a mágnások vezetése alatt álló, zsidók által pénzelt, a zsidó kézben lévő sajtó által indoktrinált tömeg, amelynek egy vágya van: a revízió. Ilyen körülmények között nem csoda, ha például az 1927 decemberében Nagyváradon letartóztatott antiszemita román garázdálkodókat védte jelentésében a konzul, és „judeo-magyar mézeshetekről" írt, vagy egy másik jelentés az erdélyi zsidók magyarbarát érzelmeit kárhoztatta.[31] Hasonló értékeléseket kapott a szlovákiai magyar kisebbség is: bár a róluk szóló jelentések száma lényegesen kisebb volt például a szudétanémetekről írottakénál. De az ő esetükben is folytonosan előkerült az, hogy arisztokraták irányítása alatt állnak. Emellett még főként a katolikus klérust, a tisztviselőket és a keresztényszocialista pártot nevezték meg a Budapestről irányított propaganda ágenseiként.[32]

A frissen állomáshelyére érkezett pozsonyi konzul elfogultsága és egyoldalú tájékozódása leginkább a Mária Terézia-szobor ledöntéséről írott jelentéséből derült ki. A szobrot, amelyet – a jelentés szerint – annak emlékére emeltek, hogy a királynő 1741-ben az országgyűlésen „újfent biztosította a mágnások százados előjogait", a csehszlovák légionáriusok döntötték le. „A művelet önmagában kissé brutális volt, és maga a gesztus – talán – haszontalan" – tett engedményt a konzul. Annál inkább fájlalta, hogy Petőfi Sándor szobra a helyén maradt, mert a költő „átállt az elnyomók oldalára, renegáttá lett, még a nevét is elhagyta, végül is olyan bűnt követett el, amelyet egyetlen szlovák hazafi sem bocsát meg azoknak, akiket árulónak tart." Ha tehát a két szobor között kell választani, akkor „rossz történelmi példát választottak, másfelől az is igaz, hogy a szenvedélynek nincs logikája... Különösen Szlovákiában nincs."[33]

A diplomaták egyoldalú tájékozottsága, elfogultsága sokszor szinte tapintható a jelentések lapjain, ám szükséges megjegyezni, hogy a vincennes-i hadilevéltárban található attaséi összefoglalók, sőt általában a katonatisztek jelentései árnyaltabb képet nyújtottak a magyar kisebbségek helyzetéről. Részint az ő információikra is támaszkodhattak azok a kimerítő összefoglalók, amelyek közvetlenül a háború előtt ismertették például az erdélyi magyarok helyzetét, jelentős tárgyismerettel és nagyobb elfogultságok nélkül.[34] A francia diplomaták figyelemmel kísérték

---

31 MAE AD Roumanie, 54. köt., 182. f., de Laigue konzul Briand külügyminiszternek, Bucarest, 1928. január 4. és CADN Cluj-Consulat, 1. doboz, sz. n., Mouille konzul a külügyminisztériumnak, Kolozsvár, 1924. május 9.

32 Ld. pl. MAE AD, Europe 1918–1940, Tchécoslovaquie, 34. köt., 182–185. f., Couget követ Millerand külügyminiszternek. Prága, 1920. szeptember 22.

33 MAE AD, Europe 1918–1940, Tchécoslovaquie, 34. köt., 244. f., William Rötig konzul a külügyminiszternek, Pozsony, 1921. november 14.

a magyar aktivista politika lépéseit, Erdélyben és a Felvidéken is.[35] Lépéseket azonban nem tettek arra, hogy ezeket az irányzatokat támogassák. A magyar uralommal szembeni előítélet még Észak-Erdély visszacsatolása után is megmaradt a Romániában szolgáló francia diplomaták egy részében. A „kisebbségekkel viszonylag jól bántak Nagy-Romániában. A magyar kisebbség kivételesen sok újsággal és iskolával rendelkezett, színháza virágzóbb volt, mint manapság" – írta Vichybe a kolozsvári francia konzul a második bécsi döntés után.[36] Ugyancsak ő kárhoztatta ebben az időszakban a magyarok gőgjét, mértéktelen sovinizmusát, antidemokratizmusát és romángyűlöletét.

Nemcsak a kisebbségek, hanem a különböző regionális mozgalmak is elég rossz minősítéseket kaptak a francia jelentésekben. Szlovákiában Hlinka Néppártja nemcsak gyanított magyar szimpátiái miatt, hanem „szűklátókörűnek" tartott katolicizmusa okán is az országot aláásó erőnek számított. Romániában Maniu Nemzeti Pártja hasonlóképpen, talán azért, mert az országot irányító nemzeti liberális establishment mindent megtett lejáratása érdekében.[37] Politikusaik „műveletlen vidéki ügyvédek", tapasztalatlanok, szeparatisták, akik Erdély függetlenségéért küzdenek, át vannak itatva magyar és német kultúrával. Sőt, 1928-ban, a választási kampány idején azzal is megvádolták őket, hogy pénzt fogadtak el a magyar kormánytól és átengedik Erdélyt a magyaroknak.[38] Ez az ellenszenv olyan tartósnak bizonyult, hogy még a világháború előtt néhány hónappal is felbukkant, pedig akkor már valószínűleg nem a szeparatizmus volt a legnagyobb veszély a román közéletben.[39]

Csehszlovákia megalázó elveszítése, a Románia által okozott csalódás – amikor 1940 késő tavaszán a német győzelmek hatására Bukarest végleg elszakadt egykori protektora politikájától – arra indította a francia külügyminisztérium tervezőit, hogy a jövőbeni francia térségpolitikát ne „pillérekre" vagy „blokkokra" építsék, hanem, bizonyos mértékig leszámolva a nagyra nőtt ambíciókkal, kiegyensúlyozott irányt kövessenek. Egy valószínűleg 1943–44 fordulóján féllegális külügyminisztériumi irodában szerkesztett, béketárgyalásokra szánt dokumentum szakítást jelen-

---

34 SHAT AG 7N, 3053/Roumanie – Attaché militaire/Rapports janvier-juin 1939, Delhomme ezredes Daladier külügyminiszternek, Bukarest, 1939. március 17. (9 gépelt oldal), uo. /Rapports 1940, Delhomme (ekkor már) tábornok Reynaud külügyminiszternek, Bukarest, 1940. június 3. (37 gépelt oldal). Továbbá CADN Bucarest-Consulat, 47. doboz, sz. n., Adrien Thierry (ekkor már) nagykövet Bonnet külügyminiszternek, Bukarest, 1939. június 24. (34 gépelt oldal)

35 MAE AD, Europe 1918–1940, Tchécoslovaquie, 35. köt, 259. f., de Séguin ügyvivő Briand külügyminiszternek, Prága, 1928. december 17. És 130. köt., 272. f., a pozsonyi konzul a prágai francia ügyvivőnek, Pozsony, 1935. május 25. Vö. Ablonczy: A zsidó, a mágnás... 169–170. p.

36 MAE AD, Vichy-Guerre, 416. köt. 155. f., a kolozsvári francia konzul a vichy-i külügyi államtitkárnak, Kolozsvár, 1941. február 4.

37 Catherine Durandin: Rumania, the War and the Army, 1914–1930. *War and Society* (Sydney), 1985. 2., 61. p.

38 MAE AD, Europe 1918–1940, Roumanie, 42. köt., 228. f., Gustave de Laigue kolozsvári konzul Briand külügyminiszternek, Kolozsvár, 1928. április 26. Uo. 53. köt., 153–158. f., Jacques Seydoux, a külügyminisztérium gazdaságpolitikai szakértője René Massiglinek, Párizs, 1928. október 24. És uo. 172–175. f., Gabriel Puaux bukaresti követ Briand külügyminiszternek, Bukarest, 1928. december 14.

39 MAE AD, Europe 1918–1940, Roumanie, 189. köt., 115–116. f., Adrien Thierry követ Bonnet külügyminiszternek, Bukarest, 1939. január 8.

tett a világháború előtti álláspontal. Eszerint a békeszerződések ugyan elsőrendű szerepet biztosítottak Franciaország számára a térségben, ezzel a lehetőséggel Franciaország nem tudott élni. Nem a túlságos, hanem az elégtelen beavatkozás volt a francia kudarc oka. Az irat könyörtelenül fogalmazott: a politikai és katonai irányvonal elválása a Maginot-vonal 1931-ben eltervezett felépítéséhez köthető. Gazdasági partnerséget sem sikerült kiépíteni a térség országaival. A pénzügyi segítség és a kultúra nem volt elég a kizárólagosság biztosításához. A továbbiakban Párizsnak arra kell törekednie Közép-Európában, hogy fenntartsa kulturális és „erkölcsi" kisugárzását. Az eljövendő béketárgyaláson Franciaországnak békítőként kell fellépnie, „olyan szakértőként, aki a földrajz, a demográfia, a történelem és saját tapasztalatai függvényében dönt, nem pedig azért, hogy tetszést arasson Prágában vagy Bukarestben".[40] A világpolitika úgy hozta, hogy ezt a szakértői szerepet sem sikerült Franciaországnak felvállalnia a béketárgyalásokon. De ez már valóban nem Párizson múlott.

[40] MAE AD, Papiers 1940, Bureau d'Etudes Chauvel, 119. köt., 3–12. f., Francia politika Közép-Európában – feljegyzés, d. n., [valószínűleg 1943. novembere és 1944 nyara között].

Eiler Ferenc

Németország Duna-völgyi politikája 1920–1938

A Versailles-i békeszerződés Németországot időlegesen megfosztotta nagyhatalmi státusától. Területi állományának 1/7-ét elvesztette, lakosságának 1/10-e pedig szomszéd államok főhatalma alá került. Ráadásul a szerződés jelentősen meggyengítette gazdasági és katonai erejét, s több szinten is csorbította állami szuverenitását. Ennek ellenére nem zárta el véglegesen az utat az ország gazdasági és politikai felemelkedése előtt, hiszen a háborús vereség és a békeszerződés gazdasági következményei ellenére is Németország maradt a legerősebb gazdasági potenciállal rendelkező állam a kontinensen. A szerződés ahhoz túl keménynek bizonyult, hogy Németország végleg belenyugodjék az új európai rendezésbe, ahhoz viszont túl „enyhe" volt, hogy megoldhatatlan akadályokat gördítsen nagyhatalmi pozíciójának jövőbeni visszaszerzése elé.[1]

A Versailles utáni első négy év a belpolitikai és gazdasági instabilitás, valamint a külpolitikai útkeresés jegyében zajlott a fiatal köztársaságban. A tradicionális nagyhatalmi politika és a teljesítési politika 1920–1923 közötti együttélésének azonban nem sikerült stabilizálnia Németország külpolitikai helyzetét.[2] Ezt a Gustav Stresemann nevével fémjelzett időszak európai realitásokhoz igazított, egyértelmű prioritásokat kijelölő és azokhoz következetesen ragaszkodó új külpolitikai vonalvezetése valósította meg. Eszerint a húszas években a külügyminisztérium politizálásában a nyugati hatalmakkal való megegyezésre, illetve együttműködésre való törekvés élvezett abszolút primátust. Emellett hangsúlyos szerepet kapott a Szovjetunióval még a húszas évek elején kiépített kapcsolatok ápolása is. A Duna-völgyi államok jelentősége viszont a megváltozott nemzetközi viszonyoknak köszönhetően egészen a harmincas évek elejéig tulajdonképpen marginális maradt a Wilhelmstraße vezetőinek szemében.[3]

---

1 Wolfgang Michalka: Deutsche Außenpolitik 1920–1933. In: Karl Dietrich Bracher–Manfred Funke–Hans-Adolf Jacobsen (Hrsg.): *Die Weimarer Republik 1918–1933*. Bundeszentrale für politische Bildung, Bonn, 1998. 307–308.

2 Ludwig Zimmermann: *Deutsche Aussenpolitik in der Ära der Weimarer Republik*. Musterschmidt Verlag, Göttingen–Berlin–Frankfurt, 1958. 11–185.; Klaus Hildebrand: *Das Vergangene Reich. Deutsche Außenpolitik von Bismarck bis Hitler*. Ullstein, Berlin, 1999. 445–503. Wolfgang Michalka: *i. m.* 308–314.

3 A Duna-völgyi államokkal kialakított kapcsolatok vizsgálatakor elsősorban Csehszlovákiára, Jugoszláviára, Magyarországra és Romániára koncentrálunk. Ausztriára, bár kétség kívül a régióhoz tartozik, speciális helyzete miatt mindig csak a másik négy állammal összefüggésben térünk ki.

A Duna-völgyi államok helye Stresemann külpolitikai koncepciójában

Stresemann 1923 szeptemberében feladta a Franciaországgal dacoló Ruhr-vidéki passzív ellenállást, s a német külpolitika ettől az időponttól kezdve – számot vetve a tényleges erőviszonyokkal – az új „nagyhatalmi koncertbe" való betagozódásra törekedve igyekezett elérni az egzisztenciális fenyegetettségből való kikerülést, s az egyenjogúságon alapuló szoros együttműködés kialakítását a győztesekkel. A külpolitikai prioritások megállapításakor az ország nagyhatalmi státusának helyreállítása lebegett a szeme előtt. Az 1923–1929 közötti időszak a kölcsönös, önérdekeken alapuló „megértésre" (Verständigungspolitik) és a békeszerződés tárgyalásos, minden területre kiterjedő részleges revíziójára irányuló erőfeszítések kettősségének jegyében zajlott. Ennek legfontosabb állomása az 1925-ös Locarno-i szerződés, melyben Németország garantálta nyugati határait, valamint a Népszövetségbe való belépés 1926-ban.[4]

Ennek fényében egyáltalán nem meglepő, hogy Stresemann és államtitkára, Schubert számára a Duna-völgyi államok jelentősége háttérbe szorult a nyugati politikához képest. Németország 1920–1921 folyamán felvette a diplomáciai kapcsolatokat a régió államaival, de ezután nem folytatott különösebben aktív külpolitikát a térségben. A külügyminisztérium tevékenysége elsősorban a gazdasági kapcsolatok elmélyítésére, s a német kisebbségek gazdasági és kulturális támogatására korlátozódott. Mereven elzárkózott azonban attól, hogy a térség államainak külügyminisztériumaival fenntartott diplomáciai érintkezésben többször is deklarált teljes semlegességét feladja. Távolságtartását csupán egyszer, s akkor is kényszerűségből adta fel, mikor a délszláv állam és Albánia között 1927-ben kirobbant, a színfalak mögött Olaszország által gerjesztett konfliktus idején részt vett egy nagyhatalmi vizsgálóbizottság felállításában. De ez csak tovább erősítette a Wilhelmstraße vezetőinek azon meggyőződését, hogy Németországnak a jövőben is el kell kerülnie a regionális konfliktusokban való részvételt.[5]

Ugyanez a hozzáállás tükröződött az utódállamok azon törekvéseinek megítélésében is, melyek a Németországgal való politikai kapcsolatok elmélyítésére irányultak. A jugoszláv diplomácia például 1927-ben a sajtó útján egy barátsági szerződés ötletét dobta be a köztudatba. Németország erre a tesztelésre a térséggel kapcso-

---

4 Stresemann nem volt hajlandó Németország keleti határait a nyugati határokhoz hasonló módon garantálni. Az 1925. szeptemberi londoni szakértői tárgyaláson a német küldöttség cselekvési szabadságot kért országa számára a keleti határvonal mentén. Tárgyalófeleik erről biztosították is mindaddig, amíg Németország a határok rendezésének kérdésében hajlandó lemondani az erőszak eszközéről. Így született meg a döntőbírósági szerződés Lengyelországgal és Csehszlovákiával. Roberth Grathwohl: Gustav Stresemann. Betrachtungen über seine Aussenpolitik. In: Wolfgang Michalka–Marshall M. Lee (Hrsg.): *Gustav Stresemann*. Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt, 1982. 230. A locarnoi konferencia zárójegyzőkönyvét közli Halmosy Dénes: *Nemzetközi szerződések 1918–1945.* Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó – Gondolat Könyvkiadó, Budapest, 1983. 235–247.

5 Schubert államtitkár a belgrádi német követségnek 1927. június 26-án. In: Akten zur deutschen auswärtigen Politik (ADAP), Serie B, Band V. 604–606.

latban kidolgozott stratégiájának megfelelően elutasítóan reagált. Egy ilyen lépés ugyanis feleslegesen megterhelte volna Magyarországhoz és Olaszországhoz fűződő viszonyát. Ezért diplomáciai csatornákon az érintettek tudomására hozta, hogy maximum egy döntőbírósági szerződésre lenne kész, bár Németország sokkal nagyobb értelmét látná egy kereskedelmi szerződés megkötésének.[6]

Hasonló megfontolásból tartózkodott román relációban egy esetleges Szovjetunió és Románia közötti közvetítéstől is. Mivel a két világháború közötti román külpolitika egyik neuralgikus pontjának Besszarábia kérdése számított, a román diplomácia mindent elkövetett annak érdekében, hogy a vitatott határszakaszt nemzetközi szerződésekkel erősítse meg. Németország jó keleti kapcsolatai miatt ideális közvetítőnek tűnt a román külügyminisztérium számára. Az *Auswärtiges Amt* azonban az 1922-es rapallói és az 1926-os berlini szerződésekkel a háta mögött nem volt hajlandó a keleti politikája sarkkövének számító nagyhatalommal kialakított jó viszonyt megterhelni. Stresemann kitérő válaszként mindössze arra tett ígéretet, hogy egy kirobbanó konfliktus esetén Németország hajlandó lenne közvetíteni a két szomszédállam között.[7]

A politikai kapcsolatok elmélyítésére a magyar külügyminisztérium is kísérletet tett. Bethlen már 1923-ban igyekezett Stresemannt a német-magyar együttműködés szükségességének gondolatáról meggyőzni. Próbálkozása azonban nem járt eredménnyel, mivel a külügyminiszter a két háborús vereséget szenvedett ország szorosabb kooperációjának megvalósítását nem tartotta időszerűnek. „Nem, nem…, mivel egy vak és egy béna, ha összefognak, nem sokat tudnak elérni, a külpolitikai együtthaladásnak kevés értelme lenne."[8] A Dísz-tér az 1927-es Olaszországgal megkötött örök barátsági szerződés után azonnal felvetette a német külpolitika első emberének egy esetleges revízióorientált olasz–német–magyar–osztrák együttműködés gondolatát.[9] Magyarország sem járt azonban nagyobb sikerrel, mint szomszédai. A kapcsolatok elmélyítése ugyanis ezen a fronton még nagyobb kockázattal járt volna, mint a többi állam esetében. Egy ilyen elkötelezettséggel ugyanis Németország nemcsak Magyarország szomszédaival találta volna magát automatikusan szemben, hanem a majdani revízió szempontjából kulcsfontosságúnak tekintett népszövetségi pozícióit is aláásta volna. Emellett meglehetősen nagy ellenszenvvel figyelte Olaszország gazdasági és politikai aspirációit is a régióban.

---

6 Hans-Paul Höpfner: *Deutsche Südosteuropapolitik in der Weimarer Republik*. Herbert und Peter Lang Verlag, Bern–Frankfurt am Main, 1983. 143–144.

7 Köpke miniszteri osztályfőnök feljegyzése 1928. november 17-én. In: ADAP, Serie B, Band X. 344–345.

8 Windischgrätz Lajos Bethlen megbízásából tárgyalt Stresemannal. A német politikus válaszát idézi Romsics Ignác: Magyarország helye a német Délkelet-Európa-politikában. In: Romsics Ignác: *Helyünk és sorsunk a Duna-medencében*. Osiris Kiadó, Budapest, 1996. 188.

9 Mielőtt Bethlen és Stresemann december 6-án találkozott volna Genfben, Walkó külügyminiszter és Bethlen már november legelején tárgyalt a kérdésről a szintén Genfben tartózkodó Schubert államtitkárral. A megbeszélés lényegét Stresemann összefoglalta Németország budapesti követének adott 1927. november 3-i utasításában, azzal a megjegyzéssel, hogy egy ilyen megállapodás Németországnak nem érdeke, mert ezzel megterhelné Franciaországhoz és Jugoszláviához fűződő jó kapcsolatait. Stresemann 1927. november 3-i távirata a budapesti német követségnek. In: ADAP, Serie B, Band VII. 159–160.

A német külügyminisztérium természetesen tisztán látta a térség alapvető külpolitikai képletét, a francia biztonsági rendszer egyik oszlopát jelentő kisantant és a területi revízió előkészítéséhez potenciális szövetségest kereső Magyarország kibékíthetetlen ellentétét. Bár a kisantant, mint Csehszlovákia, Jugoszlávia és Románia formalizált együttműködése természetszerűleg nem töltötte el bizalommal, Németország aktuális, elsősorban gazdasági céljait tekintve a szövetség tagállamainak mindegyike – a magyar politikai elit és a közvélemény legnagyobb megdöbbenésére – fontosabb volt Németország számára, mint a német–magyar sorsközösség hamis illúzióját ápoló Magyarország.[10] Ez a tény alapvetően gazdasági megfontolásokon nyugodott, valamint annak a helyzetnek a felismerésén, hogy Németország még jó ideig nem lesz abban a helyzetben, hogy az új nemzetközi rend keretei között alapvető célkitűzéseit – a békeszerződés minden területre kiterjedő részleges revízióját – megvalósíthassa. A Wilhelmstraße számára is axiómának számított ugyan a kisantant meggyengítésének szükségessége, de a mozgatórugók tekintetében lényegi különbség figyelhető meg a magyar és a német törekvések tekintetében. Míg Magyarország számára a kisantant meggyengülése és szétesése egzisztenciális érdeknek tűnt, addig Németország számára a hangsúly a térség államai közötti gazdasági együttműködés elmélyítésének megakadályozására és a francia biztonsági rendszer gyengítésére került.[11] Az ehhez vezető út pedig Jugoszlávia és Románia Németországhoz való közelítésével látszott a legcélszerűbbnek. Nem véletlen, hogy a német diplomácia több ízben is szorgalmazta Jugoszlávia és Magyarország egymáshoz való közeledését.[12]

Németország azon törekvése, hogy a térség államaival minél zökkenőmentesebb politikai kapcsolatokat építsen ki, a Stresemann-érában leginkább Jugoszlávia és Csehszlovákia vonatkozásában sikerült. Ebben a gazdasági kapcsolatok jelentősége mellett a politikai megfontolások és a diplomáciában is fontos személyes kapcsolatok (Csehszlovákia esetében a Schubert és Beneš közötti jó viszony, Jugoszlávia esetében pedig Balugd ić követ személye és tevékenysége) is fontos szerepet játszottak.[13]

Schubert és Stresemann természetesen tisztában voltak azzal, hogy Csehszlovákia – és a kiváló nemzetközi kapcsolatokkal rendelkező, ízig-vérig diplomata Eduard Beneš – volt a kisantant hajtóereje, ezért azzal meg sem próbálkoztak, hogy az elsősorban Magyarországgal szemben létrejött szövetséget ezen az oldalon próbálják megbontani. A felfutó gazdasági kapcsolatok mellett a szomszéd állam három kérdés miatt élvezett kitüntetett szerepet a térségben a német diplomácia

---

10 Romsics Ignác: *i. m.* 184., 187.

11 Köpke miniszteri osztályfőnök Hassel római német követnek. ADAP, Serie B, Band XVI. 464–466. Bár a levél 1931. január 24-én kelt, a kisantant fellazításával kapcsolatos német álláspont a Stresemann-érához képest nem mutat lényegi változást.

12 Hans-Paul Höpfner: *i. m.* 127–128.

13 Peter Krüger: *Die Aussenpolitik der Republik von Weimar*. Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt, 1985. 330.; Hans-Paul Höpfner: *i. m.* 126.

számára: a 3 milliós határ menti német kisebbség helyzete miatt, a feszült német–lengyel viszonyra való tekintettel és az Ausztriát a gazdasági kapcsolatok révén magához közelíteni szándékozó prágai törekvések miatt. Beneš a húszas évek elejének próbálkozásai után 1927–28-ban ismét kísérletet tett arra, hogy Ausztriát a kölcsönös gazdasági érdekekre hivatkozva Csehszlovákia érdekkörébe vonja.[14] A Wilhelmstraße több szempontból is fontosnak tekintette a csehszlovák törekvés keresztezését. Egyfelől Németország az első világháború vége óta számolt az Anschluß jövőbeni lehetőségével, s Beneš javaslata ezt veszélyeztette. Másfelől Németország gazdasági érdekeit látta veszélyeztetve egy ilyen jellegű szövetség létrejöttével. Schubert ezért – Stresemann jóváhagyásával – igyekezett kipuhatolni egy hármas, német–csehszlovák–osztrák gazdasági együttműködés ötletének fogadtatását.[15] Beneš azonban erre a nemzetközi erőviszonyokra, s Csehszlovákia kötelezettségeire való hivatkozással nem volt hajlandó.[16] Bár a két ország között fel-felmerültek problémás kérdések, ezek nem bizonyultak megoldhatatlannak. Főleg a német kisebbség helyzete borzolta időről időre a német kedélyeket, de ez a húszas években még nem állította szakítópróba elé a két ország külügyminisztériumait.

Jugoszlávia – amellett hogy német részről a kereskedelmi kapcsolatokat tekintve távlatilag a legnagyobb reményekre jogosított fel – teljesen más okból vált jelentőssé a Külügyi Hivatal vezetőinek szemében, mint Csehszlovákia. Egyrészt az olasz balkáni törekvések keresztezése, másrészt a kisantant fellazításának programja miatt. A Wilhelmstraße helyzetértékelése szerint ugyanis erre a legalkalmasabb pontot a délszláv állam kínálta. Bár ezt a törekvést még sokáig nem koronázhatta siker, az évek múlásával Jugoszlávia egyre inkább a német gazdaság függésébe került, s a harmincas évek második felében lényegében itt sikerült először megbontani a kelet-közép-európai védelmi szövetség sorait. A diplomáciai kapcsolatok ebben a relációban is kielégítőnek számítottak. A német kisebbségek kérdése, mint feszültségforrás hangsúlyosabban csak 1928-ban került napirendre, a tervezett iskolatörvénnyel kapcsolatban.[17] Ezen kívül a sajtó által felkapott, s a szerb radikális párt által gerjesztett ún. Brandstifter-ügy terhelte meg némiképp 1926–27-ben a kétoldalú kapcsolatokat.[18] Ezt azonban a két külügyminisztérium viszonylag hosszan tartó, de kölcsönösen jó szándékú egyeztetéseinek köszönhetően sikerült elsimítani.

A másik két állam, Románia és Magyarország esetében sokkal komolyabb ellentétek terhelték meg a diplomáciai kapcsolatokat. Egy 1925-ös belső jelentés

---

14 Peter Krüger: *i. m.* 335.

15 Schubert államtitkár 1928. március 23-i feljegyzése. In: ADAP, Serie B, Band VIII. 392–393.

16 Schubert államtitkár feljegyzése 1928. május 23-án. In: ADAP, Serie B, Band IX. 65–71.

17 Köpke miniszteri osztályfőnök feljegyzése 1928. november 23-án. In: ADAP, Serie B, Band X. 393–394.

18 A Deutsche Allgemeine Zeitung 1926 júliusában a világháborús felelősség kérdéséről elmélkedve azt állította, hogy az akkor még régens király kapcsolatban állt Gavrilo Prinzippel, sőt, ő is instruálta. Az ügyet felkapta mindkét ország sajtója, komoly diplomáciai bonyodalmat okozva ezzel. Mind Stresemann, mind a Ninčić az ügy elsimítására törekedett, de ez csak 1927 márciusában sikerült. Hans-Paul Höpfner: *i. m.* 129–132. A külügyminisztérium álláspontját Schubert államtitkárnak a belgrádi követség részére küldött 1926. július 12-i utasítása foglalja össze. In: ADAP, Serie B, Band III. 324–327.

bizonyítja, hogy az *Auswärtiges Amt* Romániát Franciaország legkitartóbb szövetségesének tekintette, s bár gazdasági téren sokat várt tőle, politikai téren nem sorolta a számára fontosabb államok közé.[19] Romániát illetően a problémák főleg gazdasági jellegűek voltak, s az első világháborús német megszállás alatt okozott károk megtérítése körül gyűrűztek, több mint hét évre súlyosan megterhelve ezzel mind a gazdasági, mind a politikai kapcsolatokat.[20]

A Wilhelmstraße irányítói szemében Magyarország politikailag nem tartozott a legfontosabb partnerek közé. Ráadásul a két ország viszonya egyáltalán nem volt harmonikusnak nevezhető. Ennek több oka is volt. A húszas évek elején a magyar és a német szélsőjobboldali körök kapcsolata, az Erzberger gyilkosság tetteseinek és a Kapp-puccs néhány résztvevőjének magyarországi tartózkodása hűtötte le a kedélyeket. Emellett a Habsburg restaurációs törekvések, Burgenland kérdése és a magyarországi német kisebbség helyzete is zavaró tényezőnek számított.[21] Ráadásul Magyarország revíziós célkitűzései sem harmonizáltak a német törekvésekkel.[22] Igaz ugyan, hogy mindkét állam a békeszerződések revízióját szerette volna elérni, ez azonban egyáltalán nem jelentette azt, hogy Németország hajlandó lett volna kapcsolatait Magyarországgal szorosabbra fűzni. Ezzel ugyanis a kisantant államokhoz – elsősorban Jugoszláviához – fűződő gazdasági érdekeit tette volna kockára. Németország egyelőre a régió nyugalmának megőrzésében volt érdekelt, s ebben a magyar törekvések veszélyforrásnak számítottak. Az 1927-es olasz–magyar barátsági szerződés megkötése tovább növelte a német külügyminisztérium gondjait. Olaszország térségbeli aktív külpolitikáját eddig sem nézte jó szemmel, a szerződés megkötésével azonban egy olyan revíziós blokk körvonalai rajzolódtak ki, mely Németország jövőbeni ausztriai elképzeléseit is veszélyeztethette. A magyar diplomácia többször is igyekezett ugyan meggyőzni Stresemannt és Schubertet egy német–olasz–magyar–osztrák revizionista blokk szükségszerűségéről, de kezdeményezéseire a Wilhelmstraße mindenkor elutasítóan reagált.[23]

A Versailles-i békét követő terület- és lakosságvesztés egyik fontos következménye volt az is, hogy Németországnak újra kellett gondolnia kisebbségpolitikáját. A wilhelminus időszakkal szemben nem tekintette többé egyértelműen más ország belügyének a német kisebbségek sorsának alakulását. A közvélemény érzékennyé vált a téma iránt, s a kisebbségi kérdés a belpolitikai csatározások fontos elemévé nőtte ki magát.

1919–20 folyamán társadalmi szervezetek egész sora alakult a külföldi németség és a német kisebbségek támogatására, érdekeinek védelmére. Ezek közül

---

19 A külügyminisztérium 1925. december 29-i körrendelete (Köpke). In: ADAP, Serie B, Band III. 27–28.

20 A kérdést részletesen tárgyalja Hans-Paul Höpfner: *i. m.* 165–197.

21 Tilkovszky Loránt: Németország és a magyar nemzetiségpolitika 1924–29. *Történelmi Szemle,* 1980. 1. sz. 52–90.

22 „Németországnak, bármennyire is megértjük és osztjuk itt Magyarországnak a régi magyar birodalom feldarabolása felett érzett fájdalmát, aligha fűződik közvetlen érdeke Magyarország regenerációs törekvéseihez." Köpke 1925. április 4-i feljegyzését idézi Hans-Paul Höpfner: *i.m.* 224.

23 Romsics Ignác: *i. m.* 188.

legnagyobb jelentőségre a húszas években a Deutscher Schutzbund tett szert, de hasonlóan fontos szerepet játszott a még a 19. század vége felé alapított VDA is. A húszas évek legelejétől fogva az Auswärtiges Amt folyamatosan törekedett arra, hogy a hivatalos irányvonalnál radikálisabb társadalmi szervezetek felett valamilyen formában megteremtse a kontrollt.[24] Mivel azonban a szervezetek egységes irányítás alá való vonása kudarcot vallott, nem maradt más hátra, minthogy a támogatási rendszer – a pénzelosztó központok lojális személyekkel való feltöltése – útján igyekezzen befolyását megteremteni, illetve megőrizni. Minthogy azonban a határon túli kisebbségek anyagi támogatása a legnagyobb titoktartás mellett működött, a szervezetek – elsősorban a Schutzbund – továbbra is megőrizték önálló mozgásterük jelentős részét.

A birodalmi kormányok a kisebbségek anyagi támogatására titkosan kezelt, jól álcázott bankokat, vállalkozásokat és alapítványokat hoztak létre.[25] Így jött létre elsőként 1920 novemberében a külügyminisztérium javaslatára a *Deutsche Stiftung* a német iskolák, egyházközségek és a német nyelvű sajtó támogatására. Még ugyanebben az évben megalakult a *Konkordia Literarische Anstalt GmbH*, melynek fő feladata német nyelvű újságok, nyomdák és kiadók felvásárlása volt, ilyen módon megőrizve azokat a német kisebbség számára. Hollandiában alapították kizárólag német kormánypénzen a *Hollandische Buitenland-Bank*-ot 1925-ben, majd a tulajdonképpen a külügyminisztérium ellenőrzése alatt álló, privát vállalkozásnak álcázott *OSSA-GmbH*-t 1926-ban. Mindkét vállalkozás elsősorban a kelet-közép-európai német mezőgazdaság, s ezzel összefüggésben a német bankok támogatására specializálódott.

A Stresemann által képviselt kisebbségpolitika szorosan összefüggött az ország népszövetségi tagságával, politikájával és a szervezeten belüli célkitűzéseivel. Bár a Népszövetségbe való belépés az ország külpolitikai és gazdasági érdekeit tekintve rendkívül sürgős volt, mégsem alakult ki a kérdésben széleskörű társadalmi konszenzus. Ezért kapóra jött, hogy a Népszövetséget minden baj forrásának tekintő jobboldali nacionalista pártokkal jó kapcsolatokat ápoló német kisebbségek is Németország mielőbbi népszövetségi tagsága mellett kezdtek el lobbyzni. Mivel a német kisebbségek sorsa iránt a lakosság egyáltalán nem volt közömbös, Stresemann a tagság szükségszerűsége mellett többek között – a kisebbségeket felhasználva – azzal érvelt, hogy Németország csak mint a Népszövetség tagja lesz abban a helyzetben, hogy a kisebbségben élő német népcsoportoknak igazán hatékony segítséget nyújthasson.[26]

---

[24] A külügyminisztérium 1922 márciusának végén a Schutzbund befolyásának semlegesítése céljából egy félhivatalos csúcsszerv létrehozását kezdeményezte (Zweckverband der freien Deutschtumsvereine), hogy ezzel ellenőrzése alá vonja a német kisebbségekkel foglalkozó társadalmi szervezeteket. Bár a szervezet létrejött, a kezdeményezés mégis megbukott a külügyminisztérium és a belügyminisztérium kompetenciáján kibontakozott vitában. Norbert Krekeler: *Revisionsanspruch und geheime Ostpolitik der Weimarer Republik. Die Subventionierung der deutschen Minderheit in Polen 1919–1933.* Stuttgart, 1973. 29.

[25] Bastian Schot: *Nation oder Staat? Deutschland und der Minderheitenschutz. Zur Völkerbundspolitik der Stresemann-Ära*. J. G. Herder-Institut, Marburg/Lahn, 1988. 132–137., 173–180.

A Népszövetségbe való belépés után azonban az elsőrendű külpolitikai célokra való tekintettel Stresemann igyekezett rendkívül óvatosan eljárni a német kisebbségek sérelmeivel kapcsolatban.[27] Nem ragadott meg minden lehetőséget, hogy a jogsértésekre hivatkozva pellengérre állítsa az azt elkövető országokat. A konkrét panaszok ügyében sokkal nagyobb jelentőséget tulajdonított annak a ténynek, hogy a genfi tárgyalások ideje alatt lehetőség nyílott a színfalak mögötti egyeztetésre. A német delegáció természetesen folyamatosan napirenden tartotta a nemzetközi kisebbségvédelem reformjának kérdését, de Stresemann csak 1928-ban szánta el magát az energikusabb fellépésre.[28] Ennek kettős oka volt: egyrészt el akarta terelni a figyelmet a súlyos belpolitikai elégedetlenség forrásává váló Young-tervről, másrészt meg akarta akadályozni, hogy a német külpolitikával elégedetlen német kisebbségek tovább radikalizálódjanak, és így teljesen kicsússzanak a kormány befolyása alól. A kisebbségi kérdés állandó napirenden tartásának tehát fontos belpolitikai vonatkozásai is voltak. A kérdés egyrészt kitűnő villámhárítónak bizonyult, mikor a jóvátételi tárgyalásokról el kellett terelni a közvélemény figyelmét. Másrészt megfelelő eszköznek látszott ahhoz, hogy elősegítse a jobboldali pártokon belül a kormánnyal szemben engedékenyebb csoportok kialakulását.

A párizs-környéki békék nyomán bekövetkezett változásokra a német kisebbségek a Duna-völgyében is gyorsan reagáltak. Pártokat alapítottak, társadalmi szervezeteket, kulturális intézményeket hoztak létre, sajtóorgánumokat tartottak fenn, sőt néhol még saját hitelintézeteket és mezőgazdasági szövetkezeteket is működtettek.[29] Emellett nemzetközi szinten – a német külügyminisztérium anyagi támogatásával –

---

[26] „… a közvetlen segítség lehetősége mégis csak akkor lesz adott, ha a Birodalom a Népszövetség Tanácsában elfoglalt helye és szavazati joga révén európai kisebbségeinek hivatott szószólójaként hatni tud a népszövetségi kisebbségvédelem kiépítésére, és a kisebbségvédelmi határozatok tényleges végrehajtására." Stresemann 1925. január 13-i titkos memoranduma az európai német kisebbségek igényeinek megfelelő Birodalmon belüli kisebbségjogi szabályozás külpolitikai szükségszerűségéről. In: Bastian Schot: *i. m. függelék*, 286–293.

[27] Az elsőrendű külpolitika cél a Franciaországgal való megbékélés, a jóvátételi kérdések rendezése, a rajnai övezet és a Saar-vidék feletti szuverenitás visszaszerzése, majd a keleti határok revíziója volt. Ehhez képest a kisebbségpolitika lényegében a német külpolitika mellékszálának számított.

[28] 1928-ban, a Népszövetség Tanácsában Stresemann éles szópárbajba keveredett Zaleszkíjjel, a lengyel külügyminiszterrel. Zaleszkíj hazaárulással vádolta a Volksbund vezető személyiségeit, és hosszan ecsetelte a lengyel fennhatóság Sziléziára nézve kedvező gazdasági következményeit. Stresemann felháborodásában ökleivel az asztalra csapott – ez volt a híres „Faustschlag" – és közbeszólásával – „Hallatlan!" – megzavarta a lengyel külügyminiszter beszédét. Később nevetségesnek nevezte Zaleszkíj érveit, s bejelentette, hogy Dandurand mellett ő is elkészít 1929 márciusára egy tervezetet, melyben konkrét javaslatokkal áll majd elő a nemzetközi kisebbségvédelem Népszövetség általi garanciájának megreformálására. Carole Fink: Stresemanns Minderheitenpolitik 1924–29. In: Wolfgang Michalka-Marshall M. Lee: *i.m.* 375–399. A Népszövetség kisebbségvédelmi rendszeréről, s ezen belül a német szereplésről lásd Sebastian Bartsch: *Minderheitenschutz in der internationalen Politik.* Opladen. Westdeutscher Verlag, 1995.

[29] A német kisebbségek – még országon belül is – származásuk, történeti fejlődésük, szociális és kulturális helyzetük, felekezeti hovatartozásuk és önszerveződésük szintje alapján jelentősen különböztek egymástól. Emellett jelentős eltérések mutathatók ki az adott országok kisebbségpolitikája által biztosított mozgásterükben is. Mindent egybevetve a csehszlovákiai Szudéta-vidéken élő németek és az erdélyi szászok voltak a leginkább megszervezett, legöntudatosabb német kisebbségi csoportok a régióban. A német kisebbségek helyzetéről átfogó képet nyújt Hans-Paul Höpfner: *i. m.* 303–342.

aktívan részt vettek az Európai Német Népcsoportok Szövetsége és az Európai Nemzetkisebbségi Kongresszus munkájában.[30]

Az agrárreformok, iskolareformok általában az utódállamokban élő németeket is hátrányosan érintették – még ha nem is olyan mértékben, mint a magyar kisebbségeket –, ezért többnyire informális csatornákon többször is segítségért fordultak a birodalmi kormányhoz. A külügyminisztérium és az érdekkörébe tartozó szervezetek igyekeztek a kisebbségek kulturális és gazdasági helyzetének stabilizálásához segítséget nyújtani.[31] Diplomáciai úton azonban csak akkor avatkozott be a Wilhelmstraße – s akkor is többnyire óvatosan –, amikor az már elkerülhetetlenül szükségesnek tűnt. Arra azonban az egész időszakban kényesen ügyelt, hogy a kisebbségi problémák lehetőleg ne terheljék meg az államközi kapcsolatokat.

Németország a húszas években általában még nem avatkozott bele jelentősen a német kisebbségek belső ügyeibe, s tárgyalópartnernek mindenkor a közösségek legitim vezetőit ismerte el. Támogatta a kisebbségek paktumpolitikára irányuló erőfeszítéseit is, viszont nem tartotta célravezetőnek a magyar és német kisebbségek magyar kormány által javasolt együttműködését.[32]

A Stresemann-éra alatt az *Auswärtiges Amt* aktivitása a Duna-völgyében elsősorban a gazdasági kapcsolatok élénkítésére irányult. Erre a térségre is igaz volt a külügyminiszternek – elsősorban a nagyhatalmakra vonatkoztatott – azon tétele, hogy Németországnak gazdasága erejével kell külpolitikát csinálnia.[33] Ez a megjegyzés az Európában érvényes hatalmi helyzet, s a német gazdasági potenciál nyújtotta lehetőségek – jövő által visszaigazolt – reális felmérésén nyugodott. A külgazdaságpolitika jelentőségét a német külügyminisztérium törekvéseiben legjobban talán az a tény támasztja alá, hogy 1925 márciusában a mezőgazdasági és ipari szövetségek kezdeményezésére a minisztérium keretei között felállították a Kereskedelempolitikai Bizottságot.[34] A bizalmasan kezelt testület fontos szerepet kapott az államhatalom és a magángazdaság törekvéseinek koordinálásában, s meghatározó jelentőségre tett szert a kereskedelmi szerződésekkel kapcsolatos előkészítő munkálatokban is.

A diplomáciai kapcsolatok helyreállítása, illetve felvétele mellett Németország igyekezett az utódállamokkal minél előbb felvenni a gazdasági kapcsolatokat is.

---

30 Sabine Bamberger-Stemmann: *Der Europäische Nationalitätenkongreß 1925 bis 1938.* Verlag Herder-Institut, Marburg, 2000; Eiler Ferenc: Az Európai Nemzetiségi Kongresszusok a két világháború között. *Regio*, 1996. 3. sz. 141–168.

31 Ennek megfelelően sietett a német kormány az OSSA GmbH-n keresztül például a csehszlovákiai és a romániai német pénzintézetek megsegítésére 1927-ben, illetve 1930-ban. Lindeiner-Wildau képviselő dátum nélküli feljegyzése a csehszlovákiai német bankügyekkel kapcsolatban összehívott megbeszélésről. In: ADAP, Serie B, Band V. 218–219; Seiler konzul 1930. április 12-i feljegyzése. In: ADAP, Serie B, Band XIV. 493–494.

32 Tilkovszky Loránt: A weimari Németország és a Duna-medence német kisebbségei. *Századok*, 1980. 2. sz. 212.

33 „…külpolitikánk egyetlen nagy fegyverét gazdasági helyzetünkben látom, nevezetesen abban a helyzetben, hogy fogyasztói, és más nemzetekkel szemben eladósodott ország vagyunk." Stresemann beszéde a „Német Honfitársi Szövetségek Munkaközössége" előtt Nagy-Berlinben. 1925. december 14. In: ADAP, Serie B, Band I,1. 729–730.

34 Kövics Emma: *Az európai egység kérdése és Németország 1919–1933.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1992. 57.

Magyarországgal még 1920-ban, Jugoszláviával pedig a következő évben a legnagyobb kedvezmény elve alapján kereskedelmi szerződést kötött. Románia tekintetében viszont a tárgyalások elhúzódtak, s csak 1928-ban jártak eredménnyel.

Németországnak mindent el kellett követnie, hogy minél jobb kereskedelmi kapcsolatokat építsen ki a térségben, hiszen a világháború után addig meghatározó gazdasági pozícióit egyszerre elvesztette. Ráadásul az új államok stabilizációjához szükséges tőkeexport elsősorban Nagy-Britanniából, az USA-ból és Franciaországból áramlott a térségbe, mivel Németország sem politikai, sem gazdasági okokból nem volt tőkekihelyezésre képes. Amíg azonban Nagy-Britannia és Franciaország kereskedelmi partnerként nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket – részint a távolság, részint belső gazdasága, s tengeren túli kapcsolatai miatt –, addig Németország már a húszas évek első felében is komoly nyersanyag és mezőgazdasági termékimportőrnek számított.[35] Ez pedig komoly fegyverténynek bizonyult, melynek valódi jelentősége a gazdasági világválság kibontakozásával mutatkozott meg igazán. Németország pozícióit tovább erősítette, hogy a térség államainak gazdasága nem volt egymással komplementer, s a politikai ellentétek is gátolták az egymás közötti gazdasági kapcsolatok elmélyítését.

Németország részesedése Jugoszlávia, Magyarország és Románia külkereskedelmében (%)

	Jugoszlávia	Magyarország	Románia
	export/import	*export/import*	*export/import*
1920	7,6/1,4	11,1/8,4	1,1/1,9
1925	7,1/9,9	9,9/15,0	8,4/16,7
1929	8,5/15,6	11,7/20,0	27,6/24,1

Forrás: Othmar Nikola Haberl: Südosteuropa und das Deutsche Reich vor dem zweiten Weltkrieg. *Südost-Europa*. 1990. 9. sz. 515.

A három agrár-ipari államhoz hasonlóan Csehszlovákia Németországgal folytatott külkereskedelme is jelentősen felfutott. Az évtized vége felé exportjának 23–25%-a került a szomszéd államba, míg importjának 21–24%-a érkezett onnan.[36] Németország gazdasági pozíciói tehát a húszas években rohamosan erősödtek mind

[35] Románia exportjának 1929-re már csak 5,5%-a irányult Franciaországba, s behozatalának csupán 4,5%-a származott onnan. Ugyanez jugoszláv relációban 4,0%–4,0% volt. Nagy-Britannia részesedése a román exportból 7,3%, az importból 6,4% volt, míg Jugoszlávia exportjából 5,6%, importjából 1,6%. Klaus Thörner: *„Der ganze Südosten ist unser Hinterland". Deutsche Südosteuropapläne von 1840 bis 1945.* (disszertáció), Carl von Ossietzky-Universität, Oldenburg, 2000. http://docserver.bis.uni-oldenburg.de/publikationen/dissertation/2000/thogan00/thoga…

[36] Berend T. Iván–Ránki György: *Közép-Kelet-Európa gazdasági fejlődése a 19–20. században*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1976. 397.

a négy államban. Mindez természetesen nem jelentette azt, hogy a német külkereskedelemben a térség ebben az időszakban már meghatározó szerepet töltött volna be, de a gazdasági kapcsolatok terén a Duna-völgye mindenképpen ígéretes régiónak számított.

Jugoszlávia, Magyarország és Románia részesedése Németország külkereskedelmében (%)

	Jugoszlávia	Magyarország	Románia
	export/import	*export/import*	*export/import*
1920	0,1/0,1	0,4/0,2	0,5/0,1
1925	0,7/0,7	1,1/0,7	1,2/0,8
1929	0,4/1,1	1,1/0,7	1,2/1,6

Forrás: Othmar Nikola Haberl: *i. m.* 516.

A felfutó kapcsolatokat azonban megterhelték a mezőgazdasági érdekképviseletek nyomására 1925-ben ismét bevezetett német agrár, illetve részben ipari védővámok. A térség államainak kivitele ugyanis jelentős részben gabonafélékből, élőállatból és különböző mezőgazdasági termékekből állt. A helyzetet súlyosbította, hogy ezzel egyidejűleg Németország és maguk az egyes tartományok is az állategészségügyi rendszabályok szigorításával tovább szűkítették a régió exportőreinek mozgásterét. Ez a fejlődési irány valójában a Wilhelmstraße elképzelésével homlokegyenest ellenkező tendenciát mutatott, de a német gazdasági élet meghatározó tényezőinek sikerült érdekeiket a külügyminisztériummal szemben is érvényesíteniük.[37] Ezzel a ténnyel is összefügg, hogy akiknek még nem volt kereskedelmi szerződésük, azok igyekeztek azt minél előbb tető alá hozni (Románia, 1928), akik pedig a húszas évek elején kötöttek megállapodásokat, azok a kedvezőbb feltételek kiharcolására törekedtek (Jugoszlávia, 1927). Ez azonban nem bizonyult könnyű feladatnak, hisz Németországnak tekintettel kellett lennie belső piacára, ráadásul a korábban megkötött szerződések számára alapvetően kedvezőek voltak. A kereskedelmi partnerek oldaláról azonban egyre erősödött a nyomás, s ezt a külügyminisztérium sem hagyhatta figyelmen kívül. Viszont törekedett a tárgyalások elhúzására, s a lehető legkedvezőbb feltételek kiharcolására.[38]

[37] A külügyminisztérium az exportot támogató külkereskedelem- és vámpolitika primátusát hirdette, de a Luther kabinetben meghatározó erőt képviseltek a védővámokat követelő pártok. Az eztán következő kormányok igyekeztek kompromisszumot keresni az export fokozásában érdekelt, és az agrárprotekcionizmust zászlajukra tűző politikai és gazdasági irányzatok között. Hans-Paul Höpfner: *i. m.* 150.

[38] Magyarország például 1925 óta kérte a kereskedelmi szerződés felülvizsgálatát, de a német fél erre sokáig nem volt hajlandó, s a tárgyalások megkezdését egészen 1930-ig sikerült kihúznia. Fejes Judit: *Magyar–német kapcsolatok 1928–1932*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1981. 26–55.

Eközben a húszas évek közepétől a régió szerepe lassan-lassan kezdett felértékelődni. Az Észak-Rajna-Vesztfália-i nehézipar zászlóshajója, a nagy gazdasági és politikai befolyással is rendelkező Langnam-Verein 1927-ben vetette fel egy Németország által dominált közép-európai vámunió ötletét, melybe a délkelet-európai államok is beletartoztak volna.[39] A jövőbeni fejlődési irányt pedig már sejttették a Schutzbund 1928. március 14–17. közötti berlini megbeszélésén elfogadott határozatok is.[40] A német kisebbségekkel foglalkozó társadalmi szervezeteken kívül a rendezvényen ugyanis részt vettek a kormány, a nagyipar és a mezőgazdaság legfontosabb szervezeteinek képviselői is. A megbeszélés egyik eredményeként megfogalmazták Németország stratégiai céljait: hosszú távon az európai viszonyok újrarendezését, melynek első lépéseként az Anschluß megvalósításának szükségszerűségét, valamint a közép-, kelet- és délkelet-európai államok német vezetés alatt történő megszervezését jelölték meg. A német érdekekkel kifejezetten ellentétesnek, s ezért megakadályozandónak tartottak mindenféle Németország kihagyására épülő dunai rendezési tervet, vagy csehszlovák „közép-európai" kezdeményezést.

Az Anschluß, de legalábbis Ausztria Németországhoz való közelítésének szükségszerűsége már régóta evidenciának számított mind a nagyipar, mind a német külügyminisztérium számára.[41] Ezt azonban korántsem tekintették öncélnak, mivel az ilyen irányú megfontolásokban legalább olyan szerepet játszottak azok a gazdasági jellegű megfontolások is, melyek szerint az ország a délkelet-európai gazdasági előretörés szempontjából kulcsfontosságú pozíciókkal rendelkezett. Ebben az összefüggésben elég talán a – francia és angol érdekeltségbe tartozó – bécsi bankok térségbeli gazdasági részesedéseire utalni. Az sem véletlen, hogy a német nehézipar a két ország ipari együttműködésének megteremtésére és koordinálására már 1925-ben létrehozta a Német-Osztrák Munkaközösséget.[42] Emellett Bécs kulcsszerepet játszott a Duna-völgyi gazdasági együttműködés megvalósítására irányuló különböző törekvések blokkolása szempontjából is.

1925. szeptember 8–9-én Julius Meinl és Hantos Elemér kezdeményezésére Bécsben megalakult – elsősorban a szabad kereskedelem híveiből – a Mitteleuropäischer Wirtschaftstag.[43] A szervezet a közép-európai kritikus gazdasági helyzet javítása érdekében állást foglalt a felvevőképes belső és külső piaccal rendelkező nagy gazdasági terület szükségszerűsége mellett. A résztvevők ebben egyet is értettek, de a megvalósítás módjával kapcsolatban azonnal kirobbantak az ellentétek

---

39 Reinhard Frommelt: *Paneuropa oder Mitteleuropa. Einigungsbestrebungen im Kalkül deutscher Wirtschaft und Politik 1925–1933.* Deutsche Verlags-Anstalt, Stuttgart, 1977. 71., Kövics Emma: *i. m.* 62.

40 Klaus Thörner: *i. m.* 357–359.

41 Bár Stresemann hosszú távon szintén az Anschluß megvalósítására törekedett, a kérdést nem tartotta időszerűnek. Ugyanakkor komoly fenntartásai is voltak vele kapcsolatban. Az észak-német nemzeti liberális számára az Anschluß a dél-német katolikus és szocialista befolyás megerősödését jelentette volna a Birodalmon belül. Karl Dietrich Erdmann: Das Problem der Ost- oder Westorientierung in der Locarno-Politik Stresemanns. In: Wolfgang Michalka-Marshall M. Lee: *i. m.* 21.

42 Kövics Emma: *i. m.* 204.

43 Uo. 51–57.

a Hantos-csoport és a német delegáltak között. Hantos ugyanis előterjesztésében a Duna-völgyi államok együttműködése mellett tette le a voksot – Németország kizárása mellett. A német szakemberek ezt elfogadhatatlannak tartották, s a következő években mindent megtettek annak érdekében, hogy lehetetlenné tegyenek egy Németország részvétele nélkül megvalósuló együttműködést.

Az MWT mellett a német diplomáciának komoly fejtörést okozott Beneš 1927-es kezdeményezése is, mely – a húszas évek eleji ötlet felmelegítésével – Ausztria és Csehszlovákia gazdasági kapcsolatainak szorosabbra fűzésére irányult. Egy ilyen jellegű megállapodás azonban Németországnak egyáltalán nem állt érdekében. Többek között ezért is vetette fel Schubert a csehszlovák külügyminiszterrel folytatott 1928-as berlini tárgyalásain egy szorosabb csehszlovák-német-osztrák gazdasági és politikai együttműködés gondolatát.[44]

Összefoglalóan tehát megállapítható, hogy bár a régió egyelőre nem játszott meghatározó szerepet Németország külkereskedelmében, a húszas évek végére az ipar egyes ágazatai – elsősorban a nehézipar külföldi értékesítési problémákkal küzdő része – és a Külügyi Hivatal számára a térség szerepe felértékelődött. Ahhoz azonban, hogy figyelmük még inkább felé forduljon, döntően hozzájárult – a kétség kívül tovább élő, tradicionális *Mitteleuropa*-elképzelések előretörése mellett – az 1929-es gazdasági világválság.[45]

Külpolitikai vágányállítás és a Duna-völgye

1929 szeptemberében meghalt Stresemann és néhány hétre rá kitört a gazdasági világválság. Az új külügyminiszter Curtius, államtitkára pedig Schubert helyett Bülow lett. Mindketten a Versailles-i rend ellenségeként határozták meg magukat, s a Népszövetségben a német nagyhatalmi törekvések legfőbb kerékkötőjét látták. Ezért a békeszerződés minél gyorsabb revízióját tűzték ki legfőbb célul maguk elé.[46] A két politikus egyetértett abban, hogy elérkezett az idő az aktív revíziós politika elindítására, Németország „valódi" érdekeinek hatékonyabb képviseletére. Az új külpolitikai vonalvezetésben komoly stílusváltás volt megfigyelhető: a külügyminisztérium – szemben a Stresemann időszakban követett gyakorlattal – egyre többször „felejtett el" egyeztetni nagyhatalmi partnereivel, s a nemzetközi tárgyalásokon is feltűnést keltett gyakran arrogáns tárgyalási stílusával.[47] Míg Stresemann Németország nagyhatalmi státusát a nemzetközi politikai rendszerbe integrálódva – azt eszközként felhasználva – kívánta helyreállítani, addig az új irányvonal arra helyezte a hangsúlyt, hogy minden kötöttség felszámoljon.[48] A Brüning által bevezetett

---

44 Schubert államtitkár feljegyzése 1928. március 23-án. In: ADAP, Serie B, Band VIII. 392–393.

45 A *Mitteleuropa* elképzelések történelmi gyökereit összefoglalóan ismerteti Romsics Ignác: *i. m.* 177–182.

46 Mindketten olyan nemzetközi rendet szerettek volna kikényszeríteni, mely Németországnak biztosítja a „szabad kéz" politikáját. Peter Krüger: *i. m.* 523.

47 Uo. 515.

48 Wolfgang Michalka: *i. m.* 323.

elnöki rendszer ideje alatt a német politikai életben a külpolitika primátusa érvényesült. A külpolitikai és gazdasági célkitűzések mellett ebben belpolitikai megfontolások is fontos szerepet játszottak. Az új rendszer megerősödéséhez – s ezzel szoros összefüggésben az NSDAP aggasztó méretű előretörésének megállításához – ugyanis a kormányoknak feltétlenül sikereket kellett felmutatniuk, s úgy ítélték meg, hogy ez legkönnyebben egy új külpolitikai kurzus beindításával valósítható meg.

A kurzusváltás fontos eleme volt Délkelet-Európa – s ezzel természetszerűleg a Duna-völgye – jelentőségének felértékelődése. Ezt bizonyítja a külügyminisztérium Brüning kancellárnak készített 1930. augusztus 26-i emlékirata is: „Ma Európa más részeinél Délkelet-Európában a dolgok sokkal inkább mozgásban és fejlődésben vannak. Ott kellene a német politikának kezdeményeznie, mert Németország jövőbeni lehetőségei ott vannak. A dolgok gyors fejlődése miatt a német politika legsürgősebb feladata az Ausztriával való egyesülés, mert egy Németországhoz tartozó Ausztriából a mostanihoz képest teljesen másként lehetne Délkelet-Európa fejlődését Németország érdekeinek megfelelően befolyásolni és irányítani."[49]

A „vágányállításban" kétség kívül szerepet játszott az a tény is, hogy a miniszteriális bürokráciában a német vezetés alatt megálmodott „Mitteleuropa" eszméje népszerű volt, a fokozatos dél-kelet felé fordulás azonban a gazdasági válság következményeinek hatására feltehetően mindenképpen bekövetkezett volna. A német nehézipar egyes ágazatai ugyanis – elsősorban a vas és acélipar – a válság legelején szinte kilátástalan helyzetbe kerültek, mivel amúgy is korlátozott nyugati exportlehetőségeik még jobban beszűkültek. Ráadásul az előző évtizedben a Langnam-Vereinnal a piacvédelem területén rendszeresen összeütközésbe kerülő exportorientált iparágak – a vegyipar, az elektromos ipar, a gépgyártás egy része – a válság kiterjedésének hatására maguk is egyre inkább elfogadták a kereskedelempolitikai irányelvek módosítására irányuló törekvéseket.[50] Az új irányvonal lényegében megfelelt a Langnam-Verein régóta hangoztatott elképzelésének, valamint azoknak a koncepcióknak, melyeket az 1931 végére a német külgazdaságpolitika eszközévé vált, s a német nehézipar képviselői által dominált MWT dolgozott ki.[51]

A gazdasági vezetők nagy része és a külügyminisztérium munkatársai egyetértettek abban, hogy a válság már a hagyományos, liberális gazdaságpolitikai elvekkel nem kezelhető. Egyre többen követelték a legnagyobb kereskedelmi kedvezmény elvétől való elfordulást, s a külkereskedelmi kapcsolatok bilaterális, preferenciális alapra való helyezését. Ezt először a Magyarországgal és Romániával 1931-ben megkötött kereskedelmi szerződésekben érvényesítették.[52] Az elképzelések szerint Délkelet-Európa Németország természetes felvevőpiaca és nyers-

---

49 Idézi Hans Paul Höpfner: *i. m.* 123–124.

50 Kövics Emma: *i.m.* 214.; Klaus Thörner: *i. m.* 398–399.

51 A nagytérgazdaság aktuális koncepciójának követeléséről lásd Kövics Emma: *i. m.* 214–215.; Klaus Thörner: *i. m.* 399–402.

52 A magyar-német kereskedelmi szerződést részletesen elemzi Fejes Judit: *i. m.* 121–137. A két állammal folytatott tárgyalásokról, és azok fontosabb fázisairól lásd Hans Paul Höpfner: *i. m.* 256–258., 266–274.

anyagforrása lehet, a jó kereskedelmi pozíciók megszerzése érdekében azonban engedményeket kell tenni ezeknek az államoknak: lehetővé kell tenni számukra, hogy mezőgazdasági termékeikkel hangsúlyosabban jelenjenek meg a német piacon. A régió államaival való külkereskedelem élénkítésének azonban volt egy nagyon komoly akadálya, melyet már csak Hitler hatalomra kerülése után sikerült megoldani: az agrárlobby erős érdekérvényesítő képessége.[53] Az agrárvámok emelése ugyanis komolyan megterhelte a viszonyt a szinte kilátástalan helyzetben lévő Duna-völgyi államok – elsősorban Jugoszlávia, Magyarország és Románia –, valamint Németország között. Németország ekkor ugyan valójában még nem volt képes a kereskedelmi kapcsolatok új alapokon való felfutását garantálni, ennek ellenére a kisállamok vezetőinek egyre inkább meggyőződésévé vált, hogy külkereskedelmük megélénkülését a jövőben csak a Németországgal való kereskedelmi kapcsolataiktól remélhetik.

A francia, angol, és olasz ellenálláson megbukott 1931-es, titokban előkészített német–osztrák vámuniós projekt kivételével a harmincas évek első három évében a német külpolitika a térségben elsősorban defenzív jellegű volt.[54] Erőfeszítései mindenekelőtt arra irányultak, hogy a térség agrárállamai, valamint az ismét aktívvá vált Csehszlovákia, Nagy-Britannia és Franciaország által a régió gazdasági szanálása és megszervezésére érdekében előterjesztett javaslatokat megtorpedózza.

Az első kihívást 1930-ban az agrárállamok konferenciái jelentették. A Jugoszlávia, Románia és Magyarország részvételével zajló Csorba-tói konferencia azonban német beavatkozás nélkül is halálra volt ítélve, csakúgy, mint a jóval nagyobb léptékű, Kelet-Közép-Európa csaknem összes agrárállamát felvonultató varsói konferencia.[55] Az államok kapcsolatainak elmélyítését ugyanis eleve kilátástalanná tette, hogy gazdaságuk nem volt egymással komplementer.

Az 1932-es angol, majd az ezt közvetlenül felváltó Tardieu-terv sem kecsegtetett nagyobb eredménnyel.[56] A megcélzott államok nagy része ugyanis eleve szkeptikus volt a rendezési tervek megvalósíthatóságát illetően. Sokkal nagyobb reményeket fűztek ugyanis egy Németországgal – mint jövőbeni biztos piaccal – esetleg kialakítandó kétoldalú preferenciális megállapodás eredményességéhez. Arról nem is beszélve, hogy ebben az esetben már a német diplomácia is aktivizálódott, s sikerült a megállapodásról folytatott tárgyalások elhúzásával és akadályozásával az elképzelések megvalósítását megtorpedóznia. Ebben persze segítségére sietett

---

53 1931-ig, a nehézipar és a nagyagrárius érdekképviseletek közti szövetség meglazulásáig, sőt tulajdonképpen Hugenberg miniszter 1933-as bukásáig az agrárpiac védelmét képviselő köröknek óriási befolyása volt a kormányok gazdaságpolitikájára. 1930 tavaszán például a Schiele-féle agrártörvény óriási vámemeléseket eredményezett. 1933 februárjában pedig – már Hugenberg minisztersége idején – ezek a vámtételek még tovább nőttek. Ránki György: *Gazdaság és külpolitika. A nagyhatalmak harca a délkelet-európai gazdasági hegemóniáért (1919–1939).* Magvető Kiadó, Budapest, 1981. 108–110., 231–232.

54 A német-osztrák vámuniós tervről lásd Ormos Mária: *Franciaország és a keleti biztonság 1931–1936.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1969. 60–86.

55 Kövics Emma: *i. m.* 189–195.

56 A dunai preferenciális szövetség angol és francia tervéről lásd Ormos Mária: *i. m.* 99–125.

Duna-völgyi riválisa, Olaszország is, akinek szintén nem fűződött érdeke ahhoz, hogy egy esetleges rendezéssel Franciaország pozíciói tovább erősödjenek a régióban.

Az olasz Duna-völgyi törekvésekkel szemben azonban a külügyminisztérium – legalábbis időlegesen – eszköztelennek bizonyult. Olaszország a húszas évektől folyamatosan építgette gazdasági és politikai pozícióit a térségben, s 1931-ben Semmeringenben egy bújtatott preferenciális vámszerződést előkészítő keret-megállapodást kötött Ausztriával és Magyarországgal.[57] Ez Németország gazdasági és politikai érdekeit is keresztezte, egyelőre azonban nem nagyon tehetett ellene semmit.

A nemzetiszocialista Németország és a Duna-völgyi államok

Hitler hatalomra kerülése látszólag nem hozott azonnal az előző időszak (1930–32) tendenciáitól eltérő, gyökeres változást a német külpolitikában. A külföldi államok diplomatáinak egy része – a nemzetiszocializmustól való idegenkedése ellenére is – úgy ítélte meg a helyzetet, hogy az új kancellár a Népszövetségből való kilépés ellenére is alapjában véve a nemzetközi politikai realitásokat mérlegelő, szalonképes személyiség. Ehhez a helyzetértékeléshez nagyban hozzájárult az a kétségtelen tény, hogy a külügyminisztérium összetételét a jelentős belpolitikai átrendeződés lényegében érintetlenül hagyta. Ez természetesen nem volt véletlen, hiszen Hitlernek szüksége volt a tapasztalt, tekintélyes diplomáciai testületre, még ha valójában mélységesen megvetette is a Wilhelmstraße munkatársait.[58] A „Führer" ugyanis az első évek legfontosabb feladatának az „új rend" belpolitikai megszilárdítását, a társadalom nemzetiszocialista érzelművé való átnevelését (gleichschaltolását) tartotta, ami azonban rengeteg olyan intézkedéssel járt együtt, melyek a demokratikus berendezkedésű államokban szükségképpen komoly ellenérzést váltottak ki. A külügyminisztérium ezért nemzetközi tekintélyét latba vetve igyekezett a német belpolitikával kapcsolatosan kialakult feszültségeket tompítani, és a gyakran erőszakos lépések jelentőségét bagatellizálni.[59]

A lényegi változás felismerését az is nehezítette, hogy Hitler kezdetben a külügyminisztériummal szemben többször is fékezőerőként lépett fel a nemzetközi porondon követendő konkrét lépéseket illetően.[60] Ráadásul nem szűnt meg beszédeiben békevágyát hangoztatni, s bár Versailles revízióját nyíltan szükségszerűnek ítélte meg, „elkötelezte magát" a békés revízió mellett.[61] A valóság azonban más volt.

---

57 Pritz Pál: *Magyarország külpolitikája Gömbös Gyula miniszterelnöksége idején 1932–36.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1982. 107–108.

58 Klaus Hildebrand: *i. m.* 677.

59 Hans-Adolf Jacobsen: Zur Rolle der Diplomatie im Dritten Reich. In: Klaus Schwabe (Hrsg.): *Das Diplomatische Korps 1871–1945.* Harald Boldt Verlag, Boppard am Rhein, 1982. 176.

60 Marie-Luise Recker: Vom Revisionismus zur Großmachtstellung. Deutsche Außenpolitik 1933 bis 1939. In: Karl Dietrich Bracher–Manfred Funke–Hans-Adolf Jacobsen (Hrsg.): *Deutschland 1933–1945. Neue Studien zur nationalsozialistischen Herrschaft.* Bundeszentrale für politische Bildung, Bonn, 1992. 317.

61 Lásd Hitler 1933. május 17-i külpolitikai beszédét a Reichstagban. In: Johannes Hohlfeld (Hrsg.): *Deutsche Reichsgeschichte in Dokumenten 1849–1934. Band IV.* Vertrieb amtlicher Mitteilungen G.m.b.H., Berlin, 1934. 639–651.

Hitler a külföldnek szánt elterelő célú beszédek mellett már 1933 februárjában tudomására hozta a Wehrmacht vezetőinek a német élettér növelésének szükségességéről vallott nézeteit.[62] Ez az egyelőre elméleti jellegű fejtegetés aztán konkrét formát öltött az 1936-ban bevezetett négyéves tervvel, mely egyértelműen a háborús felkészülés jegyében fogant, valamint az 1937. november 5-i megbeszélésen, melyen Hitler Göring, Fritsch, Blomberg és Neurath jelenlétében konkretizálta Németország háborús célkitűzéseit, többek között a rövidtávú célnak tekintett ausztriai és csehszlovákiai megszállás megnevezésével.[63]

A külügyminisztérium nemzeti konzervatív elveket valló elitjének a nemzetiszocialista új renddel való együttműködését – az emberi tényezők mellett – alapvetően az tette lehetővé, hogy mindkét fél a Versailles-i békeszerződés teljes revíziójára törekedett. Ez az azonosság azonban magában rejtett egy egyelőre még nem nyilvánvaló, de a későbbiekben egyértelművé váló ellentétet is: a tradicionális nagyhatalmi politika hívei eredetileg a mindent átfogó revízióra, mint önmagában vett célra tekintettek, Hitler számára azonban a háború előtti helyzet helyreállítása csupán közbülső állomást jelentett a faji megalapozottságú élettér-elmélet megvalósítása felé vezető úton.[64]

Úgy tűnt, hogy 1933. január 30. nem jelent törést Németország Duna-völgyi politikájában sem. Hitler elfogadta a külügyminisztérium és a gazdasági élet exponensei által már az előző években megfogalmazott célkitűzéseket. Ennek értelmében az NSDAP néhány vezető funkcionáriusa és az MWT német csoportja 1933 februárjában és márciusában megbeszéléseket tartott, melyek eredményeként megfogalmazódott, „hogy immár a hivatalos kereskedelem- és külpolitika teljesen megegyezik az MWT német csoportjának általános gazdasági és gazdaságpolitikai céljaival."[65] A Német Birodalomnak a térségben követendő céljait pedig Bülow március 13-i külpolitikai helyzetértékelésén foglalta össze.[66] Ebben az államtitkár, a külgazdaságpolitika jelentőségét hangsúlyozva, Németország számára kiemelkedő fontosságú régióként határozta meg a Duna-völgyét és a Balkán-félszigetet. Politikai szempontból kiemelendőnek tartotta a térségben érvényesülő francia és az olasz befolyás csökkentésének, valamint a kisantant fellazításának szükségességét, amit gazdasági eszközökkel is elérhetőnek tartott. 1933. október 4-én a birodalmi

---

[62] „Talán új exportlehetőségek kiharcolása, talán – s ez még valószínűbb – új élettér szerzése keleten, s annak kíméletlen germanizálása." Hitler beszéde politikai céljairól a hadsereg és a tengerészet parancsnokai előtt 1933. február 3-án. In: Wolfgang Michalka: *Deutsche Geschichte 1933–1945. Dokumente zur Innen- und Außenpolitik.* Fischer Taschenbuch Verlag, Frankfurt am Main, 1993. 17.

[63] „Hoßbach-Protokoll", 1937. november 5. In: Wolfgang Michalka (Hrsg.): *Deutsche Geschichte 1933–1945.* 140–142.

[64] A tradicionális nagyhatalmi politikát képviselő nemzeti konzervatív célkitűzések és a Hitleri külpolitikai elképzelések közti különbségről lásd Bernd-Jürgen Wendt: *Großdeutschland. Außenpolitik und Kriegsvorbereitung des Hitler-Regimes.* Deutscher Taschenbuch Verlag, München, 1987. 71–72.

[65] Az MWT német csoportjának 1933. április 10-i körlevelét idézi Klaus Thörner: *i.m.* 448.

[66] Németország külpolitikai helyzete: mérleg és új perspektívák. Bernhard von Bülow, a külügyminisztérium államtitkárának feljegyzései. 1933. március 13. In: Wolfgang Michalka: *Deutsche Geschichte 1933–1945.* 128–134.

kabinet ülésén végül megszületett a döntés arról, hogy a német kereskedelempolitikát a jövőben Délkelet-Európára koncentrálják.[67]

A klíring alapú bilaterális preferenciális szerződések rendszerének hatékony működése előtt tornyosuló egyik legfőbb akadályt, a belső piacvédelmet követelő agrárlobby ellenkezését Hugenberg 1933. június 26-i visszahívása után sikerült leszerelni, lehetővé téve ezzel a német piac komolyabb megnyitását a térségből érkező agrártermékek előtt.[68] Ekkorra azonban már meglehetősen kiéleződött a viszony Németország és a térség államai között a magas agrárvámok miatt. Folyamatosan érkeztek a külügyminisztériumba – elsősorban Jugoszláviából, Magyarországról és Romániából – az agrárexport megoldását kérő jelzések, de ezek sokáig nem találtak meghallgatásra. Ennek tudható be, hogy például Magyarország ellenlépések foganatosítására szánta el magát: növelte a behozatali engedélyhez kötött árúk körét, sőt bejelentette az előző évben kötött egyezmény május 31-i hatállyal történő felmondásának szándékát is.[69] Ebben a helyzetben Németország az elfogadott, politikai célokat is magában rejtő kereskedelempolitikai koncepció jegyében hozzálátott a bilaterális klíringszerződések feltételeinek kidolgozásához, s Magyarországgal és Jugoszláviával még 1934-ben, Romániával pedig egy kisebb volumenű üzlet után 1935-ben tető alá is hozta az egyezményeket. A szerződések eredményeként – ha nem is egyik napról a másikra – a három állam külkereskedelmi forgalma jelentősen megnőtt, Németország pedig végleg meghatározó gazdasági pozíciókat szerzett a számára felértékelődött jelentőségű régióban, s a biztos piac által kínált javuló árakkal egyre erősebb gazdasági és politikai függőségbe vonta kereskedelmi partnereit.

Csehszlovákia helyzete merőben különbözött a többi államétól. Ez természetesen nemcsak az eltérő politikai helyzetnek volt köszönhető, hanem annak a ténynek is, hogy Csehszlovákia viszonylag fejlett iparral rendelkező ország lévén eleve konkurenciát jelentett Németországnak. Ennek következtében az ország Németországba irányuló exportja 1933-ban a teljes kivitel 20%-ára, majd 1937-re 15%-ára csökkent. Az import hasonló tendenciát mutatott: 1933-ban az összbehozatal 20%-ára, 1937-ben pedig 15%-ára esett vissza.[70]

---

67 Klaus Thörner: *i. m.* 452.

68 Hugenberg bukását közvetlenül az idézte elő, hogy a londoni világgazdasági konferencián 1933 júniusában a külkereskedelem bilaterizálását, s gyarmatokat vagy keleten területeket követelt Németország számára. Albrecht Ritschl: Wirtschaftspolitik im Dritten Reich – ein Überblick. In: Karl Dietrich Bracher–Manfred Funke–Hans-Adolf Jakobsen: *Deutschland 1933–1945.* 119.

69 Pritz Pál: *i. m.* 111.

70 Berend T. Iván–Ránki György: *i. m.* 396–397.

Németország részesedése Jugoszlávia, Magyarország és Románia külkereskedelmében (%)

	Jugoszlávia	Magyarország	Románia
	export/import	*export/import*	*export/import*
1933	13,9/13,2	11,1/19,6	10,6/18,5
1936	23,7/26,7	22,8/26,0	17,7/36,1
1938	36,0/32,5	27,6/30,3	19,7/28,0

Forrás: Othmar Nikola Haberl: *i. m.* 515.

Az 1934. szeptember 24-én meghirdetett Hjalmar Schacht-féle „Neuer Plan" Németország külkereskedelmét teljes állami kontroll alá helyezte. Egyrészt reakció volt ez a krónikus devizahiányra, másrészt eszköz a német behozatal tervszerű elhelyezésére. Legfontosabb jellemzője az volt, hogy a készáruk és a konzumcikkek importját radikálisan csökkentette, s a behozatalt jórészt mezőgazdasági terményekre és termékekre, valamint nyersanyagokra korlátozta. Ez utóbbi esetében prioritást élveztek a hadiipar számára elengedhetetlenül szükséges nyersanyagok. A külkereskedelmet lehetőleg bilaterális klíringegyezményekre alapozta, s devizát csak a más módon be nem szerezhető nyersanyagokra engedett kiadni. A Nagytérgazdaság elméletébe tökéletesen illeszkedő koncepció a régiónak a „kiegészítő gazdaság" szerepét szánta.[71]

A Neuer Plan külkereskedelmi és fizetési rendszere Németország külkereskedelmét még inkább Délkelet-Európa felé fordította, mivel az itteni államok – legalábbis kezdetben – fenntartás nélkül elfogadták az új áruelszámolási rendszert. Németország ugyanis biztos piacot, s a világpiaci áraknál összességében magasabb árakat garantált exportcikkeik számára. Németország érdekelt volt kivitele fokozásában, de még inkább az import növelésében. Schacht ezért még 1934-ben titkos köriratot intézett a német ipar meghatározó vezetőihez, melyben felszólította őket, hogy többet importáljanak, mint amennyit kivisznek az érintett államokba.[72] A klíringelszámolás értelmében így a kereskedelmi partnerek tulajdonképpen bújtatott kölcsönt nyújtottak a náluknál jóval erősebb gazdasággal rendelkező hatalomnak.

[71] A koncepció születése nem a Neuer Plan-hoz köthető. Gyökerei a Mitteleuropa-tervek egyes variánsaira mennek vissza. A húszas évek legvégén azonban egyre többször feltűnt az akkor még elméleti jellegű fejtegetés, hogy aztán a harmincas évek legelején – többek között a „geopolitikusok" tevékenységének köszönhetően – egyre nagyobb hangsúlyt kapva kerüljön be a köztudatba. Ránki György: *A Harmadik Birodalom árnyékában.* Magvető Kiadó, Budapest, 1988. 29–31.

[72] 1935 májusára az ily módon keletkező német adósság már elérte az 567 millió RM-ot. Klaus Thörner: *i. m.* 458–459.

Jugoszlávia, Magyarország és Románia részesedése Németország külkereskedelmében (%)

	Jugoszlávia	Magyarország	Románia
	export/import	*export/import*	*export/import*
1933	0,7/0,8	0,8/0,8	0,9/1,1
1936	1,6/1,8	1,7/2,2	2,2/2,2
1938	2,6/2,8	2,7/3,1	3,0/2,9

Forrás: Othmar Nikola Haberl: *i. m.* 516.

Ez az eljárás a három kisállamot természetesen meglehetősen érzékenyen érintette. Ráadásul mivel Németország viszonylag magas árat kínált exporttermékeikért, azok szükségképpen megdrágultak, s még versenyképtelenebbé váltak a világpiacon.[73] Ez pedig tovább növelte függőségüket. Az elégedetlenségnek köszönhetően 1936–37-ben mindhárom állam „fellázadt" a kialakult gyakorlat ellen. Jugoszlávia a rezet, Románia pedig a kőolajat és a kőolajszármazékokat nem akarta többé klíringelszámolás keretében Németországba szállítani, s devizát szeretett volna kapni a nyersanyagokért, mivel azok ára a világpiacon ismét versenyképessé vált.[74] Magyarország pedig közölte a német illetékesekkel, hogy nem hajlandó a klíringcsúcs elérésével bújtatott rövidlejáratú hitelt nyújtani Németországnak.[75] Ekkor azonban már egyik állam sem volt abban a helyzetben, hogy saját érdekeit érvényesíthesse. Németország ugyanis vagy a nyílt zsarolás eszközével, vagy a kereskedelmi szerződések kiterjesztésével lehetetlenné tett mindenféle ellenállást.

A kereskedelmi kapcsolatok elmélyítésére irányuló törekvések mellett Németország a harmincas évek második felétől tőkeexportőrként is megjelent a régióban. Elsősorban a számára fontosnak ítélt nyersanyagok kitermelésével és feldolgozásával foglalkozó vállalatokban szerzett tulajdonrészt, hogy ezzel tovább erősítse amúgy is meghatározó gazdasági pozícióit a térségben.[76]

Németország Délkelet-Európa felé való fordulása természetesen messze nem jelentette azt, hogy a régió kizárólagos szerepet kapott volna a német külkereskedelemben. 1938-ban például még Nyugat-Európa, Latin-Amerika és Észak-Európa részesedése is – mind a német import, mind az export tekintetében – nagyobbnak számított, mint a Duna-völgyi államokkal folytatott kereskedelem volumene.[77] A régió felértékelődését azonban mindenféleképpen jelezte, hogy az 1936-ban induló Négy-

[73] A Németországgal folytatott klíring elszámolású külkereskedelem előnyeit és hátrányait lásd: Charles Bettelheim: *Die Deutsche Wirtschaft unter dem Nationalsozialismus.* Trikont Verlag, München, 1974. 197–201.

[74] Klaus Thörner: *i. m.* 472.

[75] Ránki György: *Gazdaság és külpolitika.* 290.

[76] Klaus Thörner: *i. m.* 486–489.

[77] Wolfgang Michalka: *Deutsche Geschichte 1933–1945.* 361. 22. táblázat.

éves Tervvel a háborúra már tudatosan készülő Németország a válsághelyzetben kockázatos tengerentúli kereskedelem kiváltására igyekezett kereskedelmi kapcsolatait a Harmadik Birodalom közelében fekvő államokkal elmélyíteni, hogy adott esetben blokádbiztos „kiegészítő gazdasággal" rendelkezzen. Bár a külkereskedelmi kapcsolatok volumene ugrásszerűen megnőtt, 1938-ra a térség államai csak néhány exportcikk esetében értek el meghatározó pozíciót a német piacon.[78]

Gazdasági befolyásának növekedésével párhuzamosan folyamatosan nőtt – különösen az évtized második felétől – a Harmadik Birodalom külpolitikai mozgástere is a régióban. Ez természetesen nemcsak külkereskedelmi pozícióinak volt köszönhető, hanem a nemzetközi politikai helyzet változásának is, mely az első világháború után kialakított, eddig evidenciaként kezelt új rend fenntarthatóságát több ponton is megkérdőjelezte. Németország kilépett a Népszövetségből, megszabadult a jóvátételi fizetési kötelezettségtől, területi integritását – az elcsatolt területek kivételével – visszanyerte, s a Versailles-i béke katonai rendelkezéseit az általános hadkötelezettség bevezetésével 1935-ben felrúgta. De még ez a lépés sem tudta a korábbi győztes nagyhatalmakat eltérő érdekeik miatt hatékony együttműködésre mozdítani.[79] A Rajna-vidék remilitarizálásával pedig az utolsó, Németországgal szemben elméletileg még felhasználható adu is kikerült Franciaország kezéből. Mindezek következtében annak pozíciói meggyengültek a kontinensen, s ez a tény természetszerűleg kihatott a Duna-völgyi államok helyzetére is. Hiába kötött Párizs a növekvő német befolyást ellensúlyozandó kölcsönös segítségnyújtási egyezményt a Szovjetunióval, Duna-völgyi szövetségesei ódzkodtak szövetségesi viszonyt kialakítani az ideológiailag tőlük távol álló, földrajzilag viszont – Franciaországgal ellentétben – veszélyesen közel fekvő nagyhatalommal. Csehszlovákia komoly belpolitikai viták után ugyan megkötötte a szerződést, Románia és Jugoszlávia azonban erre nem volt hajlandó.[80]

A kisantant összetartó ereje is meggyengült. Az évtized második felében nyilvánvalóvá vált, hogy az egyetlen kérdés, melyben még teljes egyetértés uralkodott a tagállamok között, az a magyar revíziós szándékokkal szembeni összetartás szükségessége. Más téren azonban nem várhattak egymástól segítséget. Jugoszlávia Olaszországgal, Csehszlovákia Németországgal, Románia pedig a Szovjetunióval szemben valójában nem számíthatott szövetségesei támogatására. Hiába volt Csehszlovákia minden erőfeszítése, hogy Párizs egyetértésével az 1936–37-es prágai és belgrádi kisantant konferenciákon a kisantantot egy általános szerződéssel megerősítse, és hogy a szövetséget gazdasági tartalommal is megtöltse, törekvését nem koronázta siker. A német külügyminisztérium még a tárgyalások előkészítése alatt figyelmeztette az érintett kormányokat, hogy egy ilyen jellegű szerződés németellenes éle miatt szükségképpen gazdasági válaszlépéseket vonna maga után.[81]

---

78 Othmar Nikola Haberl: *i. m.* 515–525.

79 Jellemző módon, Németország külpolitikai elszigeteltségének mélypontján kötötte meg vele Anglia a flottaegyezményt 1935 júniusában.

80 Ádám Magda: *A kisantant 1920–1938.* Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1981. 184–186.

Függetlenül attól, hogy egy ilyen megállapodásnak a divergáló érdekek, s a német piac pótolhatatlansága miatt amúgy is vajmi kevés valószínűsége volt, a német intervenció nyilvánvalóvá tette, hogy a Harmadik Birodalom gazdasági hatalmát most már nyíltan is politikai hatalommá transzformálja a térségben.

A Külügyi Hivatal számára a húszas évek első felétől axiómának számított a kisantant, pontosabban a francia szövetségi rendszer Duna-völgyi oszlopának meggyengítése, lehetőség szerint felbomlasztása. Ez a célkitűzés az új rezsimben sem változott. Csakúgy, mint korábban, ebben az időszakban is elsősorban Jugoszlávia és esetleg Románia fokozatos német érdekkörbe való vonásával látták ezt legkönnyebben megvalósíthatónak. A Wilhelmstraße ezt a német gazdasági befolyás növelésével fokozatosan elérhetőnek vélte, s nem tartotta szükségesnek, még kevésbé célravezetőnek az érintett államok belügyeibe való közvetlen beavatkozást. Történt azonban egy olyan alapvető változás a weimari időszakhoz képest, amely mindenképpen komoly kihatással volt a német külpolitikai vonalvezetésre. 1933 után ugyanis a német külpolitikát nem egy helyen intézték többé. A külügyminisztérium kizárólagos kompetenciája valójában megszűnt, és mellette az NSDAP egyes szervei (Außenpolitisches Amt, Auslandsorganisation), valamint Hitler személyes megbízottai (Göring, Rosenberg, Ribbentropp) is beleszóltak a külpolitika formálásába.[82] Ráadásul legtöbbször a külügyminisztériummal való előzetes egyeztetés nélkül. Ez több komoly konfliktus forrása volt a Duna-völgyi államokkal fenntartott diplomáciai kapcsolatok esetében is. Ezek közé sorolható a jugoszláv kormány tiltakozása két Berlinben megjelenő emigráns horvát lap tevékenysége ellen 1933-ban, valamint a horvát Zbor mozgalom és a német kisebbség radikális szárnyának birodalmi pártszervek által támogatott együttműködése.[83] Románia esetében pedig 1936 és 1938 között többször is előfordult, hogy maga a király tett panaszt a német követnek amiatt, hogy németországi nem hivatalos szervek jobboldali ellenzéki pártokot támogattak anyagilag.[84] Bár ez a figyelmeztetés a külügyminisztériumot kellemetlen helyzetbe hozta, a valósághoz hozzá tartozott, hogy az együttműködés csírái már 1933 végén kialakultak, mikor szeptemberben Hitler személyesen fogadta Tatarescut és Gogát is.[85]

Németországnak a kisantant államok közül 1933 után is Jugoszláviával volt legharmonikusabb a kapcsolata. Ez nagymértékben annak volt köszönhető, hogy mind gazdasági, mind politikai értelemben ettől az államtól várta a legtöbbet.

---

81 Bülow államtitkár utasítása a belgrádi német követségnek 1936. február 13-án. In: ADAP, Serie C, Band IV. 1106–1107.

82 Pritz Pál: *i. m.* 204–206. A külpolitika formálásában valamilyen módon részt vevő intézmények, szervezetek és személyek tevékenységének talán legátfogóbb ismertetését nyújtja Hans-Adolf Jacobsen: *Nationalsozialistische Außenpolitik 1933–1938.* Alfred Metzner Verlag, Frankfurt am Main – Berlin, 1968.

83 Von Heeren belgrádi német követ politikai összefoglalója a külügyminisztérium számára. 1937. március 3. In: ADAP, Serie C, Band VI. 526–529.

84 Fabricius bukaresti német követ távirata a külügyminisztériumnak. 1936. június 23. In: ADAP, Serie C, Band V. 624–626.

85 A külügyminisztérium a bukaresti német követségnek 1933. szeptember 28-án. In: ADAP, Serie C, Band I. 859–860.

Másfelől Jugoszlávia a német piac biztosítása, valamint Olaszország és Magyarország veszélyes szomszédsága miatt igyekezett minél jobb viszonyt ápolni a Harmadik Birodalommal. Nem véletlen, hogy a Rajnai övezet remilitarizálása kapcsán nem volt hajlandó/képes egyértelműen elítélni Németországot, s az Anschlußt is üdvözölte.[86]

Romániával kapcsolatban már ennél bonyolultabb volt a képlet. A gazdasági kapcsolatok itt is dinamikusan fejlődtek, s az udvartól nem állt távol a Németországgal való kapcsolatok elmélyítése sem, de 1936-os bukásáig a közismerten franciabarát nemzeti liberális külügyminiszter Titulescu politikája szálka volt a külügyminisztérium szemében. Ezen kívül nem nézte jó szemmel a Szovjetunióval folytatott tárgyalásokat sem, s a román kormány tudomására hozta, hogy egy esetleges szövetséget Németország barátságtalan lépésként lenne kénytelen értékelni.[87]

A német kisebbség kérdését a Wilhelmstraße, hasonlóan az előző időszakokhoz, 1933 után is alárendelte az államközi kapcsolatoknak.[88] Még akkor is így volt ez, ha az egymással versengő birodalmi pártszervek – olykor átnyúlva a külügyminisztérium feje fölött – titkos támogatást nyújtottak az „új eszméhez" közelebb álló radikális fiatal vezető rétegnek. A Heß által is képviselt hivatalos álláspont szerint azonban a kisebbségek idősebb konzervatív és fiatalabb radikális csoportjainak – legalábbis elméletben – törekedniük kellett az egység fenntartására.[89] Németország csak 1937/38-ban látta elérkezettnek az időt arra, hogy a kisebbségek belső viszonyaiba ellentmondást nem tűrően beavatkozzon, s a hozzá ideológiailag közelebb álló – általában a fiatalabb generációhoz tartozó – politikusokat megkísérelje hatalomra juttatni a „népcsoportokon" belül.

A kisantant hajtóereje, Csehszlovákia számára a nemzetiszocializmus hatalomra kerülése, majd Németországnak a Népszövetségből való kilépése és Lengyelországgal megkötött barátsági szerződése, valamint a sikertelen ausztriai puccskísérlet az állandó, közvetlen fenyegetettség érzését hozta magával. Beneš-nek a kisantant államok együttműködésének elmélyítését, kiszélesítését célzó törekvései rendre sikertelenek maradtak. Ebben a helyzetben Németországgal szembeni pozícióját egy a Szovjetunióval megkötött segítségnyújtási egyezménnyel próbálta némileg megerősíteni, melynek gyakorlati értéke azonban az adott helyzetben legalábbis kétségesnek tűnt. A német–csehszlovák kapcsolatokat nemcsak az óriási ideológiai távolság terhelte meg, hanem a mindkét oldalon mindennapossá váló publicisztikai csatározások és a nagyszámú német emigráns csehszlovákiai aktivitása is. Mindezek azonban eltörpültek a német kisebbséggel kapcsolatos problémák mellett. A világválság és a magas munkanélküliség növelte az amúgy is meglévő szudéta-

---

86 Von Heeren belgrádi német követ távirata a külügyminisztériumnak 1938. március 17-én. In: ADAP, Serie D, Band V. 219.

87 Fabricius bukaresti német követ jelentése Titulescuval folytatott tárgyalásáról. 1936. április 29. In: ADAP, Serie C, Band V. 448–451.

88 A kisebbségekkel foglalkozó, és a kisebbségi szervezetek központosításának történetéről átfogó képet ad Hans-Adolf Jacobsen: *Nationalsozialistische Außenpolitik 1933–1938.* 160–252.

89 Rudolf Hess 1933. október 30-i levele Fritz Fabritiusnak. In: ADAP, Serie C, Band II. 56–57.

német nemzeti elégedetlenséget, s a nemzetiszocializmus sok hívet szerzett magának a német kisebbség körében. Bár a kormány nyomására az eszmét zászlajára tűző DNSAP kénytelen volt feloszlatni magát, rövidesen megalakult egy minden addiginál erősebb és koncentráltabb német párt, a Szudétanémet Párt Konrad Henlein vezetésével. A párt Németország titkos anyagi támogatását élvezte, s Henlein 1935 után az NSDAP védelme alatt állt.[90] Bár a két ország közti feszültség csökkentése céljából Heß, Hitler teljhatalmú megbízottja a nyilvános nemzetiszocialista agitációt megtiltotta Csehszlovákia területén, a Szudétanémet Pártot Németország trójai falóként kívánta felhasználni – s fel is használta – Csehszlovákia szétverésében. Ebben kezére játszott a párt kitűnő választási szereplése, s az a körülmény is, hogy Anglia – a kontinens békéjének biztosítása érdekében – hajlandónak mutatkozott a szudétanémet követelések pártfogolására: először az autonómia, majd az önrendelkezési jog biztosítása területén.[91] Hitler szándékai azonban Csehszlovákiával kapcsolatban messze túlmentek ezen a lehetőségen, s bár taktikai okokból 1936-ban felajánlott ugyan egy barátsági és megnemtámadási szerződést a szomszéd államnak, valójában nem elégedett meg a Szudéta-vidék elcsatolásával, hanem az ország önálló állami létének felszámolására törekedett.[92]

A kisantant államok régióbeli ellenpólusának, Magyarországnak a jelentősége 1933 után – már csak központi fekvése miatt is – felértékelődött Németország számára. Ez azonban nem jelentette azt, hogy a két ország külpolitikai kapcsolatai felhőtlenné váltak volna. A kétoldalú viszonyt már a húszas években is megterhelő ellentétek ugyanis a harmincas években is aktuálisak maradtak, s az egymással szemben megfogalmazott elvárások különbözősége – a felfutó gazdasági kapcsolatok ellenére – továbbra is megnehezítette a két állam közti együttműködést.

1935–36-ig, tehát a német–olasz Duna-völgyi rivalizálás Németország javára történt eldőléséig állandó problémát jelentett a kétoldalú kapcsolatokban Magyarország és Olaszország gazdasági és politikai szerződésekkel is szentesített együttműködése, amelyet Németország – okkal – saját térségbeli aspirációinak keresztezéseként értékelt. Bethlenhez hasonlóan Gömbös Gyula és külügyminisztere, Kánya Kálmán is mindent megtett azért, hogy a német tárgyalópartnereket megnyerje egy olasz–német–osztrák–magyar szövetség tervének, de elődjükhöz hasonlóan az ő igyekezetük is hiábavalónak bizonyult. Németország nem volt hajlandó a Duna-völgyi kérdésekben Olaszországgal egyeztetni, nem is beszélve arról, hogy Ausztria kérdése amúgy is jelentősen megterhelte a két revízióra törekvő hatalom viszonyát.[93] Emellett a német külügyminisztérium mereven elutasított minden olyan magyar javaslatot, melyek valamiképpen formalizálni kívánták volna a két állam

---

90 Az NSDAP birodalmi vezetőségének 1935. március 11-i köriratában Hess felhívta a sajtó figyelmét arra, hogy a jövőben tartózkodjék Henlein bármiféle bírálatától. In: ADAP, Serie C, Band III. 973–974.

91 Detlef Brandes: Die Politik des Dritten Reiches gegenüber der Tschechoslowakei. In: Manfred Funke (Hrsg.): *Hitler, Deutschland und die Mächte. Materialien zur Außenpolitik des Dritten Reiches.* Droste Verlag, Düsseldorf, 1976.

92 Uo. 509.

viszonyát, így nem volt hajlandó sem egy konzultatív paktum megkötésére, sem egy barátsági szerződés aláírására.[94]

A magyar kormányok legfőbb külpolitikai törekvése a két világháború között a területi revízió feltételeinek megteremtésére irányult. Az 1927-es olasz–magyar örök barátsági szerződéssel Magyarország szert tett ugyan egy fontos szövetségesre, de az – Duna-völgyi törekvései miatt – nem volt hajlandó a magyar célokat teljes egészében felkarolni, ráadásul a Dísz-tér tisztában volt azzal is, hogy Olaszország önmagában nem rendelkezett akkora befolyással, hogy képes lett volna a magyar ügyet adott esetben hatékonyan képviselni. Ehhez feltétlenül szüksége volt Németország aktív támogatására. Ezirányú törekvései azonban már a húszas években is kudarcra voltak ítélve. Stresemann és később Curtius is tudatosították Bethlennel, hogy noha Magyarország revíziós követeléseit alapvetően jogosnak tartják, Németország a régió többi államával kialakított jó kapcsolatainak fenntartása érdekében elzárkózik a magyar igények támogatása elől. Hitler hatalomra kerülésével a helyzet annyiban változott, hogy a kancellár 1933 nyarán Berlinben ígéretet tett a magyar miniszterelnöknek arra, hogy Németország a megfelelő időben támogatni fogja Magyarország területi követeléseit – de csak Csehszlovákiával szemben.[95] Egy pillanatra sem gondolt azonban arra, hogy Duna-völgyi gazdasági és politikai pozícióit akár csak egy másodpercre is kockára tegye a nagypolitikai játékban csupán sakkbábunak tekintett Magyarország céljai érdekében.

Ugyancsak az eltérő érdekek miatt nem valósult meg a szomszéd államokban élő magyar és német kisebbségek együttműködése a nemzetiszocialista rezsim alatt sem. A magyar külügyminisztérium egyszerűen nem ismerte fel, de legalábbis nem vette tudomásul a német és a magyar kisebbségek helyzetében fennálló alapvető különbségeket. A németek számára ugyanis nem volt különösebben csábító a revízió lehetősége, annyira legalábbis semmiképpen sem, hogy ezért felvállaljanak bármiféle konfrontációt az adott állammal.[96] Többek között azért sem, mert a magyar kisebbségpolitikának kimondottan rossz híre volt körükben.[97] Magyarország ugyanis nem rendezte megnyugtatóan a kisebbségi iskolakérdést, nagyok voltak az asszimilációs

---

93 Az 1934-es osztrák nemzetiszocialista puccskísérlet hírére például Mussolini felsorakoztatta csapatait a Brenner hágónál. Ez minden tárgyalásnál határozottabban bizonyította, hogy Olaszország – ekkor még – Ausztria függetlenségében volt érdekelt.

94 Budapest a konzultatív paktum kérdését 1934 januárjában hozta elő először, s csak 1936 áprilisában mondott le végleg róla. Pritz Pál: *i. m.* 152–153; 259–261.

95 Uo. 122.

96 1933 nyarán a német külügyminisztérium kikérte csehszlovákiai, romániai és jugoszláviai követei véleményét a magyar revíziós törekvések békés megvalósításának valószínűségéről. A válasz minden oldalról negatív volt. Jugoszláviai követe jelentésében kitért az ország német kisebbségének álláspontjára is. Ez a magyar kisebbségpolitikára nézve egyáltalán nem volt hízelgő. Freiherr Dufour von Feronce, Németország belgrádi követe a külügyminisztériumnak. 1933. június 30. In: ADAP, Serie C, Band I. 611–613.

97 A magyar kisebbségpolitikát a húszas évek eleje óta mind a németországi, mind a szomszéd államokbeli német kisebbségi sajtó keményen kritizálta. Bár a kritikák lényegi eleme jogos volt, a folyamat nem volt teljesen spontán. Jakob Bleyer ugyanis már a húszas évek kezdetén érintkezésbe lépett az utódállamok német kisebbségi vezetőivel, sajtótámogatást kérve tőlük. Tilkovszky Loránt: A weimari Németország és a Duna-medence német kisebbségei. 213–215.

veszteségek, és a mindenkori kormány nem mondott le arról, hogy a Magyarországi Német Népművelődési Egyesület vezetését a hozzá hű politikusok befolyása alatt tartsa.[98] A kormány emellett szigorúan belügyként kezelte a német kisebbségi kérdést. Németország ezzel szemben titkos csatornákon támogatta a kormányhű vezetőséggel szembeni radikálisabb irányzatot.[99] Az *Auswärtiges Amt* valójában csak 1936-ban lépett fel először igazán keményen – a diplomáciai érintkezésben ritka nyersességgel – a magyar álláspontal szemben, mikor von Neurath külügyminiszter budapesti látogatása alatt kioktatta tárgyalópartnereit a magyarországi német kisebbség helyzetével kapcsolatos német fenntartásokról.[100]

A kétségkívül fennálló vitás kérdések ellenére azonban elmondható, hogy Magyarország részben gazdasági kapcsolatai, részben revíziós céljai miatt egyre inkább Németország befolyása alá került, s az Anschluß előestéjére egyre jobban körvonalazódott a kizárólagos német orientáció lehetősége a magyar külpolitikai vonalvezetésben.

A nemzetiszocialista rezsim tehát az 1938-ig terjedő időszakban folytatta az előző kormányok külgazdaságpolitikai érdekek által meghatározott külpolitikai vonalvezetését, s a Duna-völgyi államokat ezzel fokozatosan gazdaságilag függő helyzetbe vonta. A háborúra készülődő Harmadik Birodalom a kialakítandó nagytérgazdaság meghatározó fontosságú területét látta a régió államaiban. A weimari időszaktól eltérően azonban a harmincas évek második felére már elég erősnek érezte magát ahhoz, hogy gazdasági hatalmát politikai befolyássá is transzformálja. Ennek megfelelően olykor-olykor már beavatkozott az érintett államok belügyeibe, hol a német kisebbségek, hol a hozzá ideológiailag közelebb álló jobboldali radikális mozgalmak titkos anyagi támogatásával. Attól sem rettent már vissza, hogy fenyegetően lépjen fel az országok külkapcsolatainak számára nem megfelelő irányba történő fejlődése esetén.

Az Anschluß előestéjére a térség kisállamai tehát tulajdonképpen kiszolgáltatottá váltak a német törekvésekkel szemben. A német külügyminisztérium Magyarországra – a két állam közötti nézeteltérések ellenére is – jövőbeni potenciális szövetségeseként tekinthetett, Jugoszláviával jó kapcsolatokat tartott fent, s Románia időnkénti vonakodása is leszerelhetőnek tűnt számára. A francia orientációjú, egzisztenciális fenyegetettség légkörében élő Csehszlovákia napjai pedig már meg voltak számlálva: Hitler a köztársaságot az Anschluß megvalósulása után a Harmadik Birodalom következő áldozatának szánta.

---

98 A magyarországi német kisebbség sorsáról és a magyar kormányok kisebbségpolitikájáról összefoglalóan lásd Tilkovszky Loránt: *Német nemzetiség, magyar hazafiság. Tanulmányok a magyarországi németség történetéből.* JPTE TK Kiadói Irodája, Pécs, 1997.

99 A magyarországi németség körében végzett agitáció titkos támogatása 1935 őszén lepleződött le. Mackensen budapesti német követ jelentése a külügyminisztériumnak 1935. november 21-én. In: Ránki György–Pamlényi Ervin–Tilkovszky Loránt–Juhász Gyula (szerk.): *A Wilhelmstrasse és Magyarország.* Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1968. 116–119.

100 Von Neurath külügyminiszter feljegyzése. 1936. szeptember 25. In: ADAP: Serie C, Band V. 933–934.

Varannai Zoltán

Közép- és Kelet-Európa-koncepciók a két világháború közötti Magyarországon

Az 1940-es Magyar Nemzet-vita alapján

Az 1939. évi szilveszteri vezércikkében Pethő Sándor, a Magyar Nemzet főszerkesztője a következő gondolatokkal indokolta a történelmi Magyarország helyreállításának szükségszerűségét: „ez az államiság ma is a szabadság, az önkormányzat és az idegen nyelvű alattvalókkal való bánásmód tekintetében szinte a legutóbbi időkig példát statuált a Dunamedencében, […] s nyilvánvaló, hogy ezeknek az [ti. Szent István-i és Deák-Eötvös-féle] elveknek és tradícióknak alapján csakis a magyar rendelkezik azokkal a rátermettségekkel és képességekkel, amelyek a dunai és a kárpáti Európa megnyugtató átrendezéséhez szükségesek”.[1] A fenti megállapítás talán közhelynek is minősíthető a kor revíziós irodalmának ismeretében, de Gál Istvánnak – amint az a lap 1940. január 4-i számában szereplő írásából kiderül – feltűnt az itt használt „a dunai és a kárpáti Európa” kifejezés, amely alapján megtalálni vélte végre a „Duna-vidék” régóta keresett, minden szempontból megfelelő „helyes, kifejező és magyar” elnevezését: Kárpát-Európát.[2] A kifejezés használatának köznyelvivé tételére irányuló törekvése azonban nem váltott ki osztatlan lelkesedést. Gál cikkét majd egy hónapos vita követte a lap hasábjain, amelynek során a többség inkább a jól bevált elnevezések (Kelet-, Közép-Európa) megtartása mellett foglalt állást, míg mások az egész eszmecsere létjogosultságát is megkérdőjelezték.

Magyarország és környezetének egy régióba sorolásáról, ennek a régiónak a létéről, határairól, jellemzőiről és nem utolsósorban elnevezéséről ekkor már évtizedek óta zajlott a vita mind idehaza, mind külföldön. A téma iránti érdeklődésnek és az olykor éles nézetkülönbségeknek több oka is volt. Egyrészt a 20. század első felében – a világháborúkhoz vezető nagyhatalmi törekvésekkel párhuzamosan – Európa szerte megnőtt az igény mind a tudományban, mind a közéletben a nemzetállamoknál nagyobb, de a kontinensnél kisebb regionális egységek körülhatárolására. A földrész népeit ugyanis már rég nem lehetett egyetlen egységes jellemző (például a római katolicizmus) alapján közös nevezőre hozni, ugyanakkor nyilvánvalóvá vált, hogy az egyes gazdasági-társadalmi változások hatásai, és az ezekből következő politikai ambíciók messze túlmutatnak az egyes országok határain. Ezeknek a törekvéseknek a kielégítését szolgálta az ekkor újonnan fölbukkanó új tudomány-

1 Pethő Sándor: A magyar államhatalom és a nemzetiségi kérdés. *Magyar Nemzet*, 1939. dec. 31. 1–2.
2 Gál István: Közép-Európától Kárpát-Európáig. *Magyar Nemzet*, 1940. jan. 4. 5.

ág, a geopolitika, illetve a több tudományos területen (történelem, irodalomtudomány, népzenekutatás stb.) megjelenő összehasonlító módszer. A szakemberek, publicisták és politikusok által felvázolt földrajzi régió központja, szervező ereje természetesen majd mindig a megfogalmazó országa vagy nemzeti mozgalma volt.

Másrészről a magyar köztudatban már több évszázad óta folyamatosan jelen volt két sztereotípia: a kelet-nyugati kettős kötődésé (keleti származás, majd csatlakozás a nyugati keresztény világhoz), és a peremhelyzetiségé (mi vagyunk Nyugat védőbástyája). A nemzeti identitástudatnak Trianon kapcsán elszenvedett súlyos traumája nyomán azonban többen olyannyira megkérdőjelezték az első világháború előtt folytatott nemzetpolitika helyességét, hogy felmerült bennük a kérdés: nem volt-e hibás Szent István döntése, amellyel Európához kapcsolta a magyarság sorsát, nem kellene-e a nemzetnek elvetnie a káros, pusztulásunkat előidéző nyugati eszméket, és e helyett újra fölfedezni, megerősíteni keleti gyökereinket. Mások ugyan nem szakítottak volna ilyen radikálisan a kontinens fejlettebb felével, de a nagyhatalmi fenyegetésekkel szemben, a hasonló társadalmi-kulturális fejlődésre alapozva, a környező kisnépekkel léptek volna szorosabb kapcsolatra. De időszakunk folyamán – amint az talán már a bevezető mondatokból is kiderült – a kérdésben megnyilatkozó legtöbb személyiség legfontosabb céljának az tűnt, hogy magát a felosztott történelmi Magyarországot, illetve tágabb értelemben annak valamikori „vonzáskörzetét" (a Balkán északi részét vagy a volt Osztrák-Magyar Monarchia többi területét) tekintse egy természetes régiónak, amely egységének helyreállítása a magyarság központi és életfontosságú feladata lenne. A következőkben – a terjedelmi korlátokat is figyelembe véve – a fent említett *Magyar Nemzet*-vita alapján szeretném legalább vázlatosan bemutatni a Magyarország európai helyéről, a térség elnevezéséről az 1940-es évek elejéig megfogalmazódott véleményeket.[3]

Vitaindító cikkében Gál István (aki a probléma egyik korabeli szakértőjének számított) röviden áttekintette a kérdés addigi történetét, hogy bemutassa, véleménye szerint magyar szempontból miért nem kielégítők a környező térségre addig alkalmazott kifejezések. Megállapította, hogy a 19. század nagy magyar politikai gondolkodói mindig magyar szempontból vizsgálták a Dévény és az Al-Duna közti terület problémáit, viszont a századelő polgári radikálisainak, különösen Jászi Oszkárnak a szemére vetette, hogy az első világháború éveiben történeti tudatvesztésben szenvedtek, amikor a német Friedrich Naumann *Mitteleuropa*-tervét úgy fogadták, mint pozitív jövőképet a magyarság számára. A valóság ennél a kategorikus megállapításnál természetesen árnyaltabb, összetettebb volt. A 19. és 20. század fordulóján elsőként német tudósok, publicisták és politikusok kezdtek foglalkozni azzal a szélesebb, Belgiumtól és Svájctól a Baltikumig és a Balkánig terjedő térség-

[3] A kérdéshez kapcsolódó korabeli írások széleskörű gyűjteménye: *Helyünk Európában. Nézetek és koncepciók a 20. századi Magyarországon*. Vál., szerk.: Ring Éva. Bev.: Berend T. Iván. Budapest, 1986. I. köt. 674. A téma publicisztikai vetületét részletesebben tárgyalom: Közép-, Kelet- vagy Kárpát-Európa, esetleg Eurázsia? Nézetek Magyarország helyéről Európában a két világháború közti publicisztikában. In: *A híd túlsó oldalán. Tanulmányok Kelet-Közép-Európáról*. Szerk.: Bán D. András. Budapest, 2000. 157–216.

gel, amely központi szervező erejének természetesen Németországot tekintették, és amely régiót írásaikban többnyire Közép-Európának neveztek.[4] Az addig csak szűk körben népszerű elképzelés az első világháború alatt vált reális céllá, amikor a német vezetésnek a britek tengeri fölénye miatt le kellett mondania gyarmatosító törekvéseiről, és – már csak a blokád miatti gazdasági szükségszerűségből is – inkább keleti, délkeleti szomszédai irányába akarta kiterjeszteni gazdasági és politikai befolyását. Ez a terjeszkedés lehetett volna békés, a kölcsönös előnyöket tiszteletben tartó, ahogy azt Friedrich Naumann 1915-ben elképzelte, de lehetett volna nyers katonai uralom és gyarmatosítás is, amint például azt Ludendorff és a mögötte álló katonai körök szorgalmazták. Ezek a tervek még a német és az osztrák közvéleményt is megosztották, más országokban és népeknél pedig többnyire éles elutasítást váltottak ki. Magyarországon, a koncepcióra reagálva, Tisza István a gyengébben fejlett magyar ipar jövőjét féltette, míg Apponyi Albert vagy Wekerle Sándor hosszabb távon gazdasági fellendülést várt az integrációtól.[5] De – Gál megállapításától eltérően – a Társadalomtudományi Társaság által szervezett ankéton hasonlóképp gyökeresen különbözött a hozzászólók véleménye a *Mitteleuropa*-kérdéssel kapcsolatban.[6] Míg sokan a német gyarmattá válástól féltették az országot, addig Jászi Oszkár például az integráció gazdasági és társadalmi modernizációs hatásain kívül arra is felhívta a figyelmet, hogy mivel a létrejövő német dominanciájú régióban megszűnne a pánszláv és dákoromán izgatás veszélye, Magyarországon belül a nemzetiségi kérdés liberális kezelése ellenében már nem lehetne az állam egységének veszélyére hivatkozni, s így a szükséges politikai reformokat elodázni. A háborús helyzet változásának következményeképpen azonban 1918 elején már ő is úgy látta, hogy miután Oroszország összeomlásával megszűnt a pánszláv veszély, egy reakciós német blokk csak akadályozná a demokratikus egységes Európa létrejöttét. Ezért ekkor – Kossuth terveihez visszanyúlva – a Monarchia és a Balkán népeit akarta konföderációban összefogni, miáltal a történelmi országhatárokat is megmenthetőnek vélte a háború befejezése után.[7]

A párizsi békeszerződések után a német fogantatású *Mitteleuropa* ugyanúgy elveszítette realitását, mint Jászi föderációs elképzelései. Az előbbi fogalomnak akkor lett ismét létjogosultsága, amikor a harmincas években bekövetkezett a német hatalomnak náci színekben történő újjászületése. Gál István cikkében ezzel kapcsolatban a konzervatív német *Die Tat* körhöz kapcsolható *Zwischeneuropa*-koncepciót említette (Köztes-Európa alatt eleinte az Atlantikum és Oroszország közti egész térséget értették, de 1932-ben Giselher Wirsing már csak a Németország és

---

4 A német Közép-Európa tervekről: Czettler Antal: Német tervek és elképzelések Közép-Európáról a 20. század első felében. In: *A híd túlsó oldalán…* i. m. 44–89.; Lendvai L. Ferenc: *Közép-Európa-koncepciók.* Budapest, 1997. Különösen a 9–23., 133–207. oldalak.

5 Czettler, i.m. 57.; Irinyi Károly: *Mitteleuropa-tervek és az osztrák-magyar politikai közgondolkodás.* Budapest, 1973.

6 *Huszadik Század,* 1916/6–7. 409–533.

7 Jászi Oszkár: *A Monarchia jövője. A dualizmus bukása és a Dunai Egyesült Államok.* Budapest, 1918. 6–7.

Oroszország közötti kisállamokat számította ide), illetve utalt a német geopolitikai irodalomban gyakran emlegetett Délkelet-Európa (*Südosteuropa, Südostraum*) kifejezésre, amely Magyarországon – mivel így az ország a Balkánnal került egy kalap alá – sosem volt túlzottan népszerű. Gál kitért a franciák által a húszas évek óta alkalmazott Közép-Európa felfogásra is, amelynek német- és magyarellenes éle volt, és alapvetően a kisantant országaira terjedt volna ki, vagyis „éppen az egész terület közepét, középpontját, Magyarországot hagyták ki". Csak futólag utal a szerző a korszak másik divatos régiófogalma, a Kelet-Európa külföldi használatára, azzal, hogy az európai köztudat ebbe Oroszországot is beleértette. Gál nem említette, hogy a korszakban lengyel és cseh történészek is használták csak a kisnépi övezetre a számukra németes ízű Közép-Európa helyett a Kelet-Európa fogalmat (arról azonban megoszlott a véleményük, hogy a térség keleti határa a katolicizmus-ortodoxia választóvonalon húzódott-e, avagy még ide tartoztak a lengyel érdekű ukrán és belorusz területek is).[8]

A Magyarországon használt kifejezésekre rátérve, mint már láthattuk, Gál ebben a cikkében elvetette a Közép-Európa fogalom magyar szempontból való alkalmazhatóságát. Németh Lászlóval kapcsolatban például azt állította, hogy a fent említett *Die Tat* kör befolyása alatt állt, amikor 1932-ben megfogalmazta saját koncepcióját a *Tanú* 2. számában.[9] Ez az állítás persze vészes leegyszerűsítés volt, már a vita folyamán is tiltakozó reagálást váltott ki.[10] Röviden összefoglalva Németh Lászlónak a térséggel kapcsolatos gazdag munkásságát, megállapíthatjuk, hogy bár első írásaiban (a német felfogáshoz hasonlóan) a Rajnánál és Oroszországnál húzta meg a térség határait, de később a német területeket (a náci imperializmus feléledésével párhuzamosan) már kihagyta a régióból, majd a keleti határokat tolta ki az Urálig.[11] Ezzel együtt az elnevezés is változott: előbb Kelet-Közép-Európára, majd a negyvenes évekre Kelet-Európára. Bár, ahogy 1940-ben, egy meg nem valósult cseh antológiafordítással kapcsolatban megjegyezte: „Akár dunai, duna-kárpáti, középeurópai, kelet-középeurópai vagy keleteurópai népeknek tituláltuk magunkat szent összevisszaságban, abban megegyeztünk, hogy annak, ami összeköt, erősebbnek kellene lennie, mint ami elválaszt".[12] Ezzel a terminológiaváltással együtt azonban a hangsúlyok is változtak: míg a harmincas évek elején Németh a térség köztes jellegét hangsúlyozta, ahol sem a franciás műveltség, sem az orosz marxizmus nem alkalmazható, hanem önálló közép-európai ideológiát kellene kidolgozni (minőségi szocializmus),[13] addig az évtized végére, a Nyugat eszméiből kiábrándulva, az Európát megosztó dichotómiát emelte ki, amelyen belül a magyar kultúrát csak Kelethez kötve lehet értelmezni. Németh László a passzív, hallgatói szerep helyett önálló, tevé-

8 Romsics Ignác: Közép- és/vagy Kelet-Európa? Egy terminológiai vita nyomában. *Rubicon*, 1997/5–6. 43–47.; Illés Pál Attila: Közép-Európa a lengyel történetírásban. In: *A híd túlsó oldalán*… i. m. 217–246.

9 Németh László: Új nyelvtanokra. *Tanú*, 1932. 2. 127–128.

10 Kerényi Károly: Közép-Európa kérdésében. *Magyar Nemzet*, 1940. jan.6. 13.

11 Németh László Közép/Kelet-Európa felfogásának változásairól ld. Kiss Gy. Csaba: Tejtestvérek. (Németh László Kelet-Európáról 1945 előtt). *Alföld*, 1985/8. 25–34.

12 Németh László: Most, punte, silta. *Híd* (Budapest) 1940/1. 18–19.

13 Németh László: Új nyelvtanokra. *Tanú*, 1932/2. 127–128.

keny hozzáállást várt el a térség népeitől, a magyar intelligenciától pedig legfőképpen azt, hogy forduljanak szembe az egyoldalú német, vagy Habsburg-restaurációs orientációval. Ennek az aktív tevékenységnek és új kelet-európai azonosságtudatnak az eddig ellenséges népek testvérré tételén, a sorsközösség tudatosításán kellene alapulnia. Németh elutasította az imperializmust, de a Nyugatról importált nacionalista nemzetállamiságot is, egy új, tágabb körű hazafiság megjelenését tartotta szükségesnek. A „nagyobb haza", az új Közép-Európa kovásza szerepét az író a magyarságnak szánta.

Ezen belül a kapcsolatteremtésben Németh László kiemelt szerepet szánt a határon túli magyar kisebbségeknek, amelyeknek az jelentheti a jogot a létezéshez, hogy különbek tudnak lenni a többségnél, és a kelet-közép-európai eszme, a minőségi szocializmus apostolaivá válnak. A szerző a következő nemzedékekre számított, akik a helyi, felületi érdekellentétek kiküszöbölésével rátalálnak a mélyebb érdekazonosságra: a védekezésre a német és az orosz veszéllyel szemben. Ezt a fenyegetést leküzdendő, magyar–cseh–lengyel gátat kell felépíteni, mert hatalommal csak hatalmat lehet szembeszegezni. A közép-európai rendezés egész Európa érdeke lenne, mert a kontinensnek nem befelé, hanem kívülre kell tekintenie, megakadályozandó a „színes világforradalmat".[14] Németh László a *Tanú* 1937-es, utolsó számában azonban már úgy látta, hogy a kapcsolatteremtés nem sikerült: Közép-Európában túl sok a friss nacionalizmus és a hanyatló középosztály. [15] Tartott attól, hogy idővel az egész térség orosz gyarmat lesz, és elvész Európa számára.

Valószínűleg 1940-ben Gál István, Németh Lászlóhoz hasonlóan, szintén a náci Németország által kisajátítottnak érezte a Közép-Európa kifejezést, és ezért nem ajánlotta alkalmazni, annak ellenére, hogy korábban más volt ezzel kapcsolatban a véleménye. Még 1932-ben Németh László egy, a térséggel foglalkozó lapot szándékozott indítani, melynek szerkesztését a fiatal Gálra bízta volna. A terv akkor nem valósult meg, és idővel Gálnak megromlott a kapcsolata mentorával (talán ennek köszönhető az 1940-es írás tendenciózus kijelentése Némethtel kapcsolatban), de Gál 1935-ben az irodalmár Bóka László társaságában hasonló célkitűzésű periodikát indított, az *Apollón*.[16] A folyóirat feladataként hármas célkitűzést jelölt meg: „a példaadó klasszikus antikvitás szolgálata, a magyar antikvitás földerítése, s a középeurópai összehasonlító tudományok megindítása".[17] A lap készítői ezáltal lehetségesnek vélték egyfajta „virtuális Közép-Európa" megteremtését, amely humanizmusa erejével képes ellenállni a keletről és nyugatról rá törő szélsőséges eszméknek. A folyóiratban megjelent írásokból kitűnik, hogy a szerzők többsége, így Gál is, a harmincas évek eleji Németh László-i felfogáshoz képest keskenyebb területet tekintett Közép-Európának: nyugaton nem tartozott bele Németország, és keleten az ortodox

14 Németh László: A reform. Kisebbségi sors. *Tanú*, 1935/1. 42–49.

15 *Tanú*, 1936/1–2. 58–59.

16 A lap történetéről, Németh László és Gál István kapcsolatáról ld. Bárdi Nándor: Az Apolló és a közép-európai humanizmus. (Kézirat. Teleki László Alapítvány Könyvtár és Dokumentációs Szolgálat K-898/89)

17 Gál István: A Virtuális Középeurópa. *Apolló*, 1. évf. (1934–35). 80.

vallású országok sem. Az *Apollóban* a régióval foglalkozó írások nagyobb és szakmailag legszínvonalasabb része az összehasonlító irodalomtörténet diszciplínájához tartozott, többségük a román és a cseh–szlovák kultúrával foglalkozott. Akadt néhány, Közép-Európa kialakulásával, jellegével és jövőjével kapcsolatos cikk is. Ezek az írások alapvetően két irányvonal köré csoportosíthatók. Az egyik nézőpont (nevezhetjük neonacionalistának) a magyarság térségbeli vezető szerepét, központi helyzetét hangsúlyozta. A lapban ezt az irányvonalat leginkább Ferdinándy Mihály írásai képviselték, akivel, mivel az 1940-es vitában is részt vett, később részletesebben foglalkozunk.[18] A másik irányvonal (ez állhatott közelebb Gál akkori nézőpontjához) legmarkánsabb megfogalmazója Cs. Szabó László volt, aki elutasította a magyarság egyoldalú német orientációját, mivel véleménye szerint Európában az igazi értékeket a kontinens latin fele hordozza, Közép-Európa népeinek, ha igazán európaiakká akarnak válni, ezekre kell támaszkodniuk. Közép-Európa megmentését, mely térség a felfedezések kora óta csak vegetál a Nyugathoz képest, kisnépi összefogás által vélte megvalósíthatónak. Az *Apolló* végül az 1939-ben megszűnt.

E hosszúra nyúlt kitérő után térjünk vissza Gál István 1940-es írásának történeti áttekintő részéhez! A szerző cikkében kritikával illette a Duna folyó nevével képzett régióneveket is. A földrajztudósok által alkalmazott Közép-Dunamedence elnevezést túlságosan szakmai jellegűnek ítélte. A többi hasonló kifejezést (például Dunavölgye, Duna-medence, dunai Európa, Danubia), melyek egy része széles körben elterjedt a korabeli szóhasználatban, azért nem tartotta megfelelőnek, mert egyrészt a külföldi szerzők általában beleértik a nem magyar érdekeltségű délnémet területeket is, másrészt a dunai kezdetű elnevezések kirekesztik a régióból a vele szoros kapcsolatban álló lengyelséget.

Gál már kevésbé tud kategorikusan elutasító lenni, amikor a Kelet-Európa fogalomról szól, hiszen véleménye szerint is olyan tekintélyek használták e kifejezést, mint Szabó Dezső vagy Bartók Béla. Különösen az előbbi koncepcióját tartja eredetinek, magyar célúnak, Kossuth óta a legnagyobb szabásúnak. Szabó Dezső, aki már a húszas évek végétől hirdette a magyar külpolitika új irányvonalának szükségességét, ezen a téren is jelentős befolyást gyakorolt korának közgondolkodására.[19] Véleménye szerint el kellett volna vetni a kiszolgáltatottsághoz, elnyomáshoz vezető német szövetséget, mely addig is kimondhatatlan károkat okozott a magyarságnak, és ehelyett a lelkileg rokon, a társadalmi fejlődésben hasonló problémákkal küzdő kelet-európai kisnépekhez kellett volna közeledni. Államszövetség alapítása helyett viszont (mely szláv vagy germán imperialisztikus törekvéseknek adott volna teret) csupán védelmi szövetséget, és kölcsönösen előnyös gazdasági együttműködést tételezett föl a tagok között. Ehhez kapcsolódott volna még a kulturális közeledés, amelyet Szabó Dezső az egyetemeken létrehozott Kelet-Európa tanszékek, köl-

[18] Ferdinándy Mihály: Középeurópa kezdetei. *Apolló*, 4. évf. (1938–39). 43–54.

[19] Szabó Dezső: A belső válság megoldása felé. In: Uő: *Az út – előre.* (Kritikai füzetek 2.) Budapest, 1929. 3–42.; Szabó Dezső: Magyarország helye Európában – Keleteurópa. In: Uő: *Az út előre.* (Füzetek 9.) Budapest, 1935. 3–34.

csönös könyv- és lapkiadás, és legfőképp egy Budapesten létrehozandó Kelet-Európa Intézet révén vélt megvalósíthatónak, ahol a térség politikai, gazdasági, tudományos és kulturális életének kiválóságai, „mint egy állandó parlamentben keresnék e keleteurópai összefogás megvalósításának politikai, gazdasági, kulturális és egyéb módozatait, a problémák megoldását, az ellentétek kiküszöbölését. Ezt a teljesen, minden államhatalomtól független szervet a napi események vihara, a felmerülő külpolitikai ellentétek és szenvedélyek nem érintenék."[20]

Gál írásában (talán a terjedelmi korlátok miatt) nem említette, hogy Szabó Dezsővel párhuzamosan mások is népszerűsítették a Kelet-Európa eszmét Magyarországon. A húszas évek vége felé induló, a hivatalos kurzust egyre nyíltabban bíráló, fiatalabb értelmiségiek az első világháború és az azt követő események következtében ugyanis bizalmatlanná váltak a Nyugattal és legfőképp a németséggel szemben, ugyanakkor, Ady nyomdokán haladva, fölfedezték a magyar paraszti kultúrának, társadalomfejlődésnek a szomszéd népekével rokon jegyeit. Fábián Dániel például 1928-as, a Bartha Miklós Társaságban elhangzott előadásában szembeállította egymással a polgári, iparosodott, aktív és racionális latin–germán Nyugatot a paraszti, misztikus és passzív turáni–szláv Kelettel, Eurázsiával. [21] Szerinte ez a két kultúrkör leginkább Magyarországon ütközik egymással, és majd ha az utóbbi, vagyis a magyar parasztság győzedelmesen vívja meg saját társadalmi harcát s létrehozza a parasztdemokráciát, akkor nyílik lehetőség a „Közép-Kelet-Európai Parasztállamok Szövetségének" megalakítására, amely az autonómiák széleskörű alkalmazásával megoldhatná a térség nemzetiségi problémáit is. Raith Tivadar, a társaság társelnöke pedig azt állította, hogy a térség nyugati peremén élő népek ugyan a nyugati kereszténységhez tartoznak, de (paraszti) civilizációjukat és (szláv-uráli-altáji) faji jellegüket tekintve inkább ortodox szomszédaikkal rokonok.[22] A köztük lévő ellentéteket csak a gyarmatosítani vágyó nyugatiak szították, ezért ezek elsimítása után Kelet-Európa három természetes geográfiai egységének (Balkán, Magyarország, Oroszország) egy-egy államszövetséget kellene létrehoznia. Magyarország jövője tehát Keleten van, mert míg Nyugaton csak gyarmati sors várna ránk, itt gazdasági és politikai vezető szerepre van kilátásunk. Ez a felfogás, Szabó Dezsőével egyetemben, jelentős hatást gyakorolt a harmincas években különösen a népi írók körére, ugyanakkor kivívta a konzervatív oldal, így például Szekfű Gyula éles bírálatát.[23]

Gál végül is azzal utasította el a Kelet-Európa kifejezés használatát, hogy a Duna-medencével ellentétben ez kelet felé bizonyult túlságosan nyitottnak, mivel az angolok és németek Oroszországot is beleértik. Így pedig félreértésekre adhat okot. Elutasítja a szerző végül a Kelet-Közép- és a Közép-Kelet-Európa neveket is. Túl hosszúak, összekeverhetők, és mivel a Kelet- és Közép-Európa fogalmak sem

---

20 Szabó: Magyarország helye… i. m. 33.

21 Fábián Dániel: Európa jövője és a magyar paraszt. *Új Magyar Föld,* 1929/1. 54–65.

22 Raith Tivadar: Keleteurópa ismeretlen föld. *Magyar Írás*, 1927. 2. 1–32.; Uő.: „A turáni-szláv parasztállam". *Magyar Szemle*, 1929. május. 91–92.

23 Szekfű Gyula: A „turáni-szláv parasztállam". *Magyar Szemle*, 1929. január. 30–37.

tisztázottak, a továbbképzések még kevésbé megfoghatók. Ráadásul az a térség, amelyet leírni próbáltak (tehát a köztes, kisnépi övezet) 1940-re jórészt összeomlott világháború kitörése miatt, tehát Gál szerint most csak a középkori magyar birodalom, illetve a magyar szellemi befolyás alá tarozó területekkel érdemes foglalkozni, melyek megnevezésére a bevezetőben már említett Kárpát-Európa kifejezést ajánlotta. Megtudjuk, hogy erre a szóösszetételre először egy angol útleírásban bukkant (*Carpathian Europe* formában), tehát a fogalom külföldi elfogadását sem tartotta reménytelennek. Gál írását a következő, 1940 elején korántsem időszerűtlen figyelmeztetéssel zárta: „Mert ne felejtsük el, azon túl, hogy a *magyar határhegyek* is benne vannak a kifejezésben, benne van az is, aminek az őrei ezek: *Európa*. Mert Magyarország mindig Európa volt, *Kárpát-Európa*!"

Mint már említettük, Gál István javaslata korántsem váltott ki egyértelmű lelkesedést. A kifejezés használatát lényegében csak Kosáry Domokos történész támogatta, de nem csupán a volt magyar uralmi területet, hanem az angolok által Kelet-Közép-Európának nevezett, magyarok, lengyelek és csehek által lakott egész régiót értette alatta.[24] Az égtáji elhatároláson alapuló nevek szerinte is túlságosan viszonylagosak voltak, a történelmi változásokat, a kereszténység terjedését követve folyamatosan módosult elhelyezkedésük. Közép-Európát a német szakirodalom már fölhasználta saját céljaira, a csehek és lengyelek által bevezetett Kelet-Európa-fogalom pedig sokak számára a térség szláv jellegét sugalmazta, mely véleményt Kosáry helytelennek tartotta, hiszen a szlávok nagy tömegei (nagyoroszok) egészen más fejlődés részesei voltak. A Kárpát-Európa szó viszont hangsúlyozná a magyar területek központi szerepét a térségben, és elválasztaná azt a nyugaton sokak által Kelet-Európának hívott orosz területektől. Kárpát-Európa olyan történeti fogalom lenne, amely a 10. század végén jelent meg a magyar, a lengyel és a cseh állam születésével, virágkora a reneszánszra esett, majd a török, a Habsburg és az orosz behatolással időleges válságba jutott. Kosáry tagadta, hogy a térségben a szlávizmus lett volna az egyetlen történelemformáló erő, és visszautasította a német *Kulturgefälle*[kultúrlejtő]-elméletet is, miszerint a térség népeinek fejlődését kizárólag nyugati (német) hatások befolyásolták volna: „Kárpát-Európa igazi alkotói az itteni népek voltak, mégpedig történeti szerepük arányában". Henri Pirenne nyomán a térség vizsgálatára az összehasonlító módszert javasolta, miáltal nemzeti sajátosságaink megértéséhez is közelebb juthatunk. Kosáry Domokos e célból hozta létre 1940 elején, vagyis a *Magyar Nemzet*-vitával egy időben a Magyar Történelmi Társulat égisze alatt a Kárpát-Európa kört, majd indította meg 1943-tól a Teleki Intézet Történettudományi Intézetében a *Revue d'Histoire Comparée* című folyóiratot, majd a hasonló című könyvsorozatot a térség történetének kutatására.[25]

A *Magyar Nemzet* vitájában azonban a hozzászólók többsége inkább a már hagyományosnak számító kifejezések (Kelet-Európa, Közép-Európa) mellett tette le

---

24 Kosáry Domokos: Közép-Európa vagy Kárpát-Európa. *Magyar Nemzet*, 1940. január 9. 6.

25 Kosáry Domokos: „Kárpát-Európa" kutatás a Teleki Intézetben. (Tóth János interjúja). *Valóság*, 1983/9. 32–41.

a voksát. Baráth Tibor például (az 1940-es években egyre inkább a szélsőjobb irányába sodródó történész) azért utasította vissza Gál érvelését, mert szerinte „valamely történeti tájba való beletartozás egyúttal […] célkitűzés is”.[26] A Kárpát-Európa-fogalom pedig „dél felé nem nyújt útmutatást”, a Balkán-félsziget északi része, sőt más, a Kárpátoktól keletre, illetve nyugatra elhelyezkedő területek – melyek fontosak a magyar érdekek szempontjából, vagy veszélyeztetik azokat – kimaradnak belőle. Baráth ezért megmaradt volna a Kelet-Európa név mellet, amely két, a Kárpátok hegylánca által elválasztott alrégióból állna: az északi, lengyel érdekeltségű Visztula-vidékből és a déli, magyar érdekeltségű Dunatájból. A Kelet-Európa és a Dunatáj megnevezéseket azért is helyesebbnek tartotta volna, mert ezek ismertek voltak külföldön, míg új fogalom bevezetése mindig nehézségeket okozhat. Viszont az egységes szóhasználat a külföld felé propaganda célokból is fontos lenne.

Puskás Lajos szerencsésebb megnevezésnek tartotta volna Gál Kárpát-Európájánál Pethő eredeti dunai és kárpáti Európáját: „ez így világos és érthető beszéd, megjelölése a magyar uralmi területnek”.[27] Ám ez, véleménye szerint csupán földrajzi, gazdasági, politikai fogalom, „de nem lüktet benne a magyar sors, a magyar életérzés kelet-nyugati kettőssége, épp a Pethő-megfogalmazta történelmi magyar hivatás tragikus, állandó izgalma”. E célból ő is a Kelet-Európa kifejezés használatát szorgalmazta, mely bár továbbra is égtáji jellegű megnevezés, jobban jelzi a fent említett kettősségünket: a nyugati civilizáció legkeletibb képviselője vagyunk, de európai és nem barbár ázsiai; így, „szellemibb utalás a magyar uralmi gondolat lényegére”, történelmi küldetésünk kifejtése. Ha mégis pontosabb, jobban lehatároló elnevezésre tartanánk igényt, a szerző arra az esetre a Közép-Kelet-Európa meghatározást javasolta.

Az előbbi két szerző alapvetően revizionista célzatból, a magyar „uralmi terület” méltó kifejezéseképp ragaszkodtak a Kelet-Európa kifejezéshez, de mint föntebb már említettük, a fogalom eredeti fölbukkanása idején a Nyugattól való elhatárolódás, ezen belül a németellenesség és a szomszédos népekkel való testvériség hangsúlyozása volt a meghatározó (bár az 1920-as évek végéhez képest például 1940-re már Fábián Dániel felfogása is inkább Baráthéhoz hasonlított[28]). Ez a vonal a nácizmus előretörésével a harmincas években tovább erősödött (utaltunk már ezzel kapcsolatban Németh László felfogásának változására). Sőt a nyugatellenesség ezekben az években több, egymástól más tekintetben igen távol álló személyiség és csoportosulás esetében olyan fokra jutott, hogy már a magyarság európai jellegét is teljesen kétségbe vonták. Veres Péter például egyik írásában az indogermán (európai jellegű) polgársággal szemben a parasztság ázsiai jegyeit emelte ki.[29] Szerinte az európaiság fogalma alatt csupán a bukófélben lévő polgári kultúra jellemzőit lehet érteni. Kodolányi János szerint a Nyugat által ránk rótt, hamis szerepek helyett

---

26 Baráth Tibor: „Kárpát-Európa” vagy „Kelet-Európa”? *Magyar Nemzet*, 1940. január 5. 4.
27 Puskás Lajos: Kelet-Európa kérdéséhez. *Magyar Nemzet*, 1940. jan. 11. 4.
28 Fábián Dániel: A középeurópai kérdés lényege. *Magyar út*, 1940. febr. 15. 3.
29 Veres Péter: Indogermán polgárság és magyar parasztság. *Apolló*, 5. évf. (1939) 20–24.

a magyarságnak csupán egyetlen célkitűzése kell legyen – a megmaradásnak.[30] Ehhez azonban újra meg kell ismernünk elnyomott ősi örökségünket, az eurázsiai kultúrát és a Kárpát-medencétől a Csendes-óceánig élő rokon népeket, melyek közös eredetéről a Bartók és Kodály által kutatott népzene tanúskodik. Az „eurázsiai" eszme vulgárisabb szinten nyilvánult meg például az 1941-ben a Turul Szövetség által kibocsátott Magyar Kátéban.[31] Emellett a turanizmus is reneszánszát élte a harmincas évek végén vulgarizált, faji eszmékkel átitatott formában.[32]

A történészek körében is elterjedt volt a Kelet-Európa megnevezés használata. 1929-től működött a budapesti tudományegyetemen Kelet-Európa Történeti Tanszék Lukinich Imre vezetésével.[33] 1935-től fiatal történészek megindították az *Archivum Europae Centro Orientalis* című sorozatot. Mindenképp meg kell itt említenünk Váczy Péter munkásságát is, aki többek között *A középkor története* második kiadásában részletesen foglalkozott a kelet-európai történeti fejlődés sajátosságaival.[34] Hogy más tudományterületet is említsünk, Bartók Béla már a századelő óta gyűjtötte a magyar parasztság és a szomszéd népek dallamkincsét (ő következetesen a Kelet-Európa terminust használta).[35]

A Közép-Európa kifejezés védelmében a *Magyar Nemzet* vitája során Ferdinándy Mihály történész szállt sorompóba.[36] A szerző, fentebb említett *Apolló*-béli írásain kívül, önálló kötetben is kifejtette a régió történetével kapcsolatos nézeteit.[37] Cikkében elfogadta, hogy a kifejezést a németek terjesztették el, de azt már nem, hogy Németország lenne Közép-Európa. Sőt, mivel a német területeket inkább Európa nyugati végéhez tartozónak vélte, az igazi Közép-Európának a „se nem Dél-, sem Észak-, se nem Kelet-, se nem Nyugat-Európá"-t, „a felszabadult, de a közelmúltban még politikailag egységes" Ausztriát, Csehszlovákiát, Lengyelországot, Magyarországot, Romániát és Jugoszláviát tekintette. Eszerint a Monarchia némiképp kibővített utódterületeiről volt itt szó. Ferdinándy emellett egy másik, 1937-es definícióját is idézte: „Középeurópainak lenni… annyit jelent, mint hungaroid és szlávos vérségi összetétellel és nyugati-latinkeresztény kultúrával bírni azon a területen, amely egyrészt a balti partok és az Adria, másrészt a germánság nyelvi és az orthodox kereszténység vallási határai közé esik." Ez viszont tágabb, a régió köztességét hangsúlyozó meghatározás. Kárpát-Európa nézete szerint túl szűk területet, lényegében csak a történeti Magyarországot foglalta magában, míg a cseheknek csak Trianon óta van köze a Kárpátokhoz, Lengyelországot

30 Kodolányi János: Kelet Népe (1941. január). In: Uő: *Esti beszélgetések.* I-II. (2. kiad.) Budapest, Magyar Élet, 1944. 44–60.

31 Magyar Káté. *Magyar Élet*, 1941. július. 1–7.

32 Vö. Juhász Gyula: *Uralkodó eszmék Magyarországon 1939–1944*. Budapest, 1983. 187–189.

33 *Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának története 1635–1985*. Szerk. Diószegi István. Budapest, 1989. 87., 89.

34 Váczy Péter: A középkor története. Budapest, é. n. 720 p. pl. 326–356.

35 Vö. Bartók Béla: Népzenekutatás. *Apolló*, 2. évf. (1936) 31–38.

36 Ferdinándy Mihály: Közép-Európa – Kárpát-Európa. *Magyar Nemzet*, 1940. január 13. 4.

37 Ferdinándy Mihály: Középeurópa. Budapest, é. n. 128.

pedig a hegység inkább elválasztotta, mint összekötötte Magyarországgal. Kosáryval ellentétben nem tekintette Közép-Európát túl „rugalmas" fogalomnak, utalva a török uralom alatti alföldi mezővárosok „középeurópai" jellegére. Lényegi csonkulásra érvelése szerint csupán akkor került sor, amikor szerb tömegek népesítették be a Délvidéket, vagy románok Erdélyt. Másrészről viszont a Baltikum és a finnek potenciálisan Közép-Európa részei, mivel „történeti hivatásuk" hasonlít a közép-európai „történeti-hivatáshoz" (kis népek mint Európa bástyái). Végeredményben Ferdinándy szerint a Közép-Európa-eszme népszerűsítésének legfőbb célja „ennek a hosszú, kultúrailag, történetileg sok közös érdekkel bíró övnek szorosabb együttműködése volna." Ezt a „nagyobb perspektívát" pedig a szerző nem cserélte volna egy sokkal kisebbre.

Fentebb említett egyéb munkáiban Ferdinándy Közép-Európát, mint történelmi tájat elemezte, melynek központja a Kárpát-medence. Az itt élő népek közül egyedül a magyarságot tekintette alkalmasnak a térség megszervezésére. Megfogalmazása szerint ez a nép a nyugati életforma keleti határvidékén él, kultúrája nyugatias, de vérségében keleti származású. A szlávok önmagukban képtelenek lettek volna Közép-Európa felépítésére, önmagukban túl „puhák", széthúzóak. A magyarok viszont, mivel ellentétben az avarokkal, kisebb létszámban települtek be a Kárpát-medencébe, hasonulni, összeolvadni voltak kénytelenek a helyben talált avar–szláv lakossággal, és így alkalmassá váltak organizáló feladatuk ellátására. Velük ellentétben a Habsburgok birodalomszervező kísérletét éppen kívülről induló, szervetlen volta miatt eleve hiábavalónak ítélte. Az akkori helyzetben a szerző a Horthy és Bethlen által képviselt magyar birodalmi gondolatot vélte a térség megszervezésére egyedül alkalmas erőnek.

A bírálatokra reagálva maga Gál is elismerte, hogy mind a Közép-Európa, mind a Kelet-Európa terminus „önelvű", lehet a magyarsággal kapcsolatban alkalmazni.[38] Kárpát-Európa alatt – Kosáry szélesebb értelmezésével ellentétben – ő csak a Kárpát-medencét értette, és mint fogalmat a szerinte bizonytalan Duna-medence kifejezés helyett ajánlotta. Kárpát-Európa tehát bevallottan nem más, mint „a kárpáti népek századokon át magyar vezetés alatt állott államközössége […] a Magyar Birodalom […] Nagy-Magyarország rangrejtett elnevezése". Azt a tágabb térséget, mely a „germán és orosz néptenger között fekvő kis népek észak-déli vonulatát" jelenti, és amelybe „politikai története szerint kevéssé, de művelődéstörténeti sajátosságok révén már inkább mi magyarok is beletartozunk", véleménye szerint lehet Közép-Európának nevezni (természetesen nem a német értelmezés szerint), ha a nyugati kapcsolatokon van a hangsúly, és lehet Kelet-Európának, ha a keletieken. Mindenesetre idézte az utolsó, 1937-es bécsi Páneurópa-kongresszus megállapításait, miszerint Oroszország nem tartozik Európa határain belülre, tehát ezek szerint a kis népek övezete Kelet-Európa. Összefoglalva úgy látta, a kérdés még nincs lezárva, és a térség további összehasonlító

[38] Gál István: Magyarország helye Európában. *Magyar Nemzet*, 1940. január 19. 4.

történeti kutatására lenne szükség, mely célból sürgető teendőnek érezte Szabó Dezső álma, a Kelet-Európai Intézet létrehozását magyar földön, és sajnálkozott azon, hogy a legilletékesebb szakemberek (nyelvészek, geográfusok, közgazdászok) tartózkodtak a véleménynyilvánítástól.

Mások viszont szkeptikusan tekintettek a zajló vitára. Gogolák Lajos szerint a hozzászólók „… előzetesen megkonstruálnak valamely tetszetős s kétségkívül figyelemreméltó Közép-Európa-fogalmat, s aztán igyekeznek ehhez az előzetes és kissé légies konstrukciókhoz a középeurópai népi s történeti valóságból adalékokat találni."[39] Ezek az elképzeléseik tipikusan „1918 utáni magyar elgondolások". Mivel Trianon fő okának a nemzetiségi kérdés elhibázott kezelését tekintik, és úgy hiszik, hogy az „új középeurópai népi testvériesülés majd csak biztosítani fogja önlemondások és másfelől meg kölcsönös méltányosság révén a magyarság helyzetét […] a Kárpátmedencében". Ám ez a törekvés nem találkozott a környező népek elképzeléseivel, mert azok legfőképp saját, 1918 utáni szerzeményeiket akarják megtartani. Gogolák szerint ezért el kell vetni a légvárakat, és előbb a közép-európai valóságot kell tanulmányozni, megismerni a tényeket, és azok alapján haladni az általánosítások felé. Kunszery Gyula is az illúziók veszélyességére hívta fel a figyelmet írásában.[40] Míg ugyanis Magyarországon Közép- és Kelet-Európáról vitatkoztak, tőlünk nyugatabbra egyre inkább a Balkánhoz sorolták az országot. Viszont reménykedett benne, hogy Kárpát-Európa nem csupán utolsó fellegvára, de majdani kikristályosodási pontja lehet a jelenleg csak virtuálisan létező Közép-Európának.

A vita Szekfű Gyula február 2-ai vezércikkével fejeződött be.[41] A terminológiai kérdésben nem foglalt határozottan állást; az írás címében szereplő Dunatáj kifejezésen kívül használta mind a Közép-, mind a Kelet-Európa kifejezést. Ugyanakkor hangsúlyozta, hogy a vitában résztvevő csoport az első, „mely nem elkeseredésből, nem kiábrándulás következéseként fordul a keleti, balkáni, kárpáti és dunai vidékek felé, Nyugat-Európát elhagyva. Ők az elsők, akik a nyugati civilizáció minden értékéhez s történetünk egész nyugatosságához ragaszkodva, feladatot látnak a magyarság számára Kelet-Európa térségein is." Ellenpontozásul felsorolta a korábbi hasonló elképzeléseket, amelyek szerinte mind valamiféle nyugatellenes beállítottság szülöttei. Elsőként is Kossuth dunai konföderációs tervét, mely Ausztriával szemben a magyarságot a szerbekkel, horvátokkal, románokkal akarta összekötni; majd Kun Béla bolsevista kísérletét, mely a dunai népek tanácsköztársaságainak szövetségét célozta volna; a háború utáni turanista törekvéseket, melyek Nyugat helyett egyenesen Kelet-Ázsiába helyezték volna a magyarságot; végezetül a népi írókat, akik a kelet-európai parasztnépek szövetkezését szerették volna megteremteni. Szekfű szerint valamennyi eddigi tervezetben a „Vágy és Érzelem szárnyrakapva legyőzte az Értelem fegyverét." Egyikük

---

39 Gogolák Lajos: Eszmei Közép-Európa – középeurópai valóság. *Magyar Nemzet*, 1940. január 16. 6.
40 Kunszery Gyula: Balkán-Európa. *Magyar Nemzet,* 1940. jan. 26. 4. p.
41 Szekfű Gyula: A Dunatáj szellemi egysége. *Magyar Nemzet,* 1940. febr. 2. 1. p.

sem vette figyelembe ugyanis a partnerek hajlandóságát, vagyis az utódállamok középosztályainak szélsőséges nacionalizmusát, nemzetállami fetisizmusát. Márpedig ez kerékkötője bármilyen regionális törekvésnek. Szekfű arra is felhívta a figyelmet, hogy mennyire kevéssé fogékony a magyar középosztály erre a kérdésre, amit a Kelet-Európával foglalkozó tudományos kutatásokat és lapokat körülvevő érdektelenség is jelez. Cikkének utolsó mondatában megállapította: „népek szellemi egymásratalálása hosszú, kemény munkát kívánna a határokon innen és túl, s ha sikerülne egyszer, Európa történetében egészen új fejezetet jelentene."

A következő évek, évtizedek Szekfű szkepticizmusát igazolták. Magyarországnak nemhogy nem sikerült Közép-, Kelet- vagy Kárpát-Európában vezető szerepre szert tennie, még saját magát sem sikerült megóvnia a háborús összeomlástól. A térség népeinek egymásra találása, konföderációja vagy védelmi szövetsége is szép álom maradt csupán. A nagyhatalmak csak abban az esetben támogatták bármiféle államszövetség létrejöttét, ha nem volt közvetlen érdekeltségük a régióban, és a megszülető egység révén az itt befolyásra törekvő riválisaikat tarthatták volna kordában. Ez utóbbiak (tehát a németek és a szovjetek) viszont inkább az „oszd meg és uralkodj" régi elvét alkalmazták csatlósaikkal szemben. A kisnépi övezet így előbb egy rövid időre germán Közép-Európává vált, majd csaknem fél évszázadig a szovjet Kelet-Európa részeként vegetált.

Mégsem tekinthető csupán naiv ábrándozásnak mindaz, ami a vita során és általában a két világháború között a kérdéssel kapcsolatban elhangzott. Csupán a kézzelfogható hasznot tekintve is igen jelentős az a kutatómunka, amely főként az összehasonlító irodalomtudomány, a történetírás és a népzenekutatás területén megindult korszakunk folyamán, és amire csak említés szinten volt módunk kitérni a fentiekben. Más szempontból, de talán szintén legalább ilyen fontos az a szemléletmódosulás, amely a magyar szellemi elit egy részénél bekövetkezett, és amely az egyoldalú hungarocentrizmus helyett jobban ráirányította a figyelmet a szomszéd népekre és kultúrájukra, történelmi, társadalmi fejlődésünk hasonló vonásaira.

Magyarország helyének keresése Európában pedig máig le nem zárt kérdés, sőt a vita az utóbbi évtizedekben – amikorra a szovjet uralom megrendült, majd összeomlott, illetve az Európai Unióhoz való csatlakozás vágyképe megjelent – újult erőre kapott. E tanulmány elején esett már róla szó, hogy a magyarság kelet-nyugati kettős kötődése régi toposz, bizonyos történelmi helyzetekben, összefüggésekben hol az egyik, hol a másik fontossága került előtérbe. Nem lehet egyértelműen kinyilatkoztatni, hogy a két világháború között a Kelet-Európa hívők vagy a nyugati kapcsolatok fontosságát hangsúlyozók a „progresszívabbak", mert mint láttuk, egyik tábor sem volt homogén. A „nyugat" felé tájékozódók között ott voltak a liberális eszmék hirdetői és a feltétlen németimádók is, attól függően, melyikük mit tartott Közép-Európa és benne a magyarság hivatásának. A „kelet" népei közt testvéreket keresők egy része a földreformot és a demokratikus átalakulást követelte (és nem feltétlenül utasított el mindent, ami európai örökség), de itt

találkozhattunk az „eurázsiai” és turáni eszmék harcosaival is. A harmincas–negyvenes évek Közép- és Kelet-Európa-koncepcióiban megfogalmazott gondolatok jelentős része pedig majd a 20. század utolsó negyedében, ha módosult formában is, de újjászületett.

Lagzi Gábor

Lengyelek és ukránok – a két nacionalizmus találkozása

Ukránok Lengyelországban, 1918–1939

A lengyel–ukrán kapcsolatokat igencsak megterheli a történelmi múlt – e nem sokat mondó kijelentés mögött, ami szomszédokról lévén szó nem hat meglepetésként, a lengyel és az ukrán nemzeti érzés több évtizedes, ha nem évszázados egymásnak feszülése húzódik meg. Együttélésük folyamán nem tudtak kialakítani olyan rendszert, amely a felbukkanó (politikai, társadalmi) feszültségeket oldani, vagy legalábbis csökkenteni tudta volna. Igaz, a 19. század nem adott megfelelő alkalmat: a lengyelek három, az ukránok két megszálló nagyhatalom fennhatósága alatt éltek. A két nép együttélésének színtere az ún. *Kresy* (Végek) volt, a hajdani lengyel nemesi Köztársaság (Rzeczpospolita) keleti vidékei, amely mind etnikai, mind vallási értelemben színes mozaikot alkotott, ez a sokszínűség a történelem folyamán sok esetben komoly konfliktusok forrásává vált. Az alábbi tanulmány ennek az együttélésnek egy kicsiny szeletét kívánja bemutatni: hogyan alakult az első világháború után megszületett Lengyelországban az ukrán kisebbség sorsa, hogyan alakította ki együttélését a többségi társadalommal, mi jellemezte ezt az együttélést, milyen konfliktusok vagy együttműködési lehetőségek merültek fel.

Az ukránok, akárcsak a lengyelek, a 19. század folyamán idegen uralom alatt éltek: a cári Birodalomban és Ausztriában (Galícia tartományában). Az oroszországi ukránok az állam gazdaságilag legjelentősebb területein éltek (Don-medence, fekete földek), de a városokban az oroszok és a zsidók domináltak. A hivatalos cári hatóságok nem ismerték el az önálló ukrán nemzet vagy irodalmi nyelv létezését, olyannyira, hogy 1876-ban II. Sándor cár rendeletben tiltotta meg a külföldön kiadott, ukrán nyelvű nyomtatványok oroszországi terjesztését, illetve az ukrán nyelv iskolai oktatását. Az osztrák uralom alatt élő ukránok helyzete sokkal jobbnak bizonyult – bár ezt a tényt a galíciai ukrán vezetők nem minden esetben akarták vagy tudták észrevenni és értékelni. Tragikus ellentmondásnak mutatkozott az, hogy mind a lengyelek, mind az ukránok a galíciai tartományt (amely 1868-ban Bécstől nagyfokú autonómiában részesült) a saját nemzeti Piemontjuknak látták. A lengyelek azonban előnyösebb helyzetben voltak, hiszen az itt élő konzervatív földesurak (az ún. podolákok) támogatására igencsak szüksége volt a kormányválságokkal küszködő bécsi kormányzatnak. A tartomány kormányzója mindig lengyel volt, és pl. az oktatás területén a számszerű kisebbségben lévő lengyelek háttérbe tudták szorítani az ukránokat (a tartomány hivatalos nyelve a német és a lengyel

volt). A lengyelek társadalmi tekintetben is jobb helyzetben voltak, ugyanis minden jelentősebb csoportban ott találjuk őket (földesurak, polgárok, parasztok), míg az ukránok 95%-a a parasztsághoz tartozott és a kisszámú értelmiségi réteg zömében a görögkatolikus papságból verbuválódott.

A lengyel és az ukrán politikai csoportosulások között az autonómia kérdésében hosszú és heves vita zajlott, az utóbbiak már 1848-ben megfogalmazták azt a követelést, hogy a tartományt osszák fel egy keleti és egy nyugati részre, s keleten az ukránok fölénybe kerültek volna. A tartományban jelenlevő társadalmi problémáira (a szegénység enyhítés, a földkérdés megoldása) a két fél különböző válaszokat adott. A lvivi[1] egyetem kérdése egészen a világháború kitöréséig napirenden volt.[2] Meg kell említeni, hogy az ukránok nem maradtak el a lengyelek mögött a társadalmi önszerveződés tekintetében: a 19. század második felében számos kulturális és gazdasági szervezetet sikerült megalakítaniuk és fenntartaniuk (pl. a történész Mihajlo Hrusevszki vezette, 1868-ban alakult Tarasz Sevcsenko Tudományos Társaság, amely később az Ukrán Tudományos Akadémiává nőtte ki magát; az olvasókörök szervezésével elhíresült „Proszvita" egyesület; a testneveléssel foglalkozó paramilitáris „Szokil" szervezet; az erős és gyorsan fejlődő szövetkezeti mozgalom). Az osztrákok támogatták az ukrán nemzeti ébredést, mert azt egyrészt a lengyelek ellen ki lehetett használni, másfelől fékezte az Oroszországból érkező pánszláv propagandát. 1907-ben sorra került birodalmi választóreformból, amely eltörölte a gazdagabb lengyeleknek kedvező kuriális rendszert, az ukránoknak húztak hasznot, hiszen az általános választások következtében több képviselőt tudtak delegálni a bécsi parlamentbe (igaz, tartományi szinten nem történt változás).

Az első világháború alatt tragikusan hatott a két, különböző oldalon harcoló ukrán közösség találkozása – elemi erővel mutatkozott meg az orosz és az osztrák politika eredménye: a keleti ukránok láthatták, hogyan élnek a gazdagabb és kulturálisan, társadalmilag fejlettebb honfitársaik. Az ukrán etnikai területek orosz megszállása és az ezzel járó oroszosítás (Galíciában a megszállók felszámoltak minden ukrán szervezetet, a nemzeti vezetők egy részét viszont letartóztatták és deportálták, erőszakkal terjesztették az ortodox vallást) nem keltett pozitív visszhangot, még az oroszbarátként elkönyvelt ukránok szemében sem. 1915 tavaszán a központi hatalmak visszaszerezték a terület nagy részét, ami szintén nem kedvezett az ukrán nemzeti mozgalomnak.[3] Az első világháború idején az ukrán nemzeti mozgalom válasz-

---

1 A továbbiakban – a magyarországi névhasználatban tapasztalható következetlenségek miatt – a *jelenleg hivatalosan* használatos ukrán földrajzi nevek szerepelnek, bár történeti szempontból jogosabbnak tűnhet, korszaktól függően, pl. a Lemberg (Osztrák-Magyar Monarchia), Lwów (két világháború közötti Lengyelország), Lvov (Szovjetunió) és a Lviv (független Ukrajna) elnevezés használata.

2 1848-ban Bécs a forradalmi mozgalmak hatására kétnyelvű egyetem megnyitására tett ígéretet, ami később csak részben valósult meg: az osztrák–lengyel „kiegyezés" után János Kázmér Egyetem néven szervezték újjá, lengyelül oktattak a falain belül. Az ukrán nemzeti vezetők szerették volna elérni az intézmény ukrán egyetemmé való kibővítését, ami azonban nem valósult meg. A lengyel nemzeti érzelmű fiatalság heves tiltakozását váltotta ki, amikor 1908-ban két ukrán nyelvű tanszékkel bővítették az intézményt. Orest Subtelny: *Ukraine: A History.* Toronto – Buffalo – London 1994. 339.

3 Tadeusz Andrzej Olszański: *Zarys historii Ukrainy w XX wieku.* Warszawa, é. n. 36–37.

út elé került, igaz, a vezetők döntéseit nagymértékben befolyásolták a külső körülmények (bár a galíciai ukrán vezetők egészen a háború végéig a Monarchia fennmaradásával számoltak), és a szélesebb értelemben vett nemzetközi közvélemény mit sem tudott az ukránok törekvéseiről. Ez utóbbihoz jócskán hozzájárultak maguk az érintettek is, hiszen nem terjesztették követeléseiket tudatosan és önszántukból a nyugati politikai körökben.[4]

Az 1917-es februári forradalom az orosz Birodalomban élő ukránok számára döntő változást hozott: Kijevben 1917 márciusában Hrusevszkij elnökletével megalakult az *Ukrán Központi Tanács* (Ukrajinszka Centralna Rada), amelyben helyet kaptak a legnagyobb ukrán pártok képviselői (szociáldemokraták, eszerek, parasztpártiak, néppártiak). A Tanács eleinte mérsékelt programot terjesztette a pétervári Ideiglenes Kormány elé (autonómia Ukrajnának, különálló hadsereg megszervezése), de követeléseik nem találtak meghallgatásra. A novemberi bolsevik hatalomátvétel meg jobban bonyolította a helyzetet, hiszen még az év decemberében megkezdődött a forradalmi hadsereg támadása Ukrajna ellen, amely ugyan elsöpörte a Tanácsot (Kijev elfoglalása után Volhínia területére tették át székhelyüket), de az 1918. január 22-én kimondta Ukrajna függetlenségét (az ún. IV. Nyilatkozat). A Rada még rendelkezett annyi befolyással, hogy Bresztben aláírja a központi hatalmakkal a békét, de ez gyakorlatilag az ukrán etnikai területek német megszállását hozta magával. Áprilisban a németek megdöntik a Tanács hatalmát és patronátusuk alatt megalakul a volt cári tábornok, *Pavlo Szkoropadszkij* vezette hetmanátus. Ebben az efemerisztikus államalakulatban a németek egyértelműen ellenőrző szerepet játszottak, a gyenge gazdasággal és a szerveződő hadsereggel rendelkező hetmanátus nem tudott jelentősebb társadalmi támogatottságot maga mögött felsorakoztatni. A háború végét jelentő november hónapban Szkoropadszkij új kormányt alakított és deklarálta a (fehér) Oroszországgal való szövetséget. A függetlenség elkötelezett hívei azonban létrehozták a Direktóriumot (az élére *Volodimir Vinnyicsenko* került, a fegyveres erők főparancsnok pedig a főatamán, *Szimon Petljura* lett), amely 1918 novemberében átvette Kijevben a hatalmat. A helyzet azonban továbbra is drámainak mutatkozott, hiszen a Direktórium gyakorlati hatalommal nem bírt, az állam határai nyitva álltak és állandósult az élelmiszerhiány is.[5]

Tehát 1918 végére egy igencsak megkérdőjelezhető függetlenséggel bíró államalakulatot sikerült létrehozniuk a Dnyeper-menti ukrán politikusoknak (az Ukrán Népköztársaságot). De mi történt a szomszédos Galíciában, az Osztrák-Magyar Monarchia területén? Az összeomlóban levő állam tartományában, közelebbről Lvivben – sok más, hasonló jellegű intézményhez hasonlóan – 1918. október 18-án megalakult az Ukrán Nemzeti Tanács, amelynek tagjai a bécsi parlament, a nagyobb politikai pártok és a görögkatolikus egyház képviselői lettek, és egyben kikiáltották a Nyugat-ukrán Népköztársaságot (formálisan az állam november 13-án alakult

4 Michał Klimecki: *Polsko-ukraińska wojna o Lwów i Galicję Wschodnią 1918–1919.* Warszawa, 2000. 36–37.
5 Andrzej Chojnowski: *Ukraina*. Warszawa, 1997. 42.

meg, vezetője *Jevhen Petrusevics* lett). Amikor azonban a krakkói székhelyű ún. Likvidációs Bizottság Lvivbe akarta áttenni központját, valamint kitudódott, hogy hamarosan a Lengyel Nemzeti Bizottság át akarja venni a terület feletti ellenőrzést, ezt megakadályozandó a városban állomásozó K.u.K. hadsereg ukrán nemzetiségű tisztjei és katonái kezükbe vették a kezdeményezést és november 1-jére virradó éjjel elfoglalták a város stratégiai pontjait (kivéve a fegyverraktárakat, a pályaudvart és a repteret, s így már a harcok legelején lépéshátrányba kerültek).[6] Az évtizedes lengyel–ukrán ellentét és szembenállás hirtelen fegyveres konfliktus formájában szublimálódott, hiszen a helyi lengyelek spontán katonai akciókkal próbálták megszervezni az ellenállást (kitűntek ebben a lengyel fiatalok: gimnazisták és egyetemisták). Mellettük szólt az, hogy ellentétben az itt harcoló ukránok többségével, ismerték a várost. Paradox helyzet alakult így ki: a lengyeleknek először nem a megszálló hatalmak egyikével kellett felvenni a küzdelmet, hanem az ugyanúgy elnyomást szenvedő szomszédjukkal.

A lengyel központi politikai vezetés (ne feledjük, független lengyel államról már 1918. november 11-től beszélhetünk), de a helyi politikusok is elképedve vették tudomásul, hogy az általuk „ruszinnak" (rusin) nevezett közösség immáron nem akart többé a lengyelek fennhatósága alatt élni, hanem „ukránokként" független nemzetállamot kívántak létrehozni, amelynek fővárosává Lvivet nyilvánították.[7] A város többsége azt is megrökönyödve vette tudomásul, hogy a lengyelség egyik fellegvárának számító Lvivben sárga-kék karszalagos katonák őrjáratoznak és a Városházán az ukrán nemzeti színű zászló lobog.

A sűrűn lakott területeken, az utcákon, a parkokban folytatott állóháború a városban három hétig tartott, mivel a lengyelek, kihasználva a jobb helyzetüket – és az ukránok tehetetlenségét –, felmentő seregeket irányítottak a térségbe, amelynek segítségével teljesen átvették a város fölötti ellenőrzést, és ezzel jelentősen javították a nemzetközi színtéren elfoglalt helyzetüket. Az ezt követően kibontakozó fegyveres konfliktus továbbra is lokális jelleggel bírt (nem volt olyan hevességű, mint a tartomány fővárosáért folytatott harcok), amelyet már reguláris hadseregek vívtak egymással, bár a lengyeleknek egyszerre kellett több fronton harcolniuk, míg az ukránok tiszt- és fegyverhiányban szenvedtek. A lengyel állami szervezetek megerősödése egyre inkább a lengyel túlsúlyt vetítette előre, amellyel az ukránok sem katonai, sem politikai területen nem tudták felvenni a versenyt.

Az antanthatalmak komoly aggodalommal figyelték a kibontakozó lengyel–ukrán összeütközést és a két fél közötti közvetítő a francia kormány megbízásából tevékenykedő Joseph Barthélemy tábornok lett. A tábornok azzal a céllal érkezett, hogy a délen és dél-keleten kirobbant konfliktust elsimítsa.[8] Az általa 1919 február-

---

6 Magában a városban az 1910-es népszámlás adatai szerint a lakosoknak valamivel több mint a fele római katolikus volt, a zsidók aránya 28%, míg a görögkatolikusoké 18%, de a város környéki településeket döntő többségében ukránok lakták. Furcsának hathat, de az ukránok nem tudták mobilizálni a város környéki parasztságot.

7 Paweł Zaremba: *Historia Dwudziestolecia (1918–1939)*. Paryż, 1981. 20–22.

8 Kay Lundgreen-Nielsen: *The Polish Problem at the Paris Peace Conference*. Odense, 1979. 112.

jában javasolt demarkációs vonal lengyel oldalán maradt volna Lviv a kőolajmezőkkel egyetemben, ám ez a megoldás egyben az ukrán államiság elismerését is jelentette volna, amire a lengyel vezetés nem volt hajlandó.[9] A Dnyeszter-menti és a galíciai ukrán államalakulat formálisan 1919. január 21-én egyesült (ezt Kijevben mondták ki), azonban ennek a lépésnek alig volt gyakorlati jelentősége.

A lengyel–ukrán háború második szakasza 1919 márciusában kezdődött meg, amikor is Petrusevics egy újabb offenzívát indított, ám a lengyelek visszaverték a Lviv ellen indított támadást. Ennek a szakasznak azonban nem ez lett a döntő mozzanata, hanem az, hogy 1919 májusában megérkezett az ún. Haller-hadsereg Franciaországból (a kontingens közel 50 ezer jól felszerelt és kiképzett katonából állt). Ennek bevetése a lengyel–ukrán fronton végérvényesen eldöntötte a háború menetét, hiszen ezáltal a lengyelek döntő létszámfölénybe kerültek (azt sem szabad elfelejtenünk, hogy Németország 1919 nyarán aláírta az antanttal a békét, és a lengyeleknek nem kellett attól tartaniuk, hogy nyugat felől támadás éri őket). Így Józef Piłsudski áthelyezhette a lengyel hadsereg fő csapásirányát észak-keletre, azaz Vilna visszaszerzésére koncentrálhatott. A Haller-hadsereg bevetése – Piłsudski felfogása szerint – nem a Nyugat-ukrán Népköztársaság megsemmisítését szolgálta, hanem a legkedvezőbb határvonal elérését, valamint a Petljura és Petrusevics között létrejött ukrán unió felmondását.[10] A nyugat-ukránok elkeseredett, de egyben sikertelen próbálkozásai azzal végződtek, hogy 1919. július 16-án a galíciai hadsereg és a népköztársaság politikai vezetése több ezer civillel együtt átlépte a Zbrucz folyót, azaz a régi osztrák–orosz határvonalat.[11] Időközben az antanthatalmak az ukrán függetlenség kérdésében nemleges álláspontot foglalták el.

Az háború a lengyel oldalnak 10 ezer, az ukránnak 15 ezer halottjába került. A lengyelek fölényét az ukránok nem tudták behozni sem katonai, sem diplomáciai területen; az antanthatalmak szemében igazából a lengyelek számítottak tényezőnek. Fontos megjegyezni, hogy ezt a háborút formálisan semmilyen béke nem zárta le, a vitatott területeket (a volt Galícia tartományt) a lengyel csapatok katonai cselekmények során foglalták el, ahol később a lengyel állam bevezette saját adminisztrációját. Jogi szempontból is különbözik a két fél álláspontja: a korabeli lengyel nézet szerint az 1918–1919-es konfliktus polgárháború volt, míg az ukránok két szuverén állam között kibontakozott összecsapásnak tartották. Így a jövő szempontjából a lehető legrosszabb szemlélet volt kibontakozóban – a lengyelek győztesnek tartották magukat, míg az ukránok szomszédjukat megszállónak.[12] Azt is érdemes megjegyezni, hogy az 1919–1920-ban folytatott lengyel politika állandó elemei közé tartozott,

---

9 A galíciai ukrán vezetésnek konzekvensen nagy kiterjedésű Ukrajna megalakítása volt a célja, amely magában foglalta volna szinte az összes ukrán etnikai területet (Kelet-Galícia, Észak-Bukovina és Kárpátalja), a fővárosnak természetesen Lviv lett kiszemelve. Ez még a korabeli lengyel számára is – és nem feltétlenül a heves nacionalista érzelműnek – teljességgel elképzelhetetlennek tűnt.

10 Klimecki: i.m. 215.

11 Subtelny: i.m. 369–370.

12 Olszański: i.m. 93–94.

hogy a harctereken elért sikereket vagy kudarcokat a tárgyalóasztal mellett aknázták ki, illetve tompították. Az ukránok esetében a Párizsban működő lengyel diplomácia sikeresen mutatott rá az antant vezetőivel folytatott megbeszéléseiken, hogy Lengyelország a térségben kulcsszerepet játszik, hiszen képes megállítani a keletről érkező „vörös veszélyt".

Ezzel párhuzamosan a lengyel állam vezetője, Piłsudski nagymértékben a maga erejére támaszkodva próbált minél kedvezőbb keleti határt alakítani. Számára a Nyugat-ukrán Népköztársaság akadályt jelentett föderációs tervei megvalósításában, hiszen Petrusevics hallani sem akart egy Lengyelországgal szövetséges Ukrajnáról. A független ukrán állam nem csak azért játszott kulcsszerepet Piłsudski terveiben, mert Lengyelországot Oroszországtól az ukrán etnikai területek választották el, hanem amiatt is, mert Ukrajna természeti kincsei, ipara és mezőgazdasága nélkül (a fehér vagy bolsevik) Oroszország agyaglábakon álló kolosszus lett volna, és így az európai politikai életben nem tudott volna jelentősebb szerepet betölteni.[13] Világosan kell látni, hogy a Komendant számára stratégia jelentőséggel bírt a Dnyeper-menti ukrán állam támogatása és a vele való megegyezés.

Kijev és Varsó már 1919 januárjában megkezdte a tárgyalásokat (tehát akkor, amikor Galícia területén még folytak a harcok), de azokat nem koronázta siker; nehezítette a megbeszéléseket, hogy a Dnyeper-mentén immáron a vörös bolsevikok, a fehérgárdista Gyenyikin és a Direktórium csapatai harcoltak egymással. 1919 februárjában a bolsevikok elfoglalták Kijevet, s ez Petljurát arra késztette, hogy közvetlenül Piłsudskihoz forduljon, hiszen el akarta kerülni azt a helyzetet, hogy három ellenséges csapat (bolsevik, fehér és lengyel) álljon szembe a Direktórium katonáival. Ezek az év eleji tárgyalások inkább puhatolózó jellegű beszélgetések voltak, mintsem konkrét szövetségkötés irányába tett lépések.[14]

Szimon Petljura látta, hogy az állama számára a legveszélyesebb ellenfelek mégiscsak a bolsevikok, az ellenük folytatott küzdelemben szükségesnek látszott a lengyeleken kívül felvenni a kapcsolatot az antanttal és Gyenyikinnel, de az utóbbi szétverte az ukrán csapatokat 1919 végére, ráadásul nem is ismerte el az ukrán államot. Körvonalazódni látszott, hogy egyedül Piłsudski az, aki – ha nem is önzetlenül, hanem jól felfogott érdekből – hajlandó támogatni az (kelet-)ukrán függetlenségi törekvéseket.[15] A lengyel vezető mindenképpen meg akart akadályozni, hogy az ukrán területek orosz kézbe kerüljenek, viszont 1919 decemberére a bolsevikok elfoglalták az ukrán területek nagy részét, s ebben a helyzetben Petljura arra kényszerült, hogy tárgyalóasztalhoz üljön Piłsudskival – a szó legszorosabb értelmében, mert

---

13 Vö. Marian Kamil Dziewanowski: *Joseph Piłsudski. A European Federalist, 1918–1922*. Stanford, 1969.; legújabban Andrzej Nowak: *Polska i trzy Rosje. Studium polityki wschodniej Józefa Piłsudskiego (do kwietnia 1920 roku)*. Kraków, 2001.

14 Piort Wandycz: Z zagadnień współpracy polsko-ukraińskiej w latach 1919–1920. *Zeszyty Historyczne,* 1967. 12. sz. 7–9.

15 Piort Okulewicz: *Koncepcja „międzymorza" w myśli i praktyce politycznego obozu Józefa Piłsudskiego w latach 1918–1926.* Poznań, 2001. 65–75.

Lengyelország területére menekülve a varsói tárgyalásokat maga vezette.[16] A tárgyalások gyenge pontjának bizonyult, hogy Petljura gyakorlatilag nem tudott mit felajánlani a lengyel félnek – jelentősebb politikai vagy katonai hatalommal nem rendelkezett, míg Piłsudski eleinte nem tudott egyértelmű és jól megfogható tervekkel előrerukkolni, és figyelni kellett arra, hogy ne használja ki túlzottan a tárgyalópartnere gyengeségét.

A tárgyalásokat végül az 1920. április 21-én megkötött egyezmény zárta le.[17] Ebben a dokumentumban Lengyelország elismerte a Direktóriumot, az ukrán fél ellenben lemondott Kelet-Galíciáról és Volhíniáról, amely területeken az ukrán népesség többséget alkotott (tehát a politikai és a katonai segítség fejében Petljurának területi engedményeket kellett tennie[18]). A három nappal később aláírt katonai egyezményben a két fél a lengyel–ukrán hadsereget közös formációnak ismerte el, amely lengyel vezetés alá került. A lengyelek vállalták a fegyver-, míg az ukránok az élelmiszerellátás megszervezését.[19]

A közös katonai akció már április 25-én megindult (65 ezer lengyel és 15 ezer ukrán katona részvételével) és a gyors offenzívájuknak köszönhetően május elején, kiszorítva onnan a bolsevikokat, a szövetséges csapatok elfoglalták Kijevet. A helyi ukrán lakosság azonban nem tódult Petljura seregébe, az államszervezés is akadozva haladt. A lengyelek viszont nem megszállókként mentek Ukrajnába (egyszer sem lépték túl az 1772-es felosztás határát, azaz nem szállták meg a Rzeczpospolitához történelmileg nem tartozott területeket), hanem olyan hatalomként, amely elhozza a Dnyeper-mentén élőknek „az idegen uralom alóli felszabadulást és a függetlenséghez való halhatatlan jog szellemében a saját élet alakításának a lehetőségét”.[20] A sikereket azonban nem tudták a szövetségesek sokáig élvezni: a Mihail Tuhacsevszkij és Szemjon Bugyonij vezette ellentámadás elsöpörte a föderációs terveket, az efemerisztikus ukrán állammal egyetemben.

---

16 Przemysław Hausner: *Federacyjne wizje Rzeczypospolitej w poglądzie Józefa Piłsudskiego i próba jej urzeczywistnienia, 1918–1921*. In: *Polska i Ukraina. Sojusz 1920 roku i jego nastepstwa.* Szerk. Zbigniew Karpus – Waldemar Rezmer – Emilian Wiszka. Toruń, 1997. 33–34.

17 Az egyezmény szövegét ld. *Umowa między rządem Rzeczypospolitej a rządem Ukraińskiej Republiki Ludowej*. In: *Dokumenty z dziejów polskiej polityki zagranicznej 1918–1939*. Szerk. Tadeusz Jędruszczak – Maria Nowak-Kiełbikowa. Warszawa, 1989. 94–96.

18 Az ukrán oldalról Petljurát azért érték támadások, mert területi engedményeket tett: a háború után kiadott visszaemlékezéseiben arra az álláspontra helyezkedett, hogy a bizonytalan maximális terv (azaz minden ukránok lakta terület egyesítése) helyett a biztos minimális tervet (azaz a Közép-Ukrajnát magába foglaló államot) kellett megvalósítani. Idézi Stefan Zabowary: *Symon Petlura – niezłomny orędownik niepodległości Ukrainy.* In: *Polska i Ukraina…* 146.

19 Wandycz: i.m. 17–18. Mind a lengyel, mind az ukrán oldalon igen sokan ellenezték a szövetségkötést. A galíciaiak számára túl rövid idő telt el a lengyelektől elszenvedett vereség óta, ráadásul szülőföldjüket az utóbbiaknak ígérték oda. A lengyel nacionalista nemzeti demokraták viszont azt kifogásolták, hogy Piłsudski az egyezmény aláírásával egy új állam létrejöttét tette lehetővé, ahelyett, hogy erőit a határok védelmére és megerősítésére fordította volna. A szocialista tábor elvben támogatta a független Ukrajna ötletét, de ehhez nem kívántak fegyveres segítsége nyújtani vagy lengyel katonát feláldozni. Michał Klimecki: *Wojna czy pokój? Polsko-ukraińskie negocjacje, 1918–1921*. In: *Polska i Ukraina…* 72.

20 A Piłsudskihoz közel álló sajtó véleményét idézi: Okulicz: i.m. 153.

Az első lengyel–ukrán próbálkozás sikertelenségbe fulladt. Az 1920-as lengyel–bolsevik háborút lezáró rigai tárgyalások alkalmával a szovjetek csak azzal a feltétellel voltak hajlandóak békét kötni, ha Piłsudski szakít Petljurával és elismeri Szovjet-Ukrajnát, azaz az ukrán etnikai területek felosztását Lengyelország és Szovjet-Oroszország között. A lengyel vezető taktikai szövetségét, bármennyire is beleillettek föderációs elképzeléseibe, azonnal feláldozta a nagy (és veszélyes) szomszédjával való kiegyezés oltárán – Piłsudski magára hagyta a szövetséges ukránokat, reálpolitikus lévén nem kockáztathatott még egy nagyobb konfliktus a bolsevikokkal, s területi igényeit is sikerült megfelelő módon kielégítenie. Számolt azzal , hogy az antanthatalmak gyakorlatilag csak Lengyelországot tekintették partnernek, míg a Nyugat-ukrán Népköztársaságot nem, a Direktóriumot viszont Oroszország (és mint később kiderült – Lengyelország) érdekszférájában hagyták.[21]

A háborús erőfeszítéseknek köszönhetően született meg a független lengyel állam. Szempontunkból nem elhanyagolható az a tény, hogy a Második Köztársaság (így nevezték a két világháború között létező Lengyelországot) minden harmadik polgára valamelyik kisebbséghez tartozott. Mielőtt azonban rátérnénk a lengyel–ukrán kapcsolatok jellemzésére, érdemes röviden szólni arról a két, kisebbségekre vonatkozó koncepcióról, amely döntően befolyásolta a korabeli politikusokat, döntéshozókat. Az elsőt a Roman Dmowski fémjelezte Nemzeti Demokrácia (*Narodowa Demokracja*, vagy rövidítve ND) dolgozta ki. Hívei a „Lengyelország a lengyeleké" jelszóból indultak ki és az erőteljes asszimilációs politika mellett foglaltak állást. Szerintük a keleti szláv nemzetiségeket (ukránokat, beloruszokat) könnyűszerrel be lehet olvasztani a lengyel nemzet testébe, mivel – véleményük szerint – az illető kisebbséghez tartozók nemzeti tudata gyenge, a lengyelség asszimilációs képessége viszont nagy. A lengyel „*nemzeti egoizmus*" ilyetén megfogalmazása mélyen sértette az érintetteket és egy intoleráns kurzus rémképét vetítette előre. A másik elképzelés a szocialista párt (*Polska Partia Socjalistyczna*, röviden PPS) berkein belül került kidolgozásra. A kisebbségek jövőjét a lengyel állam föderatív felélesztésében képzelték el – ez nem utolsó sorban Oroszország (a későbbi Szovjetunió) minél távolabb tartását szolgálta. Fentebb láthattuk ennek a politikának a meghiúsulását, de Piłsudski és köre a nemzetiségi kérdést mindvégig szerényebb eszközökkel és toleránsabban próbálta rendezni, mint a nemzeti demokraták.[22]

---

21 Mint láttuk, az ún. „ukrán forradalom" vereséget szenvedett, és a 30 millió főt számláló nemzetnek nem sikerült saját államot kiharcolnia. Többen is próbálkoztak válaszolni e sikertelenség okára: a magyarázatok között szerepel, hogy az ukrán nemzeti mozgalom fiatal volt és túl későn kezdett programjának kidolgozásához, illetve megvalósításához. Figyelembe kell venni azt a tényt is, hogy az oroszországi ukrán pártok jellegüket tekintve nem voltak eléggé nemzetiek, az általuk képviselt lakosság társadalmi összetételének megfelelően a szociális (pontosabban: agrár) kérdésre koncentráltak. A világháború alatt az ukránok nem rendelkeztek olyan szervezettel, amely képviselte volna ügyüket Nyugaton. Az ukrán politikusok sokszor, a külső hatásoknak megfelelően, következetlen politikát követtek, s nem tudták átlépni pártos érdekeiket. Az ukrán forradalomról legutóbb összefoglalóan ld. Jarosław Hrycak: Ukraińska rewolucja, 1914–1923. Nowe interpretacje. *Przegląd Wschodni,* 1998, 2. (18.) sz. 217–235.

22 Andrzej Chojnowski: *Koncepcja polityki narodowościowej rządów polskich w latach 1921–1939.* Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk, 1979. 18–26.

A két világháború közötti lengyelországi ukrán nemzetiségi közösséget három nagyobb csoportra oszthatjuk. Az elsőbe a galíciai ukránok tartoztak, akik a két világháború között fejlett nemzeti tudattal, pezsgő intellektuális, kulturális élettel rendelkeztek, döntő többségében a görögkatolikus hitet vallották. Az 1918–1919-es lengyel–ukrán konfliktus mély nyomokat hagyott bennük; tovább ápolták a saját államiságuk emlékét. A második csoportba a volhíniai ukránokat sorolhatjuk, akik az orosz fennhatóság alatt kevesebb nemzeti intézményt tudtak létrehozni, ezek inkább a világháború alatt, német támogatással (fennhatóság alatt) alakultak meg. E csoport tagjai – bár az oroszok dominálta ortodox egyházhoz tartoztak – tisztában voltak azzal, hogy az ukrán nemzethez tartoznak. A harmadik csoport, Podlaszje és Poleszje lakói gyenge nemzeti kötődéssel rendelkeztek, amit jól mutat az a tény, hogy magukat „helyinek" („*tutejszy*") vallották. Az általuk lakott területek Lengyelország egyik legelmaradottabb körzetei közé tartoztak, ennek megfelelően az innen elszármazottak a politikai életben is csekély szerepet játszottak.[23]

Az 1920-as évek legelején a lengyel kormány szempontjából az ukrán nemzetiség a nemzetközi helyzet miatt volt fontos, hiszen stratégiai területen voltak többségben. A kormányzat fő ellenlábasai a galíciaiak voltak, hiszen bojkottálták az 1921-es népszámlálást és az egy évvel későbbi választásokat, abban bízva, hogy meg lehet változtatni a már kialakult határokat. A helyzetet tovább élezte, hogy a Monarchia hadseregéhez tartozó volt tisztekből álló UVO (Ukrajinszka Vijszkova Orhanyizacija – Ukrán Katonai Szervezet, 1920-ban alakult meg, vezetője Jevhen Konovalec ezredes) terrortámadásokat hajtott végre – 1921-ben sikertelen merényletet próbáltak elkövetni a Lvivben tartózkodó Piłsudski ellen. A szervezet Kelet-Galíciát fel kívánta szabadítani a „lengyel megszállás alól".[24] A lengyel kormányzat – taktikai megfontolásból – 1922-ben elfogadta a Kelet-Galícia autonómiájára vonatkozó tervezetet (helyi hatáskörbe tartozott volna a gazdasági, szociális és oktatási ügyek intézése, valamint a törvényhozás területén részleges szabadságban részesültek volna), és a lvivi egyetem kétnyelvűvé alakításáról szóló javaslatot. A taktika sikeresnek bizonyult, hiszen 1923 márciusában a Nagykövetek Tanácsa a vitatott Galíciát Lengyelországnak ítélte, s ez maga után vonta, hogy az ígéretek megvalósítás eltolódott *ad calendas greacas*.

A lengyel vezetés a pozitív döntést követően nem kívánt ölbe tett kézzel várakozni, és a Kresyn megkezdődött a terület katonai telepítése – Volhínia és Poleszje területére a függetlenségi harcokban kiérdemesült katonákat telepítettek, főleg

---

23 Az ukránok számát a szakirodalom 5–5,5 millióra becsüli (a népszámlálások nem bizonyultak megbízható forrásnak). Az 1931-es népszámlálás adatai szerint a stanisławówi vajdaság 69,6%-a, a volhíniai 68,4%-a, a tarnopoli 45,5%-a, a lwówi 35,8%-a, a poleszjei 17,7%-a volt ukrán nemzetiségű. Közel 40%-uk az ortodox egyházhoz tarozott, míg 60%-uk görögkatolikus. Az ukránok 80%-a földműveléssel foglalkozott, 8%-uk napszámosként kereste kenyerét, 2%-uk az iparban dolgozott, míg közel 1%-ot tett ki az értelmiségi réteg.

24 1920-as évek elején a szervezet élvezte Németország, Litvánia és Csehszlovákia támogatását, tehát egyfajta trójai faló szerepére vállalkozott (az említett államok és Lengyelország között komoly feszültségek voltak, főleg területi ellentétek miatt). 1925-től az UVO-nak csak a németek nyújtottak segítséget, nem véletlenül volt a szervezet székhelye Berlin.

olyan birtokokra, amelyek korábban a cári uralom alatt az ortodox egyház tulajdonába tartoztak. A betelepülők lengyel nemzetiségűek voltak, de maga ez a tény, és az, hogy sok esetben képtelenek voltak földet művelni, jogosan váltott ki ellenérzéseket a helyiekben, akik maguk is földhiányban szenvedtek. A feszültségek további forrásává vált, hogy az adminisztrációba zömében olyan közép-lengyelországiak érkeztek, akik nem ismerték a helyi viszonyokat és nem voltak felkészülve sem szakmailag, sem erkölcsileg ilyenfajta munka végzésére. Így hát a keleti végeken – az itt lakó ukrán szemében – a lengyelek hivatalnok vagy rendőr alakjában, azaz egy elnyomó szervezet képében öltöttek testet. A határőrizeti funkciókat az 1925-ben alakult KOP-ra bízták (Korpus Ochrony Pogranicza – Határőrizeti Hadtest). A szervezet nem titkolt célja volt a területen élő lengyelek politikai, gazdasági és kulturális támogatása, illetve a „megbízhatatlan elemek" kiszűrése (pl. felhatalmazásuk volt arra, hogy a határsávból kitelepítsék a lengyel államra veszélyesnek ítélt személyeket).[25] Az 1920-as évek közepére a lengyel kormányzat kulturális és gazdasági értelemben – részben – kielégítette a kisebbség követeléseit, de a politika területén mindez nem történt meg.[26]

1926 májusában, amikor Józef Piłsudski és a hozzá hű katonaság átvette a hatalmat, úgy tűnt, a puccs változásokat hoz az ukránok életében is, hiszen egy olyan személy irányította az országot, aki megértőnek tűnt a kisebbségi kérdés megoldását illetően. Piłsudski számára azonban fontosabbnak mutatkozott a lengyel állam biztonsága és azt semmilyen, a kisebbségeknek tett engedményekkel nem akarta sem megingatni, sem aláaknázni.

Ebben a helyzetben a lengyel–ukrán együttműködés egyik lehetséges módozatát *Henryk Józewski* volhíniai vajda (1928–1938) mutatta meg, hiszen ő egy konkrét programmal állt elő. A puccs után a kormányzat egy része úgy vélte, hogy a volhíniai vajdaságot az „1920-as együttműködés enklávéjává" lehetne alakítani – ahol össze lehetnek egyeztetni a független Ukrajna eszméjét és a vajdaság Lengyelországhoz való tartozását.[27] Józewski programja azon alapult, hogy az ukrán nemzeti érzést a lengyel állam iránti lojalitással „oltsa be", tehát a célkitűzés az itteni lakosság „állami" asszimilációja lett. A vajdával együttműködni hajlandó ukránoknak el kellett ismerniük a lengyel államot, cserében az adminisztrációban, önkormányzatokban munkahelyekre, a kultúra területén engedményekre számíthattak. A kommunizmustól és a nacionalizmustól viszont óvni akarta Józewski alattvalóit, s ezért megerősítette az ún. sokali kordont (azaz Galícia és Volhínia közötti vonalat, amely hosszú évtizedekig elválasztotta egymástól Ausztriát és Oroszországot). Ennek megfelelően tilos volt a nemzetileg fejlettebb Galíciából érkezett sajtótermékeket terjeszteni, de a vajda az olyan iskolákat támogatta, amelyekben mindkét nyelven oktattak.[28] Mint később kiderült, a kísérlet nem hozta meg a várt eredményeket, az ukrá-

[25] Mirosława Papierzyńska-Turek: *Sprawa ukraińska w Drugiej Rzeczypospolitej 1922–1926*. Kraków, 1979. 271–274.
[26] Chojnowski: i.m. 68.
[27] Uo. 99.

nok körében a program nem tett szert komolyabb befolyásra, a helyi lengyelek többsége pedig megmaradt a nacionalista Nemzeti Demokrácia hatása alatt.[29] Amíg Piłsudski élt, Józewski egyfajta védettséget élvezett, de az 1930-as évekre programjának számos pontja anakronizmussá vált – az egyre szélsőségesebb irányba tolódó nemzetiségi politika irányítói nem tűrték tovább politikáját (1938-ban váltották le).

A legális úton járó ukrán politikai pártok (az 1925-ben létrejött UNDO – Ukrajinszke Nacionalno-Demokraticsne Objednannye, amely a legnagyobb befolyással rendelkezett, és az USRP – Ukrajinszka Szocialno-Radikaljna Partyija) indultak az 1928-ban megrendezett választásokon.[30] Az UNDO-nak 25 képviselőt és 9 szenátort sikerült delegálni a Szejmbe, így a volt Monarchia területe ukránságának képviselői helyet foglalhattak a varsói országgyűlésben. Ezek a pártok készen álltak tárgyalni a lengyel kormányzattal, és a hatalmon lévőktől a lehető legtöbb engedményt kicsikarni.[31] Bár az is igaz, hogy a lengyel kormányzatnak nem sikerült – annak ellenére, hogy voltak ez irányba tett lépések – teljesen lojális ukrán politikai mozgalmat „létrehoznia".

A másik fontos szellemi áramlat az ukrán politikai gondolkodás területén a két világháború közötti Lengyelországban a nacionalizmus volt, amely nem éppen az együttműködésre helyezte a hangsúlyt. A mozgalom megszületésében és kikristályosodásában nagy szerepet játszott a háború utáni frusztráció és csalódottság. Ezeket az érzelmeket még jobban felkorbácsolta Petljura meggyilkolása (Párizs, 1926), ami után kiderült, hogy Nyugaton igazából senki sem karolja fel az ukránok ügyét (talán csak Németország mutatott valamiféle érdeklődést), s emiatt az ukránok kizárólag magukra számíthattak.[32] Mély nyomot hagyott az ukrán nacionalizmuson *Dimitro Doncov* galíciai újságíró, író munkássága, az 1920-as évek elején csodálattal nyilatkozott a fasizmusról és a bolsevizmusról – ezekben a mozgalmakban az erő kultusza fogta meg. Az 1926-ban megjelent „*Nacionalizm*" („Nacionalizmus") c. munkája nem tartalmazott koherens programot, de hangot kapott a szociáldarwinizmus: a nemzetek küzdelmében az erősebb győz.[33] Fontos kitételnek bizonyult,

---

28 Jan Kęsik: *Zaufany Komendanta. Biografia polityczna Jana Józefa Józewskiego, 1892–1981.* Wrocław, 1995. 68–91.

29 Az ellenséges nacionalista sajtó még azzal is megvádolta a vajdát, hogy egy önálló ukrán államot épít ki Lengyelország területén, míg az ukrán pártok azt vetették Józewski szemére, hogy nem állami, hanem nemzeti asszimilációs politikát folytat, amelynek a fő színtere – véleményük szerint – a kétnyelvű oktatás volt.

30 Az UNDO a galíciai Ukrán Nemzeti-Demokrata Párt utóda volt, legnagyobb befolyással természetesen a volt Monarchia területén rendelkezett. Mérsékelt nemzeti programjával a politikai realizmus talaján állt, távlati célként a független ukrán állam megalakítása szerepelt; gazdaságpolitika terültén a liberalizmus jellemezte. Elitpártról lévén szó tagjait megtaláljuk az ukrán nemzetiség oktatási, kulturális és gazdasági szervezeteiben. Jarosław Hrycak: *Historia Ukrainy w XIX i XX wieku*. Lublin, 2000. 197–198.

31 Bohdan Budyrowicz: Polska i problem ukraiński w latach 1921–1939. *Zeszyty Historyczne,* 1983, 66. sz. 26.

32 Alekxander J. Motyl: *The Turn to the Right: the Ideological Origins and Development of Ukrainian Nationalism, 1919–1929.* Boulder, Col. – New York, 1980. 52.

33 Janusz Radziejowski: *Kształtowanie się oblicza ideowego radykalnego nacjonalizmu ukraińskiego (1917–1929).* In: *Polska – Polacy – mniejszości narodowe.* Szerk. Wojciech Wrzesiński. Wrocław, 1992. 312–313., valamint Tomasz Stryjek: *Ukraińska idea narodowa okresu międzywojennego. Analiza wybranych koncepcji.* Wrocław, 2000. 110–190.

hogy a célok elérése érdekében megengedhetőnek tartotta a terror, illetve a törvénytelen eszközök alkalmazását.[34] Az ukrán nacionalizmus jellegzetességei közé tartozik a tett apoteózisa, a nemzeti ügy iránti teljes odaadás. A társadalmi elképzelések között kiemelkedett a „nemzeti szolidaritás" elképzelése, amely magába foglalta a lengyel állam, illetve a kommunizmus, így a Szovjetunió elutasítását. A nacionalizmust kiegészítette a totalitarizmus elmélete, habár ezt a fogalmat az ukrán nacionalisták nem a mai felfogásunk szerint értették. Sok esetben a társadalomban gyökerező radikalizmust próbálták meglovagolni – erről az a tény tanúskodik, hogy támogatottságra a nacionalizmus nem a városban, hanem a falun tett szert.

A sok országba és vezetésbe szétszóródott ukrán nacionalista (gyakran félkatonai) szervezetek 1929 elején Bécsben tartott kongresszusukon annak érdekében, hogy konszolidálódni és gyakorlati jelentőségre szert tudjanak tenni, megalakították az OUN-t (Orhanyizacija Ukrajinszkih Nacionalisztiv – Ukrán Nacionalisták Szervezete). A szervezet az összukránság érdekeiért lépett fel, és minden ukránok lakta terület egyesítését tűzte zászlajára. Több országban (Románia, Litvánia, Németország, Csehszlovákia, USA, Kanada) működtek sejtjei, mégis a legjelentősebb működési területe Lengyelország volt, ahol a „megszállás" ellenére több (illegális) lehetőséggel bírt, mint a formálisan „ukrán" szovjet tagköztársaságban. A mozgalomnak gyorsan sikerült beágyazódnia a lengyelországi ukrán társadalomba, méghozzá elég széles körben (politikai pártok, szövetkezeti mozgalom, oktatás).[35]

Céljai elérése érdekében az OUN előszeretettel alkalmazta a terrort (ennek négy formáját: szabotázs, gyilkosság, bombatámadás, rekvirálás[36]). Az erőszak arra szolgált, hogy mozgósítsa az ukrán tömegeket, amely végül az idegen uralom elűzését vonta volna maga után. A terror elméletének alapvető pontja az „állandó forradalom" elképzelése, amely a megfelelő pillanatban „leszámol az ellenséggel".[37] Mondani sem kell, hogy szélsőséges eszközeivel az OUN-nak sikerült mobilizálnia az ukránok egy részét, azonban ez a többség addig elért eredményeit veszélyeztette. Az ukrán nacionalizmus szélsőséges formában destruktív és kompromisszumképtelen mozgalomnak bizonyult.[38] Mind a legális, mind az illegális ukrán mozgalom olyan nemzetközi helyzetre várt, amikor elkezdhette nemzetépítő tevékenységét.[39]

---

34 John A. Armstrong: *Ukrainian Nationalism.* New York, 1963. 21.

35 Motyl: i.m. 150.

36 Alexander J. Motyl: Ukrainian Nationalist Political Violence in inter-war Poland, 1921–1939. *East European Quaterly,* 1985, 1. sz. 48.

37 Uo. 53.

38 Motyl szerint (*The Turn to the Right*… 153.) az ukrán nacionalizmus gyökereit az 1917–1920-as kudarcban kell keresni – abban, hogy nem sikerült létrehozniuk a nemzetállamukat. Az ezekben a körökben leggyakrabban feltett kérdések így hangoztak: miért veszett el és hogyan lehetne visszaszerezni a függetlenséget, kik a felelősek a sikertelenségért. Egy másik szerző megállapítása szerint az ukrán nacionalizmus „olyan szellemi és politikai mozgalom, amely az ukrán nemzet létéért és alapjaiért folytatott súlyos küzdelemben, belső természetéből jött létre". Petro Mircsuk: *Narisz isztorii Orhanyizacii Ukrajinszkih Nacionalisztyiv, 1920–1939*. München, 1968. 94. Idézi Motyl: i.m. 173.

39 Budyrowicz: i.m. 28.

Ám a nemzetközi helyzet nem akart kedvezőre fordulni. 1930 második felében az OUN – lengyel hivatalos források szerint – Kelet-Galíciában 191 terrorcselekményt hajtott végre (vasúti sínek és telefonvonalak megrongálása, gazdasági épületek felgyújtása). A lengyel kormányzat, és személy szerint Piłsudski, az akciókat a fennálló jog- és államellenes cselekedeteknek minősítette, és a leghatározottabb lépésekre tett ígéretet. 1930. szeptember 16-tól október 30-ig katonákból és rendőrökből álló alakulatokat vetettek be a terror veszélyeztette területen – az akció a korabeli szóhasználatban és a későbbi szakirodalomban a *pacifikáció* nevet kapta.

A lengyel alakulatok, az ilyen esetekben szokásos személyes felelősségre vonás helyett, az egész galíciai ukrán közösséget „büntették meg". A szélsőséges akciókra ugyanolyan szélsőséges reakció volt a válasz. A pacifikáció során több száz embert tartóztattak le, ingó és ingatlan vagyon károsodott meg, sőt pár esetben fizikai bántalmazásra is sor került. A büntetőexpedíció olyan ukránok lakta falvakat is érintett, ahol korábban nem volt példa szabotázsakciókra.[40] A hatóságok a pacifikációt arra is felhasználták, hogy ukrán gimnáziumokat zárjanak be. Az UNDO tiltakozott és a Népszövetségben bevádolta a lengyel államot (az ügy kivizsgálására felállt bizottság megállapította, hogy az ukrán fél felelős a konfliktus kirobbanásáért, de egyben elítélte a lengyel fél által alkalmazott büntetőeszközöket). A lengyel országgyűlés felsőházában, a szenátus ülésén a következőképpen támasztották alá álláspontjukat: a lengyel kormány, ahelyett, hogy a gyújtogatások elkövetőit kapta volna el, az egész ukrán társadalmat tette felelőssé. Az expedíciót végrehajtó lengyel katonáknak és rendőröknek gyűlöletes volt minden, ami az ukránságról tanúskodott, nem voltak tekintettel a vallási és a nemzeti kegytárgyakra.[41]

A pacifikáció következtében az ukránok jelentős része még jobban elidegenedett a lengyel államtól, de egyben katalizálta a lengyel hatalommal való kiegyezés folyamatát; hozzá kell tenni, hogy ekkorra a Szovjetunió területén befejeződött a *korenyizacija*, azaz az ukrán nemzeti kultúra támogatása és egyre nagyobb szerepet kapott a terror. Félő volt, hogy a lengyelországi ukránok két szék közé esnek. Az UNDO és a kormány között a puhatolózó tárgyalások 1931 elején kezdődtek meg, de a helyzet nem érett meg a kompromisszum megkötésére: az új belügyminiszter, Bronisław Pieracki (aki *nota bene* három évvel később az OUN áldozata lett) a kisebbségekkel szemben az ún. „erős kéz" politikáját képviselte. Számára így elfogadhatatlan volt mind az UNDO által követelt autonómia, mind az adminisztrációban és az oktatásban alkalmazott ukránok számának emelése.

A kompromisszumot végül az ukrán pártok közül csak az UNDO kötötte meg (a radikálisok és a szociáldemokraták elutasították az egyezmény aláírását). Ennek megfelelően a párt indulhatott az 1935-ös választásokon, és a megegyezés részeként a szejm alsóházának egyik alelnöke az ukrán Vaszil Mudrij lett. A börtönökben

---

[40] A pacifikáció során 1739 főt vettek őrizetbe, ebből bíróság elé került 1143, nem sokkal később 596 főt szabadon engedtek. Elkoboztak 1287 puskát, 566 revolvert, 98,9 kg robbanóanyagot. Ryszard Torzecki: *Kwestia ukraińska w polityce III Rzeszy (1933–1945)*. Warszawa, 1972. 66–67.

[41] Idézi Czesław Miłosz: *Wyprawa w Dwudziestolecie.* Warszawa, 2000. 445–449.

vagy a büntetőtáborokban raboskodó politikai foglyokat szabadon engedték, az ukrán gazdasági szervezetek jelentős állami kölcsönhöz jutottak.[42] A kiegyezés megkötését taktikai okok diktálták és ennek megfelelően Piłsudski 1936-os halálát követően a kormányrúdhoz kerülő ezredesek nem mutatkoztak megértőnek az ukránság problémáit illetően.

Ebbe az egyre kevésbé toleráns kormányzati politikába illett a II. Köztársaság utolsó lengyel–ukrán konfliktusa, amely egyúttal vallási színezetet kapott. Közvetlenül a világháború kitörése előtt a lengyel hatóságok azon a véleményen voltak, hogy Chełm-vidék és Poleszje ortodox lakossága igazából lengyel nemzetiségű, akiket a cári uralom alatt térítettek át katolikus hitről a birodalom államvallásra. Az akció a *revindikáció* nevet kapta, és a célok között az szerepelt, hogy az itt élőket vissza kell „téríteni" a lengyelség évszázados bástyáját jelentő katolikus egyházba. Ennek során a lengyel hadsereg egységeit az ortodox egyház ellen vetették be – 91 ortodox templomot, 10 kápolnát, 26 egyéb egyházi helyiséget számoltak fel (nem egy esetben az épületet egyszerűen felrobbantották), ami együtt járt a liturgikus eszközök megsemmisülésével.[43] A vallásüldözés ilyen formáját a hatóságok a felekezeti arányok megbontására is felhasználták: erőszakkal kényszerítették a katolicizmusra való áttérést, az akció ki nem mondott célja volt ezen ukránok lakta vidék polonizációja. Az akció valójában még lengyel szempontból is teljességgel szükségtelennek mutatkozott, az egész demokratikusan gondolkodó lengyel társadalom elítélte az erőszakos lengyelesítést. Ez a vidék az akció megkezdéséig nem ismerte a nemzetiségi konfliktusokat, s itt jelentkezett a két világháború közötti lengyel kisebbségpolitika kétarcúsága – a felszínen a kompromisszum keresése vagy az arra való törekvés, a valóságban viszont ott kavargott az idegen nemzeti önállóságot el nem ismerő lengyel nacionalizmus.

Azonban nem hiányoztak a fentebb emlegetett józanabb gondolkodók. A havi-, majd a hetilap formájában kiadott, 1932-től 1938-ig megjelenő „*Biuletyn Polski-Ukraiński*" („Lengyel–Ukrán Biuletin") volt az ukránokkal kiegyezni, vagy legalábbis dialógust folytatni kívánó személyek orgánuma. A lapban több tanulmány történelmi eseményeket boncolgatott, de jelentek meg hasábjain olyan írások is, amelyek a lengyel–ukrán konfliktus megoldásának lehetőségeit taglalták. A „Biuletyn" szerzői között találjuk különféle politikai pártok, irányzatok képviselőit.[44] A folyóirat állandó szerzői közé tartozott Włodzimierz Bączkowski, aki jól értette (és megértette) a lengyel–ukrán konfliktus lényegét, a két nemzet kiegyezését illetően javaslatokkal is előállt:

---

42 Chojnowski: i.m. 174–181. és 201–203.

43 Mirosława Papierzyńska-Turek: *Między tradycją a rzeczywistością. Państwo wobec prawosławia 1918–1939.* Warszawa, 1989. 373. Chełm-vidékén és Volhíniában az ukrán (ruszin) görögkatolikusok utódai laktak, akiket 1839 után, amikor megszűnt a breszti vallási unió az Orosz Birodalom területén, a cári hatóságok – olykor nem riadva vissza az erőszak alkalmazásától – „visszavezettek" az ortodox egyházba. A területet az első világháború alatt az autonóm Királyságból kivették és közvetlenül a Birodalomhoz csatolták, ezzel is gyengítve az itt jelen lévő lengyel (azaz részben katolikus) befolyást.

44 Chojnowski: i.m. 193. és 232–233.

> Az ukránok az önellátás felé mozdulva Lvivben földalatti egyetemet, privát iskolahálózatot és virágzó szövetkezeti mozgalmat hoztak létre. Miután elveszítették a reményüket, hogy ebben a helyzetben, amelyet főleg maguknak köszönhettek, az állam teljesíti kívánságaikat, másfelől a szélsőséges nacionalizmus hatása alá kerülve, minden intézményüknek, legyen az gazdasági, kulturális vagy szórakozást szolgáló, politikai jelleget adtak. […] Az ukrán intézmények fontosabb és nagyobb szerepet játszanak, mintsem azt az intézmény neve elárulná, támogatva nemzeti sajtót, az oktatási akciókat, a művészeti életet, az ukrán társadalom politikai szervezeteire pénzt áldozva, sui generis egy anonim ukrán állam minisztériumi tárcáinak jellegét öltötték. A dolgok ilyen állásából kifolyólag a lengyelországi ukrán élet lassú, de határozott formájú »gettósodása« sokatmondóvá válik, még akkor is, ha az ukrán társadalom többsége ezt titkolja, míg a lengyel társadalom nem veszi észre. […] Így hát egyetlen megoldás marad előttünk: meg kell szűntetni az ukrán »gettósodás« fő alapját oly módon, hogy az állam válik a kulturális-nemzeti és az anyagi jólét forrásává minden lengyel állampolgárságú, ukrán nemzetiségű személy számára.[45]

Történelmi távlatból a lengyel–ukrán konfliktus legnagyobb forrása az volt, hogy sem a lengyel, sem az ukrán oldal, ami legalábbis a tényleges tettek szintjét illeti, *nem tudott lemondani a nacionalizmusról*, bár az utóbbiak eleve gyengébb pozíciókkal rendelkeztek, lévén, hogy kisebbségi helyzetben kellett a nemzeti kultúrájukat ápolni és a mozgalmukat fejleszteni. Az is igaz, hogy a két világháború közötti lengyel kormányzat nem minden esetben hallgatta meg és teljesítette az ukránok követeléseit, mégis a legnagyobb lengyelországi nemzeti kisebbség tagjai szülőföldükön sokkal nagyobb mozgástérrel és (politikai, szellemi és gazdagsági) lehetőséggel rendelkeztek, mint a Szovjetunió területén élő honfitársaik: a névleg „ukrán" tagköztársaság területén az ukránságot az 1930-as évektől kezdődően fizikailag és szellemileg is irtották. Az ukránok annyira voltak lojálisak a lengyel állam iránt, amennyire az megfelelt az érdekeiknek; tovább bonyolította a helyzetet, hogy az ukránok egy része a lengyel államot megszálló hatalomnak tartotta, s ez a független Ukrajnáért folytatott harcukban szélsőséges eszközök bevetését eredményezte, ami viszont a lengyel adminisztráció és a helyi lengyel nemzetiségűek ellenérzéseit váltotta ki. A Kelet-Galícia autonómia kérdésében még maguk az érintettek sem tudtak közös álláspontot kialakítani.[46]

A lengyel kormányzat a két világháború között az ukrán politikai pártokat – aktuális érdekeinek vagy a nemzetközi helyzetnek megfelelően – instrumentálisan kezelte, ha a lengyel vezetés szövetséget kötött valamelyik ukrán csoporttal (pl. a Piłsudski–Petljura szövetség vagy az 1935-ös „kiegyezés"), azt elsősorban nem társadalmi vagy (hosszabbtávú) politikai okok magyarázzák, hanem az éppen követendő, hatásosnak látszó taktika követelte meg. Az egész korszakban megfigyelhető,

---

45 Włodzimierz Bączkowski: *O wschodnich problemach Polski. Wybór pism*. Vál. és szerk. Jacek Kloczowski – Paweł Kowal. Kraków, 2000. 80–81. Az idézett sorokat a szerző 1935-ben vetette papírra.

46 Bronisław Pasierb: Żródła antagonizmu polsko-ukraińskiego. *Wrocławskie Studia Wschodnie*, 1998, 2. sz. 119.

hogy a mindenkori lengyel kormányzat hajlamos volt a kisebbségi követeléseket könnyelműen kezelni, és nemzetiségi politika területén a belpolitikai helyzetből kifolyólag (1926-ig törékeny parlamenti rendszer, majd ezután a hatalomra jutó tisztek elszántsága és harcossága miatt) számos következetlenséget tapasztalhatunk. További problémaként kell értelmeznünk azt is, hogy a lengyel társadalom nagy része nem értette vagy nem vette észre az ukrán kisebbség kulturális különállását.

Az utókor persze könnyen mond ítéletet és alkot véleményt a múlt eseményeiről, de nem túlzás, ha kijelentjük: a két világháború közötti lengyel–ukrán konfliktusokat jócskán tompítani lehette volna, ha a lengyel fél elismeri az ukránok követeléseinek jogosságát és ésszerűségét (pl. az oktatás, az adminisztráció területén). Az ukránoknak viszont tudomásul kellett volna venniük a kialakult állami-jogi állapotot, azaz a lengyel–szovjet határokat – ami a Lengyelország felé tett lojalitási esküvel lett volna egyenlő.[47]

A mindkét fél által elkövetett hibák a második világháború alatt és után bosszulták meg magukat – a szó szoros értelmében is: itt az UPA (a nacionalista Ukrán Felkelő Hadsereg) volhíniai vérengzésére kell gondolnunk, amelynek 1943–1944-ben több ezer helyi lengyel esett áldozatul, és az 1947-es „Visztula Akcióra", amikor az ukrán nemzetiségűeket, kollektív bűnösnek titulálva őket, a lengyel hatalom erőszakkal az ország nyugati és északi területeire (a Németországtól megkapott, ún. Visszatért Területekre) telepített át. A lengyel–ukrán kapcsolatokban a totalitárius elemekkel tarkított és a másik fél követeléseit el nem ismerő nacionalizmus nem volt jó tanácsadó.

[47] Władysław A. Serczyk: *Polaków sprawy ukraińskie.* In: *Polska – Polacy – mniejszości narodowe…* 298–299.

Deák András

Kelet-Közép-Európa a ’90-es évek orosz külpolitikájában

Kelet-Közép-Európa nem bírt meghatározó jelentőséggel az 1990-es évtized orosz diplomáciájában. Bár a politikai elit kétségtelenül ismerte és használta ezt a földrajzi kategóriát, bizonyos külpolitikai vonásokkal és jelentéstartalommal is felruházta, de egészében nem tekintette ezt a térséget megszólításra érdemesnek, az európai diplomácia önálló vektorának. Sok szempontból negligálta a régiót, arra inkább a külpolitikai tevékenység tárgyaként, semmint alanyaként tekintett. Ez annál inkább is érdekes, mert mint külpolitikai tényező, problémakör, Kelet-Közép-Európa legalább egy alkalommal, a NATO-bővítés korszakában a Kreml diplomáciájának meghatározó, központi kérdésévé nőtte ki magát. Azonban a térség egésze ekkor is, akárcsak a korszak legjavában a Kelet-Nyugat koordinátarendszer kizárólagos értelmezési tartományában terült el, nem bírt önálló dimenzióval. Moszkva Kelet-Közép-Európa folyamatait előszeretettel egy dialógus játékstereként, nyugati térnyerésként vagy orosz kiszorulásaként értelmezte, és csak az évtized legvégén kezdett el olyan pozíciók kiépítésén gondolkodni, amelyekben maguk a térség államai is partnerek lehetnének.

Olyannyira igaz ez, hogy maga a Kelet-Közép-Európa fogalom is ennek a külpolitikai cselekvési tervnek megfelelően változott a korszak folyamán. Bár az orosz politika az évtized egyes időszakaitól és az ideológiai kontextustól függően különböző jelentéstartalommal és területi elhatárolással kezelte azt, de az mindig valamilyen másodlagos, Moszkva számára nem fontos és a kapcsolatépítésre kevésbé alkalmas, arra kevésbé érdemes területként koncipiálódott. Míg a ’90-es évek elején egységesen a volt szovjet blokk országait és Jugoszláviát értették a „Kelet-Közép-Európa” fogalom alatt, addig a ’90-es évek végére a délszláv problémakör és a nyugati integrációkra kevésbé esélyes balkáni államok – leginkább, mint az orosz politika szempontjából perspektivikus, kapcsolatépítésre érdemes területek – kiestek ebből a fogalmi lehatárolásból. Ugyanakkor a balti államok is csak rendkívül későn, a ’90-es évek utolsó harmadában kerültek be bizonyos fenntartásokkal a Kelet-Közép-Európa kategóriába. Addig az orosz politika sokkal inkább a poszt-szovjet térség egyik különleges eseteként tartotta számon azokat, és bizonyos aspirációkkal viszonyult hozzájuk, fokozott igényeket támasztott irányukban. Összességében az orosz politika az időszak java részében a saját érdekszférájaként, külpolitikai prioritásként számon tartott poszt-szovjet térség és a Nyugat közti köztes területként fogta fel ezt a régiót. Ez nem jelentette azt, hogy ezt az állapotot feltétlenül fenn kívánta volna tartani, hogy a politikai elit egységesen ragaszkodott volna ehhez a státuszhoz.

Azok a feltételek és jellemvonások, amelyek miatt ez a régió ilyen besorolásba került, az orosz diplomáciában szinte teljes egészében függetlenek voltak a Kreml külpolitikájától, a Nyugat stratégiája és a kelet-közép-európai országok kondíciói miatt alakult így. Ez a köztes helyzet, a régió ilyen elkönyvelése sokkal inkább jelentett a térséggel szembeni elvárások terén való tanácstalanságot, koncepciótlanságot, semmint a térséggel kapcsolatos bármilyen érdemi elképzelést, programot.

A térségnek szentelt orosz figyelem hiánya természetesen több tényezővel is összefüggésbe hozható. A Kremlnek eleve viselnie kellett a birodalmi örökség minden előnyét és hátrányát. Kétségtelenül az utóbbi volt a meghatározó. A kelet-közép-európai országok politikai elitjének jelentős része meglehetős gyanúperrel élt Moszkva irányában, bel- és külpolitikai tőkét igyekezett kovácsolni az „örökös orosz birodalmi törekvésekből" vagy adott esetben épp annak ellentétéből, a dezintegrációs veszélyekből. A térségben nem volt divat a Kreml-szimpátia és ezt csak kiélezte, újjáélesztette volna, ha Moszkva túl nagy érdeklődést mutat a régió iránt. Ezért ha lett is volna eme államok irányában kifejtett jóhiszemű külpolitikai aktivitás, ilyen jellegű orosz törekvés, akkor sem biztos, hogy a blokk volt országaiban pozitív fogadtatásra lelt volna. Ezen érvelés hitelét azonban erősen csökkenti, hogy a Kreml egyáltalán nem, vagy csak kényszerhelyzetben, már eleve elkésve fordult ezekhez a fővárosokhoz, így is inkább erősítve, mintsem megcáfolva eme rosszhiszemű értelmezési beidegződést. Másfelől ezek a kelet-közép-európai országok – ellentétben a poszt-szovjet térség többi államával – nem voltak rászorulva Oroszországra. Minden érdemi gazdasági, politikai paraméter alapján saját lábra tudtak állni, a nyugati integrációk révén nemcsak jövőképet, perspektívát nyertek, de már a kezdetektől fogva elkerülhették a külpolitikai izolációt is. Ilyen helyzetben értelemszerű volt az orosz reláció automatikus jelentőségvesztése, megengedhető volt bizonyos leértékelése. Ugyanakkor kétségtelen, hogy ezekben az országokban a szovjet örökségnek jelentős aktívái is maradtak. Az évtized folyamán a katonai beszerzések teljes egészét, az energiahordozók importjának túlnyomó részét, a kelet-közép-európai agrárexport jelentős hányadát Moszkvával bonyolították le ezek az államok[1]. Ezt persze gyakran Oroszországtól való kényszerű függésként értelmezték és kétségtelen, hogy ezen kapcsolatok felett Damoklész-kardjaként mindvégig ott függött a politika. Ez eleve korlátozta eme gazdasági építőkockák Moszkva által történő felhasználhatóságát. Mindazonáltal a gazdasági, kereskedelmi szálak ilyen látványos együttese a poszt-szovjet térségtől eltekintve páratlan adottság volt az orosz külpolitikában.

Mindemellett az orosz külpolitikának általában is, de ebben a térségben kifejezetten csökkentette a hitelét az orosz belállapotok konszolidálatlansága. 1994 elejéig eleve nem lehetett komolyan venni az orosz diplomáciát, az szinte kettéhasadt

[1] Az évtized folyamán a kelet-közép-európai fegyverzet egészét (az orosz fegyverexportnak durván 10%-a), 1999-ben a térség olajszükségletének több mint 55%-át (az összorosz export durván 17%-a), a visegrádiak gázszükségletének több mint 90%-át (23%) Oroszországból importálták. in:http://www.bpamoco.com/worldenergy , 18., 28. p.

a hatalmi ágak harcában. Azonban ezt követően sem volt lehetséges a moszkvai perspektívákat teljes bizonyossággal megállapítani: nem sikerült megállítani a gazdaság további nagyarányú visszaesését, nem lehetett ténylegesen felmérni a politikai csúcsesemények, legfőképp az elnökválasztások egyes kimeneteleinek a rendszerre, annak külkapcsolataira és ezen kapcsolatok jellegére vonatkozó következményeit, a gyakori diplomáciai orientációváltásokat előre jelezni és követni. Mindezek még a nagyhatalmak számára is elbizonytalanítólag hatottak, egyszerre léteztek egymásnak homlokegyenest ellentmondó forgatókönyvek és vélemények. A kelet-közép-európai országok számára azonban kiváltképp aggasztóak voltak a kiszámíthatatlan orosz viszonyok, életben tartottak bizonyos fóbiákat és erősen megkérdőjelezték bármilyen, az irányukba tett moszkvai kezdeményezést. A Kremllel való kapcsolatépítés nemcsak nehéz és felesleges, de közép-európai szemszögből veszélyes vállalkozásnak is tűnt.

Mindazonáltal az eddig felsorolt tényezőkön túlmenően két alapvető oka volt a kelet-közép-európai térség moszkvai negligálásának. Egyrészt a Kreml erőforrásai radikálisan csökkentek az évtized folyamán, erősen meggyöngült vonzerejű hatalmi pólusként érte meg az ezredfordulót. Másrészt az orosz elit által vizionált külpolitikai szerepek egyikében sem volt szükség, illetve hely eme régió számára. Kelet-Közép-Európa nem rendelkezett olyan vegyértékekkel, amelyeket az orosz külpolitikát megformáló gondolati tömbök bármelyikének értelmezésében egy újfajta orosz nagyhatalmi szerepkörhöz fel lehetett volna használni.

A megcsappant orosz potenciál

Az évtized folyamán bekövetkező orosz visszaesés páratlan. Pusztán a Szovjetunió 1991 végi felbomlása révén Moszkva földrajzi értelemben több száz kilométerrel „kijjebb" szorult Európából, elvesztette lakosságának felét, gazdasági erőforrásainak 40%-át, katonai kapacitásának egyötödét. Ezt követően azonban további, 1997 és 1999 kivételével minden évben 5–20% közti, összességében a nemzeti össztermék felére rugó visszaesést kellett elszenvednie. Ebből a szempontból Oroszországnak békeidőben sikerült a második világháborús német összeomlást utolérnie, bizonyos tekintetben túlszárnyalnia. Az évtized végére az orosz gazdasági kapacitások legjobb esetben is csak egy közepes nyugat-európai állam erőforrásaihoz voltak hasonlíthatók, többszörösen alulmúlták a nagyobb európai hatalmak, Németország, Franciaország, Nagy-Britannia lehetőségeit. Mindezt a lemaradást a '80-as évtized gazdasági világranglistájának második helyéről, az amerikai GDP 40%-ának, a német nemzeti össztermék harmadának, a franciánál és a britnél két és félszer nagyobb szintjéről „sikerült" végrehajtani. Kétségtelen, hogy ez a mértéktelen recesszió vált az évtized orosz bel- és külpolitikájának legszűkebb keresztmetszetévé: minden más paraméter, intézmény, képesség és kezdeményezés a gazdasági megalapozottság cérnaszálán függött. Önmagában ezen egyetlen területen elszenvedett veszteség megkérdőjelezte az egész orosz nagyhatalmi szerepvállalást, több térségben a moszkvai jelenlétet.

Nem véletlen, hogy az orosz külpolitika nemhogy nem volt képes ökonomizálódni, a gazdasági eszközöket az évtized folyamán felértékelni saját erőforrásai között, de nemzetközi státuszának megroppanása, saját izolálódása miatt kénytelen volt továbbra is fokozottan biztonságpolitikai, katonai képességeire támaszkodni. Ez azonban még a NATO-bővítés leginkább kiélezett időszakaiban sem fenyegetett valamiféle visszatéréssel a hidegháborúhoz. Erre nem is volt lehetősége, hisz a Kreml katonai értelemben is döntő mértékben vesztett jelentőségéből: a hagyományos fegyverek terén a NATO-val szemben a '80-as évek közepéig meglévő korábbi fölénye mintegy háromszoros lemaradássá zsugorodott az évtized végére. Azonban tekintettel az európai leszerelési folyamatra, a nukleáris potenciálra, a kontinensen még mindig a legnagyobb hagyományos haderő jelentette destruktív kapacitásokra, ez a tényező volt a leginkább mozgósítható a külpolitikában. A legfőbb kérdéssé az orosz politika számára az vált, hogyan bírja ezeket a biztonságpolitikai erényeit az új körülmények között nagyhatalmi szerepének megerősítésében felhasználni, más jellegű, legfőképp gazdasági előnyökre váltani.

Érdemes külön hangsúlyozni, hogy az orosz pozíciókban bekövetkezett romlás Európában volt a legkisebb. A harmadik világból már a bipoláris világ felbomlása, a szovjet szubvenciók megszűnése révén kiszorult, a Távol-Keleten az ázsiai államok gazdasági, katonai erősödése messze nagyobb ütemben erodálta az orosz mozgásteret, mint az ókontinensen, az amerikai–orosz viszony pedig több át- és, Moszkva megítélését illetően, leértékelésen esett át, mint amennyit a Kremlnek Európában el kellett viselnie. Ezzel szemben Oroszország részese volt és maradt az európai biztonsági struktúrának, valamilyen formában számoltak vele a térség konfliktusainak rendezésekor, gazdasági, kereskedelmi kapcsolataiból a földrész kimagaslóan részesedett. Moszkva súlyát és befolyását, eltekintve a fölbomlás jelentette cezúrától, nem kellett többször átértékelni az évtized folyamán, legfeljebb újraértelmezni vagy korrigálni. A Kreml európai hatalmi pozícióját érték ugyan kihívások, de eddig fontos és lényeges részese tudott maradni az ókontinens legtöbb politikai folyamatának.

A gorbacsovi korszak és a blokk szétesése

Mindazonáltal az orosz politikai elitnek az évtized túlnyomó részében nem felelt meg egy javarészt csak Európára koncentrálódó nagyhatalmi szerepkör, aspirációi túlmutattak azon. Egy viszonylag nagy ívű, globális játéktér kialakítására vonatkozó külpolitikai víziók mellett fokozottan eltörpült Kelet-Közép-Európa jelentősége. Ez korántsem volt új jelenség. A moszkvai külpolitikának a térség irányában mutatott figyelmetlensége a gorbacsovi korszakig nyúlik vissza. Végeredményben ezzel magyarázható, hogy a peresztrojka, az „új gondolkodás" meghirdetése egyáltalán nem érintette a szovjet blokkon belüli kapcsolatokat. Miközben 1985-től kezdődően egyre inkább felgyorsulóban volt a kelet-nyugati közeledés, a Szovjetunión belül érdemi változások történtek az ideológiai, politikai fronton, addig vajmi kevés lépés történt a blokkon belüli viszonyok valamilyen reformjára, az új helyzethez

való igazodásra, vagy akár a tanácstalan kelet-közép-európai pártvezetések eligazítására. A moszkvai politika lényegében a korábbi gyakorlatnak megfelelően – bár valószínűleg a korábbinál udvariasabb és folyamatosan felpuhuló formában – adminisztratív módszerekkel irányította ezeket a fővárosokat. Lényegében két kérdésben követelt közvetlen beleszólást: a külpolitika meghatározó pontjain, legfőképp a Nyugattal fenntartott viszony kérdéskörében és a kulcspozíciókba történő kinevezések terén. Azonban ez az új viszonyok között egyre inkább kevésnek bizonyult.

Az orosz vezetés 1988 közepére vállalta fel, hogy félig-meddig nyílt formában is felhagyjon ezzel a politikával. Ezt természetesen sohasem mondták ki ilyen egyértelműséggel, de a Brezsnyev-doktrínától való elzárkózás igen markánsan a világ tudomására hozta a változtatások lényegét és tényét. Az 1988. júniusában megtartott XIX. pártkonferencián Gorbacsov már „a közelmúlt veszélyes gyakorlataként" említette a társadalmi rendszer, az életmód és a politika egy országra kívülről történő rákényszerítését, külön elutasítva a katonai erővel végrehajtott megoldásokat. Végeredményben a kelet-közép-európai és a belső szovjet helyzet ekkorra jutott olyan állapotba, amikor végérvényesen választani kellett a blokk jelentette politikai és gazdasági ballaszt, illetve az eléggé körvonalazatlan, de makacsul hangoztatott reformkurzus között. A kelet-európai gazdaságok 1988-ra egyértelműen olyan állapotba jutottak, amelyből való kilábalás, a nyugati gazdasági, pénzügyi térnyerés valamilyen visszafordítása elviselhetetlen terheket rótt volna a Szovjetunióra. A katonai megoldások eleve nem tűntek elfogadhatóknak, az addigi gorbacsovi kurzussal homlokegyenest ütköztek volna, míg a Kreml gazdasági erőforrásai már nem voltak kielégítőek a kelet-európai szövetséges országok bővülő nyugati kapcsolatrendszerének reorientációjára. Mindazonáltal a szovjet blokk moszkvai „feladásánál" több szempontot is figyelembe kell venni.

Egyrészt a blokkról való lemondás és annak a gyakorlatba való lassú átültetése – a kelet-európai országok vezetői még egy éven át, egészen 1989 közepéig csak fokozatosan mertek elszakadni Moszkvától – egy nagyobb politikai folyamatnak csak az egyik lépése volt. 1988 elejétől a gorbacsovi vezetés lassan defenzívába szorult: Hegyi-Karabahhal etnikai konfliktusok hosszú sora kezdődött meg, súlyos léptéket öltött a balti szeparatizmus és épp az említett XIX. pártkonferencia volt a politikai elégedetlenség első nyilvános kirobbanása, az ellenzék megszerveződésének kezdete. Ugyancsak ekkorra tehető a gazdasági problémák kiéleződése és legfőképp a helyzetnek valamilyen mértékű, a Kreml által történő reálisabb felmérése. Ezért annak ellenére, hogy egyes visszaemlékezések szerint már közvetlenül Gorbacsov hatalomra kerülése után lemondtak volna a Brezsnyev-doktrínáról, maga a nyilvános elhatárolódásról hozott moszkvai döntés sokkal inkább kényszerhelyzetben, az eszkaláció megelőzésének szándékával született.

Ugyanakkor az orosz vezetés nagy valószínűséggel egész egyszerűen nem mérte fel a döntés következményeit. Rendkívül ködös, sok tekintetben naiv elképzelések élhettek a blokk országainak jövőjét illetően, a később bekövetkezett folyamatokkal pedig még a legpesszimistább forgatókönyvek sem számoltak. Viszonylag jó

betekintést nyújt a moszkvai reményekbe az SZKP KB Nemzetközi Osztályának 1989. februári feljegyzése.[2] Ez a koncepcionális igénnyel, bizonyos kimértséggel és pragmatizmussal megírt stratégia nem is annyira – valószínűleg marginális – befolyása miatt érdekes. A jelentés összeállítói nyilvánvalóan jóhiszeműen elébe mentek bizonyos politikai igényeknek és reményeknek. Ebből a szempontból maga a dokumentum bír bizonyos leíró jelleggel is, betekintést adva az orosz felsővezetés gondolatvilágába.

Maga a jelentés már a legelején leszögezte, hogy a kapcsolatok régi formája megszűnt, és kísérletet tett az új viszonyok közt kialakítandó viszonyrendszer koncipiálására. Ehhez lényegében a kelet-európai események három forgatókönyvét fogalmazta meg. Amint ez a dokumentum is nyíltan egy ilyen lehetőséget választott,[3] úgy a későbbi eseményekből is elég nyilvánvaló, hogy a gorbacsovi felsővezetés arra számított, hogy ezekben az országokban vannak tartalékai a szocializmusnak.[4] Ha valamilyen felpuhított formában is, de bíztak a hagyományos külpolitikán, a gazdasági, kereskedelmi és politikai kapcsolatokon túlmutató közösség kialakításában. Ugyancsak ezekre a reményekre utal, hogy a szovjet felsővezetés még sokáig titokban tartotta több, a kivonulással és a régi viszony megszűnésével kapcsolatos határozatát. Ez nemcsak belső kényszer volt, de szerepet játszott benne a vazalluspártok hatalmi helyzete megszilárdításának a vágya is.[5] Ha ezeket a tényeket is figyelembe vesszük, megkérdőjelezhető, hogy a szovjet vezetés teljes mértékben tisztában volt a Brezsnyev-doktrínát nyíltan elítélő döntésének a következményeivel.

---

2 Az SZKP KB Nemzetközi Osztályának feljegyzése Alekszandr Jakovlev részére: Az európai szocialista országokkal való kapcsolatok fő kérdéseiről, magyarul ld: Baráth M. – Rainer M. J. (szerk.): *Gorbacsov tárgyalásai magyar vezetőkkel.* Budapest, 1956-os Intézet, 2000. 245–261. p.

3 „Ám mégis úgy tűnik, hogy *nem kell eltúloznunk annak a veszélyét, hogy valamelyik ország egyszerűen átáll a fejlődés kapitalista útjára.*" Csak a dokumentum végén van egy, bizonyos kétségeket ébresztő mondat az esetleges teljes rendszerváltásról: „Ám föl kell készülnünk arra az eshetőségre is, hogy az események más fordulatot vesznek. *Ebben az esetben igen fontos, hogy azok az ideológiai eltérések,* amelyek a szocializmus megújításának, illetve a szocialista világban való kiútkeresésnek a kérdésében jelentkeznek, ne vezessenek valódi konfliktushoz, *ne legyen negatív hatásuk az országaink közötti kapcsolatokra, és ne vezessenek a Szovjetunióval szemben tanúsított ellenséges magatartáshoz.* (Bek.) Mindez feltételezi, hogy különbséget tudunk tenni a kommunista pártok bármi áron történő hatalmon tartásának érdeke és az érintett országokkal fönntartott szövetségesi viszonyunk megőrzésének érdeke között." Uo. 253., ill. 259. p.

4 Ez a lehető legplasztikusabban az NDK és a Modrow-kormány 1989 végi, 1990 eleji megítélésekor derült ki. Tekintettel arra, hogy az NDK egész legitimitása ideológiai alapokon állt, a szovjet vezetés egy része még mindig bízott, szeretett volna bízni valamilyen reformszocialista megoldásban, elkerülendő, de legalábbis kitolandó a német újraegyesítés időpontját. Mindezt akkor, amikor már kézzel foghatóak voltak a lengyel választások és a magyar népszavazás eredményei! A későbbi politika ebben a kérdésben kétségtelenül részben erre a bizakodó véleményre is épített. Ld.: A. Csernyajev: *Szeszty let sz Gorbacsevim.* Moszkva, Progressz, 346–347. p., ill. más szemszögből Mihail Gorbacsov: *Zsiznyi i reformi.* Moszkva, Novosztyi, 1995, II/166. p.

5 „Álláspontunknak ugyanakkor bizonyos mértékig homályosnak kell lennie konkrét lépéseink tekintetében az események különféle fordulatai esetére, mégpedig azért, nehogy arra inspiráljuk az antiszocialista erőket, hogy bármely országban „tesztelni" próbálják a szocializmus alapjait." Baráth M. – Rainer M. J. i. m. 257. p. Más kérdés, hogy ezzel a porhintéssel jócskán csökkentették a Brezsnyev-doktrínáról való lemondás jelentőségét, a kelet-európai vezetéseknek még egy évig kellett tapogatózniuk saját mozgásterük határait keresve, míg rájöttek, hogy ilyenek nincsenek.

Mindazonáltal a jövőbe mutató legfőbb elvárás ezektől a kelet-közép-európai országoktól a szövetségesi viszony fenntartása lett volna. Ebben hangsúlyos, de nem kizárólagos szerepet kapott volna a katonai szövetség, de ehhez lehetett volna sorolni a gazdasági integráció bizonyos formáinak fenntartását, illetve egy szélesebb körű külpolitikai egyeztetési mechanizmus kialakítását. Mindezeket elérhetőnek vélték a nyugati orientáció erősödése, akár dominanciája mellett is. Végeredményben ez volt az az optimum, amelyet a gorbacsovi időszakban mint a térség országaival kialakítandó újfajta kapcsolatrendszert vízionáltak. Ebből a Szovjetunió fennállásának maradék három éve alatt csak folyamatos hátrálás lett, érdemi orientációváltás nélkül. Az egyetlen hangsúlyváltás ebben az utolsó időszakban, amikor a Varsói Szerződés felbomlása is napirendre került, a térség semlegességének és részlegesen demilitarizált jellegének megőrzése volt.

A korai atlantista kurzus

Még ennél is kevesebb figyelmet fordítottak Kelet-Közép-Európára az új orosz diplomácia vezetői. Az 1991. decemberében immár véglegesen és kizárólagosan hatalomra jutott orosz kormány szélsőségesen atlantista irányvonalat tett a magáévá. A kozirjevi diplomácia nyugati romanticizmusa a civilizált országok családjába való visszatérésként definiálta saját törekvéseit. Ennek megfelelően két alapvető célkitűzést fogalmazott meg külpolitikai tevékenységének kialakításakor: a Szovjetunió nemzetközi státuszának az új rendszerre való átörökítését, különös tekintettel a nukleáris monopóliumra és az ENSZ BT tagságra, illetve a nyugati hatalmakkal, kiváltképp az Egyesült Államokkal való felhőtlen viszony, partnerség, szövetség megalapozását. Kelet-Közép-Európa egyik vonatkozásban sem tudott segítséget nyújtani. A nagyhatalmi státuszszimbólumok átörökítése terén semmilyen érdemi beleszólással nem rendelkeztek ezek az országok, míg a Nyugatnak való teljes megfelelés tekintetében pusztán marginális jelentőséggel és passzív szerepkörrel, az orosz csapatok konfliktusmentes kivonásának befejezéséig rendelkezett ez a térség. Nem véletlen, hogy az 1992 tavaszán már elkészült, de csak ezen év decemberében elfogadott külpolitikai doktrína semmilyen érdemi eredményről nem tudott beszámolni eme államok vonatkozásában. A „stratégiai feladatunk a mostani helyzetben – Kelet-Európa egyfajta, minket a Nyugattól elszigetelő bufferzónává való átalakulásának a megakadályozása”[6] kijelentések némileg ironikusan hatottak és legjobb esetben is csupán retorikai jelentőséggel bírtak az orosz külpolitika kizárólagosan nyugati orientációja idején.

Hozzá kell tenni, hogy a kozirjevi diplomácia szemében nem voltak teljes mértékben makulátlanok az új kelet-közép-európai kormányzatok. Tekintettel a térség renacionalizálódására, a nemzeti jelleg hangsúlyozására és a közvéleményben divatos

6 Principi vnyesnyej polityiki Rosszijszkoj Federacii, 33. p. In: *Vnyesnyaja polityika i bezopasznoszty szovremennoj Rosszii.* Moszkva, MONF, 1999. II/17–50. p.

ruszofóbiára, ezeket az országokat nem kezelték teljes mértékben demokratikus államokként. Márpedig a hivatalos diplomácia ebben az időszakban még a piacgazdaságra való gyors átállással és a demokratikus jogállam maradéktalan kiépítésével számolt, amit saját megítélése szerint csak kompromittáltak volna az ezekkel az új rezsimekkel folytatott kapcsolatépítési kísérletek. Részben ugyanezen megfontolásból 1992 folyamán rövid ideig tartózkodást mutattak a moszkvai szemszögből Kelet-Közép-Európánál dimenzionálisan is fontosabb poszt-szovjet kormányzatok vonatkozásában. Tehát nemcsak arról volt szó, hogy az új orosz külpolitika rangon alulinak érezte az ezekkel az országokkal való kapcsolatok élénkítését, de egyben elviselhetőnek vélték a „régi típusú" gazdasági kapcsolatok lebomlását, kevésbé szalonképesnek tekintették ezen vezetések „nacionalizmus-gyanúsnak" minősített politikai kurzusát. Ezek a megfontolások ugyan hamar, már 1992 második felére háttérbe szorultak a kozirjevi kül- és a gajdari gazdaságpolitikára zúduló kritika hatására, azonban ez a felülvizsgálat önmagában nem vezetett Kelet-Közép-Európa felértékelődéséhez.

Nagyban csökkentette a kozirjevi atlantizmus hitelét, hogy nemcsak a törvényhozás, de még a végrehajtó hatalom több prominens képviselője sem támogatta azt. A liberális táboron belül is jócskán akadtak kritikusai, akik például „infantilis proamerikanizmusként" definiálták a kozirjevi kurzust.[7] A legtöbb vád a kiforratlanságra, a nemzeti érdekek meghatározatlanságára vonatkozott. Ennek megfelelően 1992 folyamán több, az orosz külpolitikai érdekrendszer kijelölésének igényével felvázolt alternatív koncepció látott napvilágot. Az egyik ilyen fontosabb és sikerültebb kísérlet a különböző kormányzati, üzleti és tudományos személyiségeket felvonultató Kül- és Védelempolitikai Tanács 1992. augusztusi jelentése volt.[8] Ez a józanul megírt, az Oroszország számára fontosabb régiókkal részletekbe menően is foglalkozó stratégia Kelet-Közép-Európát leginkább eme térségnek az EU-hoz, illetve a NATO-hoz való esetleges csatlakozása fényében vizsgálta. Ezt a folyamatot kétségtelenül, mint az orosz izolációt erősítő, számára előnytelen fejleményt könyvelte el. Ugyanakkor az így elszenvedett veszteséget egyben relativizálta is: „Moszkva alapjában véve nem érdekelt abban, hogy Közép-Európa országai bármilyen olyan nagyobb biztonságpolitikai rendszer részeivé váljanak, amelyekbe nem engedik be Oroszországot magát. Egyidejűleg azonban látni kell azt is, hogy ezek az országok

---

7 Vlagyimir Lukin, ez az alapvetően nyugatorientált, az Egyesült Államokkal fenntartott partnerséget szorgalmazó liberális politikus, korábbi washingtoni követ definiálta így a kozirjevi atlantizmust: „De vannak az Amerikához való közeledésnek olyan serény szorgalmazói is, akik alighanem több kárt okoznak, mint annak ellenzői. Így épp a fordítottját érik el: a partnerség (az „orosz gyermek és az amerikai apa" elv alapján folytatott partnerség) Oroszország megmentésének szinte egyetlen módjaként, mint bármely amerikai kezdeményezés feltétlen és kritikátlan támogatásaként értelmeződik… Ez azért is rossz, mert az ilyen jellegű túlerőltetés túlzott, irreális elvárásokat keltett az Egyesült Államokban. Olyan pszichológiai helyzetet teremtett, amikor az orosz politika nagyobb önállóságra való törekvése nem mint természetes és elkerülhetetlen korrekció, hanem mint a Nyugathoz való közeledés reformista, demokratikus politikájával való rosszhiszemű szakítás értelmeződik." Vlagyimir Lukin hozzászólása in: Vnyesnyepolityicseszkaja sztratyegija Rosszii v „blizsnyem" zarubezse, 51. p. In: *Diplomatyicseszkij Vesztnyik.* 1992/21–22. 48–53. p.

8 Sztratyegija dlja Rosszii. *Nyezaviszimaja Gazeta.* 1992. augusztus 19.

nem foglalnak el lényeges helyet az orosz politikában. Nyugatra igyekszenek, földrajzilag is eltávolodtak Oroszországtól, nem bírnak olyan forrásokkal, technológiákkal, amelyekkel érdemileg részt vehetnének az orosz újjászületésben. Éppen ezért az olyan kísérletek, hogy ezeket az országokat az orosz politika prioritásainak első sorába helyezzük, nem reálisak."[9]

Kelet-Közép-Európa, pontosabban szólva a „volt szövetségesek" egyedül az ellenzék bizonyos köreiben jutottak érdemi jelentőséghez. A Szovjetunió felbomlasztását elutasító kommunista-patrióta ellenzék retorikájában a Jelcin-rezsim egyik bűneként épp ezen szövetségi kapcsolatok elvesztését hánytorgatták fel az akkori elnöknek. Függetlenül attól, hogy ebből a kritikából némileg nagyobb jogalappal már Gorbacsov is részesedett, illetve ezzel párhuzamosan a közép-európai országok a Moszkvához való hűtlenségben is bűnösnek találtattak. Az ilyen jellegű retorikát sokkal inkább a szovjet szuperhatalmiság iránti nosztalgia egy argumentációs húzásaként, semmint bármilyen érdemi külpolitikai kurzus komolyan vehető elemeként lehetett csak elkönyvelni.

Mindezek alapján Kelet-Közép-Európa jócskán hátraszorult az orosz külpolitika fontossági rangsorában. A korai kozirjevi kurzus által kijelölt célok egyáltalán nem igényelték, sőt, azok elérését moszkvai megítélés szerint bizonyos értelemben hátráltatták volna a térséggel kialakított szorosabb kapcsolatok. Ezen diplomáciára adott kritikai megnyilvánulások, alternatív koncepciók pedig korántsem változtattak eme vonásán. Így a korai atlantizmus első, 1992 végi korrekciója sem érintette a térség megítélését. Ennek két döntő eleme a poszt-szovjet térségben való markánsabb szerepvállalás, illetve az egyoldalú nyugati irányvonal kiegyensúlyozása, a más térségek, nagyhatalmak felé történő nyitás volt, amelyek közül egyik sem nyújtott semmi újat Kelet-Közép-Európának. A térség irányában folytatott politika első nagyobb fordulópontját 1993 közepére, végére, a NATO-bővítés körüli polémia kezdetére lehet tenni.

A NATO-bővítés időszaka

A NATO-bővítés problémaköre politikai szinten 1993. augusztusában, Jelcin varsói útja során merült fel első alkalommal. Bár a csatlakozásra vonatkozó lengyel felvetést és az arra adott pozitív orosz választ még a találkozó végén kiadott közös nyilatkozatban is megerősítették, három héttel később Jelcin a fontosabb nyugati fővárosokba küldött személyes hangú levélben már a bővítéssel szembeni ellenérveit fogalmazta meg.[10] Ebben a korai olvasatban a bővítés ellen Moszkva két érdemi indokot hozott fel. Egyrészt a Kreml a Nyugattal és a NATO-val való együttműködési készségét emelte ki, amelynek megfelelően a Moszkva–Brüsszel kapcsolatrendszer „több fokkal melegebb lenne, mint a Szövetség és Kelet-Európa közötti". Másfelől

[9] Uo. 2.2.7. bek.

[10] Az események részletesebb kifejtését ld.: SIPRI-évkönyv, 1994. 212–213. p.

a bővítés nehézségeit sorolta fel, külön kiemelve a várható negatív orosz visszhangot és a kérdésben való nyugati egyet nem értést. Ugyanakkor ezeket a leveleket nemhogy nem postázták az érintett kelet-közép-európai fővárosokba, de nem is körvonalaztak számukra különösebb alternatívát. Mindössze a NATO–orosz együttműködés keretében nyújtandó biztonsági garanciákat kínáltak fel a térség számára.

Mind e levél megszületésének körülményei, mind tartalma jól rávilágít arra a tényre, hogy Moszkvát rendkívül meglepte a bővítés kérdéskörének felbukkanása. Bár távlatilag számoltak ilyen kifejlettel, semmiképp sem készültek fel arra, hogy egy ilyen fordulat már a '90-es évek közepén bekövetkezhet. Egyfelől Kelet-Közép-Európára, mint zavaros, konszolidálatlan és kiszámíthatatlan, nacionalista törekvésektől átszőtt térségre tekintettek, ahol még elhúzódó gazdasági, szociális reformokra lehet számítani. Az átalakulás nehézségeit, a kisebbségi kérdéskört és a nemzeti identitás erősítése terén mutatott kormányzati elszántságot messze túlértékelték. Az orosz politika ekkor még a szocializmus bukásának következményeként értékelte a vele történteket és az így szerzett tapasztalatait vetítette ki a poszt-szovjet és kisebb mértékben a volt blokkországok képezte térségre is. Homogénebbnek, az orosz viszonyokhoz hasonlatosabbnak tekintette az összes rendszerváltó állam viszonyait. A délszláv események és saját poszt-szovjet régióban szerzett tapasztalatait vetítette ki – ha némi fenntartásokkal és óvatossággal is – a kelet-közép-európai csoportra is. Így a Kreml nem gondolta nyugati szempontból vonzónak, integrálhatónak ezt a térséget. Hozzá kell tenni, hogy a térségből az orosz külpolitika nem kapott semmilyen olyan jelzést, ami ebben az ítéletében, hitében megingathatta volna.

Másfelől Moszkva nem hitte el, hogy saját nagyhatalmi pozícióit néhány kisebb közép-európai állam kedvéért a Nyugat negligálhatja. Az orosz külpolitika nem látott olyan indokot, ami miatt egy ilyen fejleményt ne lehetett volna elkerülni. Saját magát a kozirjevi argumentáció értelmében a Nyugat potenciális szövetségeseként, partnereként aposztrofálta, míg a kelet-közép-európai országok jövőjét nemcsak kétértelműnek, de jelentőségüket stratégiai szempontból eleve elhanyagolhatónak gondolta. Eképp nem tűnt teljesen világosnak a bővítés oka, háttere. Az orosz politika saját nyugati vegyértékeit eleve túl-, míg a kelet-közép-európaiakét igencsak leértékelte. A bővítés ilyen körülmények között teljes egészében NATO-döntésként állítódott be, amelyért a felelősséget is a Nyugatnak kell viselnie. Ebben az értelmezésben viszont kis szerep jutott a visegrádi országoknak. A külpolitikai döntéshozók legtöbbje elismerte ezen országok törekvéseit a NATO-csatlakozásra – ezt a Jelcin-levél sem zárta ki –, annak okait nagyjából helyesen mérték fel, de az egész kérdéskört a kelet-közép-európai fővárosokon kívülállónak tekintették.

Az 1993. októberi moszkvai hatalmi leszámolást követően, amely döntő fordulatot hozott a külpolitikában is, véglegesen a diplomáciai napirend központi kérdésévé nőtte ki magát a NATO-bővítés. Mindazonáltal 1994 folyamán Moszkva még elkerülhetőnek tartotta azt, és alternatív ajánlatokkal bombázta a nyugati fővárosokat. Hozzá kell tenni, hogy ezek a Nyugat felé megfogalmazott alternatívák semmilyen formában nem próbálták meggyőzni a visegrádi országokat. Bár Kozirjev

külügyminiszter 1994. februárjában Krakkóban vázolta fel először az európai biztonságpolitikai architektúrára vonatkozó orosz víziót, a nyilvánvaló gesztusként választott helyszín és a tartalom közt kicsi volt az átfedés.[11] Moszkva végeredményben egyetlen ponton lépett túl az eddigi ajánlatokon: fokozottan sürgette a visegrádi államok gazdasági integrációját. Ez a későbbiekben a „NATO- helyett EU-csatlakozás" orosz felvetésben konkretizálódott. A Kül- és Védelempolitikai Tanács 1994. májusában megjelenő második jelentése is ezt a megoldást sugallta: „Az izoláció elkerülésének, a nyugat-európai kapcsolatrendszerben meglévő befolyás megőrzésének, az európai katonai szembeálláshoz való visszatérés megakadályozásának, a majdan működő, Oroszországot teljes mértékben magában foglaló összeurópai biztonsági rendszer kialakításának a feladatai megkövetelik az Európa közepén kialakult félig demilitarizált országok képezte zóna megőrzését, a NATO-bővítésének elvetését, Oroszország és a NATO közti dialógus erősítését, amely utóbbi perspektivikusan kizárná a szövetség Oroszország részvétele nélkül történő bővítését. Oroszország nemzeti érdekeinek egészében véve jobban megfelelne a jólét és stabilitás zónájának kiterjesztése Közép- és Kelet-Európára, eme országok minél előbbi csatlakozása az Európai Unióhoz."[12]

Ennek a Kelet-Közép-Európa irányába többször tolmácsolt ajánlatnak több hiányossága is volt. Egyrészt annak megvalósulása nem Moszkván múlott. Azt a Kreml legfeljebb ajánlhatta, beleegyezését ígérhette, de semmiképp sem kínálhatta. Ezért mindazon okok, amelyek miatt az EU-bővítés késett, illetve a NATO-bővítés felmerült, változatlanok és érintetlenek maradtak. Másrészt az orosz külpolitika sem képviselhette ezt az álláspontot teljes mellszélességgel. A délszláv válságban játszott nyugati szerep, a NATO által indított légitámadások egyre inkább aggasztották a Kremlt. Ha a poszt-jugoszláv dimenzió ekkor még nem is vehette fel a versenyt a bővítésellenes retorikával, kétségtelen, hogy szerepe egyre inkább felértékelődött és a biztonsági architektúra orosz víziójában mind nagyobb jelentőséget kaptak a békefenntartásra vonatkozó elemek. Így viszont az EU-bővítés, mint a NATO-hoz való csatlakozás alternatívájának esetleges elfogadása sem ígért önmagában konfliktusmentes viszonyt Moszkvával, ami viszont nem elégíthette ki a nyugat-európai fővárosokat.

Ilyen módon elkerülhetetlen volt a kérdésben bekövetkezett konfrontáció. 1994 végén, 1995 elején Moszkva még megkísérelte az Egyesült Államokkal való titkos kompenzációs tárgyalások megkezdését, de ezek kudarca nyomán, 1995 februárjától élesen bővítés- és NATO-ellenes retorikára váltott. Ezt követően egészen

---

[11] A beszédet lásd: *Diplomatyicseszkij Vesztnyik.* 1994. március. 18–20. p. A NATO-bővítés alternatívájaként felvázolt hét lépés a következő: az EBEÉ reformja és az Észak-Atlanti Együttműködési Tanács hozzákapcsolása, mint annak katonai kiegészítője; az Együttműködési Tanács kiegészítése a semleges államokkal, a Békepartnerség keretében történő megerősítése és külön, titkársággal ellátott, önálló szervezetként való megjelenítése; kétoldalú barátsági szerződések a NATO, a közép-európaiak és Oroszország között; nyugati és orosz garanciák a közép-európaiak biztonságára vonatkozólag; az újgenerációs konfliktusok leküzdésére alkalmas európai békefenntartó erő kialakítása; a tömegpusztító fegyverek európai proliferációs rezsimjének megerősítése; Kelet- Európa gazdasági integrációjának a gyorsítása.

[12] Sztratyegija dlja Rosszii 2., 4.5. bek.. In: *Nyezaviszimaja Gazeta.* 1994. május 27.

1996 közepéig a NATO-bővítés a nyugati reláció központi kérdése, az orosz diplomácia rögeszméje maradt. Ugyanakkor a kérdés bárminemű nyílt felvetésétől Moszkva mereven elzárkózott, hangsúlyozottan kerülte az ezzel kapcsolatos vitákat, nem dolgozott ki alternatív javaslatokat és kiváltképp kerülte a kompenzáció-gyanús ajánlatokat. A kelet-közép-európai országok moszkvai megítélését fokozottan sújtotta ez az állapot. Nemcsak teljes mértékben elszenvedték annak minden hátrányát, de komoly esélyük, alkalmuk sem volt, hogy a Kreml magatartására valamilyen közvetett hatást fejtsenek ki. Ebben az időszakban amolyan kisebb külpolitikai szünet állt be ebben a relációban, a potenciális csatlakozókkal való kapcsolatok fennakadtak a bővítés képezte diplomáciai szűrőn.

Ez az elzárkózó magatartás már csak azért sem volt teljesen indokolt, mert az orosz politika pár szereplője továbbra is úgy gondolta, hogy a folyamat érdemileg lassítható vagy akár meg is akasztható megfelelő orosz stratégia mellett. Ennek szellemében készült a Kül- és Védelempolitikai Tanácsnak a NATO-bővítés ügyében 1995 májusában elkészített jelentése is.[13] Ebben a gondolatmenetben kizárták Oroszországnak a folyamatba történő nyílt beavatkozását, bármilyen diplomáciai szintű aktivitását, a teljes elutasítást, mint egyetlen lehetséges politikai opciót kezelték. Ugyanakkor kiemelték a NATO- és a csatlakozó országokban a kérdésben jelentkező politikai szintű polémiát, hosszan sorolták az ellenzők érveit és a bővítés objektív nehézségeit. Ennek alapján úgy vélték, hogy Moszkvának igenis lehet szava ebben a kérdésben, felerősítheti ezeket az ellentéteket és így lassíthatja a folyamatot. Végeredményben ez az álláspont, eltekintve a dokumentumban a teljes, passzív elzárkózásnak és az aktív befolyásolásnak bizonyos fokú inkonzisztenciájától, még mindig annak a bizonyítéka, hogy az orosz politika számára mennyire hihetetlennek tűnt a bővítés sima levezényelhetősége. A közép-európai térség gondjait, problémáit még mindig nagyobbnak, az integrációt érdemileg akadályozó tényezőnek vélték.

A késői jelcini és a korai putyini korszak

A kelet-közép-európai térségre vonatkozó nézetek komolyabb átértékelése, immár eme országok orosz szempontból fontos aktíváinak a számbavétele csak a NATO-bővítésre vonatkozó egyezség körvonalazódásával párhuzamosan következett be. Az 1996-os elnökválasztások fémjelezte, a diplomáciát is jócskán átformáló belpolitikai fordulat mellett ebben szerepet játszott a biztonságpolitika le- és a gazdasági kérdések felértékelődése a külpolitikán belül, illetve a konfrontációs helyzet oldásának többször is kinyilvánított szándéka. Ebben az olvasatban az orosz politika Kelet-Közép-Európának szánt üzenete lényegében a bővítés időszakának minél előbbi elfelejtésében, a kapcsolatok depolitizálásban, a kereskedelmi, gazdasági kapcsolatok erősítésben rejlett. Ezen szempontok jegyében készült el a Kül- és Védelempolitikai Tanácsnak a térségről készített 1997 februári jelentése is[14]. Ez egyrészt

[13] Magyarul is olvasható: *Doktrínák és alternatívák.* Budapest, COLPI, 1998. 181–195. p.

élesen kettéválasztotta a balkáni és a kelet-közép-európai térséget, és míg az előbbi régióban a politikai perspektívákra koncentrált, addig Kelet-Közép-Európában éppen ellenkezőleg, a gazdasági kapcsolatok erősítése, a kereskedelmi pozíciók megerősítése mellett tört lándzsát.

Ez a stratégia döntő szemléletváltást jelent abból a szempontból is, hogy először írja le prosperáló és fejlődő térségként Kelet-Közép-Európát. Látványosan szakít eme országok stabilitására vonatkozó addigi kételyekkel és a régiót már az EU-csatlakozás fényében, illetve a gazdasági növekedés Oroszország számára is előnyös oldaláról vizsgálja. Első alkalommal kezelte úgy a térséget, mint amelynek nyugati felzárkózása zökkenőmentes és Oroszország szempontjából befolyásolhatatlan. Ezt a perspektívát veszi alapul az orosz érdekek számbavételekor, és ez alapján helyezi el azt az orosz diplomácia érdekrendszerében. Ugyanakkor kétségtelen, hogy ez a térség leginkább kereskedelmi, gazdasági szempontból játszhatott még valamilyen érdemleges szerepet az orosz külpolitikában. A négy visegrádi állammal az évtized végén még mindig a távol-külföldi orosz külkereskedelem egytizede bonyolódott le. Ezen belül is a moszkvai költségvetés szempontjából létfontosságú energiahordozók exportjának mintegy 20%-át vette fel ez a régió. Így ez a kérdéskör Oroszország szemszögéből messze meghaladta eme visegrádi országokkal meglévő politikai, biztonságpolitikai kapcsolatok jelentőségét.

Függetlenül attól, hogy az 1998-as válság érdemben visszavetette a térséggel meglévő gazdasági kapcsolatokat és kereskedelmet, az ekkor felvázolt érdek-komplexum mindmáig aktuális. Sőt, nyugodtan ki lehet mondani, hogy Kelet-Közép-Európa jelentősége Putyin hatalomra kerülése óta kimondatlanul is nőtt. Ebben megint csak nem a térség országainak politikájában, kondícióiban bekövetkező változások játszották a döntő szerepet. Ezekre korábban is csak nagy késéssel és ellentmondásosan reagált az orosz külpolitika. Sokkal inkább az új moszkvai kormányzat által megfogalmazott célok voltak azok, amelyek a térség felértékelésének az esélyét érdemileg megnövelték.

Az orosz külpolitikában Putyin hatalomra kerülésével beálló egyik döntő változás annak kifejezetten pragmatizmus vonalvezetése. Ez a fajta pragmatizmus elsősorban a nagyhatalmi igények újrafogalmazását, a potenciálnak és az erőforrásoknak való nagyobb megfeleltetését jelenti. Így erősen lehalkult a korábbi nagyhatalmi retorika, az orosz diplomácia nagyobb figyelemmel fordul a korábban banalizált kérdések felé, és nagyobb gondot fordít az ország gazdasági, kereskedelmi kapcsolatainak ápolására. Mindez akár kedvező viszonyokat is teremthetne a Kelet-Közép-Európa irányában folytatott politikának. Ugyanakkor az orosz külpolitika nemcsak jellegében, de orientációjában is nagyot változott. Putyin rendszeresen deklarálta Moszkva Európához tartozását, a földrészhez való felzárkózási törekvéseit. A jelenlegi orosz diplomáciában az ókontinens az a modernizációs horgony, az a terület, amelyen a Kreml hosszabb távon is biztosítva látja a fejlődését és érdekeit.

[14] Magyarul is olvasható: *Külpolitika.* 1997/2. 110–133. p.

Érdekrendszerének legfőbb elemeit, legszűkebb körét a földrészen látja megalapozhatónak. Bár eme politika megvalósítása kétségtelenül a nagyobb európai nagyhatalmakra támaszkodva lehet a leginkább perspektívikus, az közvetve a kelet-közép-európai országok szerepét is felértékeli. Nem véletlen, hogy a 2000 nyarán elfogadott új Külpolitikai Doktrína az EU-val és Nyugat-Európával való kapcsolatokat közvetlenül követve tesz említést a térségről, végeredményben burkoltan is annak részeként vizionálva azt.[15]

Tekintettel arra, hogy az új putyini rezsimnek sikerült a Nyugattal meglévő viszony sértetlensége, a demokratikus és piacgazdasági normák betartása mellett keresztülvinni egy markáns konszolidációt, meggyökereztetni egy igen erős etatista belpolitikai kurzust, bizalmat és rokonszenvet ébreszteni Oroszország iránt Európában, hitelessé tenni saját együttműködési készségét, jelen pillanatban Moszkva valamilyen szintű európai felzárkózása igencsak valószínű fejleménynek tűnik. Természetesen több kétség, kérdőjel is felmerül ezzel a jövőképpel kapcsolatban. Mennyire hathat erre a külpolitikai kurzusra egy nagyobb belpolitikai megrázkódtatás? Kétségtelen, hogy az orosz diplomácia minden ’90-es években végbement külpolitikai orientációváltása javarészt belpolitikai fordulatokhoz kötődött, és nincs okunk úgy gondolni, hogy az elmúlt két évben ebben a tekintetben változás állt volna be. Mennyire köthető a mai, rendkívül perifériális orosz gazdaság az európaihoz? Rendkívül kevés érdemi csatlakoztatási pont van, amelyeknek kihasználását még csak nem is fogadná egyöntetűen az orosz elit. Nem tisztázott, hogy a meglévő nagyhatalmi garanciák, a létező orosz érdekszférák és befolyás milyen körét lehetne beilleszteni egy Moszkvával szorosabban együttműködő Európa jövőképébe. Végeredményben ezen kérdések egyike az is, hogy Kelet-Közép-Európa, azon Európa részeként, amely Moszkva számára prioritássá vált, milyen keleti kapcsolatrendszert lesz képes kialakítani. Tekintettel arra, hogy e térségen folyik át az EU-ba irányuló áruforgalom szinte egésze, orosz külkereskedelem több mint 40%-a, azok az infrastrukturális szálak, csővezetékek és közutak, amelyek e gazdasági kapcsolatok fejlesztésének szempontjából nélkülözhetetlenek, ha másként nem is, de tranzitterületként Kelet-Közép-Európa létszükséglet Oroszország számára.

[15] A putyini korszak több hivatalos doktrínáját és szerződését, többek között a Külpolitikai Doktrínát lásd: Igor Ivanov: Novaja rosszijszkaja diplomatyija. Moszkva, Olma-Pressz, 2001. 210–375. p.

IRODALOMJEGYZÉK

Andrej Kozirjev krakkói beszéde. In: *Diplomatyicseszkij Vesztnyik,* 1994. március. 18–20. p.

Baráth M. – Rainer M. J. (szerk.): *Gorbacsov tárgyalásai magyar vezetőkkel.* Budapest, 1956-os Intézet, 2000.

Csernyajev, Anatolij: *Seszty let sz Gorbacsevim.* Moszkva, Progressz, 1993.

Davidov, Jurij: Voznyiknovenyije regiona CVE: poszledsztvija dlja Rosszii i Zapada. In: *Vnyesnyaja polityika i bezopasznoszty szovremennoj Rosszii.* Moszkva, MONF, 1999, I/2/69–89. p.

Gorbacsov, Mihail: *Zsiznyi i reformi.* Moszkva, Novosztyi, 1995.

Kirillov, V.: Otnosenyija Rosszii szo sztranami Centralnoj i Vosztocsnoj Jevropi. In: *Vnyesnaja Polityika Rosszijszkoj Federacii (1992–99).* Moszkva, Roszpen, 2000.

Kobrinszkaja, Irina: *Rosszija i Centralnaja Vosztocsnaja Jevropa poszle „holodnoj vojni”.* Moszkva, Carnegie, 1997.

Koncepcija vnyesnyej polityiki Rosszijszkoj Federacii. In: Igor Ivanov: Novaja rosszijszkaja diplomatyija. Moszkva, Olma-Pressz, 2001. 210–375. p.

Migranjan, Andranyik: *Rosszija v poiszkah identyicsnosztyi.* Moszkva, Mezsdunarodnije Otnosenyija, 1997.

Picsugin, B.: The Eastward Enlargement of the European Union and Russia’s Interests. In: *Foreign Trade,* 1996/1. 2–7. p.

Póti László: Orosz álláspont az Európai Unió bővítéséről. In: *Európai Tükör,* 1996/2. 71–75. p.

Primakov, Jevgenyij: *Godi v bolsoj polityike.* Moszkva, Szoversenno Szekretno, 1999.

Sz. Bíró Zoltán: Oroszország és Kelet-Közép-Európa. In: *Kelet-Közép-Európa az ezredfordulón.* Budapest, Magyar Atlanti Tanács, 1999. 89–139. p.

Principi vnyesnyej polityiki Rosszijszkoj Federacii. In: *Vnyesnyaja polityika i bezopasznoszty szovremennoj Rosszii.* Moszkva, MONF, 1999. 17–50. p.

SIPRI-évkönyv, 1994. 212–213. p.

Vnyesnyepolityicseszkaja sztratyegija Rosszii v „blizsnyem” zarubezse. In: *Diplomatyicseszkij Vesztnyik,* 1992/21–22. 38–61. p.

*

A Kül- és Biztonságpolitikai Tanács anyagai:

Sztratyegija dlja Rosszii. *Nyezaviszimaja Gazeta,* 1992. augusztus 19.

Sztratyegija dlja Rosszii 2. *Nyezaviszimaja Gazeta,* 1994. május 27.

Oroszország és a NATO. In: *Doktrínák és alternatívák.* Budapest, COLPI, 1998. 181–195. p.

Kelet-Közép-Európa és Oroszország érdekei. In: *Külpolitika,* 1997/2. 115–133. p.

ÖNISMERET ÉS MÍTOSZ

Trencsényi Balázs

Csontvázak a szekrényben – Lucian Boia a román történeti mítoszokról[1]

1989 után a román historiográfiában lendületesen jelentkeztek a Ceauşescu-rendszer nemzeti homogenizációját kikezdeni igyekvő irányzatok.[2] Ennek a revíziós törekvésnek nemzetközileg talán leginkább elismert képviselője a bukaresti egyetem történelemprofesszora, Lucian Boia. Legfontosabb munkáját a Kriterion Kiadó jóvoltából magyarul is olvashatjuk, tavaly pedig a CEU Press angol fordításban is megjelentette.[3] Elmondhatjuk tehát, hogy Boia munkássága nem maradt visszhang nélkül Magyarországon, itteni recepciója azonban mindezidáig megfelelt annak a hagyománynak, miszerint a Romániára odafigyelő magyar tudományos közvélemény egyes román értelmiségieket saját közegükből kiragadva, kizárólag a román nacionalizmus dogmáival szembeni fellépés szempontjából olvas és értékel. Véleményem szerint, ha valóban meg akarjuk érteni Boia munkáinak jelentőségét, érdemes életművét saját kontextusába állítva vizsgálni, amit romániai, illetve külföldi méltatói és kritikusai egyaránt gyakran elmulasztanak.[4]

Habár a román társadalom történeti tudata az elmúlt évtizedben pluralizálódott, a nemzeti kommunista ideológia továbbra is komoly tartalékokkal rendelkezik. Államilag támogatott hegemóniája megtört, de nem lehet azt mondani, hogy teljességgel kikerült volna az oktatási és tudományos intézményrendszerből. Így egymással párhuzamosan létező, időnként kooperáló, időnként konfliktusba keveredő narratívák és kutatóközösségek jöttek létre, melyek részben az 1989 előtti kapcsolatrendszerekre épülnek, részben pedig azokat felülíró konfigurációk. Ellentétben ugyanakkor azzal, amit a megfigyelők és résztvevők is szívesen hangoztatnak, tehát hogy egy frontális modernista-etnonacionalista szembenállásról lenne szó, a történeti tudatot befolyásolni kívánó irányzatokat leginkább egy háromosztatú mezőben helyezhető el.[5]

A tradicionális nemzeti kommunista kánon sok szempontból a két világháború közötti autochtonista tendenciákat elevenítette fel, mindezt felszínes marxista termi-

---

1 Jelen tanulmány első megjelenése: *Budapesti Könyvszemle*, XIV/2., (2002. nyár), 136–144. o.

2 Minderről bővebben lásd Constantin Iordachi és Trencsényi Balázs: A megújulás esélyei: a román történetírás tíz éve (1989–1999). *Replika*, 41–42. 2000. november, 165–195. o. Tanulmányom a fenti írás Boiát elemző alfejezetének továbbgondolása.

3 Lucian Boia: *Istorie şi mit în conştiinţa românească.* Bukarest: Humanitas, 1997., második kiadás: 2000.; *Történelem és mítosz a román köztudatban.* Ford.: András János. Bukarest: Kriterion, 1999. Angol fordítása: *History and myth in Romanian consciousness.* Budapest, CEU Press, 2001.

4 Az interneten böngészve a legvadabb honi hivatkozást Boiára Chrudinák Alajostól találtam, aki a Pannon Rádióban utalt rá autoritásként, azt bizonyítandó, hogy a románok történelmi tudata csupa hazugságra épül.

nológiával díszítve, ami az évek során egyre inkább lekopott és „tiszta formájában" mára e diskurzus szélsőjobboldali politikai kapcsolódásai a legerősebbek. E tábor történelemképének a középpontjában a román nép „évszázados függetlenségi küzdelme" áll, melynek mintegy eleve elrendelt betetőzése az 1918-ban létrejött Nagy-Románia. Ebből a nézőpontból tekintve a románokat örökösen a belső (fanarióták, magyarok, zsidók) és külső idegenek (az Oszmán, a Habsburg és az Orosz Birodalmak, illetve általában „a nagyhatalmak") agressziója szorongatta, a nemzetet örökösen megsemmisüléssel fenyegetve, de a népnek – nagy vezérei mögött felsorakozva – végül mindig sikerült legyőznie az áskálódókat.[6]

A második történeti narratíva igyekezett a nemzeti kánont megtisztítani a totalitariánus elemektől, s olyan kérdéseket is megfogalmazni, amelyek nem illenek bele teljesen a nemzeti-kommunista konstrukció triumfalizmusába. Így előkerültek a tizenkilencedik század nem feltétlenül Nagy-Romániát vizionáló federalistái, az elmúlt három évszázad interetnikus viszonyainak komplikációi, vagy éppen az 1918-as uniót övező viták. Ennek az irányzatnak a talán legreprezentatívabb képviselője Florin Constantiniu, aki a nyolcvanas években jócskán kivette részét a magyar historiográfiával folytatott – az *Erdély története* megjelenése kapcsán kirobbant és a legfelsőbb román pártvezetés által gerjesztett – vitából.[7] A kilencvenes években ugyanakkor a nemzeti-kommunista kánon kritikusaként lépett fel és elsősorban a román nemzettudat középkorba és kora-újkorba való történetietlen projekcióját bírálta.[8] Ugyanakkor Constantiniu és hasonló irányban gondolkodó kollégái egyáltalán nem kérdőjelezik meg a tradicionális román historiográfia központi tételeit a nemzetállamiságról.

A harmadik azonosítható tábor éppen ennek a nemzetállami logikának a kikezdésén munkálkodik. A többnyire a fiatalabb generációhoz tartozó történészek és a történeti kérdésekkel is foglalkozó társadalomtudósok – mint Sorin Mitu, Florin

---

5 A kortárs román historiográfia kérdésköréhez lásd Dennis Deletant: Rewriting the past: Trends in contemporary Romanian historiography. *Ethnic and Racial Studies* (1991), 64–86. o.; Catherine Durandin: Roumanie, retour á l'histoire et revisions. *Rélations internationales,* 67 (1991), 295–298. o.; Keith Hitchins: Historiography of the countries of Eastern Europe: Romania. *American Historical Review*, 97 (1992), 1064–1083. o.; Paul E. Michelson: Reshaping Romanian historiography: Some Actonian perspectives. *Romanian Civilization*, 1994, I, 3–23. o.; Miskolczy Ambrus: *Eszmék és téveszmék. Kritikai esszék a román múlt és jelen vitás kérdéseit tárgyaló könyvekről.* Budapest: Bereményi, 1994.; Andrei Pippidi: Une histoire en reconstruction. In: Antoine Marès szerk.: *Histoire et pouvoir en Europe médiane.* Párizs: L'Harmattan, 1996. 239–262. o.; Legújabban: Bogdan Murgescu: *A fi Istoric în anul 2000.* Bukarest: All, 2000., illetve Adrian Cioroianu: Les avatars d'une «nation ex-communiste» – un regard sur l'historiographie roumaine récente, In: *Nation and national ideology. Past, present and prospects.* Bukarest: New Europe College, 2001. 352–376. o.

6 Jellegzetes ilyen munka a Gheorghe Funar által szponzorált Erdély-történet: Anton Dragoescu szerk.: *Istoria României. Transilvania.* Kolozsvár: Editura George Barițiu, 1997–99.

7 A román nemzeti kommunista vezetés már az *Erdély története* 1986-os megjelenése előtt támadást indított a magyar historiográfia ellen és a rendszer „hivatalos történészei" (Mircea Muşat, Ştefan Ştefănescu, Ştefan Pascu) a legkülönbözőbb hazai és nemzetközi fórumokon igyekeztek „leleplezni" a magyar történelemhamisítást. A konfliktus rövid összefoglalását lásd Vincze Gábor: Magyarellenes hecckampány Romániában. *Beszélő*, 1999/7–8. 146–148. o. A vita egyes kulcsszövegei hozzáférhetőek a Péter László által szerkesztett tanulmánykötetben: *Historians and the History of Transylvania.* Boulder: East European Monographs, 1992.

8 Florin Constantiniu*: O istorie sinceră a Poporului Român.* Bukarest: Univers Enciclopedic, 1997.

Gogîltan, Ovidiu Pecican, Victor Neumann, Valeriu Leu, Toader Nicoară, Simona Nicoară, Maria Crăciun vagy Ovidiu Ghitta – igyekeznek a nemzetállami diskurzust relativizálni, illetve a regionalizmus, az etnikai identitások pluralitása és a nemzeti önazonosság konstruáltsága szempontjából újragondolni. A „revizionista" történészeknek sikerült bizonyos pozíciókat kiharcolniuk, de törekvésüket, hogy új szemléletű tankönyveikkel a történeti köztudatot is átrajzolják, nem koronázta osztatlan siker.

Kelet-közép-európai társaihoz hasonlóan a román historiográfia is mélyen átpolitizált, ugyanakkor a történeti narratívák nem váltak szét politikai szekértáborok szerint. Az 1996 és 2000 között kormányzó Nemzeti Parasztpárt kulturális referenciarendszerében például éppúgy fellelhetők voltak az autochtonista elemek, mint a modernista szimbólumok, és ez a jelenleg kormányzó technokrata-posztkommunista elitre is igaz. Ugyanakkor viszont a múlt nagyonis legitimációs eszköz, s a különféle politikai csoportok gyakran használnak egymás ellen „történeti" érveket. Ebben a kulturális közegben nem véletlen, hogy maga a nemzeti historiográfia vált a szembenálló kulturális irányzatok egyik legfontosabb csataterévé, s hogy e hagyomány különböző szeleteit igyekeznek egymás ellen forgatni a szereplők.

Tekintve, hogy a Ceauşescu-rezsim önigazolása éppen a történeti narratívára épült, az elmúlt évtizedben a historiográfia a román társadalomról szóló viták egyik központi problémája volt. Az alapkérdés természetesen az, hogy mi okozta a román kommunista elit ideológiai fordulatát, hogyan vált a két világháború közötti nacionalista érvkészlet a kommunista rendszerlegitimáció elsőrendű eszközévé, és hogyan lehet felszámolni a nemzeti-kommunista ideológiai hagyatékot. Romániában csak 1989 után jelenhetett meg a kommunista vezetés és a történetírás viszonyának első – eredetileg Németországban publikált – feldolgozása az emigráns történész Vlad Georgescu tollából. Georgescu azt a folyamatot mutatta be, ahogy a külpolitikai irányváltással párhuzamosan az ötvenes-hatvanas években a hivatalos historiográfia beemelte a két világháború közötti nacionalista történészgeneráció legfontosabb képviselőit, s végül az általuk kidolgozott nemzeti kánon lépésről lépésre kiszorította a sztálinista paradigma képviselőit, sőt a Párt programjában is megjelent.[9]

Ennek a folyamatnak a legigényesebb, bár sok szempontból vitatható elemzését az amerikai antropológus Katherine Verdery adta, aki a hetvenes-nyolcvanas évek román protochronizmusát a kommunista rendszer kvázi-piaci mechanizmusainak és a különféle értelmiségi csoportok közötti, a szimbólumok kisajátítására irányuló versengésre tekintettel igyekezett kontextualizálni.[10]

---

9 Vlad Georgescu: *Politică şi istorie: Cazul comuniştilor români, 1944–1977* (Első kiadás: München: Ion Dumitru Verlag, 1981.; második kiadás: Bukarest: Humanitas, 1991.); az 1989 előtti román historiográfia értékeléséhez lásd még Şerban Papacostea: Captive Clio: Romanian historiography under communist rule. In: *European History Quarterly*, 26 (1996), 181–209.

10 Katherine Verdery: *National ideology under socialism: Identity and cultural politics in Ceausescu's Romania.* Berkeley: University of California Press, 1991. Román fordítása: *Compromis şi rezistenţă: Cultura română sub Ceauşescu.* Bukarest: Humanitas, 1994.

Az 1989 után Romániában is elinduló vita több új aspektust felvetett. A nemzeti kommunista tradíciótól egykor elhatárolódó idősebb történészek közül többen – így például Alexandru Zub, vagy az időközben elhunyt Alexandru Duțu – a két világháború közötti kánont próbálták meg modernizálni és kortárs európai módszertani referenciákkal összekapcsolni. Az irodalomtörténész Sorin Alexandrescu pedig a román nemzetkarakterológiai diskurzust aktualizálva igyekezett egy konzervatív-liberális „meta-historiográfiai" kánont konstruálni, amely ugyan a nemzeti sajátosságokat tematizálja, de igyekszik azokat európai keretek közé illeszteni és megszabadítani a traumatizált önigazolás gesztusaitól.[11]

A „revizionista" történészek eközben egyrészt a történeti konstrukciók imagológiai vonatkozásaira koncentráltak, másrészt pedig a nemzetállami narratívával ellentétes regionális hagyományokat igyekeztek feltárni. Ennek az irányzatnak a legfontosabb képviselője a román historiográfia-történet témájában Lucian Nastasă, aki a századforduló vitáit elemezve mutatta ki, hogy e generáció gondolkodását is meghatározta az etnonacionalista kánon, és a kritikai irányzatok, mint például a pozitivizmus, végül nem tudták megtörni a romantikus historiográfia dominanciáját.[12] Nastasă tehát nem azt állítja, hogy egyáltalán ne lett volna pozitivista történetírás Romániában, hanem arra hívja fel a figyelmet, hogy e tudományos paradigma meghonosodása egybeesett a „nemzeti kultúra" intézményesítésével, s így a pozitivista „projektet" jellemző forrásfeltáró és szövegkiadó munka egy gyökerében *nemzeti romantikus* kulturális és politikai konstrukciót volt hivatott alátámasztani.

Ebben a tudományos dialógusban különleges helyet foglal el Lucian Boia, hiszen ő kérdőjelezte meg a leginkább koherens módon a „nemzeti" historiográfiai kánon egészét. Habár általában a „revizionista" táborba szokták sorolni, institucionális értelemben igyekezett fenntartani területenkívüliségét és a frontális konfliktusokból rendre megpróbált kimaradni. Történészi szocializációját tekintve egyébként a hagyományos historiográfiai iskolából jön. Eredeti kutatási területe a XIX. századi román nemzeti törekvések nyugati szláv kapcsolatrendszere volt. Első kötetét az erdélyi román nemzeti mozgalom egyik vezetőjéről, Eugen Brote-ról írta, a hetvenes-nyolcvanas években pedig azon kevés román történész egyike volt, akik – többé-kevésbé a rendszer áldásával – bekapcsolódhattak a nemzetközi tudományos vérkeringésbe. Személyes áttörését az 1980-ban Bukarestben rendezett Történész Világkongresszus jelentette, amikor egyes fiatal román kutatók a rendszer önreprezentációs igényéből fakadó, pillanatnyi ideológiai enyhülést kihasználva igyekeztek valamilyen nyugati kapcsolatrendszert kialakítani és néhányan közülük ezt követően is aránylag rendszeresen tudtak külföldön publikálni.

A hetvenes évek végétől több, az európai historiográfia történetét bemutató hazai és külföldi kötet szerzője, illetve szerkesztője volt.[13] Ezzel párhuzamosan

---

[11] Sorin Alexandrescu: *Paradoxul român.* Bukarest: Univers, 1998.

[12] Lucian Nastasă: *Generaţie şi schimbare în istoriografia română: Sfârşitul secolului XIX şi începutul secolului XX.* Kolozsvár: Presa Universitară Clujeană, 1999.

a nyolcvanas évek elején kezdett el foglalkozni a földönkívüliekről alkotott képzetek történetével.[14] Minden látszat ellenére ez az érdeklődése nem volt fényévnyi távolságra a romániai valóságtól, hiszen a *science fiction* mint műfaj Romániában rendkívül népszerű volt és komoly irodalomelméleti érdeklődést is ihletett. A sci-fi problematikájának eme elterjedtsége indirekt módon összefüggött a Ceauşescu-rendszer propagandájának futurológiai aspektusaival (Alvin Toffler, mint arra Tamás Gáspár Miklós rámutatott, Romániában kívül a szocialista tábor egyetlen országában sem volt „kötelező olvasmány") és azzal is, hogy míg *expressis verbis* nem lehetett a kommunista propagandát utópikusnak bélyegezni, a tudományos fantasztikus irodalomról való elemző beszéd mégis rendelkezett egyfajta átvitt kritikai éllel. Továbbra is ezen a csapásirányon haladva, a nyolcvanas-kilencvenes évek fordulójától kezdve több kötetet is publikált Franciaországban a képzeletbeli történeti konstrukciók (marslakók, utópizmus, aranykor-legendák, a „másság") szerkezetéről, illetve a kommunista ideológia mitikus alapstruktúráiról.

Boia minden könyvének az a gondolat a kiindulópontja, miszerint nem létezik „objektív" történeti tény, csak imaginárius konstrukció: „A történelem nem realitás, hanem reprezentáció".[15] Az, hogy történelmi érvekkel bármit és bárminek az ellenkezőjét is be lehet bizonyítani, Boia szerint még nem jelenti azt, hogy a történelmi tapasztalatot leképező narratív struktúrák ne rendeződnének nagyon is törvényszerű alakzatokba: „a legegyszerűbb reprezentációtól a legtudományosabb konstrukciókig minden az agyunkon, a képzeletünkön megy keresztül", s ebből fakad „egy jellegzetes történeti logika, a múlt feldolgozásának és aktualizációjának sajátos mechanizmusa".[16] Ennek a logikának az alapvető struktúrái közé tartozik Boia szerint egy *transzcendens létező*, vagy a *test-lélek kettősség* feltételezése, éppúgy, mint a „*mi és ők"-szembeállítás*, vagy az *egységesség elve*. A történetiség normatív politikuma is ezeken a logikai struktúrákon keresztül hat és ezek hozzák létre a múlt jellegzetes értelmezéseit a *jövő megelőlegezésének*, a *történelemből való kimenekülésnek*, vagy éppen az *ellentétek harcának* sokszínű modelljeiben.

Ez a logika Boia szerint azonban nem kizárólag kognitív szerkezetünkben gyökerezik, hanem történetileg „hagyományozódik." Így tehát az európai kultúrkör esetében egyáltalán nem szabad asszociációk teremtik az új mítoszokat, hanem egy nagyon is pregnáns hagyatékot értelmezünk időről időre újra. Ahogy a hosszú élet mítoszáról szóló kötetben kifejti, minden fontosabb eszménk csírájában megtalálható a klasszikus mitológiában.[17] A mítoszok kultúránk legmélyebb közös nevezőjét

---

13 *Mari istorici ai lumi.* Bukarest: Editura Universităţii, 1978.; *Great historians from antiquity to 1800: an international dictionary.* New York: Greenwood Press, 1989.; *Great historians of the modern age: an international dictionary.* New York: Greenwood Press, 1991.

14 *L'Exploration imaginaire de l'espace.* Párizs: La Découverte, 1987.

15 *Jocul cu trecutul: istoria între adevăr şi ficţiune.* Bukarest: Humanitas, 1998. 15. o.

16 *Jocul cu trecutul*. 6. o.

17 *Pour vivre deux cents ans. Essai sur le mythe de la longévité.* Párizs: Inpress, 1998. Román fordítása: *Mitul longevităţii. Cum să trăim două sute de ani.* Bukarest: Humanitas, 1999. 19. o.

jelentik: Boia egészen odáig megy, hogy kijelenti, a mítosz tesz bennünket emberré – „különben állatok vagy robotok lennénk."[18]

A képzeletbeli konstrukciók beépülnek cselekvéseinkbe, tehát maguk is a „valóság" részévé válnak. A világvége szimbolikájáról írott kötetében Boia ennek a meglátásnak jegyében követi végig, hogy hogyan funkcionál egy mítosz a történelem során, illetve hogyan válik a „képzeletbeli" konstrukció a társadalmi-politikai-kulturális életszférák nagyonis „valóságos" és aktív alkotóelemévé. Boia megfogalmazásában: „A világvége aktív résztvevője a történelem dinamikájának. Egyszerre tükröz egy elutasító és egy konstruktív hozzáállást, válságjelenség és ugyanakkor az életerő jele."[19] Hasonló módon építkezik, bár kevesebb politikai vonatkozással bír a „hosszú élet mítoszát" feldolgozó kötet is, amely ugyancsak egy adott mitologémát követ végig a legkülönbözőbb történeti kontextusokban – a klasszikus antikvitástól egészen napjainkig.

Egybevág ezzel a gondolatmenettel Boiának az a törekvése is, hogy a kommunista ideológiát szekularizált eszkatológiaként ragadja meg. Véleménye szerint ugyanis nincs másról szó, mint racionalista nyelven kifejezett millenarizmusról, hiszen a ráció fényében az emberiség archetipikus mítoszai nem tűnnek el, csak éppen „tudományos rendszerré szerveződnek."[20]

Ezekből a megfogalmazásokból is látható, hogy Boia sokat merített a francia *posztstrukturalista* társadalomelméleti hagyományból. Egyik kötetében így foglalja össze módszertani elkötelezettségét: „A történetírás vonatkozásában azokkal az értelmezőkkel érzek közösséget, akik a *szövegeket* vagy a *diskurzusokat* a múltra irányuló, aránylag önálló, ugyanakkor az emberi képzelet szerkezetétől és az ideológiák működésétől függő képződményekként vizsgálják."[21]

Az „elbeszélt" történelem Boia számára, amellett hogy igen önkényes diszkurzív konstrukció, nagyon is fontos társadalmi kohéziós erő: „a kollektív tudat kifejeződésének közege".[22] Ebben az értelemben mítosz és hatalom szférái összefonódnak. Boia megfogalmazásában: „a mítosz mindig a hatalom megalapozását jelentette."[23] Ez a mitológia-értelmezés ugyanakkor nem ágyazódik egy Foucault-éhoz hasonló hatalom-centrikus episztemológiába, hiszen Boia egyértelműen elutasítja a nyelvi determináció gondolatát és azt sem gondolja, hogy a hatalmi struktúrák egyoldalúan „generálnák" a mítoszokat.

---

18 *History and myth in Romanian consciousness*. Előszó. 4. o.

19 *La Fin du monde. Une histoire sans fin.* Párizs: La Découverte, 1989. Román fordítása: *Istoria sfârşitului lumii: o istorie fără de sfârşit.* Bukarest: Humanitas, 1999. 226. o.

20 *La mythologie scientifique du communisme.* Caen: Paradigme, 1993. Román fordítása: *Mitologia ştiinţifică a comunismului.* Bukarest: Humanitas, 1999., illetve az általa szerkesztett kétkötetes tanulmánygyűjtemény: *Miturile comunismului românesc.* Bukarest: Editura Universităţii, 1995–1997.

21 *Jocul cu trecutul.* 5. o.

22 *Jocul cu trecutul*. 6. o.

23 *Pour une histoire de l'imaginaire.* Párizs: Les Belles Lettres, 1998. Román fordítása: *Pentru o istorie a imaginarului.* Bukarest: Humanitas, 2000. 208. o.

Módszertani forrásairól szólva Boia úgy fogalmaz, hogy a *nouvelle histoire* kérdésfeltevéseiből indult ki, s ezt a megközelítést igyekezett kiterjeszteni a politikai mitológiák – és egyáltalán a képzeletbeliség struktúráinak – problémakörére, amelyet véleménye szerint ez a tradíció egyáltalán nem kezelt fontosságához mérten.[24] Problémafelvetésének szempontjából meghatározó Raoul Girardet *Mythes et mythologies politiques* című könyve, és további módszertani referenciái is főként a frankofón politikaelméleti és kultúrtörténeti szakirodalomra koncentrálnak.[25] Emellett nyilvánvalóan fontosak számára az elsősorban angolszász – irodalomelméleti gyökerű – *narrativista* historiográfia-elméletek (pl. Hayden White) is, habár a francia tradícióhoz képest kevésbé intenzíven hivatkozik rájuk. Harmadrészt pedig nem elhanyagolható Mircea Eliade mítosz-és szakralitás-elméletének Boiára gyakorolt hatása sem.

Mint láttuk, Boia értelmezésében a „képzeletbeli" nem monadikusan magábazáródó rendszer, hanem dinamikus kapcsolatban áll – azaz összekapcsolódik és szembeszáll – a „külső valósággal." Mindez annyit jelent, hogy szerzőnk igyekszik egyfajta középutat kijelölni a (poszt)strukturalista és historicista elméletek között. Egyrészt állítja a „képzeletbeli" transzhistorikusságát, tehát hogy különböző történeti szituációkban lényegében hasonló mitologémák aktiválódnak, másrészt viszont a képzeletbeli elemek játéka különböző szituációkban különböző kombinációkat hoz létre, amelyek utána maguk is ilyen imaginárius konstrukcióvá válva szervezik a gondolkodásunkat. Ebben az értelemben a történész alapvető feladata az archetípusok történetének feldolgozása, de ezzel nem elégedhet meg, hiszen ugyanakkor egy adott hagyományon belül kialakult mitológiai konstrukciókat is a lehető legpontosabban fel kell tárnia.

A mitikus struktúrák társadalmi működése Boia értelmezésében a szakralitás antropológiai kategóriájához kapcsolható. Véleménye szerint nem igaz az az állítás, hogy a szakrális szféra a modernitásban kiürült volna, inkább arról van szó, hogy a klasszikus teista formációk helyét szekuláris „bálványok" vették át, mint például a nemzetállam, amely a XIX. század óta az emberi cselekvések és erkölcsi viszonyulások normatív középpontját képezi, ugyanúgy, mint a középkorban a teológia.

Lényegében erre a gondolatmenetre épül a „nemzeti mitológiákról" írott elméleti esszéje is. Szerinte a nacionalisták „egy kvázivallásos ideológia hívei."[26] Így nacionalizmus-elméletében, habár több ponton átveszi Benedict Anderson, Ernest Gellner és Eric Hobsbawm idevágó gondolatait is, olyan, manapság kevésbé hivatkozott elemek is előbukkannak, amelyeket például a század közepén alkotó Carleton Hayes vetett fel, a nacionalizmus szekularizált vallási természetéről értekezve.[27]

---

24 *Pentru o istorie a imaginarului.* 9–11. o.

25 Legfontosabb hivatkozásai: André Reszler: *Mythes politiques modernes.* Párizs: PUF, 1981., illetve Christian Amalvi**:** *De l'art et la manière d'accommoder les héros de l'histoire de France: essais de mythologie nationale.* Párizs: Michel, 1988.

26 *Două secole de mitologie națională.* Bukarest: Humanitas, 1999. 12. o.

Ugyanakkor Boia itt is igyekszik a politikai mítoszokat történeti kontextusokra vetítve vizsgálni, figyelembe véve a mitologémák „vándorlását", azaz az egyik társadalmi és kulturális közegből a másikba való átvételüket – jóllehet nem mindig tudja a konkrét szituációt megfelelően elemezni. Így például különleges figyelmet fordít a francia nemzetállami mitológia kelet-európai átvételére, s így a tizenkilencedik századi magyar kontextusra is, mely szerinte jó példa arra a folyamatra, ahogy egy, a franciától gyökeresen eltérő politikai közeg ezt a modellt meghonosítani igyekezett. Boia – igen elnagyolt – értelmezése szerint itt a sikertelen adaptáció paradigmatikus esetével állunk szemben: habár a homogén nemzetállam mítoszának hatásmechanizmusai mindkét esetben hasonlóak voltak, a társadalmi előfeltételek különbözősége miatt a magyar asszimiláló nemzet-koncepció totális kudarcba fulladt.[28]

Boia olvasatában a modernitást a nemzetállami mítoszok és a történelmi konstrukciók rendkívül szoros kapcsolata jellemzi. A nemzeti egység megteremtését kitűző mozgalmak ugyanis a múlt „meghódítására" törekszenek: „e projektek nem az emlékezetünkben őrzött történeti tényekben gyökereznek", hanem épp ezek a vállalkozások teremtik és rendszerezik a történeti reprezentációkat, – „amelyek képesek behatolni a kollektív emlékezetbe, következésképp aktív, gyakran döntő politikai faktorrá tudnak válni."[29]

E gondolatmenetek jelentik az elméleti keretet Boiának a román historiográfiai hagyományt feldolgozó munkáihoz is, amelyekben a „kommunizmus mítoszaitól" a nemzeti identitást konstituáló posztromantikus legendáriumig minden román kulturális mitológiát igyekezett dekonstruálni. A román könyvpiacon 1995-ben jelent meg az első ilyen témájú, általa szerkesztett kötet, melynek esettanulmányai a román történeti tudat legaktuálisabb kérdéseit elemezték a mítoszképzés dinamikájának szemszögéből.[30] Legambíciózusabb kísérlete pedig kétségkívül a *Történelem és mítosz a román köztudatban* volt, amely 1997-ben jelent meg. A könyv alapanyagát egyébként Boia a hetvenes években általa írott román historiográfia-történeti egyetemi jegyzetből merítette, amelyet a nyolcvanas-kilencvenes években kidolgozott politikai mitológia-elmélet segítségével „áramvonalasított."

Ebben a kötetben érezhető leginkább Eliade mítosz-értelmezésének hatása. A mitológia Boia számára is normatív keret – „a kozmikus és társadalmi jelenségek magyarázatára szánt, a közösség alapértékeivel szoros kapcsolatban álló és annak kohézióját biztosítani törekvő imaginárius konstrukció" –, amely egyben „értelmezési rendszert és etikai kódot, illetve viselkedésmodellt" hordoz, s ebben az értelemben a politikai-kulturális közösség működésének alapvető létfeltétele.[31]

A román kontextusban a mitikus konstrukciók problémájának felvetése speciális hangsúlyokat kap. A két világháború közötti időszakban ugyanis a román értelmi-

---

27 Lásd például Carleton Hayes: *Nationalism: A Religion.* New York: Macmillan, 1960.
28 *Două secole de mitologie națională.* 26. o.
29 *Două secole de mitologie națională.* 35. o.
30 *Mituri istorice românești.* Bukarest: Editura Universității, 1995.
31 *Istorie şi mit în conştiinţa românească.* 8. o

ség jeles képviselői éppen azon igyekeztek, hogy a nemzeti mitológiát tematizálják és ennek segítségével egy új, autochtonista filozófiai hagyományt teremtsenek, olyan új román nemzeti diskurzus alapjait vetve meg ezzel, mely éppen a történetiség mögött húzódó mitikus regiszterekre épült. [32]

Mindennek az adott különleges aktualitást, hogy a nemzeti metafizikát teremtő kulturális elit képviselői – Nae Ionescu, Lucian Blaga, Mircea Eliade, Emil Cioran, Constantin Noica, Mircea Vulcanescu – 1989 után lényegében a román értelmiség meghatározó szellemi referenciáiként szolgáltak, miután e generáció szellemi hagyatéka a hetvenes-nyolcvanas években igen bonyolult módon – a vezető szerepét fokozatosan elvesztő történelmi materializmussal hol szemben állva, hol azt valamiképpen felülírva – egyszerre volt a nemzeti kommunista ideológia „belső ellenzéke" és legitimációs partnere.[33] Boia viszonya is igen ambivalens ehhez a hagyományhoz: mint láttuk, Eliade mítoszelmélete például komoly hatást gyakorolt rá, ugyanakkor a két világháború közötti „neonacionalista" értelmiségi mitologémákat egytől egyig az antidemokratikus és elvetendő mezőbe sorolta.

Boia szerint a történészek abban a különleges helyzetben vannak, hogy egyrészről a kulturális hagyomány állandó újraírói, s mint ilyenek, mítoszok teremtői; másrészt viszont mint a „tudományos igazság és elfogulatlanság" normáit interiorizáló szakemberek, ők a mitologikus konstrukciók legavatottabb kritikusai is. Ahhoz, hogy egyáltalán értelmes történeti és politikai diszkussziót lehessen folytatni, néhány alapvető szellemi „óvintézkedést" kell tenni. Boia a román kulturális kánon revíziójának kulcsát a *történeti objektivitás* illúziójának lerombolásában látja. Véleménye szerint az objektivitás imperatívusza hamis dilemmába zárta az 1989 után történeti igazodási pontot kereső közgondolkodást: vagy végső soron nem is sérült a történeti igazság a kommunizmus alatt és akkor minden „úgy van jól, ahogy van," vagy pedig „meghamisították a történelmet", akkor pedig vissza kell állítani a nagybetűs Történeti Igazság uralmát (gyaníthatóan az 1945 előtti historiográfiai paradigmákhoz igazodva). Eme zsákutcás kérdésfelvetés helyett Boia szerint a román társadalomnak azzal a ténnyel kellene végre szembenéznie, hogy a történeti „igazságok" episztemológiai státusza igencsak kérdéses – hiszen a nemzeti-kulturális identitás maga sem tényekben, hanem mítoszokban gyökerezik.

A gondolatmenet másik sarkalatos pontja annak dokumentálása, hogy a román kommunista történelemkép a kezdeti hezitáció ellenére lényegében a 19. században kikristályosodott nemzeti mitológiát folytatta. A két központi mítosz – haladás és nemzet – már a „48-as" nemzeti romantikus generációnál (a *pasoptistáknál*) is

---

[32] A román nacionalista értelmiségi mozgalom történetének leginkább hozzáférhető feldolgozásai: Leon Volovici: *Nationalist ideology and anti-Semitism: the case of Romanian intellectuals in the 1930's.* Oxford: Pergamon Press, 1991.; Irina Livezeanu: *Cultural politics in Greater Romania: Regionalism, nation building, and ethnic struggle, 1918–1930.* Ithaca: Cornell University Press, 1995.

[33] E kettősség szimbolikus figurája a filozófus Constantin Noica. Lásd Katherine Verdery fentebb már idézett kötetét, illetve Alexandra Laignel-Lavastine disszertációját: *Nationalisme et modernité. L'itinéraire d'un philosophe est-européen, Constantin Noďca*. Párizs, 1998. Román fordítása: *Filozofie şi naţionalism. Paradoxul Noica.* Bukarest: Humanitas, 1998.

megjelenik. Boia véleménye szerint a *romantikus kánon* ebben az értelemben végzetesen összecsúszott a román nemzeti identitásnarratívával. Ahogy a kötet angol kiadásának előszavában leszögezi, „még mindig nem igazán sikerült kimásznunk a XIX. századból." [34]

Elemzésével két értelmezési hagyományt sikerült egymáshoz illesztenie. Gondolatmenete nyilvánvalóan párhuzamba állítható azokkal a munkákkal (pl. az eszmetörténész Elena Tacciu vagy az irodalomtörténész Paul Cornea írásaival a hetvenes-nyolcvanas évekből), amelyek a romantika mitikus identitáskonstrukcióját a nemzeti identitás konstitutív elemeként írták le. Mindezt azonban összekapcsolta a nemzeti kommunizmus historiográfiai genezisének elemzésével, melynek első feldolgozása Vlad Georgescu nevéhez fűződik; igaz, ő lényegében megállt a két világháború közötti generációnál. Boiának mindezt sikerült egy koherens értelmezési keretbe helyeznie, s így a nemzeti romantika és a nemzeti kommunizmus közötti kapcsolatot minden addigi kísérletnél koncepciózusabb módon megragadnia. Ezzel természetesen teljes mértékben kihúzta a talajt az alól – a román véleményformáló értelmiség jelentős részét uraló – meggyőződés alól, miszerint a Ceauşescu-rendszer ideológiája egyfajta anomália volt, amely kizárólag egy őrült diktátor személyes ambícióiból fakadt és így csakis a „valódi" nemzeti hagyományok *meghamisításaként* írható le.

Tovább folytatva a gondolatmenetet, Boia leszögezi, hogy ebben az értelemben 1989 sem jelent valódi töréspontot – a nemzeti kommunista kánon kontinuitása lényegében töretlen volt, hisz mind a közoktatás, mind pedig a politikai-kulturális közbeszéd érintetlenül hagyta azokat az alapító mítoszokat, amelyeket még a forradalmi romantika teremtett meg. E kontinuitás Boia szerint jól megfigyelhető például a dunai fejedelemségeket egyesítő Alexandru Ioan Cuza megítélésében, akit a Ceauşescu-rezsim egyfajta előképnek tekintett, s akinek a kritikátlanul pozitív képe az 1989 utáni tankönyvekben is megmaradt.

A cél ezzel együtt nem lehet a nemzeti mitológia „eltörlése", hiszen „minden nemzetnek megvannak a maga mítoszai." Boia szerint a történész feladata inkább bizonyos „kártékony" – a demokráciának ellentmondó és a modernizációt gátló – mítoszok „kiiktatása" lenne. Nem kérdés, „a románok a jövőben is fogják idézni az ősi múltat, s abban, hogy így cselekszenek, nincs is semmi kivetnivaló." A történészeknek viszont arra kell törekedniük, hogy „behatoljanak az alapítási vagy kontinuitás-mítoszok működésének logikájába", és aktualizációjuk folyamataiba, azaz hozzáférjenek egy adott diskurzus „genetikai kódjához".[35] Szerzőnk ennek a programnak a jegyében tekinti át a XIX-XX. század román történelem-konstrukcióit, arra koncentrálva, hogyan fonódik össze a politikai legitimáció igénye a történeti diskurzussal, és hogyan emelkedik ki politikai modernitásra jellemző, kontinuitást hangsúlyozó eszmerendszer.

---

[34] *History and myth in Romanian consciousness*. Előszó. 25. o.

[35] *Istorie şi mit în conştiinţa românească.* 122. o.

A kötet talán leginnovatívabb részletei a különböző román kulturális hagyományok mélyreható elemzései, melyek azt vizsgálják, hogy az adott ideológiák hogyan formálták a nemzeti mitológiát. Boia így többek között kimutatja a *pasoptista* romantikus-liberális történelemkép mitikus vonásait, miközben utal arra a hagyományos értelmezésekben elhanyagolt aspektusra, miszerint éppenhogy nem a történeti kontinuitásban gondolkodó konzervatívok, hanem a közvetlen múlttal szakítani törekvő radikálisok építettek mitikus régmúlt-konstrukciókat. Boia történeti mítoszelméletének egyik igen figyelemreméltó gondolata, hogy rendszerint az hivatkozik inkább a régmúltra, aki gyökeresen szakítani akar a közelmúlttal, hiszen éppen a jövő-orientált törekvés dinamikája aktiválja az archaikus régiséget.

A forradalmi romantika kulturális modalitásával szembeszegülő *junimista* iskola elemzésével pedig azt mutatja meg, hogy egyes mitikus konfigurációk lerombolása nem – a csak a pozitivisták álomvilágában létező – „objektív tények"-hez vezet, hanem újabb, de más karakterű mítoszok születéséhez.[36] A román kultúrtörténet klasszikusai lényegében elfogadták a *junimisták* önértelmezését, és ebben az ideológiában szakítást láttak a romantikus mítosszal. Boia azonban igen meggyőzően érvel amellett, hogy e „kritikai fordulat" jelentősége nem a tökéletes demisztifikációs programban volt, hanem abban, hogy a romantikus nacionalizmus klasszikus kánonját a brutális *junimista* kritika után már nem lehetett „egy az egyben" komolyan venni. Ugyanakkor mindez nem a romantikus hagyomány teljes összeomlását jelentette, sokkal inkább integrációját.

Ennek a gondolatmenetnek a részét képezi Boia igen kiegyensúlyozott Iorga-értelmezése is, azzal együtt, hogy Iorga életművét lényegében lehetetlenség röviden összefoglalni, s nemcsak azért, mert gigantikus mennyiségű publikációt hagyott maga után, hanem azért is, mert írásaiban az adott politikai helyzettől függően a lehető legváltozatosabb álláspontokat képviselte. Boia konklúziója, miszerint Iorga *egyszerre volt nacionalista és européer*, az általa vizionált Európa azonban éppenséggel az egymás mellett létező autark nemzetállamok Európája volt – s mint ilyen ma már nem jelenthet releváns kiindulási pontot –, merész kritika, különösen annak fényében, hogy végső soron a román historiográfia majdnem teljesen konszenzuális „kultúrhőszáról" van szó. Iorga munkásságát ugyanis, amennyire lehetett, a nemzeti kommunista kánon is integrálta (amit megkönnyített az az életrajzi tény, hogy Iorgát a vasgárdisták gyilkolták meg), miközben a baloldaliak igazán nem mondható politikai és történészi hagyatékát természetesen az antikommunista tábor is magáénak vallotta.

Ha a *junimista* hagyományt egészében nem is tekintette gyökeres szakításnak a romantikus mitológiával, Boia implicit módon mégiscsak igyekezett genealógiát teremteni a romantikus kánon alternatívájának. Ez a meglehetősen heterogén csoport

[36] *Istorie şi mit în conştiinţa românească.* 48. o. A *junimizmus* az 1860-as években Iaşi-ból elindult kulturális és poltikai irányzat, mely élesen bírálta az előző – romatikus – nemzedék túlhajtott „nyugatosságát" és a nemzeti liberális politikai és társadalmi programmal egy organikusabb fejlődési modellt igyekezett szembeszegezni. A mozgalom emblematikus figurája a politikus és kulturális közíró Titu Maiorescu volt.

Boia értelmezésében magába foglalja a századfordulón alkotó és a *junimistáktól* induló Ioan Bogdant és Dimitrie Onciult, a szélsőjobbról 1945 után a kommunista kánonba átkeveredő Petre Panaitescut, de még a korai sztálinista antinacionalista historiográfia atyját, Mihai Rollert is. Ami jelentős divergenciáik ellenére összetartja őket, az a román „etno-mitológia" kritikája, mégpedig elsősorban a nemzeti kultúra szláv összetevőinek elismerése és a „tiszta" latin eredet legendájának elvetése.

Amellett, hogy felhívta a figyelmet a posztromantikus mitológia kontinuitására, Boia ugyanakkor igyekezett az egyáltalán nem elhanyagolható ideológiai diszkontinuitásokat is megragadni. Értelmezésében az 1918 utáni időszak hozza el a tömegpolitika romániai beköszöntésével együtt járó új típusú nacionalizmust. Ennek az „integrista" nacionalizmusnak a történeti mitológiája azonban éppen nem a demokratikus rendszer legitimációjára, hanem sokkal inkább egyfajta etno-politikai diskurzus és praxis alátámasztására irányult. Az 1945 utáni historiográfiai mítoszok tulajdonképpen ennek a mutáns diszkurzív modernizációnak a logikus következményei – a protokronizmus prehistorikus időtlenségbe hanyatló dákoromán kontinuitás-kultusza is a politikai modernitás megjelenése, amelyben az alapítógesztusok szimbolikus ismétlődése a múlt feneketlen kútjába regrediál.[37]

Boia értelmezésében ugyanis a pre-modern mítoszok lényege éppen a töredékesség – az alapítás kozmikus kezdete, a folyamatosság megtörése, a „*novus ordo saeclorum*" –, míg éppen a modern mítoszok épülnek a történeti kontinuitásra.[38] A román protochronista nacionalizmus tehát olyan alternatív modernitás, amely végletekig fokozza a homogenitás vízióját, anélkül azonban, hogy a politikai modernitás többi vívmányát, például a képviseleti demokráciát képes lenne meghonosítani. Boia gondolatmenete ebben az értelemben igen közel kerül a Romániával foglalkozó francia antropológus, Claude Karnoouh értelmezéséhez, aki a Ceauşescu-rendszer homogenizációs törekvését és a nemzeti specifikum tematizálását összekapcsolta a premodern – és szerinte lényegesen élhetőbb – társadalmi és kognitív struktúrák összeomlásával.[39]

A kontinuitás mítosza mellett Boia végigveszi a román politikai-kulturális közbeszéd összes markáns toposzát, beillesztve őket a mitikus struktúrák közé. Ilyen konstrukciók a *nemzeti egység*, a *nemzeti specifikum*, a *vezér* vagy az *etnikus másság* mitologémái. Különlegesen fontosak – itt Boia intepretációja megintcsak érintkezik Eliade gondolatmenetével – a *történelem előli menekülés* toposzai, amelyek társadalmi-kulturális krízishelyzetekben aranykor-legendák, utópisztikus képzetek vagy millenarizmus formájában törnek felszínre. Ez az „önvédelmi mechanizmus" arra törekszik, hogy a szakrális és profán aspektusokat egyesítse és a transzcendens szférába kilépve valamiképp szimbolikusan helyreállítsa a közösség megbomlott rendjét.

---

37 *Istorie şi mit în conştiinţa românească.* 83. o.
38 *Pentru o istorie a imaginarului.* 167. o.
39 Claude Karnoouh: *L'invention du peuple. Chroniques de Roumanie.* Párizs: Arcantère, 1990.

Ha nem is tudjuk a mítoszokat kikapcsolni az életünkből, mindenképp szükség van a domesztifikációjukra.[40] Mindez azonban egyáltalán nem jelenti a nemzeti szimbólumok feladását. Boia lényegében minden megszólalásában igyekszik történeti tudatot illető reformjavaslatait egy olyan *patrióta diskurzus* keretei közé illeszteni, melynek gyújtópontjában az ország európaizálása, a román társadalom szellemi modernizációja áll. Tehát a bezárkózó ideológiával egy „fordított" nacionalizmust igyekszik szembeszegezni – véleménye szerint egy román hazafi a kilencvenes években csakis Európa-párti lehet.

Boia értelmezésében a sikeres „felzárkózáshoz" elengedhetetlen az olyan mitikus konstrukcióktól való teljes megszabadulás, amelyek a románokban kizárólag a traumatizáltság tudatát erősítik. Annál is inkább, mert a román társadalom előtt álló nagy döntések, mint például az európai integráció kérdése, láthatóan függetlenek mindenfajta normatív múlttól, s így a társadalom válaszait nagyban torzíthatják az olyan „dacreakciók," amelyek a nemzeti mitológiából táplálkoznak.[41] A történész feladata nyilvánvalóvá tenni, hogy a történelemnek nincs „üzenete", s az, hogy a nemzeti mitológia a magába zárkózás attitűdjeit erősíti, nem a román történelem „zivataros századainak" sajátos tapasztalatából fakad, hanem kizárólag abból, ahogyan a jelen manipulálja a történeti referenciákat.

Boia értelmezése a román politikai közbeszédben igen fontos helyet vívott ki magának és az egyetemisták között is széles tábort tudhat maga mögött. Az ország legnagyobb presztízsű kiadójánál, a Humanitasnál megjelenő könyvei nagy példányszámban kelnek el és igazi bestsellerek. 1993 óta „A Képzeletbeli Tanulmányozásának Intézete" néven elismert kutatóműhelyt vezet a bukaresti egyetemen. Sok „modernista" kolléga pedig az általa propagált módszertani megoldásokat tekintette a leginkább dinamikus és hiteles új historiográfiai paradigmának.[42]

A *Történelem és mítosz a román köztudatban* megjelenése után nacionalista oldalról annak rendje és módja szerint támadások érték, s még azt is a szemére vetették, hogy tudatosan a „román identitás rombolására" törekszik. Következő kötetében, melynek a sokatmondó *Jocul cu trecutul* (Játék a múlttal) címet adta, éppen ezért azt igyekezett megmutatni, hogy nemcsak a román történeti mitológia konstrukció, hanem bármely más nemzet legendáriuma is.

Habár könyveivel komoly elismerést vívott ki magának a román elit-értelmiség köreiben, számos nagy szakmai presztízzsel rendelkező – és nem kommunista-nacionalista – tudós is szembehelyezkedett Boia radikális pozíciójával. Többen a szemére vetették „textualizmusát", illetve azt, hogy egyáltalán nem tesz különbséget „a történelem, *mint diskurzus*" és a „történelem *mint realitás*, mint a megtörtént

---

40 *Pentru o istorie a imaginarului.* 144. o.

41 „Istoria românilor: o istorie conflictuală" In: *Xenopoliana*, VI, 1998: 3–4. 4–10. o.

42 A román 'imagológiai' szakirodalom néhány fontosabb munkája: Toader Nicoară: *Istoria mentalităţilor colective şi a imaginarului social.* Kolozsvár: Presa Universitară Clujeană, 1996.; Mirela Luminiţa Murgescu*: Între „bunul creştin" şi „bravul român". Rolul şcolii primare în construirea identităţii naţionale româneşti (1831–1878)*. Iaşi: Editura A' 92, 1999.

dolgok összessége" között.[43] Mások azzal igyekeztek megtépázni a hírnevét, hogy kimutatták metodológiai eszmefuttatásainak francia forrásvidékét (elsősorban Paul Veyne munkáira utalva, akire egyébként maga Boia nem túl gyakran hivatkozik). Azzal vádolták, hogy a „posztstrukturalista" módszertani kánont a román kulturális közegre való bármiféle reflexió nélkül, teljesen *akontextuálisan* emelte át és nézőpontjából így egyetlen, teljességgel homogén „nacionalista vulgátává" mosódtak egybe az utolsó fél évszázad különféle hagyományokra hivatkozó és módszertani elveket valló történészcsoportjai és generációi.

Kétségtelen, hogy Boia metodológiai eszmefuttatásainak könnyed eleganciája mögött egyes pontokon igen komoly problémák húzódnak meg. A történeti tapasztalat kialakulásának értelmezése Boia köteteiben túlzottan is *monolit* és ugyanakkor *aluldeterminált*. Túl nagy a távolság a szubjektív történeti diskurzusok önkényességének feltételezése, és a nagyon is fundamentális, lényegében pszichológiai alapozású rendező-mechanizmusok determinizmusa között. Semmiféle szempontot nem kapunk arra nézvést, hogy egy adott történelmi tapasztalat integrálásához a kollektív tudattalan melyik mechanizmust választja a rendelkezésre álló különféle struktúrák közül (például a kulturális mássággal való találkozás során az egység elvének megfelelően episztemológiailag asszimiláljuk-e az idegen kultúrához tartozó jelenséget, vagy éppenhogy a „mi és ők" radikális alteritásában fogalmazzuk meg a lényegét).

Mint láttuk, az emberiség alapvető mitologémáiról szóló kötetei elsősorban archetípusokat igyekeztek feltárni. Az ilyen elemzések, amelyek középpontjában a figuratív beszéd, a metaforák és szimbólumok leírása áll, jól beleillik a francia eszmetörténeti hagyományba, de egy másik nézőpontból igencsak támadhatók. Jellegzetesen akontextuális értelmezés például ama kitétele a „képzeletbeli történetéről" szóló kötetben, miszerint Rousseau *Az egyenlőség eredeté*ben az aranykor mítoszát fordítja filozófiai nyelvre, hiszen ezzel tulajdonképpen rövidre zárja az interpretációt és elhanyagolja a műfaji és egyéb konvenciók problémáját, átugorva a különböző diszkurzív horizontok átjárhatóságának dilemmáját. Felmerül a kérdés, hogy vajon a mitológiai referenciával sikerült-e megragadni Rousseau írásának lényegét, vagy a túlzottan nagy ívű közös nevező éppenhogy elfedi a szöveg sajátosságát.

Leggyakrabban Boia ismeretelméleti relativizmusát éri kritika. Véleménye szerint „a történelemből különféle szekvenciák fakadnak, melyek közül mindenki azt választja, ami éppen a legjobban megfelel neki."[44] A revíziót végző történész feladata tehát tulajdonképpen nem történészi, hanem politikai – bizonyos (antidemokratikus) implikációk kiiktatása, ami végső soron a *történeti kérdések* és a közösség valódi problémáira vonatkozó *„valódi" kérdések* (amelyekre nézvést ama bizonyos implikációk kikapcsolandók) radikális elválasztását jelenti.

---

[43] Boia „textualista" megközelítését kritizálja például Sorin Alexandrescu: *Paradoxul român*. 27. o.; Alexandru Zub pedig a „történeti valóság" és a „historiográfiai diskurzus" episztemológiai elválasztása mellett érvel *Discurs istoric şi tranziţie* (Iaşi: Editura Institutului European, 1998.) c. kötetében.

[44] *Istorie şi mit în conştiinţa românească.* 142. o.

Nem egyértelmű ugyanakkor, hogy Boia rendszerében a modernizáció vagy a demokratizmus imperatívuszai milyen episztemológiai státusszal rendelkeznek. S mindezt még tovább bonyolítja Boia elkötelezettsége Eliade mítoszelmélete mellett, amely éppen nem relativista, hiszen a mítoszokat egy antropológiai megalapozású szakralitás-koncepcióba ágyazza. Ekkor viszont igencsak nehéz választ adni arra a kérdésre, hogy mit tegyünk, amikor éppen a közösségi kohézió konstitutív mitológiája antidemokratikus? Minderre Boia rendszerében csak egy olyasfajta megoldás létezik, hogy szerencsés esetben demokratikus ellen-mítoszok is vannak kulturális hagyományunkban, amelyek képesek e kohéziót megteremteni; illetve, ha nincsenek, tulajdonképpen fabrikálni kellene őket...

Mindent összevetve, Boia román identitásdiskurzusának ambivalenciái a kelet-közép európai antinacionalista értelmiségi kísérletek jellegzetes dilemmáit mutatják. Míg a magaskultúra szintjén valóban megváltozott a történelemről való közbeszéd, a tömegkultúra változatlanul a romantikus mitológiát közvetíti. Boia maga is felidézi például Mihail Viteazul megítélésének kérdését, akit a köztudat a „három román tartomány" egyesítőjének tekint, miközben Petre Panaitescu már a harmincas években is megírta – és Andrei Pippidi a hetvenes-nyolcvanas években újabb adatokkal is alátámasztotta –, hogy a fejedelem lényegében nem volt tudatában „nemzeti küldetésének", és inkább egy reneszánsz *condottiere* logikájából lehet megérteni a viselkedését, mint a román nemzetállamiságéból.

Anekdotikus részlet, de mindennél többet mond a közhangulatról az a történet, miszerint a kolozsvári Sorin Mitu által jegyzett, a nemzeti mitológiát dekonstruálni igyekvő történelemkönyv elleni tiltakozásba állítólag még egy börtön lakói is bekapcsolódtak. A tankönyv körüli kibontakozott vita jól mutatta a reformista tudományos diskurzus és a nemzeti kommunista kánonban felnevelt generációk közötti szakadékot, arról nem is beszélve, hogy ebben a konfliktusban a történész szakmán belüli törésvonalak is rendkívül élesen megmutatkoztak.[45]

A legutóbbi választásokon hatalomra került politikai elit által „helyzetbehozott" történészek – mint az elnöki hivatalban államtanácsosi rangban az oktatást és tudományt felügyelő politikatörténész Ioan Scurtu, aki egyébként 1979 és 1990 között az Oktatásügyi Minisztérium Történészbizottságának titkára volt – lényegében egy technokrata posztkommunista-nacionalista irányzatot képviselnek. Eközben a különféle reformista kutatási műhelyek szétforgácsolódtak és komoly pénzhiánnyal küszködnek. A jelentősebb nyugati támogatás inkább a politológus- vagy szociológusképzést vette célba, a történészek számára vagy a kiszámíthatatlan egyéni külföldi próbálkozás maradt, vagy valamilyen módon mégiscsak kénytelenek beilleszkedni az állami infrastruktúrába.

---

[45] Mindehhez lásd Răzvan Pârâianu: National prejudices, mass media and history textbooks: The Mitu controversy. In: Trencsényi Balázs, Cristina Petrescu, Dragoş Petrescu, Constantin Iordachi, Kántor Zoltán szerk.: *Nation-building and contested identities: Romanian and Hungarian case studies.* Budapest/Iaşi: Regio Books/Polirom, 2001. 93–117. o.

Ebben az értelemben Boia munkáinak visszhangja egyben hatásának a határait is kijelöli. Mint láthattuk, írásaiban nem a történelmi eseményeket kívánja újraértelmezni, hanem elsősorban a historiográfiai kánon dekonstrukciójára törekszik, anélkül, hogy megmutatná, hogy konkrét esetekben hogyan formálódnak ezek a kánonok, hogyan intézményesülnek, illetve hogyan hagyományozódnak egyik generációról a másikra.

Az alapvető félreértés abban van, hogy sokak számára Boia könyvei nem a történeti kutatás kiindulópontját, hanem inkább a végpontját jelentik. Ama román olvasóknak, akik az iskolában elsajátított megkövesedett „üdvtörténeti" nemzeti narratíváról gyanították, hogy hazugságokra épül, de nem tudtak vele semmit sem szembeszegezni, Boia munkái a „nagy leleplezés" felszabadító élményét jelentették. Ők Boia könyveiből azt olvasták ki, hogy a román historiográfiai kánon mitikus alapokra épül, de arra nem kapnak belőlük elég segítséget, hogy feladni kényszerült meggyőződéseik helyére „új történelemképet" helyezzenek. Éppen ezért tulajdonképpen nem immunizálódnak a nacionalista diskurzus ellen, hiszen az egyetlen érv, amit fel tudnak mutatni az etnocentrikus kánonnal szemben az, hogy mindez *konstrukció*. Ennek a „patthelyzetnek" a sajátos következménye volt az is, hogy a „revizionista" tankönyvekben lényegében átugrották azokat a pontokat, ahol nem tudtak a nemzeti romantikus hagyománnyal semmit sem szembeállítani, s többek között éppen ezzel váltották ki a közfelháborodást, hiszen nagyon sokan úgy érezték, hogy egyszerűen elvették tőlük a hőseiket.

Bizonyos értelemben a külföldi értékelők is arányt tévesztettek, amikor a *Történelem és mítosz a román köztudatban*t az 1989 utáni román történettudomány legfontosabb eredményének kiáltották ki. Mindez részben abból fakadt, hogy azon kevés román történész közül, akik nyugatra is eljutnak, Boia volt a leginkább kompatibilis a kurrens metodológiai nyelvezetekkel. Az olvasó számára, aki nem igazán ismeri a referenciákat és nem is óhajt bennük elmélyedni, megnyugtató azt látni, hogy bezzeg a román historiográfiai kánon elmaradott és máig romantikus konstrukciókban tobzódik. Mindezt csak tovább erősítette a külföldi kutatók irritációja, amit akkor éreznek, amikor a román hivatásos országimázs-építők a traumatikus kisebbrendűségi érzésből fakadó szokásos „k. európai" bornírtsággal mindenkit arról győzködnek, hogy ha a kereszténység román védőbástyája nem tartotta volna magát oly vitézül, az európai civilizációnak se híre, se hamva nem lenne.

Végül, talán mondani sem kell, hogy különösen hamis az az értelmezés, amely Boia írásaiba annak „beismerését" látja bele, hogy a román történelemkép hazugságokra épült, s ezzel szemben valamelyik más nemzeti narratíva igaza biztos tudatában léphet fel.

Hiba lenne ugyanakkor ezekért a „túlinterpretáló" olvasatokért magát a szerzőt okolni, hiszen ő minden lehetséges fórumon hangoztatja, hogy nem áll szándékában „történelemképet" alkotni. Eredeti intenciói ennél szerényebbek – nagyon is tisztában van azzal, hogy könyveit tévedés megoldásnak tekinteni, hiszen ő maga kérdésfeltevésnek szánja őket. Arra hívja fel a figyelmünket, hogy kétszer is gondoljuk

meg, mielőtt „történelmi tényekre” hivatkozunk, s akkor is igencsak résen kell lennünk, ha egy politikus történeti példákkal támasztja alá érvelését.

Mindez azonban egyáltalán nem jelenti a történelem, mint „szigorú tudomány” leértékelését. Nemcsak mi játszunk a múlttal, a múlt is játszik velünk. Ahogy egy interjúban megfogalmazza: „Nem lehet történelmet írni anélkül, hogy ne ismernénk a játékszabályokat. De, még ha be is tartjuk őket, a történelem akkor is különböző irányokba visz bennünket.” „A história végtelen dialógus múlt és jelen között, azaz egy a jelen és a múlt sokféle lehetséges párbeszéde közül. Azt szeretném a diákjaimmal megértetni, hogy nem létezik egyetlen történelem, és bizony nagy kár lenne, ha csak egy létezne.”[46]

[46] „Recursul la istorie” Magdalena Boiangiu interjúja. *Dilema,* Nr. 296., 1998. október 2–8. http://www.algoritma.ro/dilema/.

Hamberger Judit

A szlovák történetírás vitái Csehszlovákia értelmezéséről – 1990-es évek

A szlovák történetírás Csehszlovákia értelmezésére vonatkozóan számos vitatémával küzd. Vita tárgya Csehszlovákiának mind létrejötte és indulása, mind 70 éves állami gyakorlata, mind a közös állam megszűnése. Vitatkoznak annak minden jelentős és kevésbé jelentős mozzanatáról, fontos és kevésbé fontos személyiségeiről, akár politikai, akár kulturális, akár gazdasági szereplők voltak; vitatkoznak a két társadalom egymáshoz való viszonyáról, egymással szembeni hibáiról, bűneiről, és vitatkoznak a két nemzeti társadalom és állam önállóságáról is. Ha fel akarnánk sorolni a vitatémákat, akkor időrendben felsorolhatnánk Csehszlovákiának szinte minden napját, de a közös történelemnek vannak olyan kulcsfontosságú fordulópontjai, eseményei és folyamatai, amelyek köré a vitatémákat csoportosíthatjuk**.** *A vitatémák közös nevezője annak vizsgálata, hogy a szlovákkérdés, avagy a szlovák nemzeti emancipáció 20. századi megoldása szempontjából mit jelentett a közös csehszlovák állam a szlovákok számára***.** A közös állam különböző korszakainak vizsgálatában, mint végeérhetetlen folyamatban minduntalan a szlovák történelemírás kritikus önreflexiójának egyéni és kollektív képessége vizsgázik, annál is inkább, mert sem a közös államot, sem a szlovákkérdés megoldását nem értékeli mindenki egyformán. A Csehszlovákia értelmezéséről szóló vita elkerülhetetlenül nem csupán a szlovák történészek között folyik, hanem a cseh és a szlovák történészek között is, de hevességét és terjedelmét illetően a szlovák történésztársadalmon belüli vita az intenzívebb.

A cseh–szlovák viszony különböző aspektusaival és minden, 1914 és 1992 között létrejött cseh–szlovák konfliktussal folyamatosan foglalkoznak, és nem csupán a történetírás szakfolyóirataiban, hanem a különféle egyéb témájú folyóiratokban, hetilapokban és napilapokban is. A téma mind szakmai, mind politikai szempontból rendkívül szerteágazó.

Az 1990-es évek demokratikus folyamatai nemcsak lehetővé tették, hanem meg is követelték, hogy a közös állam évtizedeinek jelentős tabutémáit feloldják, hogy az elferdített, meghamisított eseményeket, az elhallgatott személyiségek történelmi szerepét és tetteit újraértékeljék. Az évtized a szorgos és lázas kutatások időszaka volt. A közös történelem korszakának teljes körű feldolgozását az évtized végére (egyénileg és csoportmunkában) többen is megkísérelték. Szintetizáló feldolgozásokat mind a szlovák,[1] mind a cseh történészek[2] megjelentettek. A szintetizáló és részproblémákra irányuló szakirodalom magától értetődően polemikus is.

Az alábbiakban néhány olyan alapvető és kimeríthetetlen vitatémát vázolunk fel, amelyekben a szlovák történészek (olykor cseh történészekkel együtt) nemcsak

Csehszlovákia, hanem ezzel szoros összefüggésben a szlovák nemzeti önismeret és mítoszteremtés kérdéseit is boncolgatják, tehát a nemzeti identitás problémaköréhez tartoznak.

1. Viták a történészek és a „társadalmi megrendelés" viszonyáról

Az 1989. november 17. után bekövetkezett politikai fordulat megszabadította a történetírást a politikai és ideológiai nyomás alól, s megszűnt a politika szolgálólánya lenni. Ez különösen jótékonyan hatott a legújabb kori történetírásra, tehát Csehszlovákia teljes történetének kutatására is. A politikai és társadalmi szabadság azonban éles konfrontációs elemeket is hozott a történeti kutatásba, amelybe bekapcsolódtak az emigráns történetírók is. Lehetségessé vált az, hogy Csehszlovákia történetének minden témája új megvilágításba kerüljön.[3]

Már 1989 novemberében azonnali igény jelentkezett a 20. századi cseh–szlovák történelem új tankönyvének megírására a legkülönfélébb típusú iskolák számára. Ezzel egy időben az egykötetes szlovák történelmi szintézisre irányuló társadalmi igény is felmerült. Ez olyan erős társadalmi nyomás volt, hogy a Szlovák Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének legkiválóbb történészei pár hét alatt el is készítették a hiánypótló tankönyvet.[4] Az első egykötetes szlovák szintézist azonban emigráns szlovák történész, Milan S. Ďurica készítette el, ami alább elemzendő szakmai és politikai konfliktusokat gerjesztett.

---

1 Ilyen szlovák kötetek: Šolc, Jaroslav: *Slovensko v českej politike* (Szlovákia a cseh politikában). Banská Bystrica, M.O.ENTERPRISE, 1993. 251.; Milan S. Ďurica: *Dejiny Slovenska a Slovákov* (Szlovákia és a szlovákok története). Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo, 1996. 274. (2. kiad.); Kováč, Dušan: *Slováci, Česi, Dejiny* (Szlovákok, csehek, történelem). Bratislava, AEP, 1997. 137.; Škvarna, D.–Bartl, J.–Čičaj, V. stb.: *Lexikón slovenských dejín* (A szlovák történelem lexikona). Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo, 1997. 357.; Čaplovič, D.–Čičaj, V.–Kováč, D. stb.: *Dejiny Slovenska* (Szlovákia története). Bratislava, AEP, 2000. 309.; Lipták, Ľubomír*: Slovensko v 20. storočí* (Szlovákia a 20. században). Bratislava, Kalligram, 1998. 371.; Kováč, Dušan: *Dejiny Slovenska* (Szlovákia története). Praha, Nakladatelství Lidové noviny, 1998. 401.; Kováč, Dušan a kol.: *Kronika Slovenska 1.* Od najstarších čias do konca 19. storočia (Szlovákia krónikája 1. A legrégebbi időktől a 19. század végéig). Bratislava, Fortuna Print, 1998. 616.; Kováč, Dušan a kol.: *Kronika Slovenska 2.* Slovensko v dvadsiatom storočí (Szlovákia krónikája 2. Szlovákia a huszadik században). Bratislava, Fortuna Print, 1999. 607.

2 Rychlík, Jan: *Češi a Slováci ve 20. století. Česko–slovenské vztahy 1914–1945.* (A csehek és a szlovákok a 20. században. A cseh-szlovák viszony 1914–1945.) Bratislava, AEP a Ústav T. G. Masaryka, Praha, 1997. 360.; Rychlík, Jan: *Češi a Slováci ve 20. století. Česko–slovenské vztahy 1945–1992.* (A csehek és a szlovákok a 20. században. A cseh–szlovák viszony 1945–1992). Bratislava, AEP a Ústav T. G. Masaryka, Praha, 1998. 554.

3 1990. január 30-án a Szlovák Történész Társaság (Slovenská historická spoločnos) állásfoglalásaiban szerepelt az, hogy fontos feladat az első Csehszlovák Köztársaság, a háborús Szlovák Állam és a Szlovák Nemzeti Felkelés kérdéseiben az objektív informálás. A legújabb kori történelemre fokozott figyelmet kell fordítani, mert a közvéleményt ez érdekli a legjobban, ezt érte a legsúlyosabb deformáció.

4 A két történész Dušan Kováč és Ľubomír Lipták, akik 1990 elején megjelentették a *Kapitoly z dejín pre stredné školy* (Fejezetek a történelemből a középiskolák számára) című tankönyvet. Kiadta a pozsonyi Slovenské pedagogické nakladateľstvo. Ezt és az ebből az alapiskolák számára készített változatokat 1990 elején a magyar tannyelvű iskolák számára is lefordították.

1.1. A hazai és az emigráns történészek közötti vita

Az emigráns szlovák történészek[5] 1989 novembere után azonnal berobbantak a szlovák történészközegbe és társadalomba, köteteikkel mindenütt megjelentek Szlovákiában. A terjedelmet és szakmai értéket tekintve a legkülönfélébb műveikben elsősorban az 1939 és 1945 közötti háborús Szlovák Állam történetével, annak legfontosabb történeti és politikai személyiségeivel foglalkoztak. Jelentős volt az ő nevükkel fémjelzett visszaemlékezés-irodalom, valamint az 1939 és 1945 között hatalmon volt szlovák politikusok életrajzainak megjelentetése.[6] Saját életsorsukból következően közülük többen az 1945 és 1948 közötti katolikus üldöztetések és a bolsevik–szovjet hatalomátvétel időszakára emlékeztek, és azt elemezték. Elsősorban az 1945 és 1948 között nyugatra (főként Kanadába és Dél-Amerikába, valamint Olaszországba) menekült emigránsokról vagy leszármazottaikról van szó, akik könyvtárnyi művet írtak arról az időszakról, amelyhez életük fontos része köti őket.

Problémát jelent, hogy ez az időszak sokoldalú kutatást igényel, viszont – a Szlovák Nemzeti Felkelést kivéve – a kommunista Csehszlovákiában tabutéma volt. A hazai történészek ezt a korszakot vagy nem kutathatták, vagy csak politikailag elfogult és egyoldalú értékeléseket adhattak. Ezért az emigráns történészek munkái hiánypótló feladatot láthattak volna el, ha nem lettek volna szlovák nemzeti oldalról elfogultak vagy egyoldalúak. A politikailag szabad légkörben az emigráns történészek e felszabadított tematikával szinte megszállták a szlovák történetírást, és annak teljesen új értelmezést akartak adni. A hazaiak mellettük háttérbe szorultak.

Az emigráns „ľudák”[7] történészek saját nézeteiket a szlovák történelem „újfajta nézőpontjaként” prezentálták, amiben támogatta őket a szlovák politikai és társadalmi elit azon nacionalista része, amely az önálló Szlovákia létrehozásának indokait ilyen ideológia alapján szándékozott megerősíteni. A ľudák történészek saját nézeteiket az igazság letéteményeseiként mutatták be, s azt bizonygatták, hogy a háborús, ún. tisoi[8] Szlovák Állam időszakáról ők közvetítik az egyedüli igazságot.

---

5 Közöttük Milan S. Ďurica, František Vnuk, Konštantín Čulen, František Ďurčanský, Karol Sidor és az ő nevükkel fémjelzett visszaemlékezés-irodalom, valamint az 1939 és 1945 között hatalmon volt szlovák politikusok életrajzainak megjelentetése.

6 Ilyenek: Sidor, Karol: *Takto vznikol Slovenský štát* (Így jött létre a Szlovák Állam). Bratislava, Odkaz–Ozveny, 1991. 181.; Vnuk, František: *Ma svoj štát znamená ivot. Politická biografia Alexandra Macha* (Saját állammal rendelkezni az életet jelenti. Alexander Mach politikai életrajza). Bratislava, Odkaz–Ozveny, 1991. 383.; Murín, Karol Dr.: *Spomienky a svedectvo* (Emlékek és tanúvallomás). Ontario Kanada, Zahraničná Matica slovenská, 1991. 510.; Ďurica, Milan S.: *Jozef Tiso.* Martin, Matica slovenská, 1992.; Čulen, Konštantín: *Po Svätoplukovi druhá naša hlava. ivot Dr. Jozefa Tisu* (Svätopluk után a második vezérünk. Dr. Jozef Tiso élete). Prvá Katolícka Slovenská Jednota, 1992. 545.; Slovenský Rodoľub: Dr. Jozef Tiso (1887–1947). Trenčín, Vydavateľstvo Ivana Štelcera, 1992, 179.; Vnuk, František: *Neuveriteľné sprisahanie* (Hihetetlen összeesküvés). Trenčín, Vydavateľstvo Ivana Štelcera, 1993, 194.; uő: *Slovensko v rokoch 1945–48. I.* (Szlovákia 1945 és 1948 között I. rész). Toronto–Svätý Jur, Zahraničná Matica slovenská, 1994. 354.

7 A „ľudák” a szlovák történelem markáns, gyakran szereplő jelzője. A katolikus, konzervatív, főként autonomista nemzeti politika ideológusait, gyakorlóit és híveit nevezik így. A. Hlinka Szlovák Néppártja (Hlinkova slovenská ľudová strana, alakult 1918-ban) nevelte ki és adta a szlovák történelemnek és politikának az ilyen politikusokat, innen ered a jelző is. Céljuk, mint ahogy az említett emigránsok nagy részének is, hogy védelmükbe vegyék a háborús, ún. tisoi Szlovák Államot.

Ezt erősítette az a tény, hogy a kommunista hatalom idején elhallgatott történelmi tények, és a Szlovák Nemzeti Felkelés abszolutizálása e korszakról hamis képet rögzített a szlovák társadalom tudatában.

A vita lényege a teljes szlovák történelemnek és jelentős korszakainak, eseményeinek ellentétes értelmezése, értékelése. Markáns megjelenési formája az ún. „Ďurica-vita".[9] Voltak, akik védték, voltak, akik támadták a szlovák történelem szintézisét kínáló kötetet, amely szakszerűtlen, pontatlan, logikailag gyakran inkoherens, viszont hatott a fiatalokra és történelemtudatukra. Kronologikusan tekinti át a szlovák történelmet, esetlegesen kiválogatott eseményekkel, adatokkal, tényekkel dolgozik, de fő problémája, hogy értékként a szlovák történelem demokrácia-ellenes irányvonalát hangsúlyozza. Nyíltan xenofób, a magyarokkal és a csehekkel szemben gyűlöletet kelt, nem megfelelően értelmezi a holocaustot, és szelleme ökumenizmus-ellenes. Nemzetközi tiltakozás indult a kötetben foglalt azon részek miatt, amelyek a szlovákiai zsidók deportálásáról, 1939 és 1945 közötti sorsáról szólnak.[10]

A kötet körül kialakult vita a szlovák történetírás néhány fontos problematikáját szimbolizálja. Például azt, hogy az emigráns történetírás olyan nézőpontból és szemlélettel közelíti meg a szlovák történelmet, amely figyelmen kívül hagyja a kommunista időszakban megélt eseményeket és folyamatokat, tehát a szlovák (csehszlovák) relációk teljes ismerete nélkül próbálja meg a jelennek közvetíteni az 1939 és 1948 között eltelt éveket. Nem volt kapcsolatuk az elmúlt évtizedek szlovák társadalmával és változásaival, ezért 1939-ből indulnak ki, azt a horizontot látják maguk előtt, amikor a vizsgált időszakot szemlélik.

1.2. A szlovák történetírás fejlődésére, főbb jellemzőire és nehézségeire vonatkozó viták

Felmerült, hogy van-e létjogosultsága a 19. századi igazoló, ideologikus és nacionalista történetírás szerint készült apologetikus, tehát védekező jellegű, támadó elemekkel rendelkező műveknek. Ďurica kötete a szlovák történetírás apologetikus hagyományát viszi tovább, melynek része a 19. században szokásos nemzeti mitológia-alkotás. Ez ellen azok a szlovák (elsősorban hazai) történészek, akik a demitologizálásra és a lehető legobjektívebb történetkutatásra és történelemértelmezésre apellálnak,[11] hevesen tiltakoztak, mondván, hogy ez a fajta történetírás

---

8 Jozef Tiso (1887–1947) szlovák pap és politikus az 1939 és 1945 között a hitleri Németország akaratából fennállt önálló szlovák állam elnöke és vezére volt. Népbírósági döntés alapján, mint fasiszta bűnöst kivégezték 1947-ben.

9 A vita terjedelmes irodalma Ďurica, Milan S.: *Dejiny Slovenska a Slovákov* (Szlovákia és a szlovákok története) című kötetével kapcsolatosan alakult ki. A kötet ellen tiltakozott és állást is foglalt a Szlovák Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete és több történész, közéleti személyiség is. Ezeket közli a *Kritika a Kontext* című folyóirat 1997. 2–3. száma 24–64. oldalán. A vita olyanná terebélyesedett, hogy Ďurica önálló kötetben válaszolt az őt ért akadémiai bírálatokra. A kötet címe: *Priblí i sa k pravde* (Megközelíteni az igazságot). Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo, 1998. 100.

10 Ďurica kötetét Vladimír Mečiar harmadik kormányának idején (1996–1997-ben) az EU Phare-programjának támogatásával adták ki 80 ezer példányban, ami nem kis szám, ráadásul az iskolaügyi minisztérium az iskolák 8. osztályainak történelmi kézikönyvként ajánlotta. A nemzetközi tiltakozás tehát a mű pénzelésének is szólt. A kötetet hallatlan belső nemzeti propaganda előzte meg.

visszatért a tudomány előtti stádiumba. Főként az emigráns történészeknek köszönhetően a szlovák történésztársadalomban újra divat lett a mitologizáló, ideologikus történetírás. A politikai kritériumokat Ďurica is fölérendelte a tudományosaknak és erkölcsieknek.[12]

A szlovák történésznek még mindig feladata, hogy magyarázza saját nemzete történetét. Ez nemcsak a szlovák társadalom állapotából és helyzetéből adódik, hanem abból is, hogy az 1990-es években nem állt rendelkezésre elegendő szintetizáló szakmunka, amely Szlovákia teljes történelmét, vagy annak bizonyos korszakait mutatta volna be úgy, hogy az a kutatások, a megszerzett ismeretek jelenlegi állapotát is tükrözze.

A Ďurica-kötet és a szlovák történetírás előtt tornyosuló feladatok kapcsán merült fel az, hogy mi a történetírás feladata. A megismerő és nevelő funkció arányainak felismerése mellett a történész mint szakember, és mint személy meghatározottságának és szakszerűségének arányairól is folyt a vita. Ezzel kapcsolatosan kiderült, hogy a szlovák történetírás mindig jobb volt a kutatásban, mint a kutatás eredményeinek a társadalom felé való közvetítésében. Ezért a szlovák társadalom a történelem tényeinek ismeretében lemaradt más társadalmaktól, így pl. a magyartól is.

A szlovák történelem szintézisének igénye felvetette, hogy mennyiben tekinthető ez a történelem egyedinek**,** sajátosnak, s ez miben ragadható meg. Tisztázni kellett tehát, hogy mi a szlovák történelem: vajon a magyartól és a csehtől megszabadított, leválasztott, és így csonka szlovák, vagy mindenkor a magyarokkal és a csehekkel együtt megélt történelem. Annak ellenére, hogy a hazai szlovák történészek (szintetikus munkáikban is megfogalmazva) úgy döntöttek, hogy szlovák történelemnek tekintenek minden, a mai Szlovákia területén, illetve bármikor szlovák lakta területeken végbement eseményt, lejátszódott folyamatot, ez a dilemma folyamatosan gondot okoz a számukra.

A szlovák társadalom azonnali igényét, a sürgős társadalmi megrendelést az átfogó, szintetikus szlovák történelemkönyvre a hazai történészek tehát nem teljesítették azonnal, hanem átengedték a terepet Ďuricának. Az általa a történelmi tudatban és ismeretekben végzett pusztítást csak az 1990-es évek második felében sikerült helyrehozni néhány kötettel.[13] Közben a vita arról is folyt, hogy lehet-e külső, illetve felső társadalmi megrendelésre szintetikus szlovák történelmet írni. Ebben a helyzetben csak a levéltári kutatások által megalapozott alternatív, szlovák történelem megírásával lehet védekezni.[14]

---

11 Közöttük a szlovák történésztársadalom kiemelkedő, hazai vezető történészei, akik a szlovák történetírás problémáiról szóló vitákban a nacionalista-nemzeti elfogultságoktól és túlzásoktól mentes kutatások és értelmezések hívei, mint Ľubomír Lipták, Ivan Kamenec, Dušan Kováč, Jozef Jablonický, Valerián Bystrický és mások.

12 Az 1990-es évek szlovák társadalmi és politikai helyzete nem kedvezett a kritikai történetírásnak, de lassan teret nyert magának. Az apologetikus stádiumban leledző szlovák történetírás eredményeit az iskolákban a tanárok nem kedvelték, ezért még a 90-es évek második felében is azt követelték, hogy a történelmet csak 1918-ig tanítsák, mert csak az a tisztázott történelmi időszak. A szlovák történelem csehszlovák korszaka tehát még nem tiszta.

13 Ezeket ismerteti az 1. számú jegyzet.

14 1989 óta kb. 10 ilyen alternatív szintetikus munka jelent meg. Lásd az 1. számú jegyzetet.

Az 1990-es évek elejétől a szlovák történészekre a „társadalmi megrendelés" súlya és felelőssége nehezedett. Társadalmi és politikai igény jelent meg arra vonatkozóan, hogy a közös történelem számtalan fehér foltját vagy politikai szándékoktól vezérelt elferdítéseit és hazugságait rendkívüli gyorsasággal hozzák helyre, pótolják, orvosolják. A politikai és társadalmi szabadság számos kötöttségtől megszabadította a szlovák történészeket, de helyettük politikai nyomásgyakorlásnak tette ki őket. Újra kellett írniuk és értelmezniük a közös csehszlovák történelmet.[15] A csehszlovák időszakra vonatkozóan szinte minden politikai folyamatot, vagy a politikai folyamat egészét át kellett értékelni. A társadalom a történészekre hárította a feladatot, tőlük várt azonnali válaszokat, megoldásokat. Addig vitathatatlan tényeket, eseményeket, intézményeket, viszonyokat kérdőjeleztek meg. A történészektől új mítoszok és dezinformációk létrehozását és megerősítését is elvárták. Kétségbeesetten állapították meg, hogy a köztudatban a történeti ismeretek súlyosan deformálódtak.

A fiatal szlovák államnak az államiságot igazoló önálló szlovák történelemre is szüksége volt. A szlovák történelemnek, amit a politikusok a történészektől „megrendeltek", az államiságot igazoló ideológiai alapként kellett volna működnie. A történészekre emiatt is erős politikai nyomás és intolerancia nehezedett. Legjobbjaik azt próbálták bizonytani, hogy a történésznek nem az a feladata, hogy érveket adjon a politikusok kezébe, hiszen a történész számára a jól megfogalmazott kérdés fontosabb, mint a határozott felelet. A történész a kérdéseket teszi fel, és szerényen felkínálja saját válaszait, interpretációját (I. Kamenec). A politikusok és a társadalom a történészekre kívánt áthárítani néhány olyan égető jelenkori és aktuális kérdést, mint a német kérdés, 1968 megítélése, vagy a szlovákiai magyar kisebbség múltjára vonatkozó ismeretek (Ľ. Lipták). [16]

1.3. A Szlovák Köztársaság léegitimitása

A hazai és emigráns történészek közötti konfliktusból és a társadalmi és politikai megrendelésekből származó vitatéma a *Szlovák Köztársaság legitimitása* is. 1989 novembere után felmerült kontinuitás és legitimitás kérdésében a radikális nacionalisták már az első napokban hivatkoztak a tisoi Szlovák Államhoz való visszatérésre. A csehek a masaryki Első Köztársasághoz, a reformbaloldal az 1968-as hagyományokhoz akarta kötni a szlovák, illetve csehszlovák kontinuitást.

A legitimitás-vita azt kutatja, hogy az 1993-as önálló Szlovákia legitimitása levezethető-e az 1939-es háborús Szlovák Államból. Felmerült tehát, hogy igaz-e, hogy (mindkét szlovák állam) a szlovákok ezeréves erőfeszítésének eredménye, valamint hogy mi okozta Csehszlovákia többszöri szétesését. A nemzeti-nacionalista érvek szerint az állami legitimitás csak a magyarok előtti történelemben, illetve

---

[15] Ľ. Lipták szerint a történészek és a közélet viszonyában jellemző, hogy a politikai kultúra szoros kapcsolatban van a történetírással.

[16] A társadalmi megrendelések miatti problémákra, a legitimitásra, az állami ideológiára és a nemzeti programra vonatkozó viták és dilemmák áttekintő ismertetését és összefoglalóját adja a felhasznált irodalomban felsorolt kerekasztal-beszélgetés a *Kritika a kontext* című folyóiratban.

1939 és 1945 között volt meg, ezért történelmietlen és mitizált interpretációk segítségével a Nagymorva Birodalmat, mint az első szlovák államalakulatot összekapcsolták a tisoi Szlovák Állammal, mint a legitimitás folytatásával.

Az új, demokratikus, 1993-as Szlovákiát megalakító politikusok (különösen a Tiso rehabilitálását követelő nacionalistákkal szemben) folyamatosan hangsúlyozták, hogy az új Szlovák Köztársaság nem a háborús szlovák állam utódállama, de az emigráns politikusok és történészek megpróbálták olyan tendenciózusan átírni a szlovák történelmet, hogy mégis kapcsolódjon ahhoz az államhoz. A kritikus hazai történészek felvetették, hogy a legitimitás keresése nem a történész feladata, annál kevésbé, mert minden politikai fordulat a megelőzőt tagadja, ami által eleve elveszik a történész számára oly szükséges természetes kontinuitás, s ez logikusan vezet el a mítoszok és legendák teremtéséhez. A vitában tehát felmerült az értelmiség, és elsősorban a kritikus történészek felelőssége, mert átengedték a terepet a nacionalistáknak. Bár az 1939 és 1945 közötti időszakból az 1993 utáni évekbe a klérofasizmus ugyan nem tért vissza, ám a paternalizmus, az agresszív nacionalizmus, a demokrácia szabályaival és a jogállamisággal való manipulálás viszont igen.

Kérdéssé vált tehát, hogyan lehet olyan legitimitást találni a szlovák államnak, hogy kormánya ne legyen sem csehellenes, sem magyarellenes, és azokat, akik bírálják, ne kelljen Szlovákia ellenségeinek nevezni. Ezt keresve felmerült a legitimizáló és az alapító legitimitás közötti választás lehetősége. Az utóbbi segít abban, hogy ha nincsenek demokratikus történeti hagyományaik, akkor ne kelljen semmihez visszanyúlniuk, hanem itt és most alapítsák meg saját legitimitásukat. Vitatottá vált azonban, hogy a jelenlegi vajon alapító állapot-e, hiszen ténylegesen senki semmit nem alapít, hanem mindenki valamit folytat.

Felvetődött tehát a szlovák történelem értelmének kérdése, a történeti legitimitás értéke, vagyis az, hogy az értékelhető-e a szlovákok esetében. A tényleges szlovák történelem ugyanis csak abban nyújthat nekik segítséget, hogy ne vigyék túlzásba a kisebbrendűségi érzést. Az ő történelmük ugyanis nem dicső történelem, ezért a legitimitást nem a tisoi szlovák államból kellene meríteniük, hanem abból a puszta reális tényből, hogy 1993 óta létezik, és kielégíti polgárai igényeit, amelyeknek összhangban kell lenniük a nemzetközi és általános emberi normákkal.

A szlovák állami legitimitás keresése a kritikus szlovák történészek szerint tehát ne a nacionalista történészek iránymutatásai alapján történjék, mert zsákutcába vezet. A legitimitásban arra összpontosítsanak, hogy mint nemzet, mint társadalom már léteznek, a fő kérdés az legyen, hogy az állam, amelyben élnek, milyen most, és milyen lesz. Le kell vetkőzniük a túlzottan védelmi-védekező álláspontokat, mert ezek tele vannak kisebbségi komplexussal. Saját történelmük védelmének álláspontja és a kritikus történelmi önreflexiók hiánya olyan méreteket öltött, hogy az 1990-es évek végére teljes mértékben anakronisztikussá vált. Történelmük kritikus önreflexióját pedig nem a történészeknek, hanem az értelmiségieknek kell végrehajtaniuk.

A legitimitás-vitában felmerült az is, hogy az állam politikája és a róla alkotott és közvetített kép koncepciója azért fontos Szlovákia számára, mert az politikai átmenettel küzdő, még nem stabil demokrácia. A legitimitást világos definiálással, a lakosságot pedig objektív történeti ismeretekkel kell megerősíteni abban, hogy kik a szlovákok, miből indulnak ki, mihez kapcsolódnak. Az állami legitimitáshoz ideológia is szükségeltetik. Nagy kérdés, hogy milyen szükségleteket és milyen módon elégítenek ki. Vannak-e a szlovák történelemben olyan demokratikus értékek (mert a demokratikus hagyományok a kritikus történészek szerint nagyon vitathatók), amelyek a történeti legitimitás alapjai lehetnek. Ha vannak ilyenek, akkor már ezek mitologizálására van szükség, amit a kritikus történész nem vállalhat fel.

A kritikus történészek mindkét állam (1939 és 1993) létrejöttét illegitimnek tartják, mivel a szétválásról nem kérdezték meg a lakosságot, nem volt népszavazás. Az államok általában valamilyen eszmék, elvek, programok alapján jönnek létre, és ebben az esetben ilyen nem létezett. 1939-ben a szlovák állam külső parancsra jött létre, a kisebbik rossz elmélete alapján, és utólag kerestek hozzá ideológiát, eszmét. 1993-ban is ez történt: az államalapításhoz hiányzott a meggyökeresedett, pozitív ideológia, ezért ezt a múltban keresték. Így találtak rá a nacionalisták a tisoi Szlovák Államra, mint a szlovák nemzet államára. A fiatal államnak szüksége van az ideológiára ahhoz, hogy az állam belülről megerősödjön. Az ideológia hiányát, ha mások nem, akkor a nacionalisták töltik ki.

A kritikus történész nem tehet mást, mint hogy visszautasítja a legitimitás ilyen módon való keresését, ezért a vita[17] nem állapította meg, hogy mi legyen a szlovák állam legitimitásának alapja. Azt viszont felvetették, hogy mi tekinthető a szlovák történelem demokratikus értékének: a Szlovák Nemzeti Felkelés mint a totalitás és a fasizmus elleni tiltakozás fegyveres felkelésként való megnyilvánulása, vagy a hlasisták[18] a 20. század elején, vagy Milan Hod a[19] demokratikus politikája. A szlovák történelemnek azonban alapvető problémája, hogy inkább a nem demokratikus, autoriter és populista személyiségeket részesíti előnyben a demokratikusakkal szemben.

1.4. A pozitív szlovák nemzeti program megalkotása

Az állam legitimitásával összefüggésben merült fel a történészekkel szembeni *további társadalmi elvárás, a pozitív szlovák nemzeti program megalkotása*. Ez újabb vitatémával gazdagította az önálló államiság gyakorlásának folyamatát. Az volt a kérdés, hogyan lehetne olyan pozitív nemzeti programot megalkotni, amely a nacionalizmust, a xenofóbiát és a populizmust háttérbe tudja szorítani. E programnak az is feladata lenne pozitív közös nevezőre hozni Szlovákia polgárait

---

17 A fenti folyóiratban a vezető kritikus szlovák történészek által lefolytatott vita.

18 A *Hlas* című szlovák folyóirat köré tömörült értelmiségiek, akik Masaryk hatására a 20. század elején haladó polgári eszméket hirdettek, amelyeket az első Csehszlovák Köztársaság idején részben meg is valósítottak.

19 M. Hod a (1878–1944) jelentős szlovák politikus. Az első Csehszlovák Köztársaság idején miniszterként a csehszlovák kormányzatok tagja volt, 1935–1938-ban miniszterelnök. Agrárius politikai beállítottságú gondolkodóként közép-európai föderalizációs tervet készített, amely magyarul is olvasható.

attól függetlenül, hogy akarták-e az 1993-as szlovák államot, vagy sem. A szlovák állam létrehozására irányuló ezeréves törekvésre vonatkozó szónoklat ehhez ugyanis kevésnek bizonyult.

A vitában megállapították, hogy a gátlások inkább a társadalomra, mint a történészekre érvényesek. A szlovák történelem kritikus önreflexiója egyelőre azonban nemcsak a társadalomban, hanem a történészekben is félelmet kelt. A szlovák történelmet még nem kutatták ki alaposan, ezért a tudatokban a negatív momentumokhoz kötődő, sértettségi mítoszok élnek. Ezekkel nehéz leszámolni, ami gátolja a szomszédokkal való interakciókat. A negatív momentumok közé sorolják a 19. század végi magyarosítást, ami miatt a magyarokkal szembeni viszonyban a szlovák társadalomnak szinte az egésze ezt tartja szem előtt. A magyarosítás kb. negyven évig tartott, de ők ezt vetítik vissza az előző évszázadokra is, ami miatt a történelmi együttélés eltorzul. Ez befolyásolta a szlovák történelem „magyartalanítását" és „csehetlenítését" célzó, már említett tendenciát. A történészek többsége elfogadja, hogy a történelmi Magyarország és Cseh-Szlovákia a szlovák történelem része és fordítva. A kritikus szlovák történészek szerint a szlovák történetírás már nagyrészt levetkőzte ezt a problémát, és számukra ez nem annyira koncepcionális, mint inkább gyakorlati probléma (pl. hogyan nevezzék a szlovákok lakta területet akkor, amikor még Szlovákia nem létezett). A szlovák történészek alapvetően nem írtak a teljes történelmi Magyarországról műveket, és még kevesebben vannak, akik az egész Csehszlovákia történetéről írtak volna. Mindig csak a szlovákok által lakott területből, tehát Szlovákiából indultak ki.

A pozitív szlovák nemzeti programnak**,** mint a demokratikus és toleráns Szlovákia víziójának hiányát a szlovák nemzet több évszázados konfesszionális (evangélikus és katolikus) megosztottsága is indokolja. E megosztottság történeti tény, önmagában vitának nem tárgya, de értelmezések kérdése.

A pozitív nemzeti program meghatározásához szükséges történelmi alapot a kritikus szlovák történészek még vitában sem voltak hajlandók meghatározni. Azt állapították meg ugyanis, hogy a pozitív nemzeti program egyfajta prognózis-készítés, ami inkább a politikusok, mintsem a történészek feladata. Egyetértettek abban, hogy a történész nem készíthet értékrendeket, ideológiákat. A történetírás ugyanis kritikai diszciplína, nem hitre, hanem kritikus észre van szüksége. A történésztől nem várható el, hogy recepteket ad, és megmondja az igazságot. Ez ugyanis olyan történészek által keltett illúzió, mint a fent említett Ďurica.

Még ha a szlovák társadalom olyan válságban is van, ami nagymértékben a történelemből ered, a történész akkor is csak abban adhat tanácsot, hogy merre nem lehet, nem szabad menni, de azt, hogy merre kell menni, nem tudja. Történészi ismeretek alapján egy ilyen tanács pl. így hangozhat: legalább tizenöt éves a lemaradásunk a Nyugattal szemben, ezért fel kell készülnünk a társadalom frusztrációjára.[20] A történész azt tudhatja, hogy hosszan tartó nehéz helyzetre kell felkészülniük;

[20] A tanács Jozef Jablonický történész javaslata a *Kritika a kontext* című folyóirat vitájában.

mindössze ez lehet a kritikus szlovák történész pozitív nemzeti programja, de még mindig igazabb és reálisabb, mint a nacionalistáké. Mert a kritikus történész számára nem létezik felszabadító jelszó, felszabadító ideológia.

1.5. A cseh–szlovák viszony történelmi és politikai tisztázása

Máig társadalmi és egyben politikai *elvárás a történészekkel szemben a cseh–szlovák viszony történelmi és politikai tisztázása*. A kritikus történészek szerint rájuk akarják erőltetni azt a prekoncepciós feladatot, hogy kutassák azokat a jelenségeket és eseményeket, amelyek az állítólagosan „törvényszerű" szétváláshoz vezettek. Publicisztikai és politikai megrendelésként kezelhető az, hogy a történészek bizonyítsák, igazolják, hogy Csehszlovákia kezdettől sikertelen, már eredetében megszűnésre ítélt államalakulat volt, és hogy 1944 és 1946 között a közös állam megújítása nem volt sem logikus, sem illő lépés.[21] A szlovák és cseh történészek 1995-ben létrehozott jelentős szakmai vitafórumán, a *Cseh-Szlovák Történész Évkönyv* (1996) bevezetőjében V. Goněc visszautasította, hogy akár 1945 után, akár 1990 után a két társadalom közötti problémákra, súrlódási felületekre *a sorsszerű vagy sorsrendelte megoldhatatlanság* lett volna jellemző. Ľ. Lipták e megrendelést a csehek és szlovákok közös államának történetére vonatkozó kutatásokban *nem kívánatos prezentizmus*nak nevezte.

A viszony kutatására vonatkozó eredményeiket, kétségeiket és vitáikat a szlovák történészek elsősorban a legjelentősebb szlovák akadémiai történeti folyóirat lapjain,[22] valamint a fent említett szakmai vitafórumon a cseh–szlovák történész bizottság létrejötte óta[23] évente közlik, illetve folytatják.[24]

A cseh–szlovák viszony a közös csehszlovák állam kutatásának alapja. Három „változékony állandóra" épül: a szomszédságra, a nyelvi és etnikai rokonságra és közelségre, valamint a közös államban való többszörös és hosszú távú együttélésre. A közös történelem kutatásának kérdései ennek alapján merülnek fel. A különbségek elsősorban a közös események eltérő interpretálására épülnek, ami abból adódik, hogy a közös eseményeket eltérően élték meg, és mind a megélés, mind az utólagos interpretálás eltérő értékeléseket ad. A közös, de eltérően megélt történelem adta, hogy időben előre haladva a csehek és a szlovákok egyre kevésbé együtt, és sokkal inkább egymás mellett éltek, ami szomszédi viszonnyá alakult át.

---

21 A vezető kritikus hazai történészek között többen vannak, akik Csehszlovákia 1993-as szétválását nem tartják sem helyesnek, sem törvényszerűnek, sem legitimnek.

22 A *Historický časopis* (Történeti folyóirat) megjelenik negyedévente. A szlovák történetírás és történészek szervezeteinek problémáit is rendszeresen közlik.

23 A cseh–szlovák történész bizottság 1994. november 23-án alakult újra Prágában. Feladata a cseh–szlovák viszony vizsgálata, kutatása. Éves konferenciáikról évkönyveket adnak ki.

24 Az évkönyv címe: *Česko–slovenská historická ročenka* (Cseh–Szlovák Történész Évkönyv). Az első kötet 1996-ban jelent meg. Kiadja a Česko–slovenská/Slovensko–česká komise historiků, ve Vydavatelství Masarykovy univerzity v Brně (Cseh-szlovák/Szlovák-cseh történész bizottság a Brünni Masaryk Egyetem Kiadójában) évente.

2. Viták Csehszlovákia egyes korszakainak értékeléséről

A legszerteágazóbb és leginkább kikutatott vitatéma *Csehszlovákia létrejöttével, a csehszlovakizmussal és a szlovák politikával* kapcsolatos. A szlovák történészek szakmai vitáiba cseh történészek[25] is bekapcsolódnak. A vita a cseh–szlovák viszony lényegét, a cseh és a szlovák politika egymáshoz való viszonyát és azt firtatja, hogyan oldották meg a szlovákkérdést[26] az első Csehszlovákiában.

A vita egyik kérdése, *hogyan és miért került be Szlovákia Csehszlovákiába*, a cseh politikai programba. E kérdéskör szerteágazó, sajátossága és bonyolultsága megköveteli a gazdasági problémák részletezését, politikai következményeinek és az illúzióvesztésnek az elemzését is. Vajon Szlovákiát a csehek egyenrangú félként kívánták-e bevonni, vagy valamilyen egyéb érdeket követtek azáltal, hogy ezt megtették? Mindenesetre a cseh állam Szlovákia segítségével megtalálta helyét a nemzetközi politikai színtéren.[27] Ezzel kapcsolatban felmerült, hogy a szlovákkérdés megoldásának több, Csehszlovákia keretén kívüli lehetősége is fennállt (magyarokkal, lengyelekkel, oroszokkal való föderális, uniós kapcsolatok), s az is felmerült, hogy a csehekkel másfajta kapcsolat létrejöhetett volna-e? A két háború közötti cseh–szlovák viszonyt ugyanis megterhelték a gazdasági aspektusok, amelyek befolyásolták a szlovák társadalom érzékenységét. A gazdasági viták témája (és ez érvényes az 1945 után létrejött Csehszlovákiára is) nem csupán Szlovákia gazdasági elmaradottságának értékelése, hanem az iparosítás és a szlovák gazdasági alárendeltség is, különös tekintettel arra, hogy mind a két háború között, mind a közös állam második szakaszában a gazdasági kiegyenlítés kinek a számlájára valósult meg, tehát hogy a közös államban „ki kire fizetett rá".

Az első Csehszlovák Köztársaság létrejöttének kérdése, hogy milyen elvek, értékek alapján jött létre. A leggyakrabban ragozottak között szerepel a polgári és nemzeti elv mint cél, és megvalósításának mértéke. A nemzeti elv megvalósítása vagy meg nem valósítása körüli viták része, hogy egy vagy két nemzetről volt-e szó, és hogy a *csehszlovakizmus* eszméje hogyan hatott a törvényhozás és a politikai gyakorlat szintjén. Természetesen voltak olyan szlovákok, akár a politikai elit, akár a társadalom rétegeit nézzük, akik csehszlovakista álláspontot foglaltak el, voltak, akik a szlovák

---

25 A vitában cseh részről elsősorban Jan Rychlík vesz részt, aki a cseh-szlovák viszony legelismertebb szakértője. Neki is, mint általában a cseh történészeknek, hibájául azt róják fel egyes szlovák történészek, hogy kevés megértést tanúsítanak a szlovák probléma iránt, és amikor a két háború közötti időszakot elemzik, akkor nem elég mélyen követik azt, hogy milyen volt a cseh, illetve csehszlovák politikai vezetés viszonya a szlovák problémához.

26 Szlovákkérdésnek a szlovák nemzeti és politikai emancipációt, a szlovák nemzet állami és közigazgatási önállóság felé tett lépéseit, a szlovák nemzeti identitás fejlődésének állomásait, az önálló államiságra irányuló törekvéseit nevezzük. A szlovákkérdésre vonatkozóan magyarul olvasható az a kötet, amely a tematika legkiválóbb cikk- és dokumentumgyűjteménye: *A szlovákkérdés a XX. században.* Pozsony, Kalligram, 1996. 601.

27 Ezt részletezi Jaroslav Šolc: *Slovensko v českej politike* című kötetében, de ezt igazolja számos olyan mérlegelés is, amely szerint Csehországnak, a cseheknek egyrészt geopolitikai és geostratégiai szempontból volt fontos Szlovákia, másrészt Szlovákiával igazolták a szövetséges nagyhatalmak előtt Csehszlovákia létrejöttének jogosultságát.

autonómia híveiként politizáltak, és olyanok is, akik a két politika között ingadoztak. A Csehszlovákia évtizedeiről szóló vitákban ezeknek az álláspontoknak a minél rétegzettebb, finomabb megvilágítására, kijelölésére törekszenek.

A nemzeti identitás szempontjából elsődleges kérdés volt a csehszlovakizmushoz való szlovák hozzáállás, tehát az, hogyan fogadták a szlovákok ezt a cseh állampolitikai és ideológiai doktrínát, ami egyúttal megkérdőjelezte a szlovákok nemzeti identitását és így létezését is. A történészek kutatják ezzel kapcsolatosan a korabeli szlovák politikai elit és társadalom álláspontját is. Vizsgálják a Csehszlovákia létrehozásában részt vevő kulcsfontosságú szlovák politikusok, az akkori maroknyi szlovák politikai elit Csehszlovákiához és a csehszlovakizmushoz való hozzáállását. Megállapítják, hogy ebben az időszakban a két nemzet viszonyának nem volt egyértelmű és egyenrangú a fejlődése. Hiba volt a közös államot nem a cseh-szlovák kölcsönösség realisztikus elemeire felépíteni. Pedig a 20. században nőtt Szlovákia jelentősége a cseh politikában, amit a szlovák politikusok nem kellőképpen aknáztak ki. A csehszlovakizmusnak a cseh-szlovák kölcsönösségen alapuló politikai unióvá kellett volna fejlődnie, ehelyett politikai doktrínává nőtt. Ez a cseh politika Szlovákiával szembeni deformációinak, valamint a cseh közvélemény deformált optikájának elsődleges oka, ami kedvezőtlenül hatott a kölcsönös viszony fejlődésére.[28] E kérdésben nemcsak a szlovák történészek, hanem a vizsgált kis létszámú szlovák politikai elit (Štefánik, Hod a, Hlinka) is eltérő nézeteket vallott. Míg Štefánik és Hod a a csehszlovakizmust a szlovák nemzeti emancipáció és a cseh keretek biztosította szlovák élet egyetlen politikai biztosítékaként védte, addig A. Hlinka nemcsak hogy az előzőekkel ellentétes véleményt hangoztatott, hanem ellentétes (később elemzendő autonomista) politikát is folytatott.

Vitatott téma, hogy Csehszlovákia létrejöttekor és utána létezett-e *szlovák politika*, és hogy a szlovákkérdés megoldásához hogyan segített hozzá Csehszlovákia létrejötte. A szlovák politika létezését és ennek igazolását összekapcsolják azon szlovák politikai személyiségek szerepének értékelésével, akik részesei voltak az első Csehszlovák Köztársaság létrejöttének (Štefánik, Hod a, Hlinka).[29] Az ő politikai tevékenységük értékelése e viták központi témája.

Milan Hod a az a szlovák politikus, aki teljes életművével azt igazolja, hogy a csehszlovakizmus az ország egyben tartása miatt volt elkerülhetetlenül szükséges a két háború közötti Csehszlovákiában. Hod a és agrárius politikai pártja a szlovák társadalomnak a csehétől eltérő jellemzőiből indult ki, amikor elkészítette koncepcióját az agrárius demokráciáról. Ő a mezőgazdaságra esküdött, mint gazdasági alapra, és ezt az egész térségre vonatkozóan érvényesnek tartotta. Közép-Európa koncepciója is erre épült. E. Beneš riválisa volt a csehszlovák külpolitikában; ellentéteik alapvető politikai kérdésekben, egymástól eltérő külpolitikai koncepciókban nyilvánultak

[28] Ezek Jaroslav Šolc szlovák történész csehszlovakizmust értékelő megállapításai.

[29] A szlovák történészeknek a csehszlovák időszakra vonatkozó vitájához meg kell jegyezni, hogy még nem készültek el a legnagyobb politikusaik (Hod a, Hlinka, Tiso) összegyűjtött műveit és levelezését tartalmazó gyűjteményes kritikai kötetek.

meg. Hod ának ellentétei voltak Masarykkal is, pl. nem értett egyet azzal a gazdasági és politikai liberalizmussal, amit Masaryk képviselt. Csehszlovákia egységének érdekében politikai vitákat folytatott A. Hlinka autonomista programjával is.

Éppen a szlovákkérdés megoldásának okán a szlovák történészek a két vezető cseh politikus, T. G. Masaryk és E. Beneš megítélésében is saját utat járnak. Tanulmányok és kötetek vizsgálják e két kulcsfontosságú cseh politikusnak a szlovákokhoz való viszonyát.

Szlovák történészek számos esetben kifogásolták a témát elemző cseh történészek megfogalmazásait, fogalomhasználatát, pl. azt is, hogy Szlovákiát „betagolták 1918-ban az államba". Ez azt sugallja, hogy egy már meglévő, tehát cseh államba egyszerűen betagolták Szlovákiát, így az nem is volt részese az állam építésének, előzetes megalkotásának. Szlovák kifogások között szerepel az is, hogy a cseh elemzők általában az akkori centralizmus és csehszlovakizmus híveinek mutatkoznak, a Szlovákiában megnyilvánult cseh univerzális hegemónia hívei.[30] E vitában azok az érvek az erősebbek, amelyek Csehszlovákia 1918-as létrejöttét alapvetően a cseh nemzetállami akarat megnyilvánulásának eredményeként értékelik, és a szlovák politikai akaratot e folyamatban másodrangúnak, a csehnél jóval gyengébbnek érzékelik. Vannak olyan szlovák történészek, akik arra törekszenek, hogy a gyenge szlovák politikai akaratra vonatkozó nézeteket cáfolják, illetve módosítsák. Ehhez elsősorban azon emigráns szlovák politikusok elképzeléseit (Štefánik, Osuský[31]) vázolják fel, akik 1918 előtt nyugati emigrációban (amerikai, francia, angol) készítették elő a szlovákkérdés megoldásának lehetőségeit, illetve akik egyértelműen támogatták a közös csehszlovák állam létrehozását. Ennek a témakörnek egyre táguló értelmezést ad annak kutatása is, hogy az otthoni szlovák politikusok (Hlinka,[32] Hod a) hogyan viszonyultak a közös állam létrehozásának lehetőségeihez.

Vitatéma, hogy *volt-e cseh politika 1918 és 1938 között***.** Ez a kérdés végigvonul Csehszlovákia hetven évének egész történetén, és része a Csehszlovákia szétválásáról folytatott szakmai és politikai vitáknak is. A szlovák történészek álláspontja általában erről az, hogy a csehszlovák jelentette egyben a csehet is, mert a cseh egybeolvadt a csehszlovákkal, így elégítve ki teljes egészében a csehkérdés megoldását.

---

30 A csehszlovakizmussal, a cseh hegemóniával és a cseh történészek álláspontjával kapcsolatos összes vitakérdés megjelenik a felhasznált irodalomban felsorolt Rychlík–Suško vitában.

31 Milan Rastislav Štefánik (1880–1919) szlovák politikus, diplomata és katonatiszt volt, aki 1914 és 1919 között emigránsként részt vett Csehszlovákia létrehozásának politikai előkészítésében, annak minden tárgyalásán. A stratégiai csehszlovakizmus híveként szervezete a jövendő Csehszlovákia fegyveres alapját alkotó csehszlovák hadsereget, a légiókat is. Štefan Osuský (1889–1973) szlovák diplomata és politikus volt, meggyőződéses stratégiai csehszlovakista, aki szintén emigránsként vett részt Csehszlovákia előkészítésének munkálataiban. 1920-ban ő írta alá szlovák részről a Trianoni Békeszerződést.

32 Andrej Hlinka (1864–1938) szlovák katolikus pap és politikus. Életében a legmélyebben befolyásolta a szlovákság történeti és politikai sorsát, a szlovákok nemzeti emancipációjának politikai folyamatait. Az általa létrehozott katolikus néppárt lett az alapja annak a nemzeti, keresztény, konzervatív politikának és politikusi gárdának, amely és akik a két háború közötti időszakban befolyásolták és nagymértékben meghatározták Csehszlovákia és a szlovákok sorsát. Pártjának, a Hlinka Szlovák Néppártjának a soraiból és hívei közül kerültek ki a dolgozatban is sokat emlegetett ľudákok.

Csak csehszlovák politika létezett, amelyet a csehek valósítottak meg a prágai szlovák centristák segítségével. (Vitatott még a szlovákoknak e politikára gyakorolt tényleges befolyása.) A csehek Csehszlovákiát és az egész ország területét is a saját nemzetállamuknak tekintették. A csehszlovák politika elsődleges célja az volt, hogy biztosítsa Csehszlovákia integritását, akár a szlovák politikai érdekek háttérbe szorítása árán is. A csehek azt kívánták, hogy a szlovákok feltételek nélkül fogadják el Csehszlovákiát saját államuknak, és hogy csak egyetlen, tehát csehszlovák politika létezzen. Az önálló cseh politika nyomait csak kb. 1938 őszétől lehet megtalálni, amikor felmerült, hogy lehetséges az önálló cseh állam is. Ilyenfajta mérlegelések a 2. világháború idején a jobboldali cseh ellenállásban merültek fel, és részlegesen 1968-ban is. A cseh politika teljes emancipációjára csak 1989 és 1992 között került sor. Ekkor a cseh jobboldal feltette a kérdést, hogy szüksége van-e a cseheknek Szlovákiára, és azt a választ adta saját magának, hogy nincs. Rychlík szerint végső soron a cseh politika emancipációja volt az egyik fő oka annak, hogy Csehszlovákia 1992-ben megszűnt. Amikor a csehek elhagyták a csehszlovák platformot, akkor Csehszlovákia eltűnt a színről. 1991–1992-ben ugyanis a cseh politikai jobboldal feltette a kérdést, hogy a cseheknek szüksége van-e még egyáltalán Szlovákiára, és arra a megállapításra jutott, hogy nincs. Ez az eredmény a szlovák politika számára sokkoló volt. A cseh és szlovák politika máig megoldatlan vitája, hogy a csehek vagy a szlovákok okozták-e a szétválásokat. Cseh részről megnyilvánul az a szándék, hogy az utolsó szó jogát magukénak tudják: ők elégelték meg a csehszlovák platformot, a csehek akaratából szűnt meg a közös állam.

Az 1990-es évtized végére a nézetek közelítettek arra vonatkozóan, hogy a közös állam kezdete óta *két külön állami koncepció* létezett. A cseh, tehát csehszlovák politika számára Csehszlovákia olyan egységes és egyetlen cseh állam volt, amelyet Szlovákiával és Kárpátaljával kiegészítettek. A központi akaratot végre kellett hajtani az egész ország területén. Ennek alapfeltétele a központosított, centralizált állam volt, és a csehek számára csak ennek volt értelme. E cseh államkoncepciótól eltért a szlovák autonomista koncepció, amely szerint Csehszlovákia valóban két nemzetállami egység összekapcsolása, azaz két részből álló Cseh-Szlovákia kell, hogy legyen, egyfajta szövetségi állam. Ez a koncepció a cseh politikának nem felelt meg, mert ebben az esetben nem tudta volna közvetlenül ellenőrizni az egész csehszlovák területet. „Minden cseh–szlovák konfliktus egészen 1992-ig a csehszlovák állam e két koncepciója közötti összeütközés külső kifejeződése."[33]

Az önálló cseh és szlovák politika viszonyának, illetve az önálló szlovák történelem lehetőségének a dilemmája merül fel abban a kérdésben is, hogy *létezett-e külön cseh, illetve csehszlovák történelem***.** Ez elsősorban azokat a kísérleteket illeti, hogy önálló cseh, illetve önálló szlovák történeti szintézist hozzanak létre. A szakmai vita és a kevésbé szakmai kísérletek folytatódnak. Kérdésként merült fel, hogy Csehszlovákia történetét a két háború közötti időszakra (és a későbbiekre) vonatkoz-

[33] Rychlík, *Historický časopis*, 132.

tatva meg lehet-e írni a csehek és a szlovákok külön történeteként? Vajon párhuzamosan kell-e írni a csehekről és a szlovákokról, a két nemzet és társadalom történetéről, vagy más, pl. tematikai, problematikai szempontok szerint.

A *csehszlovakizmus és autonomizmus közötti viszony* összefügg a szlovákkérdés és az első Csehszlovák Köztársaság létére vonatkozó kérdéskomplexummal. A csehek arra törekedtek, hogy a szlovákok feltételek nélkül ismerjék el az egész Csehszlovákiát saját hazájuknak, a csehszlovák politikát pedig szlováknak is. A Hlinka vezette szlovák autonomisták viszont arra tartottak igényt, hogy a csehek csak a cseh politikát határozzák meg, a szlovákot ne, azaz hogy a csehek csak a maguk nevében beszéljenek, a szlovákokéban ne.

A fent említett két állampolitikai koncepció különbsége, az autonomista koncepció[34] értelmezése szülte és szüli a Hlinka köré csoportosult szlovák politikusok több évtizedes (az 1920-as évektől 1945-ig) tevékenységét firtató irodalmat és vitákat, azaz a ľudák politika vizsgálatát. A. Hlinka volt a szlovák politika autonomista mozgalmának vezéralakja, aki rendkívüli hatással volt a szlovák nemzeti politikai gondolkodásra és gyakorlatra. A szlovákkérdés autonomista megoldásának legfőbb képviselőjeként rendkívüli (ideológiai) hatással volt az 1938 és 1945 között megvalósított szlovák politikára is. Ő és pártjának politikusai (közöttük elsősorban Jozef Tiso) azok, akiknek politikai koncepciója, tevékenysége, és az eköré szervezett nacionalista, konzervatív katolikus ideológia az emigráns szlovák történészek munkáiban idealizált formában jelenik meg.

Az autonómia szlovák követelésével kapcsolatos viták témája az is, hogy a csehszlovák politika milyen mértékben volt hajlandó engedni ennek, és mekkora közigazgatási és politikai lehetőségeket biztosított a szlovákok önállósulási igényeinek. A csehszlovák politikusok az 1920-as évek második felétől, 1925 után voltak hajlandók figyelembe venni ezeket a követeléseket, elsősorban adminisztratív (közigazgatási) területen. Ez azonban soha nem valósult meg a szlovák politikai akarat elvárásai szerint, mivel a lényeges kérdésekben a politikai döntéseket továbbra is a prágai központban hozták meg.[35]

A *ľudák (autonomista) politika* és politikusok két háború közötti tevékenységének értékelése a heves viták közé sorolható. Ebben a vitában problémát jelent az is, hogy az emigráns szlovák történészek (mint a ľudák politika és politikusok hívei) az 1990-es években megjelentetett műveiket a szlovák történelem értelmezésének olyan új nézőpontjaként mutatták be, amely igazságot oszt a ľudák mozgalomról és a háborús Szlovák Államról, valamint a Szlovák Nemzeti Felkelésről.

A ľudák politika a Csehszlovákia értelmezésével kapcsolatos történészi vitákban többféle értékelést kap. Befolyásoló tényező, hogy az illető történész a szlovák nemzeti önállóság önálló államban is megnyilvánuló kifejezésének a híve, vagy sem. A magasztalástól a teljes elvetésig széles a skála, de a mérvadó és mérsékelt

34 1921-től születtek a szlovák politikai és közigazgatási autonómiára vonatkozó javaslatok.

35 Rychlík, *Historický časopis*, 33.

vitákban azt vizsgálják, hogy mennyire volt „szlovák", és milyen volt a viszonya a csehszlovák politikához. A ľudákok „differencia specifikája" a csehszlovák negáció.[36] A szlovákkérdés általuk eszmei és politikai harc tárgya maradt a két háború közötti időszakban. Amíg a cseh politika Csehszlovákiában, addig a ľudák szlovák politika csak Szlovákiában gondolkodott, a csehekre, a cseh területekre vonatkozóan nem is volt koncepciója,[37] őket az egész Csehszlovákia nem is érdekelte. Rychlík szerint a ľudákok is úgy gondolkodtak, hogy Szlovákia addig marad Csehszlovákia keretein belül, amíg az neki kényelmes és előnyös. Ezt a szlovák történészek tagadják. Az e körüli és az egyes (főként ľudák) politikus személyiségek szerepe körüli vita is elvezet ahhoz a kérdéséhez, hogy az 1990-es évek előtt, a korábbi időszakokban volt-e politikai koncepció és tényleges, tetten érhető politikai *akarat az önálló szlovák állam* létrehozására. Akik azt szeretnék igazolni, hogy volt(ak) ilyen koncepció(k), azok elsősorban azokat a ľudák politikusokat idézik, akik 1938, de főként a tisoi önálló szlovák állam létrejötte (1939. március 14.) után meghatározó állami pozíciókat töltöttek be. A vitázók azt vizsgálják, hogy e politikusok az első Csehszlovák Köztársaságot a szlovák fejlődés végső állomásának tekintették-e, vagy pedig megfogalmazták az önálló Szlovákia koncepcióját mint végső célt**.** *Ez a kérdés egyébként a Csehszlovákia értelmezéséről szóló egész vitafolyamat* második számú alapkérdése**.** (Az első számú alapkérdés, hogy az indulásnál, 1916–1918-ban kik és hogyan akarták létrehozni Csehszlovákiát, s ebben a szlovák politikusoknak milyen szerepük volt.)

Vannak szlovák történészek,[38] akik azt bizonyítják, hogy az önálló szlovák állam létrehozása (1938–1939-ben) nem volt célja sem Jozef Tisonak[39], sem a környezetében lévő politikusoknak. E kérdéssel összefüggésben vitáznak azon is, hogy mely koncepciók nevezhetők autonomistáknak, és melyek azok, amelyek már önálló államiságot feltételeznek. Az autonómia és az államiság, valamint a föderáció és konföderáció egymáshoz való viszonyára vonatkozó történeti–jogi, illetve jogtörténeti vita 1945–1946-ban, majd 1968-ban megismétlődött, és végül 1990–1992-ben államjogi és jogfilozófiai vitává terebélyesedett.

A ľudák politika, az autonomista mozgalom és a tisoi Szlovák Állam szorosan összefügg, ezért értékelésük jellemzői is összefüggenek. A tisoi Szlovák Állam,

---

36 Jaroslav Šolc értékelése.

37 Állítja a cseh történész, Rychlík a *Historický časopis*-beli cikkében a 131–132. oldalon.

38 Közöttük elsősorban a vezető kritikus szlovák történészek csoportjához tartozó Ivan Kamenec, aki minden jelentős kutatási eredményében ezt igazolja. Kamenec ilyen munkái közül kettő magyarul is olvasható (G. Kovács L.-val: *Jozef Tiso.* Arcképek kettős tükörben. Nap kiadó, Dunaszerdahely, 1997. 174.; illetve a háborús Szlovák Államról írott kötetének magyarra *Trauma* címmel lefordított változata is.)

39 Jozef Tiso (1887–1947) szlovák politikus, katolikus pap. Hlinka Szlovák Néppártjának ľudák politikusa. 1939 március 14-én német nyomásra és követelésre ő kiáltotta ki a háborús Szlovák Államot (amelyet történelmi terminusként neveznek tisoi Szlovák Államnak is), amely 1945 májusáig állt fenn. Ez idő alatt Tiso volt Szlovákia köztársasági elnöke. A megvalósított önálló szlovák állam magán viselte a kor és a ľudák politika jegyeit, mert katolikus államvallással, egyes jellemzések szerint klérofasiszta jegyekkel rendelkező autoriter diktatúraként működött, és mint ilyen fojtotta vérbe a Szlovák Nemzeti Felkelést. Tisot 1947-ben a csehszlovák hatóságok háborús bűnösként kivégezték, ami nyomot hagyott a szlovák–cseh viszonyon is.

azaz a háborús Szlovák Köztársaság az emigráns és militáns nacionalista történészek szemében a szlovák nemzetállamiság csúcskorszaka volt, a kritikus történészek szerint viszont hitleri bábállam, amelyben a szlovák nacionalista politikai vezetés a kisebbik rossz megoldását választotta, amikor saját akarata ellenére kikiáltotta az önálló szlovák államot. Ez az állam gazdaságát és kultúráját tekintve konjunktúrában fejlődött, amit elsősorban annak köszönhetett, hogy Hitler Szlovákiát olyan szláv enklávénak tekintette, amely a háborús Németországot élelmiszerrel, nyersanyaggal és hadianyaggal látja el.[40] Amennyiben viszont az állam nem bábállam volt, a felelősséget azért, ami benne történt, teljes mértékben annak (ľudák) politikai elitje viseli. Az az autoriter uralkodás, ami rájuk volt jellemző, száműzte a demokráciát, kiűzte a cseheket, arizálta a vagyonokat, deportálta a zsidókat és a romákat, behívta a németeket, hogy fojtsák vérbe a Szlovák Nemzeti Felkelést. [41] A kormány végig (1939-től 1945 májusáig) németpárti álláspontón volt, kezdettől részt vett a zsidók deportálásában, amit ráadásul saját maguk, saját erőből valósítottak meg, a megszállás kényszere nélkül. Szlovákia elszigeteltsége ezen állam politikája miatt növekedett.

Az 1990-es évek politikai vitáival összefüggésben merült fel a szlovák állam vezető politikusainak, közöttük a kivégzett *Tisonak a rehabilitálására* vonatkozó igény, amit a szlovák nacionalista politikai formációk tűztek programjukra és képviselnek mind a mai napig. Az 1993 utáni időszak megértéséhez kulcsfontosságú a tisoi Szlovák Állam megértése. Az 1939-es állam hívei Tiso ártatlanságát bizonygatják, és nosztalgikus hívei az autoriter, vezérelvű, paternalista államhatalmi rendszer ezen formájának 1993 után is.

A háborús Szlovák Állam értékelésekor vitáznak arról, hogy jellegzetességei, nemzetközi elszigeteltsége és a külső körülmények miatt jelenthetett-e a szlovákok nemzeti problémáinak megoldására alternatívát Csehszlovákiával szemben, s hogy elegendő tapasztalatot adhatott-e ez az önálló államiság az erről való döntéshez. Sajnálatos, hogy nem normális, háborús körülmények között hozták létre. Hiába akarták volna a szlovákok az önálló államot, ha a nemzetközi környezet ezt nem volt hajlandó akceptálni. Vita tárgya, hogy a nemzetközi környezet döntése Csehszlovákia megújításáról mennyire vette figyelembe a szlovák érdekeket.

Amikor a történészek a háborús Szlovák Állammal és a szlovák nemzettel szembeni nemzetközi döntéseket vizsgálják, elsősorban a heves történeti és politikai vitákat kiváltó Szlovák Nemzeti Felkelést, mint „enyhítő körülményt" veszik számba. Azt ugyanis a kritikus történészek a totális állam és a fasizmus elleni lázadásként tartják számon. Szerintük olyan ellenállás volt, amely pozitív hagyomány, amihez vissza lehet nyúlni, amikor demokratikus hagyományokat keresnek a szlovák történelemben.

---

[40] A konjunktúrával és a megélt viszonylagos szlovák jóléttel kapcsolatos az a vita is, hogy a tisoi Szlovák Állam, és egyáltalán ezen államiság szlovák társadalom általi támogatottsága a kialakított rendszernek, vagy a szlovák államiságnak volt-e köszönhető.

[41] A tisoi Szlovák Állam ilyen differenciált értékelését I. Kamenec képviseli a legszakavatottabban.

Mérlegeléseik szerint éppen a Felkelés biztosíthatott volna olyan demokratikus szlovák politikusokat, akik meg tudták volna győzni a szövetséges nagyhatalmakat az önálló Szlovákia további létezésének előnyeiről. Az akkor hatalmon volt ľudák politikai garnitúra ugyanis sem erre, sem arra nem volt képes, hogy Szlovákiát leválassza a náci Németországról. A Szlovák Nemzeti Felkelés[42] fő értéke és feladata éppen az volt, hogy politikai erői lehetőséget adtak arra, hogy a szlovákok a Szövetségesek oldalán léphessenek fel. Jelentősége, hogy ezzel bizonyították a szlovák részvételt a Hitler-ellenes nemzetközi ellenállásban. Külpolitikailag azonban már nem tudták hatékonyan képviselni a szlovák érdekeket és igényeket, mert ekkor elsősorban Csehszlovákia megújítása volt a téma. A Felkelés idején a Hitler-ellenes koalíció már elismerte a londoni csehszlovák emigráns kormány legitimitását és a háború előtti Csehszlovákia kontinuitását annak eredeti határai között.

A felkeléssel kapcsolatosan kérdéses, hogy spontán, népi volt-e, vagy valaki szervezte, s ha igen, akkor ki, ki ellen irányult: a németek vagy a saját kormányzat és politikai rendszer, valamint annak fegyveres testülete, a Hlinka-gárda ellen. A szlovák történelem e kérdéseit idősebb és fiatalabb, jobboldali és baloldali történészek és politikusok vizsgálják, keresik a tárgyilagos igazságot ez ügyben. Az elfogulatlan fiatal kutatók hajlanak arra, hogy a felkelés nem csehszlovakista puccs volt a saját (tisoi szlovák) állam ellen, hanem szlovák hozzájárulás az európai antifasiszta felkeléshez.

A Szlovák Nemzeti Felkelés ezzel homlokegyenest ellenkező értékelését a nacionalista és jobboldali emigráns és hazai történészek és politikusok kínálják fel. Ďurica pl. fent említett könyvében megtámadta a Felkelést, és azt állította, hogy az a szlovákok önkényes tömeges gyilkolása volt, semmi más. Egy másik emigráns történész, Vnuk beneši-csehszlovák-bolsevik államellenes puccsnak titulálja, amit a hazai történészek kutatásai és a történelmi tények nem igazolnak.

A Szlovák Nemzeti Felkelés a szlovák történészek belső vitáinak egyik kulcsfontosságú történelmi időszaka. A szlovákkérdés további sorsát illetően fontos történelmi vízválasztó volt az elkövetkező évtizedekben. Fontos volt a szlovákkérdés megoldása szempontjából is, mert követelte az egyenrangú államjogi helyzetet Csehszlovákiában. A Szlovák Nemzeti Felkelésben részt vevő politikai vezetők[43] szlovákkérdésben való elkötelezettsége ugyancsak vita tárgya. Kutatások célpontja, hogy milyen mértékben voltak csehszlovakisták, illetve milyen mértékben szerették volna csehszlovák keretek között biztosítani a szlovák autonómiát. A történészek kutatásaikban azt hangsúlyozzák, hogy a felkelés politikusai és a résztvevők nagyobbik része inkább az önálló szlovák államot támogatta, de másfajta (tehát demokrati-

---

42 Kitört 1944. augusztus 29-én, és néhány hétig tartott, majd a tisoi Szlovák Állam fegyveres erői, a németek segítségével, vérbe fojtották. A téma éles politikai vitákat vált ki 1994 óta, aminek az a lényege, hogy a baloldali pártok állami ünnepként szeretné ünnepelni, ami ellen a jobboldal (főként a kereszténydemokraták) tiltakozik. A néhány hétig tartó felkelésnek ötezer áldozata volt, a besztercebányai vereség után kb. 80 ezer embert koncentrációs táborokba hurcoltak, közülük 70 ezren nem tértek vissza.

43 Közöttük volt pl. a kommunista Gustáv Husák, a polgári demokrata Jozef Lettrich, a kommunista Laco Novomeský, akik létrehozták a Szlovák Nemzeti Tanácsot.

kus, „németmentes" és esetleg szocialista) politikai rendszerrel, nem azzal, amit Hitler kikényszerített és Tiso pedig megvalósított. Voltak azonban közöttük olyanok is, akik az adott helyzetben Csehszlovákia keretei között kívánták megoldani a szlovákok további sorsát. Ebből a szempontból is vita tárgya a felkelés minden mozzanata, értelme, jelentősége, célja, üzenete. Különös figyelmet szentelnek a történészek a Felkelés szervezeti utódjából, a Szlovák Nemzeti Tanácsból felállt politikai elitnek a londoni emigráns cseh(szlovák) kormányhoz és a moszkvai szlovák kommunista emigrációhoz fűződő viszonyának, valamint a Tanácsból felállt szlovák politikai elit későbbi üldöztetésének is. Ezzel függ össze az a kérdés is, hogy valóban a nemzetközi erők döntötték-e el teljes egészében Szlovákia sorsát, vagy ebben hallgattak-e E. Benešre, s hogy a szlovák demokrata politikusoknak volt-e bármilyen mozgástere a szlovák jövőt illetően.

A *csehszlovakizmus* és az autonómia viszonyára vonatkozó vita kiterjed az 1939 és 1945 közötti időszak vizsgálatára is. Azt kell tisztázni, hogy a szlovákok közösségként milyen mértékben voltak Csehszlovákia hívei, és mennyire szerettek volna *önálló államot*. Vannak, akik azt hangoztatják, lehet, hogy 1939-ben még a politikai vezetők sem kívántak önálló államot, ám az a hatéves időszak (1939. március–1945. május), amikor a szlovák állam Hitler akaratából fennállt, a szlovákokat megtanította arra, mit jelent az önálló államiság. Ezért a Szlovák Nemzeti Felkelésből élre került demokratikus erők is hívei voltak valaminek, ami több mint autonómia Csehszlovákia keretében. Nem véletlen, hogy a Kassai Kormányprogram vitájában és születésének időszakában (1944–1945) felmerült (természetesen szlovák oldalról) a föderális állam létrehozásának lehetősége. Az 1938 és 1945 közötti időszak azért is vitatéma, mert újabb megvilágításban (tehát önálló nemzetállami tapasztalat után) veti fel azt a kérdést, hogy képesek voltak-e, akartak-e a szlovákok a továbbra is közös államban élni a csehekkel, és ezért ki mekkora áldozatot hozott, ki volt gyengébb pozícióban a további tárgyalásokat illetően.

A cseh–szlovák viszony 1945 utáni időszaka nem annyira kikutatott, mint az előző időszak. Az 1945 utáni közös történelem tisztázatlan eseményekkel teli. Ennek okai alapvetően az elkövetkező politikai viszonyokban keresendők. Mind politikai, mind kutatási szempontból vitatott az 1945 és 1946 közötti időszak, amikor a Szlovák Nemzeti Felkelés bel- és külpolitikai hatásai érvényesültek. Ebben számos egyoldalú és hamis sztereotípia érvényesült, amit a történészekre kívülről, főként az ideológia felől, az 1990-es években pedig a publicisztika felől is rájuk akartak erőszakolni és rájuk is erőszakoltak.

Az 1945 és 1948 közötti évek kulcskérdése a politikai tisztogatások, leszámolások menete és jellege. Ezek nem azonos módon, nem azonos céllal és nem azonos indítékokkal játszódtak le a cseheknél, mint a szlovákoknál. A szlovák katolikusok (a ľudákok) üldözése alapvetően nemzeti színezetet öltött, súlyos cseh–szlovák ellentétté fajult. Sok ezer szlovák katolikus emigrációba kényszerült. Ennek értékelésében a szlovák történészek hajlanak arra, hogy benne a katolikusellenes, kommunista, baloldali cseheknek a szlovákokkal szembeni revansát, bosszúhadjáratát lássák.

Ezt támasztották alá a Szlovák Nemzeti Tanács politikusai elleni perek is.[44] A szlovák „burzsoá nacionalisták" elleni hajtóvadászat kiterjedt nem csak a katolikusokra, hanem a demokratákra és egyes a kommunistákra is. A katolikus klérus és ideológiai, vallási befolyás elleni harcot a csehek a szlovákokkal szemben már az első köztársaság idején megkezdték, aminek kutatása a szlovák történészek és politikusok „kedvenc" témái közé tartozik.

Az 1950-es évekre vonatkozó feldolgozások most készülnek, és vita témája az, hogy a csehek és a szlovákok milyen előfeltételekkel és hogyan viszonyultak a diktatúra éveihez. Vitáznak azon, hogy kinek köszönhető, hogy Csehszlovákiában a kommunista diktatúra gyökeret verhetett. A szlovákok hangoztatják, hogy ők nem segítették úgy a kommunista diktatúra politikai térnyerését, mint a csehek, hiszen a szabad választások idején (1946) még egészen más politikai pártokban és mozgalmakban tömörültek és a választásokon is mások voltak az eredményeik.[45]

A szlovákok erre az időszakra vonatkozóan második prágai centralizációról beszélnek, amivel az 1945 és 1968 között megvalósított cseh politikát jellemzik. Három prágai egyezménynek nevezik azon dokumentumokat, amelyekkel 1945 és 1960 között érvénytelenítettek minden fontos kölcsönös megegyezést a viszony rendezésére vonatkozóan.

Az 1948–1968 közötti és utáni korszakot a történészek még nem vizsgálták kellő részletességgel. Ez a modernizáció időszaka. Elsősorban az 1968-as Prágai Tavasz témájában várhatók történészi viták, amelyek a cseh–szlovák történész bizottság által évente rendezett konferenciákról megjelent anyagokban követhetők nyomon. Az 1990-es évek történészvitái közé sorolható a Prágai Tavasz idejének cseh–szlovák viszonya. Ez, tekintettel arra, hogy a közös történelem fehér foltjai közé tartozik, nemcsak a történészek, hanem a politikusok és az egész társadalom közvéleményének a vitája is. Az 1960-as évek szocialista reformfolyamatának 1968-as lefolyása a szlovák történészeket elsősorban a szlovákkérdés megoldásának szempontjából érdekli. Azt kutatják, hogy e folyamatban mi volt Alexander Dubček szerepe. Ő a kommunista pártvezetés csúcsán képviselte a szlovák érdekeket.

Ebben a vitában elsősorban a hazai szlovák történészek vettek részt, az emigráns szlovák történészek számára ez a korszak „már nem létezett". Ez igazolta azt, amit a hazaiak az emigránsok szemére vetettek, hogy az emigránsok másik történelmi időben élnek, hiszen benne maradtak az 1945–46-os időszakban, és nem követték a szlovák társadalom változásait az utána következő korszakban. A kommunista hatalomátvételtől számított évtizedekhez elsősorban a hazai történészeknek volt viszonya, inkább ők tekintették az eseményeket a maguk folytonosságában. Az emigránsok számára a szlovák történeti folyamatok folytonossága 1946-ig tar-

---

44 Ez volt a szlovák burzsoá nacionalizmus elleni harc, amelynek a szlovák nemzeti érdekeket védő szlovák kommunisták is áldozatul estek. Ilyen alapon került börtönbe Gustáv Husák is.

45 1946-ban az utolsó szabad választásokon Csehországban a baloldal (kommunisták: 40,17%, nemzeti szocialisták: 23,17%, szociáldemokraták: 15,58%), Szlovákiában a Demokrata Pártba tömörült polgáriak győztek 62%-kal, s emellett Szlovákiában a baloldal (a kommunisták) mindössze 30,37%-ot kaptak.

tott, majd átugorva a bolsevik időszak évtizedeit, 1989 végétől élt számukra a szlovák történelem. Nem véletlen, hogy súlyos tévedéseik miatt hamis és hiányos képet alkottak a szlovák társadalom és nemzeti tudat fejlődéséről.

Az 1968-as reformfolyamat a szlovák történészek számára a megvalósult föderáció szempontjából fontos. E folyamatban a szlovák nemzeti emancipáció egyik legfontosabb állomását látják, és így elemzik és tekintik ezt az időszakot. Vizsgálódásaik erre az időszakra esnek, és vitáik nem annyira a szlovák történész közösségben, hanem inkább a cseh történészekkel vannak.

Az 1970 és 1989 közötti időszak a normalizáció időszaka, amelynek mély, levéltári kutatása még csak az 1990-es évek második felében indult meg, ezért számottevő történészvita még nem alakult ki ebben a témában. A korszakra vonatkozó viták elsősorban a cseh és a szlovák történészek között várhatók, melyek témája az időszak különbségei és következményei a szlovák és a cseh területen. Jelentősége a két nemzeti társadalom gazdasági, politikai és szociális rétegződésének kiegyenlítési folyamatában jelentkezik. Vitatéma lehet a rezsim elfogadásának és megreformálásának cseh és szlovák különbsége, illetve e korszakban a két kultúra és társadalom közötti különbségek felfedezésének és dokumentálásának kérdése.

Az 1989 és 1992 közötti időszakra vonatkozó viták még (természetesen) nem annyira a történészek között, mint inkább a politikusok, a közvélemény és a politológusok körében zajlanak, de ezek is – a probléma természetéből fakadóan – kiterjednek a fent jelzett összes történeti témájú vita tárgykörére. A kérdés ugyanis itt is a régi: hogyan viszonyult egymáshoz a cseh és a szlovák társadalom és politika, a cseh, illetve szlovák politika hogyan kívánt emancipálódni az integrációs kihívások kapujában. Csehszlovákiának ebben a történelmi időszakában ugyanis már nem csupán a szlovák nemzeti emancipáció követelte a magáét, hanem az önállósodó cseh politika is.

Egyelőre politikai vita témáját képezi tehát az, hogy Csehszlovákia végleges, 1992-es szétválását a cseh vagy a szlovák politika kényszerítette-e ki. Vannak, akik szerint végső soron a cseh politika emancipációja volt a legfontosabb oka Csehszlovákia megszűnésének. Vannak, akik úgy vélik, hogy ezt a szlovák politika emancipációja idézte elő, még akkor is, ha sokak szerint ez sokkolta a szlovákokat. Csehszlovákia megszűnésének okait a történészek vitáiban már fellelhetjük, de mélyrehatóbb elemzések, vagy ezek szintézise egyelőre még várat magára.

A szlovák történészek eddigi és várható vitái Csehszlovákia értelmezéséről mindenekelőtt arra koncentrálnak, hogy a szlovák nemzeti emancipáció szempontjából mit jelentett Csehszlovákia. Mérlegelik, és mérlegelni fogják a csehekkel való együttélés pozitívumait és negatívumait, a nemzet megmaradása szempontjából fontos elemeket; a cseh–szlovák viszony minden részletét a szlovák nemzeti szempontok alapján fogják vizsgálni. Ez remélhetőleg hozzájárul majd önismeretük elmélyítéséhez és ahhoz, hogy a lehető legteljesebb és legobjektívebb önképet alakítsanak ki. Ha így lesz, akkor ez nemcsak nekik, hanem a cseheknek és nekünk, magyaroknak is hasznunkra válik majd. A mi érdekünk is, hogy a hozzánk több értelemben kötődő szomszédos társadalom egészséges önképet alakítson ki.

IRODALOM

Bystrický, Valerián–Kováč, Dušan–Zelenák, Peter: *Slovenské dejepisectvo po roku 1990* (A szlovák történetírás 1990 után). Referátumok a Szlovák Kulturális Intézetben 2001. április 5-én megrendezett vitaesten.

Goněc, Vladimír: Úvodní slovo (Bevezető). *Česko–slovenská historická ročenka*, 1996. 11–13.

Kováč, Dušan: *Slováci, Česi, dejiny* (Szlovákok, csehek, történelem). AEP, Bratislava, 1997. 137.

Kováč, Dušan: Slovenská otázka pri vzniku Česko-Slovenska (A szlovákkérdés Cseh-Szlovákia létrejöttekor). In: *Společnost v přerodu*. Masarykův ústav AV ČR. Praha, 2000. 179–187.

Lipták, Ľubomír: Poznámky o historiografii novších dejín (Megjegyzések az újkori történetírásról). In: *Historický časopis*, 1990, 5. 689–692.

Marsina, Richard: Slovenské dejiny (A szlovák történelem). In: *Historický časopis*, 1990, 5. 625–636.

Okruhlý stôl: Slovensko a fenomén Ďurica (Kerekasztal: A Ďurica-jelenség). A beszélgetés résztvevői: Samuel Abrahám, Dušan Kováč, Ivan Kamenec, Ľubomír Lipták, Jozef Jablonický szlovák történészek. In: *Kritika a Kontext*, 1997, 2–3. 4–23.

Rychlík, Jan: K problematike slovensko-českých vz ahov v rokoch 1918–1945. Odpoveď Ladislavovi Suškovi (Megjegyzések a szlovák–cseh viszony problematikájához. Válasz Ladislav Suškónak). In: *Historický časopis* 2001, 1. 130–136.

Šolc, Jaroslav: *Slovensko v českej politike* (Szlovákia a cseh politikában). M.O.ENTERPRISE, Banská Bystrica, 1993. 251.

Losoncz Alpár

Mítosz és önismeret ellentmondásai Szerbiában

Tanulmányomban négy kérdést kívánok körüljárni: a mítosz fenomenológiája; a mitopolitikai mozzanatok ideológiai funkcionálása és a mindennapokba való beáramlása – figyelemmel a szerbiai modernizáció meghatározott mozzanataira –, a háború mint az öntapasztalat forrása; végül azt a kérdést vizsgálom, mennyire sajátosak a mitologémák Szerbiában és felteszem azt a kérdést, hogy a demokratizálódó Szerbiában milyen szereppel bírnak az emlékezetszervező mitologémák, vagyis hogy milyen viszony áll fenn a demokrácia és a mítoszok között. A legutolsó kérdéscsoport szükségszerűen felveti a mítoszok kritikájának lehetőségeit, azaz az esélyt a demitologizációra.

I.

Szerbiában a nyolcvanas és a kilencvenes évek a széleskörű etnopolitikai mozgósítás korát jelentette.[1] Az uralkodó diskurzus – a „szerb földről", a nemzetről, mint a kollektívum autentikus formájáról, vagy a szerb államiságról – tükrözi ennek a mobilizációnak az irányultságát. Amikor a közéletet meghatározó ideológusok és publicisták a kipróbált nemzetharcos erényeit vagy a háború-misztikát dicsőítették, akkor kétségkívül a kollektív tapasztalatnak kívántak sajátos irányt szabni. Az állampolgároknak számadással nem tartozó, csak a nemzeti lényeg parancsait hűségesen követő „paramilitáris" csapatok, a szerb sorsszolgálatosok felvonultatása mögött nem nehéz felfedezni az etnopolitikai beállítottságot, amely lángra lobbantotta Jugoszláviát.[2] Az etnopolitika ideológusai szerint a szerb etnikum „valódi" létezésének elengedhetetlen feltétele, hogy minden fia képes legyen megkülönböztetni a konkolyt a búzától. A mitikus szolidaritás elve: az élethez és halálhoz való egzisztenciális-nemzeti

---

1 Itt nem áll módomban, hogy részletesen firtassam ennek az etnopolitikai mobilizációnak az állomásait. Ezért a nyolcvanas és kilencvenes éveket egységben szemlélem, noha az események behatóbb elemzést igényelnének. A nyolcvanas évek etnopolitikai dinamikáját illetően ld.: L. Perović: Beg od modernizacije. In: *Srpska strana rata* (szerk. N. Popov), Beograd, 1996. 119–132.

2 Egy korábbi írásomban kíséreltem meg bizonyítani, hogy a jelzett időszak diskurzusa megvilágítható a két világháború közötti szerb jobboldali ideológus, Ljotić gondolkodásmódja felől. Igaz, a kortárs szerb politika jobboldalán nem jelent meg olyan jelentékeny politikai tömörülés, mely Ljotić nevét írta volna fel zászlajára. A tény azonban nem tévesztheti meg bennünket, aligha fogadhatjuk el azokat az elhamarkodott véleményeket, miszerint sorsa a beteljesült időszerűtlenség lenne. Dacára annak, hogy a ljotići „ideológia" nem vált az ezredvégi, populizmussal ötvöződő szerb beállítottság Magna Chartájává, sokhelyütt fellelhetjük gondolkodásának nyomait. Ld. Lonsoncz Alpár: Ljotić „pravoszláv nacionalizmusa" és a jobboldali radikalizmus. *Világosság,* 1998/3.

tartozás, mint sorsszerű együttlét. Olyan szubsztanciális alakulat az etnosz, melynek keretében mindenki ismeri felelősségének határait, tudatában van helyének és kötelességének. Ereje abban rejlik, hogy lehetővé teszi: az individuumok az etnoszban önmagukat a megtestesült közösség szerves részelemeként látják. Az említett ideológusok a XX. századi történelmet, a délszláv konstellációt szem előtt tartva utóháborút, mindent eldöntő harcot akartak, amelynek kimenetelét csak a szerbség döntheti el, feltéve, ha nem lép az eltévelyedés ösvényeire. Az etnopolitikai emlékezés azt a nézetet szorgalmazta, hogy a szerbség hiteles érdekeit a háború közegében kell megvalósítani, a háború vállalása predesztinált küldetés a számára. A küldetés a szerbség osztályrésze, neki kell vinni a fáklyát, némelykor úgy tűnik, nemcsak a délszlávok, hanem valamennyi szláv fáklyáját is.

A mindennapi élet szeleteit át kellett alakítani az etnocentrikus életgyakorlat jeleivé, létre kellett hozni olyan komplex stratégiákat, amelyek a kulturális alakzatok között demonstrálják a vér, az etnosz, az állam és a terület *újramegtalált* egységét. Ehhez kapcsolódik az a tény, hogy az említett időszakban felkavarodott jugoszláv történelem, a nemzeti megrázkódtatásokat megjelenítő konstelláció kedvező légkört teremtett a mitopolitikai diskurzus, a mitikus jellegű narratív performatívumok térhódítása számára. A szerb etnopolitikai irányulás lényegét ennél fogva nem ragadja meg a nevezetes fukuyamai nézet megfordítása, jelesül, ezt az etnopolitikai irányulást *nem* a történelemhez, netalán a múlthoz való visszatérés, hanem a múltnak a *mitopolitikai* értelmezése, *a történelemnek a mitopolitika közegébe való átemelés vágya jellemzi*.

A mítosz megalapozó erővel rendelkezik az identitás vonatkozásában. Ugyanis olyan átfogó, megkérdőjelezhetetlen igazságképletet hivatott kidomborítani, amely az abszolút *autoritás* erejével fogalmazódik és jelenik meg címzettjei számára. A mitikus elbeszélésekben kibomló üzenetek azt hirdetik, hogy az abszolút igazság meghaladja a véges embert. Ez az igazság a változatlanságot, a romolhatatlanságot jelzi, az emberhez képest előzetesen létező spirituális-szakrális szférát testesíti meg, amely egyúttal normatív tartalmakat közvetít. A tovahaladó jelennel szemben áll a mitikus vonatkoztatási keret, amely alapján elsimíthatók a folytonosságon esett szakadások. Az etnopolitikai mítosz a múlt olyan képét kívánta feltárni, amelyben a szerbség magára ismer, és amely orientációs erővel lép fel. Ivan Čolović gyűjtötte össze és elemezte azokat a mitologémákat, amelyek kivételes szerepet játszottak a nyolcvanas és a kilencvenes évek diskurzusában.[3] Ezek közül, minden bizonnyal, külön figyelmet érdemel az a tény, hogy a kilencvenes évek forgatagában mintegy maximává vált az a törekvés, hogy a „szerb határokat", a „szerb föld" kontúrjait a halottak locusa, a temetők helyei határozzák meg. Ahol halottaink lakoznak ott található az elveszett otthon, ott, ahová gyökereink tapadnak.[4] Nevezzük ezt etnifikált nekrofíliának, a „saját halottaink" etnikai topográfiájának.

---

3 I. Čolović: *Politika simbola*. Beograd, 2000.

A nekrofilikus topográfia a legszorosabb összefüggésben állt a visszavetített kollektív múlt alapvetően *ahistorikus* ideológiájával. E topográfia arra hivatott, hogy a múlt rekonstrukciója révén a határok kiterjesztését sürgesse, valamint, hogy a szerbség önértelmezésének naturalizálását segítse elő. Lényeges tény, hogy nemcsak az ún. paramilitáris egységek („szabadcsapatok") erőszakkal teli, vércsíkokat húzó gyakorlatában, de a jugoszláv hadsereg stratégiai gondolkodásában is fontos szerepet nyert a holtakra vonatkozó etnocentrikus emlékezés.[5] Így egész tájegységek szolgáltak az etnopolitika jeleiként, olyan topográfiai „szövetet" kialakítva, amelyek felhívó erejű bellicisztikus jelentéseket hordoztak. Ebben a kontextusban különleges jelentőséggel bírt Koszovó, mint mnemotoposz, amely a mitopolitikai emlékezés gyújtópontjának bizonyult. Koszovó sajátos, „identitásteremtő" szerepe a szerb hagyományban jól ismert, sokan dokumentálták már kivételes jelentőségét.[6] Nem tekinthető véletlennek, hogy Slobodan Milošević éppen Koszovóban vált a populista etnocentrizmus vezéralakjává, hogy az amorf etnocentrizmus ott nyert formát. Ugyancsak jellegzetes körülmény, hogy a háborús retorika minduntalan visszatért a koszovói mítoszhoz, valamint, hogy Koszovó volt a bellicisztikus beállítottság folytonos vonatkoztatási pontja. Nem kevésbé karakterisztikus tény, hogy a szerbség újjászületését az etnopolitika ideológusai a koszovói szerbektől várták. A Szerb Tudományos Akadémia elhíresült Memorandumában az az állítás szerepel, hogy „a koszovói szerbek számára Koszovó és Metohija nem csupán a kulturális és történelmi emlékművekben megtestesülő, minden erőfeszítést megérdemlő múltat jelenti, ők kivételes kulturális és morális értékekkel bírnak a jelenben, minthogy a szerbség bölcsőjében élnek".[7] A Memorandum egyik szerzője, a nagy befolyással bíró történész, Radovan Samard ić úgy vélekedett, hogy a szerbség nemzeti identitását csupán visszafelé irányulva lehet konstruálni, nevezetesen akkor, ha a szerbség visszatér a pravoszláv egyház alapítójának, Szent Szávának, valamint a koszovói csatában hősi halált halt Lázár kenéz, áldozattal is megpecsételt, esküjéhez.[8] Világos tehát, hogy a koszovói emlékhely az etnopolitika számára megalapozó történetként működött. A nyolcvanas évek második felében és a kilencvenes években a nemzeti zsurnaliszták serege, irodalmárok és tudósok hada fáradozott a koszovói mnemotoposz, a szerb „metatörténelmi, spirituális lényeg" (D. Kalajić) felforrósításán, az örök, szakrális múlt állandó időszerűsítésén.

Mindenesetre a holtakról való megemlékezés, a hősök kultusza mobilizációs erővel bírt és a felhívás retorikáját közvetítette. Az etnikum mintegy elveszített identitását

---

4 Minderről egy más kontextusban: T. M. Macho: A hiányzás botránya. In: D. Kamper, Ch. Wulf: *Antropológia az ember halála után*. Budapest, 1998. 90.

5 Ld.: *Radikalizacija društva u Srbiji*, Prilozi i dokumenti, Helsinški odbor za ljudska prava, Beograd, 1997. A temetők szerepéről a hagyományos földműves kultúrákban szintén ismert: Čolović, ibidem, 48. A holtakra való emlékezés vonatkozásában figyelemre méltó: J. Assmann: *A kulturális emlékezet*. Budapest, 1999. 61–64.

6 O. Zirojević: Kosovo u kolektivnom pamćenju. In: *Srpska strana*..., ibidem, 201–232.

7 K. Mihajlović, V. Krestić: *Memorandum of the Serbian Academy of Science and Art, Answers to Criticism*. Beograd, 1995. 129..

8 R. Samard ić: *O istorijskoj sudbini Srba*, in: *Serbia i komentari*. Vol 2. 165–185.; D. Pavlović: Srpska nacionalna politika od 1986 do 1991 godine. *Sociologija,* 1998, septembar. 357–382.

leli meg az emlékezés intenziválásában, azaz a halottakhoz való kötődés révén saját azonosságát nyeri vissza, ilyenképpen gyógyítva a szerbséget eltipró ideológiák (mint pl. a kommunizmusé vagy az „álnok" Vatikáné) által ejtett sebeket. Az uralkodó diskurzus szerint ugyanis a szerbség vesztese volt a XX. századi történelem alakulásának, az elmúlt század a szerbség szenvedéstörténetének tekinthető, amely rabszíjra fűzte a szerb népet. Ennélfogva a szerbség csupán a kommunizmus előtti korra vonatkozó „identitásgeneráló" emlékezet révén szerezheti vissza autentikus létét. A kommunizmus (a „titoizmus") testesítette meg, tudniillik, azt az emlékezés által elhagyott terepet, amelyben radikálisan meggyengült, megfakult a szerbség identitása. Következésképpen Szerbiára érvényes az állítás, miszerint a „mítosz kontrasztot vet a jelennek" (G. Theissen), hiszen, amint rögzítettük, a mitikus elbeszélések úgy evokálják a múltat, hogy a jelent drámai módon hiányosnak mutatják be. A mitikus narratívákból folytonosan üzenet érkezik a címzetthez: tudatosítani kell a múlt és a jelen közötti szakadékot, és a jövő számára a múlt szakrális lényegének kell mértéket állítania.

II.

Az idő és a tér érzékelését kijelölő praxis, a határok kijelölésének diskurzív gyakorlata, a halottak kultuszának érvényre juttatása, láttuk feljebb, példázzák az ismételten felszínre bukkanó mitologémákat a nyolcvanas és kilencvenes években. Azaz: amennyiben visszatekintünk a szerb nemzeti önértelmezés hagyományára, úgy azt tapasztaljuk, hogy e mitikus elbeszélések jelenléte folyamatosságot tükröz a szerb etnopolitikában. Hiszen számtalan híradás igazolja ezen mitologémák alkalmazását a történelem folyamán. Mégis, úgy gondolom, hogy a szerb etnopolitikai diskurzus fontos mozzanatait az elmúlt két évtizedben csak akkor közelíthetjük meg, ha figyelembe vesszük a modernizáció által teremtett jelenségeket is, a tömegkultúra formáit, amelyek az ideológia csatornáinak bizonyultak.

Könnyen nyomon követhetjük a jugoszláv társadalom dinamikáját, amely a „keleti" szovjet meghatározottságú mintáktól a nyugati típusú kultúra elfogadásához vezetett.[9] A jugoszláv elkülönülés, azaz a jugoszláv különút kultiválása az „ellenőrzött" permisszivitást, a piaci formák szimulációját, a nyugati színezettségű tömegkulturális minták szorgalmazását eredményezte. Ugyanakkor a hatvanas évek második felében már felszínre kerültek azok a válságtendenciák, melyek jelezték, hogy a jugoszláv ideológia meghatározott erőforrásai kimerültek és a legitimációs készlet megújítására van szükség. Az identitáskezelés stratégiái válaszút elé kerültek. Nos, a hetvenes évek átrendeződését az akkori szerb politikai elit, valamint, nem utolsósorban a nyolcvanas és kilencvenes évek elitjei a szerb politikai porondon messzemenően sérelmesnek minősítették a szerb nemzet érdekei szempontjából. A veszteség diskurzív tematizálása azonban *többnyire* az egyetlen politikai szer-

[9] P. J. Marković: *Beograd između istoka i zapada 1948–1965*. Beograd, 1996.

vezet, a párt keretein belül maradt,[10] a politikai védelmi mechanizmusok még féken tartották az erőszak lehetőségét magában foglaló széleskörű populizmust. A pártideológiára nehezedő konszenzuskényszer nem tette lehetővé az elégedetlenség, a szembenálló nézetek éles megjelenítését a nyilvánosságban.

Ugyanakkor a hetvenes évek végén és a nyolcvanas évek elején nyilvánvaló vált, hogy a kódolt viták, az eufemisztikus közbeszéd, a lefojtott artikulációkat igazoló ideológiai normák egyre inkább meggyengültek. A korábbi tabuk érvényüket vesztették, az önkorlátozó beszéd eltűnt. Az informális, később pedig a formális nyilvánosságban egyre több olyan megnyilvánulás volt tapasztalható, amely arra utalt, hogy Jugoszlávia legnagyobb nemzetének tagjai nehezményezik az adott társadalmi berendezésben számukra kijelölt identitási mintákat. A hozzárendelt identitásnak való alávetettség élménye az érintettek életében társadalmi feszültséget teremtett, amely erősítette a potenciális fenyegetettség érzését és a kollektív traumák felidézésének igényét. Megváltozott a kollektív identitásról való beszéd, az etnikai hovatartozás hangsúlyozása a nyilvánosság szertartásos részelemévé vált. Figyelembe kell vennünk, hogy az etnopolitikai diskurzus meghatározott körvonalai már a hetvenes évek második felét és a nyolcvanas évek első felét befogó időintervallumban kirajzolódtak, igaz a kommunista párturalom környezetében. Amikor a Szerb Tudományos Akadémia tagjai nyilvánosságra hozzák a nyolcvanas években diagnózisukat és stratégiai meglátásaikat a szerb nép jövőjével kapcsolatban, akkor az etnopolitikai diskurzus megannyi vonatkozása már elfogadást nyert. A Szerb Tudományos Akadémia fellépése minden bizonnyal jelentékeny szimbolikus tőkét adott azok kezébe, akik a szerb identitásátalakulás stratégiáján dolgoztak, hiszen az identitás élményének tudatos formáját képviselte. Ám látnunk kell, hogy az Akadémia tagjainak stratégiai-ideológiai állásfoglalása beleilleszkedett a lépésről-lépésre formálódó etnopolitikai diskurzusba, a radikalizálódó közbeszédbe. Ezért érdemes szemügyre venni a kor egyéb vonásait is!

A II. világháború után kibontakozó szerbiai modernizáció eredményeként a „negatív urbanizáció" hatásaival szembesülhetünk. Az elemzések a kilencvenes években is arra irányították a figyelmünket, hogy azok a szférák, melyekből a civil társadalom praxisának kellene sarjadnia, olyan etnocentrikus jelekkel telítettek, amelyeket a városokba áramló rétegek, az ún. rurbaniták közvetítettek. Ezen irányultságnak azok a rétegek voltak a hordozói, amelyek a városi peremrészekből indulva fokozatosan alárendelték maguknak az urbánus központokat. A városok meghódítása, az urbánus „posványodás" legyűrése, a városok idomítása az autentikus nemzeti szubsztancia szelleméhez, a tévelygő urbánus szellemiség asszimilációja – mindez a „rurbanita" beállítottság diadalát jelezte.

A mélyszerkezetben egyúttal szimbolikus eltolódások játszódtak le. Az említettekkel ugyanis párban járt a populista beállítottságú irodalom előtérbe kerülése a nyolcvanas években[11], amely újfajta minták és témakonstrukciók meghonosítását

[10] Példának okáért M. Đurić filozófus már 1972-ben nyilvánosan bírálta az új alkotmányos rendelkezéseket. Gondolatmenetének legfőbb pontjai megegyeztek az Akadémia okfejtéseivel a Memorandumban.

eredményezte. A populizmus érvényre jutása kifejezte a rurbanita rétegek nosztalgikus elvágyódás-élményét és otthonvágyát, valamint korrelációban állt a kollektív reprezentáció újfajta igényével. A téma természetesen korábban is jelen volt, ám rejtettebb, kevésbé explicit konstrukciókban. A populizmus behatolása az irodalmi nyilvánosságba ugyanis ideológiai igénnyel történt, *etnopolitikai* jelentések megvalósításának jegyében. Ebben a megváltozott környezetben gyökerezett meg az irodalomban az etnopolitikai diskurzus jelentéseire referáló hős, akinek lénye transzcendálja az esztétikai normákat, és akinek tapasztalatai, élményei, emlékei kollektív célokra való hivatkozás alapjául szolgáltak. A populista diskurzus megannyi mozzanata nyert alkalmazást a kilencvenes években a szerbséghez tartozók öndistinkciós és „különlegesség"-tudatának újratermelésében.

A populizmus[12] irodalmi térfoglalásával párhuzamosan kell konstatálnunk a műdalok szerepét az etnopolitikai önértelmezésben. A sajátos, tömeggyártott műdalok szegényes ritmus és szöveg-, valamint melódiavilága már korábban is a rezsimhű lojalitás expresszív vállfajait képviselte. A nyolcvanas években megváltoztak a műdalok előállítási, valamint előadási körülményei, hiszen az új technikák megjelenése újfajta lehetőségeket csillantottak meg a műdalok kivitelezői, előadóművészei és „technológusai" számára. Mindezt ugyanezen alanyok a feltörekvő és izmosodó populizmus szolgálatába állították, és később is szerepet vállaltak az etnopolitikai mozgósításban, amely átitatta a mindennapokat. A populista műdal ötvöződött a tömegkultúra mechanizmusaival, a műdal a populista-etnocentrikus tömegkultúra alappillérét jelentette. Ezen tendenciák magyarázzák, hogy a kilencvenes években a zenei színtér az etnopolitikai önértelmezések terrénumává válik. A zenére vonatkozó állásfoglalások mögött pedig az etnopolitikai jelentésekre vonatkozó ellentétes álláspontok rejlettek, a zenei porond egyszerre bizonyult küzdőtérnek és választóvonalak terepének.

E. Gordy figyelemre méltó könyvében[13] végigkísérte a műdalok uralomra jutását és a „zenei alternatívák szétzúzását" Szerbiában. Gordy pontosan jelzi, hogy az etnikai mozgósítás és a rockzene piacának meggyengítése párhuzamosan ment végbe. Noha nehezen lehet bizonyítani, hogy a rezsim átfogó stratégiával rendelkezett volna a zenei kódok területén, a szocio-kulturális kontextus mindenképpen figyelemre méltó, hiszen a hatalom által kínált identitási minták főképp azokat a rétegeket mozgósították, amelyek a műdalok fogyasztói voltak. Jellegzetes és mindenképpen idevágó mozzanat, hogy a kilencvenes években uralkodó rezsim folytonosan konfrontálódott a fiatal urbánus rétegekkel amiatt, hogy ezeket a rétegeket képtelen volt meggyőzni arról, hogy vegyenek részt a katonai mozgósításban és az etnikai újjáéledésben.

---

11 Ennek a folyamatnak az állomásait írja le M. Đordević: Knji evnost populističkog talasa. In: *Srpska strana rata*, ibidem.

12 A populizmus meghatározását illetően hadd utaljak ismét korábbi írásomra: *Ljotić pravoszláv nacionalizmusa*, ibidem.

13 E. R. Gordy: *The Culture of Power in Serbia*, *Nationalism and the destruction of Alternatives*. Pennsylvania, 1999.

Mindenesetre fontos megjegyeznünk ennek a résznek a végén, hogy a „miloševići rendszer", a „sloboizmus"[14] értelmezéséhez elengedhetetlen a tömegkultúra formáinak taglalása, hiszen az identitásminták sulykolása a tömegkultúra kereteiben történt. Az etnopolitikai öntapasztalás jelentékeny formái kötődtek a képregényekhez, valamint a mediatizált mitologémák különféle alakzataihoz. Az ideologizált jelentések mögött ott voltak az elektronikus médiumok, a televíziós csatornák, a médiumok, a high-teech eszköztára. A tömegkultúra volt hivatott arra, hogy a nevelés tartalmait szállítsa, hogy átvegye a klasszikus nevelői szerepeket. Nem szabad elfeledni, hogy a miloševići Szerbiában folyamatossággal bírtak a valamikori Jugoszlávia fogyasztói mintái és ezen a tényen a gazdasági mélyrepülés sem változtatott lényegesen. Az évezred utolsó évtizede nem utolsósorban a *permisszivitás és az erőszak fölöttébb furcsa elegyét*, a megengedés és a kényszerítés ötvözeteit jelentette. Amennyiben ezt a dimenziót nem részesítjük kellő figyelemben, úgy aligha érthetjük meg ennek az *összevegyítő és egyúttal minden értékrendszert viszonylagosító, kaotikus rendszernek* a működését. A telekommunikációs tömegkultúra kódjainak előkészítői, példának okáért, egyszerre lebegtették szisztematikusan a fogyasztók előtt a szexuális transzregresszió lehetőségeit[15] – pszichoanalitikus szótárral élve, az alanyok obszcén motívumaival manipuláltak – és közvetítették számukra az etnopolitikai mozgósítás jeleit. A cinikus utilitarizmus, a korporatív, széles rétegeket átfogó korrupció, a társadalmi normák kijátszására ösztönző beállítottság kódjai egyaránt szárba szökkentek. A hatalom és a fegyelmezés *foucault-i* elemzése ehelyütt mindenképpen termékeny talajra találhatna. Mindez természetesen ellentmondást takar: a rendszer retorikai fellépéseiben ott rejlett az etnopolitika révén *naturalizálható* azonosság igénylése, de a relativizáló permisszivitás is. Ehelyütt természetesen nem áll módomban, hogy feltérképezzem az etnopolitikai kódok módosulásait az említett időszakban. Az etnopolitikai tartalmak ugyanis a miloševići politika váltásaival összhangban módosultak. A békekötések, fegyverszünetek és a háborús helyzetek váltakozásai, a rendszer taktikai – sokak, de főképpen a Nyugat számára nehezen dekódolható – pálfordulásai főképp a bellicisztikus jelentéseket változtatták meg. Ezen utóbbiak nyilvánvalóan a harcoló férfi, a harcos etnopolitikai mitologémáit érintették leginkább.

---

[14] Milošević keresztnevének becézett változata a Slobo.

[15] M. Đurković kitűnő tanulmányában (*Nadziranje i podvođenje*. In: *Republika,* br. 226) leírta a miloševići „pop-ideológia" működési formáit, amelyek tetten érhetők a humor, a szexualitás, és egyáltalán a tömegkultúra megannyi területén. Csupán egy mondatát idézem: „az 1999-ben bekövetkezett bombázás a miloševići rendszert a végsőkig radikalizálta… mutáns termék lemeztelenedéséről van szó, amelynek lényege, hogy minden társadalmi és erkölcsi norma eltűnik az általános káoszban… többé nincs különbség a családi otthon és a sztriptízbár között, az egész ország beleveszik a hatalmas megaorgiába".

III.

Azon „kis államok" történelmi tudatában, melyek kényszerösvényeken haladva a fennmaradásért harcolnak, a háborúk mindig nagy jelentőséggel bírnak. A háborúk afféle metafizikai történésekké válnak, amelyek a mindennapok cél- és eszközrendszere által elhomályosított létezést fénybe borítják. A háború itt az öntapasztalás és az önismeret magasrendű formája, olyan belátásokat tesz lehetővé, melyek követelményeket támasztanak, orientáló jelentéseket adományoznak, történelmi tapasztalatokat rendeznek. A háború sohasem a „mi háborúnk", hiszen „mások indították el", ám a kanonizált önkép referenciális közege bizonyos értelemben, itt a háború, szinte minden vonatkozással a konnotáció viszonylatában áll. A visszatérő harcos, aki történeteket mesél, híradással szolgál – ő a tanú, aki a bizonyosságot hozza a „mi valóságunkról", hiszen az etnikai lényegről alkotott igazság nevében indult útnak, és a bizonyosságot nyert beállítottság tudatában tért haza. A hős, mint az etnikai hitelesség kifejezője és hordozója a szocializáltság megtestesítője, hiszen ő az, aki tanúként jelt adhat azokról a jelentésekről, amelyek a legmélyebben fűzhetik egybe a csoport tagjait. A háborúnak, mint az öntapasztalat tanúsításának formáját a kollektív identitás kiépülésének folyamatában kell tetten érnünk és ebben az értelemben lehet a háborúra való emlékezés a kollektív identitás fenntartásának közege.

A mindennapokon átnyúló háború felidézése szimbolikus rendeltetésű a közös értelem kimunkálásában. A háborús jelentések, mint a kollektív identitásról való beszéd folyományai ott vannak a nyolcvanas évek radikalizált szerbiai közbeszédében, a nyilvánosságban folytatott szimbolikus harcokban. A háborúra vonatkozó közbeszéd tétje nemcsak az etnikai hovatartozás hangsúlyozása, hanem a társadalmi értékelés érvényre juttatása, a relációk hierarchizálása, a besorolások és meghatározások elismertetése („ki az igazi szerb?").

Ebben a tekintetben mértékadó Milošević beszéde az 1989-ben a koszovói csata évfordulóján, amely megmutatta az etnifikált kommunikáció mediális lehetőségeit. Az etnikumnak ugyanis *nyilvánosan*, szimbolikus aktusokban is meg kell teremtenie önmagát: Milošević hírhedt beszédének ez volt a szimbolikus funkciója. A kategorikus felhívás, az apellátumszerű megszólítás formájában elhangzott beszéd egyszerre idézte fel a régmúlt kor normatív erejét, motiválta a kortársakat, provokálta az egyet nem értőket és fenyegette meg a többi etnikum tagjait, mozgósította a már csatlakozottakat, és hivatkozott a szerbség félelmeire, felhasználva a veszélytéma különböző mozzanatait, valamint alkalmazta a leleplező beszédstratégiát. Az audio-vizuális etnikai extázis, a mnemotechnikai eszközökkel ösztönzött „izgalom"[16] megvalósulását láthattuk itt, amely a koszovói csata irányadó jelentéseinek fényében történt. E szerint a szerb sorsközösség metafizikai alapjait, az etnifikált szocializáció pilléreit a csatára

[16] P. Sloterdijk szerint a nemzet alapvetően „hiszteroid" jellegű, úgy képzelendő el, mint az önmagát izgalomba hozó kórus. Ld.: *Der starke Grund, zusammen zu sein, erinnerungen an die Erfindung des Volkes*. Frankfurt/M. 1998.

vonatkozó emlékezés szolgáltathatja. Hiszen e metafizikai történésre való emlékezés az *önmegismerés* mitopolitikai médiuma: lehetővé teszi a szocializáció nagy értékpárjainak (jó/rossz), dichotomizációjainak megerősítését, a normatív hierarchia működtetését, a bűnbakképzést, nem utolsósorban az autentikus etnikai lényeghez való hűség gyakorlását, az újra megszerzett egység megtestesítését.

A csatára vonatkozó leírások közismerten roppant hiányosak, ám azok, akik felidézik a koszovói csatát és a jelenhez címzik üzeneteiket, világossá teszik, hogy a csata kapcsán kibomló spirituális-metafizikai lényeg lényegteleníti az empirikus adatok hiányát. A mitopolitikai alaptörténés által napvilágra jutó „spirituális tanúságtétel' elkötelező érvénnyel rendelkezik, amely megvilágítja a szerbség történelmi alakulását. Az emlékezetben őrzött múltnak óriási hajtóerővel kell rendelkeznie, amelyből messianisztikus erők fakadnak. A koszovói csata szereplői ugyanis civilizációs missziót teljesítve áldozták fel véletlenszerű lényüket, hiszen az európai kultúrát védték az ottomán kultúra behatolásával szemben. A koszovói csatáról őrzött emlékezésnek messianisztikus erőt kell kiaknáznia. Hadd bizonyítsa ezt a következő idézet: „A vereség és az égi birodalomért való áldozat 1389-ben a nemzetet az örök harc helyzetébe kényszeríti egészen addig a pillanatig, míg a veszteség okán nem valósul meg a bosszú és az ellenségek nem nyerik el méltó büntetésüket. Metaforikusan szólva, a régvolt nemzeti vezérei leszállnak hozzánk az égből, és még egyszer elvezetik a szerbeket az evilági diadalhoz".[17]

A miloševići rendszer ehhez az áhított diadalhoz kísérelt meg eszközöket nyújtani, stratégái az említett örök harc kimenetelét óhajtották meg eldönteni a megváltozott geopolitikai körülmények közepette. Az evilági diadal azonban elmaradt, a kitűzött háborús célok nem valósultak meg, a győzelem helyett a veszteségek kumulálódtak. A rezsim hordozói még a kilencvenes évek második felében is gyakorolták, ceremoniális kommunikáció keretein belül, a mitopolitikai emlékezést,[18] amely az elmúlt idők dicsőséges harci morálját evokálta. Ám a felgyülemlő veszteségek környezetében, és az apatikussá váló etnokulturális érzékenység kontextusában mindez egyre kevésbé hatott meggyőzőnek. A valamikori mnemotechnika, amely azt kívánta elérni, hogy a holtak megszólítsák az élőket, valamint, hogy a spirituális túlvilág szereplői átadják hivatásukat az evilág tevőleges alanyainak, végérvényesen veszített legitimációs erejéből. Az officiális retorika, amely a múlt mitológiai nagyságaira vonatkozó receptivitást sürgette, elveszítette mozgásterét. A rezsim, a nómenklatúra, amely a „*mi vagyunk a legkisebb rossz*" állítását sulykolta a polgároknak, megállíthatatlanul haladt a zátonyra futás felé. A ceremoniális kommunikáció ereiben egyre kevésbé áramlott „identitásbiztosító értelem".

---

17 Erről ír kritikai hangnemben T. Longinović: Stalno vaskrsavanje prošlosti: Kosovsko zaveštanje i srpski nacionalistički diskurs. In: *Utvara nacije*, Beogradski krug, No 3–4/1996, 1–2/1997. A történelmi források helyét az orális hagyomány veszi át. Jellemző, hogy J. Deretić a szerb irodalomról írt könyvében az epikus költészet kapcsán, paradoxális módon, a szerb nép „poetikus történelméről" beszél, Longinović, ibidem, 372.

18 Erről: Čolović: ibidem, 213.

Ugyanakkor a történelmi dinamikával dacoló mitopolitikai lényegidézés továbbra is jelenléttel bírt a pravoszláv egyház bizonyos köreiben. Tanúskodik erről, példának okáért, az a könyv, amely 1996-ban jelent meg és a „háború filozófiájával" foglalkozott.[19] Itt figyelembe kell venni, hogy az egyház bizonyos rétegei korábban is élen jártak az etnopolitikai mozgósításban, üdvözölték a háborús politikát, sőt mi több, maguk is tevőlegesen részt vállaltak a háborús eseményekben. Ugyanezen rétegek a háborút a pravoszlávság ellen vívott évszázados küzdelem részének tekintették, azaz a Jugoszláviában tomboló erőszakot a pravoszlávságot negatívan érintő, kirekesztő hagyomány jelentéseivel értelmezték. A háború tétje e körök számára, az etnokulturális lényeg megvalósítása mellett, a pravoszlávságnak a nyilvánosságban való megjelenítése és a nyilvánosságot uraló szimbolikus stratégiák realizációja.

Az említett könyv megerősíti, hogy a háború, mint metafizikai történés a szerbség etnokulturális lényegével van mély kapcsolatban. Ezért az empirikus dinamika, a veszteségek, a kivonulások mögött a „belső", spirituális győzelmet kell tetten érni, ami, tapasztalati perspektívából kiindulva, kommunikálhatatlan. Noha ez a rejtett győzelem nem mérhető a koszovói spirituális diadallal, mégis kozmikus méretű. Így hangzik az itt említett könyv főtézise. Nos, amennyiben e könyv szemszögét követjük, úgy a szerbség etnokulturális lényege is *kommunikálhatlannak* bizonyul. Az idegenek az etnokulturális szubsztanciáról nem szerezhetnek tudomást, számukra a háborúban szerzett tapasztalatok hozzáférhetetlenek. Az idegen meghatározása döntő mértékben függ attól, hogy ő nem részese a kulturális autentikusságnak. Az érvelés szerint a szerbséget hivatása végérvényesen *magányossá* teszi, a spirituális lényeg az elkülönülés hordozójává avatja. Ez a szolipszizmus megmutatja, hogy az etnikai *psyche* egyedi, megismételhetetlen jellegű, egyedülvaló és a kortársaknak az a feladat jut osztályrészül, hogy kitartsanak az etnikai lényegre való emlékezésben.

Ez a gondolatsor természetesen legitimációs argumentációkkal szolgálhatott a rezsim politikájának vonatkozásában. Végül is a „veszteségből fakadó győzelem" toposza beleillett a mitopolitikai öntapasztalás instrumentáriumába. Egyúttal levonhatjuk a következtetést: az etnikai lényegen és szolipszizmuson alapuló szemléletnek a „szentség" és a „profanitás" szféráját, hogy az ismert kategóriapárral éljek, egyaránt uralnia kell. Ebben rejlik azonban az erőszak igazolásának és szublimációjának lehetősége. Ez a beállítottság ugyanis, amely az etnikai lényeg mitotörténeti (mythistorema[20]) tereit kívánja elfoglalni és e topográfia jeleit óhajtja mozgósítani

---

[19] *Jagnje Bo ije i zvijer iz bezdana – filosofija rata*, Cetinje, 1996. Feltűnő, hogy az itt megjelenő teológusok nagy fontosságot tulajdonítanak Radovan Karad ićnak, aki azt állítja, hogy „a boszniai háború olyan esemény, amelyről Clausewitz nem tudhatott… a szerb népet ebben a pillanatban senki nem érti, kivéve magát az Istent", ibidem, 27. Ennek a kontextusáról ír: M. Đorđević: *Ratni krst Srpske Crkve*. Republika, 273, 28. Ehelyütt olvashatunk a modernizáció iránti bizonytalanságról is, amely meghatározta a pravoszláv egyház fellépését a kilencvenes években. V. ö. R. Radić: Crkva i srpsko pitanje. In: *Srpska strana rata*, ibidem. A pravoszláv egyház legitimációs teljesítménye minden bizonnyal hatást gyakorolt a szerbiai polgárokra. A legfrissebb közvéleménykutatások szerint a szerbiai polgároknak a közintézményekre vonatkozó bizalmi indexe a pravoszláv egyház esetében a legmagasabb. *Ekonomist,* 2000, dec. 17. 30.

a profanitás irányítására, az etnikai lényeg nevében gyakorolt erőszakhoz nyújt legitimációs készletet. Mert azok, akik égi felhatalmazással rendelkeznek és a dicső korszakhoz való visszatéréssel, a karizmatikus események citálásával indokolhatják fellépésüket, az etnikum erőszakteli öndefinícióját legitimálhatják. Ennek a beállítottságnak, egyik, ám ne felejtsük, *szükségszerűen* kibomló lehetősége az etnocentrizmus: azaz, hogyan lehetséges létrehozni *naturalizált* tereket, topográfia egységeket, amelyek kiüresednek, vagyis megfoszttatnak a másiktól, a másságtól. Az etnosz lényegére vonatkozó tevőleges emlékezés ezért az eseményeket a *legitimizált erőszak* és a *felelősség* szempontjai szerint fűzi egybe. A felelősséggel átitatott erőszak mintegy a karizmatikus-mitikus esemény magjává válik, az erőszak az etnikum összetartó erejeként tételeződik.

Ehelyütt azonban nem kerülhető meg a kérdés: milyen viszonyban áll a háborúra, mint az önlényegülés mitopolitikai közegére utaló retorika a kilencvenes évek tapasztalataival? Milyen törésvonalakat hoztak létre ezek a „háborúk", „háborús helyzetek" [21] az identitásmintákban? Milyen szakadásokat ejt a legutóbbi évtized eseménysora az identitás folytonosságán? Csaták, bátorságot igénybe vevő harcok helyett védtelen polgárok lemészárlását, etnocentrikus „endlösungokat", valamint a gyávaságot háborús bűnök elkövetésével palástoló hadfik megnyilvánulásait láttunk. A háború nem történt meg – hangzott Baudrillardnak sokakat irritáló provokatív kijelentése, természetesen más kontextusban. Ennek a kijelentésnek, úgy gondolom, igencsak meggondolandó vonatkozásai vannak Szerbiában: mit is jelenthet az a konstelláció, amely magába foglal háborús bűnöket, azaz igényli az elmúlt eseményeknek a bűnök alapján történő taglalását, de „tényleges háború" nélkül?

Az események láncolatának értelmezése az elkövetett vétek szempontjai szerint igénybe veszi az önmegismerés és a történelmi eseménysorokon edzett tanulás kapacitásait. Mert a bűn, amelyet etnikai, tehát kollektív lényeg *nevében*, valamint az etnikum magaformálásáért követnek el, nemcsak kiderítendő, megvallandó, de nyilvános önreflexióra is késztet, amelynek a történelmi oksággal is szembe kell néznie. Pontosabban az a szükségszerű tapasztalat ebben a kontextusban, hogy a cselekedet és a szenvedés összefüggnek, a mitotörténet és a történelmi okság összevetését serkenti. Mikor is kezdődött? Mivel? Hogyan terebélyesedhetett mindez „katasztrófává"?

Amennyiben mérleget készítünk a mítosz és az önismeret relációjáról, úgy megkerülhetetlen, hogy emlékeztessünk a tényállásra, amely, hadd jegyezzem meg, méginkább összekuszálja a szálakat. A miloševići rezsim az alulról jövő etnocentrikus kezdeményezések ágenseinek és a politikai elitben beállt váltások hordozóinak találkozásaként teremtődött meg, azaz a felülről és alulról jövő irányulások szövetségeként nyert formát. Ugyanezen rezsim hosszú ideig tanúsította, hogy

---

[20] Erről: St. Grguris: *Dream Nation*... Stanford CA, 1996. 46.

[21] Egyáltalán mikor válik az erőszakgyakorlat háborúvá? Hol létezik-e a küszöb, amelyen átlépve azt mondhatjuk, „ez már háború"? Ennek a kérdésnek a megválaszolásához figyelembe kellene vennünk a háború diskurzusát, erre itt nem nyílik mód, legfeljebb csak azt hangsúlyozhatom, hogy a kérdés fontos az önismeret szempontjából.

képes biztosítani a széles társadalmi konszenzust, beleértve a rezsimmel hadakozó ellenzéket is, amelynek zöme a háborús politika irányulását nem kérdőjelezte meg. A polgárok és a hatalom közötti *szimbiózis*, ismétlem, a „legkisebb rossz" elve alapján, a korellenes feszültség árán, de meghatározta az évezred utolsó évtizedének alakulását. Ott volt e szimbiózis pecsétje a „háborús-" és „békehelyzetek" közötti hatalmi ingadozások elfogadásán, a szituációfüggő hatalmi kazuisztika, a tévelygő kísérletek *eltűrésén*. Ott volt e szimbiózis logikája annak a magatartásnak a tolerálásában, hogy a hatalom a társadalom egészét reprezentálja. Egyúttal ezen évtized napvilágra hozta, hogy a szerbiai polgárok olyan események kapcsán, amelyeket akár „földindulásként" is jellemezhetnénk a mitopolitika szempontjából, híján voltak tevőleges érzelmi viharzásnak, és *apátiát* tanúsítottak. A koszovói térség fölötti hatalom végérvényes elveszítése, a hatalmi irányítás átengedése kapcsán tapasztalható apátia ékes példaként merül fel, noha más események is tanulsággal szolgálhatnak.[22] Mindez több mint tünet. Az etnokulturális identitás stratégiájának előretörésére a szimbolikus szférában a nyolcvanas években, majd az erőszakcselekmények igazolására a kilencvenes években árnyat vet a *megfelelő cselekedetekre vonatkozó motivációs struktúra megnyilvánuló hiánya*. A sokakat igézetében tartott etnokulturális szolipszizmus eredendően azt ígérte, hogy az elsatnyult európai tradíció ellenében és a tevőleges emlékezés révén lehetséges a karizmatikus múlt aktualizációja a tovatűnő jelenben. Ugyanakkor afféle melléktermékként az apátiát, a mitopolitikai célok iránti közönyt hozta felszínre.

IV.

Amennyiben szemügyre veszünk más etnopolitikai alakzatokat, úgy azt tapasztaljuk, hogy minden nemzet vonatkozásában számolhatunk az autentikus létezés iránti igénnyel, hogy a kulturális és történelmi psyche önelképzelésében ott munkál az elkötelező érvényű megalapozó történetek, a mitopolitika iránti vágy. Mindaz, ami lehetővé teszi a nemzet önelképzelését, a nemzetet, mint képzelt egységet és közösséget (B. Anderson) avagy a komplex módon tagolt erőteret, a mitopolitika energiáját követeli. Nem tekinthetjük a szerbség önmagába merülését és magárahagyatottság érzését egyedi esetnek az európai kontextusban, valójában másutt is szembeszökő, hogy a nemzeti önelképzelés mitopolitikaként húzza fel műve alapfalait. Milyen idioszinkratikus jelleget kell tulajdonítanunk tehát az itt tárggyá tett etnopolitikának?

A kérdést mérvadó módon érinti Ch. Taylor[23] akkor, amikor arról szól a szerb-horvát háború kapcsán, hogy sokan az erőszakcselekményeket atavisztikus ösztönök újjáéledéseként, premodern mintájú gyűlöletformák és irracionális szenve-

[22] A horvátországi, korábban birtokolt, területek elveszítése sem adott lendületet messzemenő cselekedetek, széleskörű, a hatalommal dacoló ellenállási törekvések beindítására.

[23] Ch. Taylor: Nacionalizam i modernost. In: *Utvara nacije*, ibidem, *10.*

délyek revitalizációjaként érzékelik. Holott, folytatja Taylor, meg kellene értenünk, hogy a nacionalizmus jelenségkörében a modernitás hangjai szólalnak meg. A megértés problémája úgy merül fel, hogy együttesen jelentkeznek olyan fenomének, amelyek a modernitás elvrendszerét idézik, valamint olyan jelenségek, amelyek megkérdőjelezik a modernitásról vallott meggyőződéseinket.

A már szóba hozott Čolović úgy érvel, hogy a szerb etnocentrikus politikai mítoszok nem tekinthetők egyedülállónak, az európai imaginárium visszhangteret ad a szerb mitikus önismeretnek, amit körültekintő elemzéssel bizonyít. Gondolatmenete megegyezik ezen rész kiindulópontjával, azonban eszmefuttatása homályban hagyja a kérdést, hogy milyen történelmi körülmények hívják életre a mitopolitikából eredő erőszakcselekményeket, azaz milyen történelmi konstelláció teszi úgymond szabaddá a gyilkos erőszakot az etnikai lényeg nevében. Hiszen arra kell választ adnunk, hogy a mitopolitika és a történelmi eseményláncok milyen egymásba bonyolódása szükségeltetik ahhoz, hogy az adott etnikum vállalja az *erőszakgyakorlás kockázatát*. Másképpen mondva: a mitopolitika *történelmi dinamikájának* elemzése nyújthat feleletet arra a kérdésre, hogy mikor válik elfogadottá a meggyőződés, hogy az etnikai önformálás egyetlen megfelelő eszköze az erőszak. Fel kell tennünk a mitopolitika diskurzív státusának kérdését is. A mitopolitika váltásai mögött ugyanis ott kell látnunk a szerb kulturális és politikai elitek ideológiai teljesítményeit a nyolcvanas és kilencvenes években, a jelennek olyan értelmezési gyakorlatát, amely jelentéssel és jelentőséggel telítette az etnocentrikus fellépést. Hiszen a jelen ínségét olyan feszültségkeltő és felhívó erejű interpretációval írták le, amely méltán tekinthető szimbolikus erőszaknak és a majdani *erőszakgyakorlat legitimációjának*.[24] Az értelmiségi elitek értelmezési praxisa, témakonstrukciója, érvkészlete, a csoport-megkülönböztetések polarizációján alapuló közbeszéde a nyilvános beszéd központi vidékein jelent meg. A szavak segítségével gyakorolt mitopolitika, az *ideológiai beszédcselekvés* előlegezte és megvetette az etnocentrikus diskurzus alapjait.

Tovább folytatva, S. i ek, aki tanulmányokban és könyvekben fejtett ki éles kritikát a nyugat-európai „Balkán-percepcióval" kapcsolatban,[25] azt állította, hogy a nyugati beállítottság delokalizálja a rasszizmust. Mert miközben a „balkáni" etnikumoknak a primitív etnikai vágyak kielégítési szándékát tulajdonítja, önmaga a neutrális és jóhiszemű megfigyelő álláspontját foglalja el, aki egyúttal fennkölt módon képes lehajolni „azokhoz ott lent", akiket rabszíjra fűzött az egymástól való félelem. Másképpen megfogalmazva: a Nyugat percepciós készletében a Balkán a Nyugat Másikja, amely szembeállítható az autentikus nyugati értékek képviseletével. i ek gondolatmenete két vonatkozásra hívja fel a figyelmet. Az egyik vonatkozás, hogy a kilencvenes évek „európai" diskurzusa, az általa kijelölt civilizációs

---

24 A szerb értelmiség felelősségéről írt I. Primorac: Moralna odgovornost srpskih intelektualaca. In: *Utvara nacije,* ibidem, 598. Ugyanitt megtalálhatjuk néhány mérvadó értelmiségi szereplő állítását a „másságról".

25 Pl. *Liebe deinen Nachsten? Nein, Danke'* Berlin, 1999.

határok kereteiben, a másságkonstituálás, pontosabban az eltávolító differenciálás beszédét folytatta. A második vonatkozás: az önreflexivitás lehetőségköre függvénye annak a perspektívának, amelynek alapján a Másik lát bennünket. A közvetett öntapasztalatra vonatkozó belátás serkent bennünket arra, hogy felvessük a kérdést: mennyire függ a szerbiai öntapasztalat a mások által, ám *róla* visszavetített képtől? Mennyire befolyásolta a szerbiai mitopolitika diskurzusát a szerbségről visszavetített kép, amelyben benne foglaltatott a „szerbiai premodern nyerseségről", az „élet iránti csillapíthatatlan vágyról" stb., végül is a „*szerb egzotikumról*" szóló *európai mitologéma*? Nem arra a szituációra derül-e itt fény, hogy egymást erősítő mitologémák örvénylése merül fel előttünk?[26] Nem mégis „egy" *közös európai* történet szétágazásáról kell itt beszélnünk?

A megváltozott politikai keretek, a demokratizálódás folyamatai nem szüntetik meg a mitopolitika feltételeit, a demokrácia, megannyi kortárs véleménnyel ellentétben, nem érvényteleníti a mitopolitikát, sőt.[27] A mítoszok bírálata, amely mellesleg Szerbiában tisztes hagyománnyal rendelkezik,[28] nem engedheti meg magának azt a fényűzést, hogy a *mythos*t a *logosz* által könnyedén átugorható akadálynak tekintse. A mítoszok *eltörlésének, kiiktatásának* igénye azon az elképzelésen nyugszik, hogy létezik olyan tevőleges kritikai diskurzus,[29] amely függetlenítette magát a mitopolitika minden vonatkozásától és abszolút külsődleges helyzetből kiindulva képes fölébe kerekedni a mitopolitikának. Ezt a naiv aufklärista pozíciót azonban aligha fogadhatjuk el.

Ezek a megjegyzések nem a mítosz bírálatának lehetőségét tagadták, legfeljebb a mítoszkritika önhitt vállfaját vetették el. Platon óta a politika mélyszerkezetébe hasít bele a mítosz *artikulációjának* kérdésköre. Ezen kívül ne feledjük, hogy a demokrácia, Claude Lefort elévülhetetlen megjegyzése szerint, a törékenység dimenzióját foglalja magába. A demokrácia törékenysége és a mitopolitika jelenléte – olyan kérdéskört sejtet, amely újra és újra felveti a mitopolitika diskurzív státusának, a mítoszok értelmezési gyakorlatának problematikáját, valamint hangsúlyozza azok felelősségét, akik hordozói a mitopolitika artikulációjának.

---

26 A nyugati médiák magatartásáról Szerbia kapcsán tanúskodik, példának okáért, az a beszédmód, amely a rettegett és egyúttal tiszteletben részesített Arkan halála kapcsán alakult ki a nagy nyugati újságokban.

27 Hadd említsem pl. a megboldogult Arkan feleségével (műdalok előadója) kapcsolatos mítoszok virágzását, Đurković, ibidem, 36.

28 Hadd utaljak pl. Jovan Skerlićre.

29 Egyetértek Čolović-tyal, aki az ellen tiltakozik, hogy a mítoszok megszelídítése járható út lenne. Hiszen azok a korábban anarchisztikus megnyilvánulásaikról ismert futballszurkolók, akik katonai csapattá átalakulva részt vettek a horvátországi háborúban, éppen a „megszelídített mítosz" ösvényein haladtak. A mítosz aligha lehet instrumentum, amelyet képzelt céljainknak megfelelően vagyunk képesek alkalmazni.

IDENTITÁS ÉS POLITIKA

Albert Réka – Zempléni András

A nemzeti identitás sajátosságairól

Jellemző, hogy az identitás és etnicitás fogalmakat nem nagyon tudjuk, vagy talán nem is akarjuk magyar nyelvre fordítani. Hogy miért nem? Ha az identitás kifejezést úgy fordítjuk, hogy „azonosság"-, vagy „önazonosság"-tudat, rögtön szembekerülünk egy nehezen feloldható kétértelműséggel: eszerint ezzel a kifejezéssel egyfelől egy öncentrikus és szubjektív valóságot jelölünk meg, másfelől pedig egy kívülről meghatározható, aszkriptív[1] és objektív valóságot. Ha pusztán „azonosság"-tudatnak fordítjuk, kénytelenek vagyunk választani két, merőben ellenkező, de egyaránt politikai álláspontot implikáló meghatározás között. Egyik lehetőség, hogy a szóban forgó társadalmi azonosság-tudatot egyfajta kívülálló szemszögből nézzük és képzeljük el, mint olyan fogalmat, melynek tartalma lényegében és *par définition* nem változik az időben. Másik lehetőség, hogy időben folyamatosan változó tartalmú fogalomként határozzuk meg, ez esetben viszont számolnunk kell azzal, hogy ezt az azonosságot – pontosabban ennek az azonosság-tudatnak a változását – mi, az ezzel foglalkozó kutatók is befolyásoljuk, alakítjuk történeti, kisebbségkutatási vagy antropológiai munkáinkkal. Mint ahogyan John Gillis is írja, az első számú metodológiai probléma, amit az *identity* vagy az *identité* fogalma felvet, pontosan az, hogy a kutató egy olyan politikai és társadalmi konstrukcióval áll szemben, amelyet nem tud megragadni és amiről nem tud gondolkozni anélkül, hogy annak alakításában részt ne venne. (Gillis, J.: 1996). Ez az ambivalencia az ún. nemzeti identitásokról való gondolkodásra éppúgy érvényes, mint például a kisebbségi vagy a modern etnicitásokra vonatkozó elméletekre. De akár az amerikai eredetű *ethnic group* fogalmára is, mely a hozzá kapcsolódó eredeti politikai szándékkal ellentétben, végül mégiscsak visszaállítja a gyarmatosítás folyamán kialakult etnikum-képzet szubsztanciális és tárgyiasító voltát és ennek a „modern" értelemben vett etnikai identitásnak egyben pozitív értelmet ad.

A kétértelműség problémáján túl, az identitás fogalom meghatározásánál felmerülő második nehézség abból fakad, hogy ez a fogalom már régen kikerült a kizárólagosan társadalomtudományi, illetve filozófiai érdeklődési körből és napjainkra már a legszélesebb értelemben vett társadalom mindennaposan használt kifejezésévé, a társadalmi és politikai diskurzusok fő referenciájává vált. Ha csak Franciaországot vesszük példaként, többen megfigyelték és leírták, hogy a '70-es évek – tehát

[1] Barth aszkripciónak (ascription) nevezi azt a műveletet, amely meghatározott kulturális vonások felhasználásával kívülről jelöli ki, hogy adott személy melyik csoport tagja. Ez a művelet – mely elválaszthatatlan az etnikai határ fogalmától – mintegy ellentéte az öndefiníció műveletének. (Barth, F. : 1969)

a masszív kulturális patrimonializáció kezdete – óta nem volt és nincs olyan politikai program, közéleti vita, legyen az helyi vagy nemzeti szintű, melyben ez a „minden lében kanál" fogalom ne fordult volna elő. Az a régió, természeti vagy történeti tájegység, város vagy falu, a többségitől feltételezetten eltérő életmódot folytató csoport vagy közösség, mely nem aggatja jól láthatóan magára az ún. identitásának megkülönböztető jegyeit és azt jól hallhatóan nem követeli magának, az nem is nagyon számíthat társadalmi és politikai elismerésre.

Ez a posztmodern identitás-infláció – melynek mellesleg a pszichológia mind szélesebb térhódítása egy másik figyelemreméltó tünete – most csupán azért érdekel bennünket, mert kitűnően példázza, hogyan lehet egyetlen kifejezést, egyetlen divatossá lett szót oly sokféle módon használni, értelmezni. Mint Robert Coles írja, puszta klisévé lett. Vagy ahogyan David Löwenthal fogalmaz: „ma mindenki jogot formál identitására. Az egyének, az alcsoportok és a nemzetek valamennyien identitást követelnek maguknak, mintha ez magának az életnek lenne szükségszerűsége. Az identitás a szakrális tárgyak sorába került, egy olyan »végső cél«-lá vált, mely megérdemli, hogy harcoljanak és akár meg is haljanak érte." A szerző kissé túloz, de azért teszi, hogy felhívja a figyelmet arra az éles ellentétre, melyet a jelenkori identitás-dömping és az utóbbi két évszázad identitás-modellje közt lát. Ez utóbbi, szerinte, a kollektív identitást egy, mind az időben, mind a térben behatárolt és stabil társadalmi valóságnak tekintette. Itt természetesen, elsősorban a nemzeti identitás modellekre gondol.

A kollektív identitás fogalmának vizsgálata egy harmadik problémát is felvet, mert nem csak a külső nézet és az öntudat (illetve önismeret) közti eltérés okozta kétértelműséget hordozza magában, hanem egy triviálisnak mondható paradoxont is: elkerülhetetlenül meg kell határoznia az alteritást, a másságot, ami nélkül nincs sem öntudat, sem önazonosság. Mihez, kikhez képest és/vagy ellenében vagyunk azok akik és olyanok amilyenek vagyunk? Ez minden kollektív identitás többé-kevésbé rejtett kulcskérdése, legyen az a Frederik Barth által újrafogalmazott etnikum, melynek folytonossága attól a szomszédos népek között meghúzott láthatatlan határtól függ, aminek mentén ismételten rekodifikálják kulturális különbségeiket, vagy legyenek azok akár az európai nemzetek, melyeknek meghatározó és dinamikus kontrasztivitását már 1920-ban felismerte és hangsúlyozta Marcel Mauss. Ugyanígy az, hogy „mi a magyar?" tegnapelőtt, ma vagy holnap, legalább annyira függ attól, hogy adott korban mi a német, orosz, zsidó vagy román, mint attól a tevékenységtől, amit nemzeti „önvizsgálat"-nak neveznek és amit a nemzet nagyjai oly nemesen és szinte kötelezően minden korban újrakezdve, ismételt módon gyakorolnak.

Mivel a szerzők nem filozófusok és nem nemzet-elméletek kutatói és még kevésbé politológusok, ezen előadásnak nem célja az identitás fogalom konceptuális dilemmáinak megoldása, sem pedig a vonatkozó elméletek kimerítő bemutatása, hiszen ez teljességgel lehetetlen az előadás szabta szűk keretek között. Csupán arra teszünk kísérletet, hogy néhány sommás antropológiai megjegyzést fogalmazzunk meg a nemzeti identitás általunk fontosnak gondolt jellemzőiről.

A különböző nézőpontok többé-kevésbé pontos ismertetése, illetve ütköztetése alapkövetelmény bármilyen identitás, így a nemzeti identitások meghatározásánál is. Ezért egyfajta összehasonlításból szeretnénk kiindulni: egy afrikai, nem nemzeti társadalom önazonosság-nézeteinek a mi nemzeti társadalmunk nézeteivel való összevetéséből. Mi az, ami a legjobban meglep bennünket az Észak-Elefántcsontpart-i *szenufóknál* – akik körében hosszabb-rövidebb ideig dolgoztunk – és mi lehet az, ami a leginkább meglepné őket itt, Közép-Európában? Természetesen tudatában vagyunk annak, hogy az effajta kérdésfelvetés nem vezet objektíven mérhető eredményekhez, hogy a kérdésre adott válaszaink jórészt hipotetikus és interpretatív jellegűek, és azzal is, hogy mivel mind a „hagyományos", mind pedig a nemzeti társadalmaknak nagyon széles a skálája, ez az összehasonlítás nem lehet modell értékű. Eljárásunk tehát nem szigorúan tudományos, pusztán arra szolgál, hogy néhány szembetűnő különbség felvillantásával azokra a jellemzőkre mutassunk rá, amelyek a nemzeti identitás sajátjai.

1. Etosz-kiművelés

Nézzük elsőként a kollektív identitások kontrasztív jellegét. A *szenufók* kiválasztott társadalmi opponensei a szomszédos, régóta térségükbe ékelten élő, velük mindennapi kapcsolatot fenntartó *diulák*, akiktől a sztereotípiáik szintjén többnyire így különböztetik meg magukat: mi földművelők, békések, szavatartók, dolgosak, a földhöz kötődőek, kitartóak, hallgatagok, magunk közt egyenlők, beavatottak vagyunk – ők kereskedők, muzulmánok, körülmetéltek, mozgékonyak, veszekedősek, hajdan harcos hódítóink voltak, álnokok és tekintélyimádók, akik saját unokatestvéreikkel házasodnak és főnökeik dicsőségét éneklik. Persze a sztereotípiákon túl, objektíven is, az öltözködés, vagy akár a hanglejtés alapján, bárki meg tud különböztetni egy *szenufót* egy *diulától*.

Természetesen a nemzeti társadalomban is megtaláljuk a hasonló sztereotípiák teljes arzenálját. Főként a hazafias szónoklatokban, de a mindennapi beszédben is lépten-nyomon találkozunk a magyar és a német, vagy a magyar és a román stb. közti különbség kifejezésével, nem is szólva azoknak a különbségeknek a kiemeléséről, melyeket ez a társadalom tesz a magyar és a zsidó, illetve a magyar és a cigány között. De ezenkívül tesz valami mást is, ami a *szenufókat* bizonyára nagyon meglepné és amiben a nemzeti identitás egy nagyon is figyelemreméltó sajátosságát látjuk. A kiválasztott opponensek képén túl, a nemzeti társadalom „kiművel" egy olyan magyarnak, franciának vagy németnek nevezett megkülönböztető jelleget vagy *etoszt,* ami gyakorlatilag kiterjedhet a társadalmi és az egyéni élet minden területére, az öltözködéstől kezdve a gondolkodásmódig, a zászlótól a zenéig, az étkezéstől egészen az érzelemkifejezésig. Amikor a nemzeti ideológia ugyanazzal a jelzővel illet oly heterogén dolgokat, fogalmakat, jelenségeket, mint a magyaros bajusz, a sírva vígadás, a kozmopolita találékonyság, a gulyás, a szabadságszeretet és a csárdás, a „nemzeti tudomány", a balsors ideológia vagy a „magyar jellem",

akkor nyilván erősen sztereotipizál. De az a tény, hogy a nemzeti társadalom ily sokféle dolgot közös nevező alá von és tud vonni, nagyon is figyelemreméltó.

A *szenufók* gyakran megkülönböztetik magukat a *diuláktól*. De nem „szcenarizálják" társas és egyéni életüket, sem intézményeiket, nem ragasztják jellegzetes pipájukra vagy kunyhóikra, ironikus gondolkodásmódjukra vagy hallgatagságukra, híres beavatási maszkjaikra vagy országszerte ismert titok mániájukra az „ez a *szenufó*!" hivalkodó címkéjét. Nem véletlen, hogy ezt csupán akkor teszik meg, amikor az elefántcsontparti, még gyerekcipőben járó nemzetállam – számukra egy igen távoli és fenyegető hatalom – valamilyen országos fesztivált vagy szavazási ünnepséget rendez több más „etnikai" csoport részvételével. Egyszóval, amikor a nemzeti politika beleszól a társadalmi kontrasztivitás lokális játszmáiba.

Ezt az ismételten újraértelmezendő – tehát valójában pontosan meghatározhatatlan – és az élet minden területére kiterjeszthető sajátos jelleget, amit a „magyarosság", a „*francité*" vagy a *„britishness"* kifejezésekkel jelölünk, a klasszikus kulturális antropológia *ethos*-nak nevez. Érdekes azonban, hogy ezidáig ezt a kifejezést elsősorban és szinte kizárólagosan az ún. hagyományos társadalmak leírására, illetve inkább „lényegük" megragadására használta. Mert sokkal többet tudunk például az új-guineai Iatmul etoszról (Bateson, G.: 1958), az észak-amerikai Kwakiutl indiánok potlach-presztízs etoszáról (Benedict, R.: 1934), vagy akár a Fülöp-szigeti Ilongot fejvadászokéról (Rosaldo, M.: 1980) mint az európai nemzeti etoszok mégiscsak szembetűnő tulajdonságairól.

Ez a rövidlátás bizonyára az antropológia és a néprajz diszciplínájának nemzeti eredetére vezethető vissza, hiszen e diszciplínák művelői hagyományosan a nemzeti társadalom tagjai voltak és maradtak egészen a közelmúltig. Kétségtelen tény, hogy az a távolság, melyet a társadalomtudós önmaga, mint megfigyelő és saját társadalma – mint kutatásának tárgya – között fel tud venni igencsak behatárolt, magyarán nehéz az embernek saját bőréből kibújnia és önmagát kívülről látnia.

Ismeretes, hogy az antropológia, pontosabban a modern néprajz, fő módszertani krédója a „résztvevő megfigyelés", miszerint az előzetes tanulmányokat végzett és megbízható módszertani tudással felvértezett, „terepen" dolgozó néprajzos nem elégszik meg az „adatközlők" által adott információk leírásával, hanem a vizsgált tényeket úgy figyeli meg és írja le, ahogyan azok egy általa is átélt – és jelenléte által is befolyásolt, illetve létrehozott – helyzetben történtek. E munkának mintegy végső célja: egy, a lehető legpontosabb és legrészletesebb leírás elkészítése egy társadalmi jelenségről, rítusról, „hagyományról", vagy akár teljes kultúráról. A megértés és tudományos megismerés vágyán túl, munkál még egy – nem minden esetben explicit – motiváció is a „gyűjtőben", valami, a nemzeti ideológiába gyökerező kötelességérzet, amit úgy szokott körülírni a szakzsargon, hogy „fel kell gyűjteni", „meg kell menteni" a teljes eltűnéstől, nem ritkán éppen „a 24. órában ". Ezen attitűd hátterében a „nemzetféltés", „nemzetmentés" sajátos társadalmi imperatívusza lelhető fel.

Amikor azonban a s*zenufóknál* dolgozó antropológus*,* jó terepkutatóhoz illően, a gyakorlatban próbálja alkalmazni ezeket az elveket – a mindennapi élet megfigyelésétől, megélésétől kezdve egészen a komplikált férfibeavatási rítusok megértéséig és leírásáig, mely csak hosszú és ismételt ottlét után lehetséges, (ráadásul ez utóbbi kizárólag csak férfi kutató számára) – nem kis meglepetéssel veszi tudomásul, hogy szívélyes vendéglátói és befogadó családja egyáltalán nem tart igényt arra, hogy hagyományait, „kultúráját" leírják, „megőrizzék", „megmentsék" és főként értékesítsék, a szó elsődleges értelmében. A *szenufók* kétségkívül pozitívan értékelik, hogy egy fehér ember ily kitartóan részt vesz fárasztó életükben, gyakori szertartásaikon, hosszúra nyúló rítusaikon, de azt semmiképpen nem gondolják, hogy ez a számukra meglehetősen érthetetlen munka hozzájárulna értékrendszerük életben tartásához. Az pedig, hogy az ott élő kutató állást foglaljon valamely rítus-, illetve hagyomány-értelmezés mellett vagy ellen, nem csupán mesterségének szabályaiba, hanem adott esetben a *szenufók* közömbösségének akadályába is ütközik. Talán egyetlen kivételről tudunk számot adni, mely anekdotikus és személyes jellege ellenére is bizonyítja korábbi állításainkat.

1998-ban a pegekahai szenterdő[2] egyik elszármazott beavatottja, egy fővárosi fényképész – aki mellesleg ugyanabba az egyszerre előléptetett beavatási csoportba tartozott, mint a faluban dolgozó antropológus – meghívta az elefántcsonparti nemzeti televíziót, hogy az egyébként szigorúan zárt szenterdőjük nyilvános szertartásainak egy részéről filmet készítsen. Minden jelenlévő férfi-beavatottnak, így az ott dolgozó kutatónak is rituális kötelessége lett volna részt venni a szertartásokon, de ő ennek ellenére, éppen azért maradt távol az eseményektől, mert úgy gondolta, hogy sem a látottak értelmezéséről, tehát a közösség titkairól, sem pedig sajátmagáról nem lenne célszerű nyilatkoznia a tévé nyilvánossága előtt. A jelenlét követelményének ily módon való áthágását, a rítusok titkos volta, következésképpen a titoktartás kötelessége indokolta. A rítus lezajlott, a forgatás megtörtént, a falu visszatért mindennapi tevékenységeihez és úgy tűnt, hogy ezzel a filmezési ügy le is lett zárva. Ám néhány nappal később – és mi több, az elutazás napjának reggelén – a szabálysértőt „hivatalosan" becitálták a szenterdőbe. Egy meglehetősen hosszú és formális „bírósági" eljárás után – melynek folyamán hivatalos védnökei segítségével sikerült a kivetett büntetést némileg lealkudnia – egy ökör, tíz gyöngytyúk és hat csirke árára rúgó, tehát igencsak magas értékű bírság kifizetésére ítélték. Indoklás: mert nem vett részt a lefilmezett kötelező rítusokon és így nem járult hozzá a szenterdő „nevének", presztízsének emeléséhez.

Két nézőpont ütközött. Ennek feloldásaként a helyi törvénykezés abszurd helyzetbe hozta a kutatót, hiszen a „bírák" elvárásaitól eltérően jártak el. Nemcsak, hogy nem dicsérték meg azért, hogy betartotta a hagyomány által előírt titoktartási kötelességet, hanem ráadásul meg is büntették, mert nem vett részt e kötelesség megszegésével

[2] A szenterdő a falun kívül kialakított, pontosan körülhatárolt liget, ahol a beavatás rítusai és gyűlései zajlanak és ahol a beavatottak jelképes anyja (Katolo) „lakik". Ez a tér tiltott mind a nők, mind a be nem avatottak számára.

való kollektív kacérkodásban. Nem nehéz észrevenni, hogy ez esetben is akkor jelent meg a kivétel – a saját „hagyomány" felértékelésének elvárása – amikor a televízió által képviselt nemzeti politika beleszólt a *szenufó* hagyományok még nem folklorizált rendjébe.

Ezzel szemben annak a kutatónak, aki a saját, vagy egy másik nemzeti társadalomban dolgozik és ott résztvevő megfigyelést végez a nemzeti identitás valamilyen kollektív megnyilvánulásáról – legyen az „hagyomány", közéleti vita vagy ételkészítés, táncbemutató vagy akár koronaúsztatás, illetve a politikai újratemetések rítusai és a vonatkozó társadalmi diskurzusok – óhatatlanul állást kell foglalnia, értelmeznie és értékelnie kell. Nem direkt módon ugyan, hiszen egy tendenciózus leírás, illetve előadás ellenkezne a tudományos objektivitás elvárásaival. Megteszi ezt helyette a leírt szöveg olvasata, mondhatni a szerző akaratától függetlenül, ugyanis a nemzeti jelenségekről szóló leírásoknak mindig van egy politikai olvasata is, így az adott jelenség pusztán a leírás ténye által értékelődik negatív vagy pozitív módon. Az antropológus, ez a „professzionális kultúragyártó" (Clifford, J. – Marcus, G.:1986) a nemzeti társadalom megfigyelése és leírása révén akarva-akaratlanul részt vesz a nemzeti társadalom identitásának újratermelésében. Ez a tény rámutat a nemzeti társadalom egy újabb sajátosságára: elvárja minden tagjától, így a társadalomtudóstól is, hogy egységét és egyediségét – mondhatni, identitását – nap mint nap értékelje és akár eltérő nézeteivel is megerősítse. A *szenufók* vagy más, nem nemzeti közösségben élő népek erre a „mindennapos népszavazásra" (Renan: 1982) – a kollektív identitásnak erre az ismételt megerősítésére – egyáltalán nem tartanak igényt. Éppen ezért érthetetlen számukra a túlbuzgó néprajzos „hagyománymentő" szándéka és tevékenysége. Ezzel szemben, a nemzeti tényeket kutató antropológus az előbbivel ellentétes társadalmi attitűd pozitív vagy negatív akadályába ütközik. Az ő vendéglátói számára inkább az érthetetlen, hogy kutatói tevékenysége nem feltétlenül áll kapcsolatban a nemzeti hagyományok hazafias „ápolásának" nemes szándékával, és végképp nem ezek nacionalista felértékelésével. A nemzeti tényeket kutató antropológus személyével kapcsolatban óhatatlanul felmerül vagy a patriotizmus, vagy a nacionalizmus, vagy akár a nemzetellenesség „gyanúja". De arra is láttunk már példát, hogy paradox módon mind a három „vád" elhangzott egyazon kutató egyazon munkáját illetően. Ez pedig megint csak arra utal, hogy a nemzeti társadalom maga sem tudja élesen elválasztani a politikai nacionalizmust az értékrendszeréhez való ragaszkodástól, amelyet mindenkitől, így a kutatótól is, elvár.

Természetesen lehetne több más oldalról, más nézőpontokból is megközelíteni a fent felvázolt kérdéskört. A további lehetséges megközelítések bemutatását mellőzve, az eddig elmondottakból szeretnénk néhány egyszerű következtetést levonni a nemzeti identitásra vonatkozóan.

2. Önábrázolás, öntáplálás

A nemzeti identitás egy olyan közösségi, mi- vagy öntudat, mely önmagát rendszeresen és módszeresen táplálja, és amely tudat feltehetően nem is létezne az állandó

öntáplálás, valamint az önábrázolás eszközei nélkül. A nemzeti ikonográfiától kezdve a költészeten át egészen a nemzeti tér táji reprezentációjáig, az önábrázolás és önkultusz a nemzeti identitás egyik tünetszerű, azaz strukturális velejárója. Ez a módszeres „nárcizmus" – amit Ernest Gellner (1983) oly találó módon pellengérezett ki – igenis megkülönbözteti a nemzeti identitást más kollektív identitásformáktól.

A nemzeti tudat öntápláló eszközeinek többsége nem politikai jellegű a szó szoros értelmében, hiszen a szóban forgó mi- vagy öntudatnak nincs szüksége sem államra, sem más *stricto senso* politikai intézményesítésre ahhoz, hogy létezzen, illetve „túléljen". Hiszen a magyaros bajusznak, vendégszeretetnek vagy találékonyságnak nem sok köze van az intézményes politikához. Mint ahogyan Michael Herzfeld (1997) is kimutatta görögországi terepmunkái során, a nemzeti kultúra mindent átható és megmozgató erejét nem annyira a politika, mint inkább a mindennapi életbe ágyazott kulturális „intimitása" garantálja és határozza meg.

A nemzeti identitásnak vagy mi-tudatnak egyik legjellegzetesebb vonása az öntápláló eszközök sokszínűsége és elképesztő kiterjedtsége az egyéni és társadalmi élet minden területére. Egy, a nem nemzeti társadalomban szocializált egyén számára nem kis meglepetést okozhat, hogy például – mint ahogyan fel van tűntetve a hortobágyi állandó kiállítás egyik feliratán – a „pusztai állatvilág is a magyar génörökség része", tehát nemzetiesített, akár a csárda vagy maga a puszta. Ugyanúgy kiemelésre kerül magyar mivolta, mint a Tudományos Akadémiának, vagy más társadalmilag fontos intézménynek.

Mivel a nemzeti öntudat kifejezésére és öngerjesztésére szolgáló eszközök olyannyira változatosak, bárki hozzájárulhat, *volens nolens* – a maga egyéni módján – e kollektív tudat táplálásához és újratermeléséhez. A magyar mivolt jelzésének, a mi-tudat interaktív táplálásának többé-kevésbé tudatos szándéka olyan mindennapi vagy kivételes, tárgyi vagy szellemi eszközökben materializálódhat, mint az egyén felcímerezett és szalagozott autója, korondi cseréppel díszített fővárosi lakása, székelykapus balatoni villája, avagy „magyar szellemiségről" tanúbizonyságot tévő művészi alkotása. A nemzeti tudat „alapanyaga" és legfőbb mozgatóereje nem a politika tehát, hanem ez a szövevényes és mindennapos jelcsere.

3. Érzelmi közösség

Külső szemmel nézve, van a nemzeti identitásnak egy harmadik, emocionálisnak nevezhető sajátossága, melyre nem csupán a politika támaszkodik a közösségtudat keltésében. Egy *szenufó* vagy más, nem nemzeti közösség tagja számára korántsem evidens, hogy vannak olyan társadalmak, ahol az embernek nem csak élnie kell saját világában, hanem azt – nevezetesen „hazáját", egy pontosan meg nem határozható entitást – még szeretnie is illik, sőt kell.

A hazaszeretet társadalmi parancsa – az *amore patriae* elvárása – az európai nemzeti társadalmak talán legrégibb és legsajátosabb közösségtudat keltő eszköze. E vallási-politikai imperatívusz görög-római eredetéről és keresztény-latin

átalakulásairól számos történeti és filozófiai munka született, például Ernst Kantorowicz (1957, 1982) vagy Yann Thomas (1996) szélesebb körben is ismert mesteri analízisei. Anélkül, hogy ezeket a műveket bemutatnánk, csupán arra szeretnénk kitérni, hogy a szóban forgó, igen sajátos társadalmi imperatívusz milyen következményekkel járt és jár ma is. Némileg kiegészítve Benedict Anderson (1983) klasszikussá vált nemzet-meghatározását, azt állíthatjuk, hogy a nemzet nem csak „elképzelt ” közösség, hanem egy elsősorban érzelmileg át- és megélendő közösség is, mely egységét, avagy – paradox módon – szétesését igen sokrétű és hatékony emóció-gerjesztő eszköztárának köszönheti. A szenufó vagy más „hagyományos" társadalmi-tudattal szemben, a nemzeti identitás strukturálisan és szervezetten emocionális.

A bevett politológiai nézettel ellentétben, a szóban forgó emocionális eszköztár nem kizárólag a többé-kevésbé intézményesített politika hatáskeltő eszközeiből áll. Sőt, a politikai nacionalizmus bizonyára nem is lehetne oly hatékony, ha nem alapvető és rejtettebb érzelmi rúgókat használna mobilizáló céljai elérésére. A számtalan példa közül mindössze egyet, talán a legjobban dokumentálhatót emeljük ki: a hazafias költészet alkotásaiban – így a nemzeti himnuszokban – a mindenki által ismert érzelem-áttétel az anyáról a hazára, az otthonról a közösségre, a szülőföldről a pátriára a nemzet egységesítésének egyik leghatékonyabb eszköze. Itt az érzelem-áttétel olyan hazafias metonímiák segítségével valósul meg, mint a „bölcső" vagy a „sír", a haza „öle" vagy „keble" stb. Ezen képek érzelmi hatékonyságukat annak köszönhetik, hogy bárki által átélt vagy átélhető élményeket, kötődéseket vetítenek ki a közösségre, visznek át az egyénről a „hazá"-ra. Az érzelem-áttétel eszközét minden politikai rendszer és irányzat felhasználja. A kilencvenes évek sorozatos újratemetéseire gondolunk, melyek itt azért érdekesek számunkra, mert szintén átteszik egy szintén bárki által átélt vagy átélhető, mély érzelem – a gyász – együttérzést keltő és minden vitát betiltó, tabusító élményét a nemzet rejtett mártírjai vagy száműzöttjei személyére, akiket ezáltal kivonnak a politikai vitából és egyúttal bevonnak a „nemzeti kegyelet" egységesítő körébe. És hogy ez a rítus mennyire hatékony tud lenni és emocionálisan mennyire kétélű, arról például Nagy Imre rendszerváltó újratemetése és az 1989 óta szinte minden évben kiújuló politikai „gyászvetélkedés" tanúskodik.

Elkerülhetetlen, hogy befejezésként még egy utolsó témát érintsünk röviden. Elterjedt nézet, hogy a mai emberek, de főleg a fiatalabb generációk számára a nemzeti tudat vagy identitás elcsépelt szlogennek és erejét vesztett régiségnek számít. Mintha a nemzet pusztán csak egy, az eleik által elképzelt érzelmi közösség volna, melynek helyébe ma már tőle merőben eltérő „mi-tudatok" léptek. Szociológiai felmérések, antropológiai kutatások bizonyítják, hogy az egyének jó része egészen más, látható vagy virtuális, közösségekkel azonosul. Már ha egyáltalán azonosul bármilyen közösséggel és nem incorporálja – zárja be saját testébe – az egykori kollektív identitások szétzúzódott töredékeit, mint ahogyan azt bizonyos posztmodern elméletek feltételezik (például Csordas: 1984). Ezen nézetek szerint másodlagossá

vált, hogy valaki magyar, francia vagy német ahhoz képest, hogy például milyen weblapokat „látogat", hogyan „kezeli" a testét, milyen mobiltelefont és hogyan használ, milyen zenét preferál és kikkel közösen, milyen spirituális irányzatot követ és milyen transznacionális vallási közösségben, avagy hogyan viszonyul a természeti környezethez. Felmerül azonban egy egyszerű kérdés: feltételezhető-e egyáltalán, hogy a Nyugatot oly hosszú ideig és mélyen domináló nemzeti identitás és hovatartozás-modell ne hatott volna ki, mint pozitív vagy akár ellen-modell az új azonosulási módokra és formákra? A kérdésre bizonyára nem adható egyértelmű válasz, egyelőre mi sem vállalkozunk másra, mint néhány újabb kérdés és megjegyzés megfogalmazására. A jelenkori, ténylegesen elképzelt ún. „virtuális közösségek" (a „közösség" fogalom alapos átgondolása itt még várat magára) nem kötődnek-e analóg módon és éppoly szorosan az internet, mint adott korban a nemzeti kultúraépítés a nyomtatott írás elterjedéséhez? Az új és jellegzetes jelcsere-módok a virtuális közösség tagjai között – például az SMS-es stílusú, sietős, inartikulált, szinte elektronikus utalásmódok az utcán vagy a repülőtéren – nem vezetnek-e máris olyan felgyorsított jelcserék kialakulásához, amelyekben fellelhető a nemzeti etoszokra jellemző jelcsere vélt stabilitásának tagadása? Feltételezhető, hogy mind a jelenkori identitás-ingatagság, mind a már említett identitás-dömping többek között erre a társadalmi tagadásra vezethető vissza

Egy másik, hagyományosabb problémakört alkot az új territorializált identitások kialakulása. A kutatók már régóta jelzik (Frykman: 2001), hogy a legszerencsésebb, illetve legaktívabb európai régiók nem várták meg az európai nemzetek politikai alkonyát ahhoz, hogy belefogjanak új, lokális *etoszok* barkácsolásába. Például a *normand*, a *gascon* vagy a *skane* jelleg kiterjesztése az ételekre, a tájakra, a jellemre, a hagyományokra arról tanúskodik, hogy szimbolikusan visszavesznek a nemzettől, pontosabban a centrumtól olyan „jellegzetességeket", amelyeket az nacionalizált, folklorizált és értelemszerűen megmásított. Az új kollektív identitások alakításának tétje kettős: egyrészt az új lokálpatriotizmusoknak meg kell szabadulniuk a nemzeti sztereotípiák giccsessé vált örökségétől, másrészt válaszolniuk kell az új Európa kihívására, mely többé nem csupán a nemzettől, hanem tőlük, a helyiektől várja érzelmi közösségeinek újrateremtését.

IRODALOM

Albert, Réka, 1999, La Grande Plaine hongroise; symbole national. Genèse d'un imaginaire, XVIIIe-XXe siècles, *in Ville et campagnes en Hongrie, XVIe-XXe siècles,* Les Cahiers de l'Atelier 1, Budapest, p. 11–37.

Anderson, Benedict, 1983, *Imagined communities: reflections on the origin and spread of nationalism*, London: Verso.

Barth, Frederik (ed.), 1969, *Ethnic groups and boundaries. The social organization of culture difference.* Bergen/London.

Bateson, Gregory, 1958, *Naven: The culture of the Iatmul people of New Guinea as revealed through a study of the „Naven" ceremonial*. Stanford: Stanford University Press, 312 p.

Benedict, R. 1934, *Patterns of culture.* Houghton, Mifflin Company, Boston.

Csordas, Thomas J. (ed.), 1984, *Embodiement and experience: the existential ground of culture and self*. Cambridge: Cambridge University Press.

Frykman, Jonas, 2001, Belonging to Europe. Modern identities in minds and places. In: Peter Niedermüller, Bjarne Stoklund (eds.): *Europe. Cultural construction and reality*. Copenhagen, 2001, p. 13–24.

Gellner, Ernest, 1983, *Nations and nationalism.* Oxford: Blackwell.

Gillis, John R., Memory and Identity. The history of a relationship. In: Gillis, John R. (ed.) 1996, *Commemorations. The politics of national identity.* Princeton: Princeton University Press. p. 3–27.

Herzfeld, Michael, 1997, *Cultural intimacy: social poetics in the nation-state*. New York: Routledge.

Kantorowicz, Ernst H., 1957, *The King's two bodies: A study in Medieval political theology*. Princeton: Princeton University Press.

Kantorowicz, Ernst, 1984, *Mourir pour la Patrie*, trad. fr., Paris, Presses Universitaires de France.

Löwenthal, David, Identity and History. In: Gillis, John R. (ed.) op. cit. p. 41–61.

Mauss, Marcel, La nation (1920) *Œvres*, tome 3, Paris, Éditions de Minuit, 1969.

Renan, Ernest, 1882, *Qu'est-ce qu'une nation?*

Rosaldo, Michelle Z.,1980, *Knowledge and passion: Ilongot notions of self and social life.* New York: Cambridge University Press.

Thomas, Yann, 1996, „Origine" et „commune patrie". Étude de droit public romain (89 av. J.-C. – 212 ap. J.-C.), École Française de Rome, Palais Farnese.

Zempléni A., 1996, Les manques de la nation. Quelques propriétés de la „patrie" et de la „nation" en Hongrie contemporaine. In: D. Fabre (ed.), *L'Europe entre cultures et nations*. Paris, Éditions de la Maison des Sciences de l'Homme, p. 121–157.

Kántor Zoltán

A nemzeti identitást formáló intézményrendszerek

Bevezetés

Tanulmányomban a nemzeti identitásra helyezem a hangsúlyt, amit a nacionalizmus, valamint a nemzetépítés keretében vizsgálok. A nacionalizmust nem a szó negatív (és nem is pozitív) értelmében, hanem értéksemlegesen értelmezem, és folyamatként tekintem. Értelmezésemben a nemzet, valamint a nemzeti identitást a nacionalizmus terméke. Azokkal a szerzőkkel értek egyet, akik a nemzetet, a nacionalizmust a modern kor termékének tekintik, elsősorban azért, mert a modern kor óta szerveződnek a társadalmak nemzeti alapon. A nemzeti elv mentén való intézményesülés által teremtődnek meg azok az intézmények, amelyek kialakítják, formálják a nemzeti identitást. Hozzá kell tennem: természetesen a modern kor előtt is beszélhetünk nemzeti tudatról; ezzel a kérdéssel azonban jelen írásomban nem foglalkozom, tekintettel arra, hogy a későbbi korra tehető, amikor a társadalmak túlnyomó többsége a nemzethez tartozónak tekinti magát.

A probléma

A nemzeti identitás az utóbbi években úgy a politikai diskurzusban, mint a szakmai megközelítésekben központi helyet foglal el. Politikusi és értelmiségi szövegekben azt adottnak, minden ember és csoport számára létezőnek tekintik. Általában olyan szövegösszefüggésekben találkozunk ezzel a fogalommal, mint a például „nemzeti identitás megerősítése és megőrzése", „elnyomott nemzeti identitás helyreállítása", „az irodalom, mint a nemzeti identitás letéteményese", „a nemzeti identitás alapja az anyanyelv" stb. Értsd alatta, hogy minden egyénnek van egy nemzeti identitása, illetve minden nemzeti csoport rendelkezik valamilyen identitással, s ezt az identitást esetleg elfojtották.

Elemzésemben általánosan vizsgálom a nemzeti identitás kérdését, ám empirikus kérdésfelvetéseimet elsősorban a romániai viszonylatban teszem fel. Ezzel egyben azt is jelzem, hogy írásomban nagyobb hangsúlyt helyezek a nemzeti kisebbség identitására, mint a többségiére.

Romániánál maradva – bár hasonló kérdések bármely nemzeti szempontból sokszínű társadalomban feltehetők – az identitás kapcsán megkerülhetetlen néhány kérdés. Éspedig: egy vagy több román, illetve magyar nemzeti identitásról beszélhetünk? A román identitáson túl van erdélyi, regáti és moldovai identitás? A magyarországi

magyar és az erdélyi magyar identitás egy értelmezési keretben elemezhető? (Érvényes ez a romániai román, illetve a moldáviai román identitásra is.) Létezik-e erdélyi identitás, illetve – amennyiben létezik – ez hogyan viszonyul a magyar nemzeti identitáshoz és a román nemzeti identitáshoz? Mi az, ami meghatározza az identitást? Ahhoz, hogy egy térségről vagy régióról beszéljünk, ahhoz szükség van-e regionális identitásra? Amikor például Közép-Európáról beszélünk, akkor feltételezünk egy Közép-Európai identitást, vagy a régiót a politika, a földrajz stb. határozza meg? Erdélyt akkor tekinthetjük egy régiónak, ha létezik egy erdélyi identitás? Létezhet-e regionális politika, ha nincs regionális identitás, vagy épp ez a regionális politika fogja megteremteni a regionális identitást? Ezek mind olyan – talán banális – kérdések, amelyek szerintem megkerülhetetlenek, amikor a nemzeti identitásról beszélünk.

Továbbá ott van az egyéni és kollektív (nemzeti) identitás kérdése. Mi az összefüggés a kettő között? Következtethetünk-e a kollektív nemzeti identitásból az egyéni nemzeti identitásra, vagy fordítva? Amikor magyar vagy román nemzeti identitásról beszélünk, akkor román és magyar egyén nemzeti identitásáról beszélünk, vagy feltételezzük, hogy a románok, illetve a magyarok valamilyen közös identitással rendelkeznek, amely jellemző mindazokra, akik ahhoz a bizonyos csoporthoz tartoznak? Egyetlen identitásunk van vagy több? Ezen belül beszélhetünk-e több nemzeti identitásról? Gondolok itt például arra, hogy a vegyes házasságból származóknak két nemzeti identitásuk van, és kérdés, hogy ezek milyen viszonyban állnak egymással? Lehet-e nemzeti identitást váltani? Az is megkerülhetetlen, hogy vajon a nemzeti identitást a származás, a család, a szocializáció határozza meg, vagy teljesen szabadok vagyunk az identitásunk megválasztásában? Az utóbbira a politikai filozófia két lehetséges választ ad. A liberális politikai filozófia szerint a szabadság arra is kiterjed, hogy bármikor megválasszuk az identitásunkat. És ez a választás a tulajdonképpeni szabadságunk. Ezzel szemben a kommunitárius politikai filozófia azt állítja, hogy egy közösségbe születve, és abban a kultúrában szocializálódva az adott közösség identitását fogjuk magunkénak tekinteni. Ez esetben a közösség az, amely meghatározza, hogy hogyan viszonyuljunk a világhoz, és szabadságunk a közösség feltételezett céljainak megvalósításából áll.

Tovább menve, szituacionális, konstruált az identitás vagy esszencialista, állandó? Vajon a nemzeti identitást konstansként értelmezhetjük vagy változik az idő folyamán? A magyarok vagy románok esetében ugyanarról a nemzeti identitásról beszélhetünk példának okáért a 19. század második felében és a huszadik század végén? Hasonlóan, mint a polgári és etnikai nacionalizmus esetében, ebben az esetben is külön kell választanunk az alanyt a jelzőtől.[1] A nemzeti, etnikai, politikai, társadalmi stb. a jelző, az identitás pedig az alany. A *milyen*, illetve a *mi* kérdésével állunk szemben.

Megközelítésemben a nemzeti identitás nem pedig az etnikai identitás fogalmát használom. A központi kérdésem nem az, hogy mi, illetve milyen a nemzeti és a nemzeti kisebbségi identitás, hanem az, hogy az milyen elméleti keretben értelmez-

[1] Kántor Zoltán (2000): Polgári nacionalizmus? *Provincia*, 7. sz.

hető, valamint vizsgálom a folyamatok, az intézmények szerepét a nemzeti, illetve kisebbségi identitás alakításában. A nemzeti kisebbségek identitását is nemzeti identitásnak tekintem, azaz azonos kategóriájú fogalmakról van szó.

Azokkal értek egyet, akik a nemzetállam megerősödését látják Európa keleti részén, viszont ugyanakkor észreveszik erodálását, átalakulását is. Éppen ezért igen időszerűek azok a kérdések, amelyek a (részleges) szétfejlődés identitáspolitikáját feszegetik. A politika által egyedüli legitimként elismert nemzeti identitás mellett egyre határozottabban megjelennek a regionális és lokális identitások. Ezek időnként törvényszerűen szembe kerülnek a nemzeti identitással. Az utóbbi már nem ad kielégítő választ és biztonságot az átalakulással járó feszültségekre. Térségünkben most még kevés realitása van, és éppen ezért nagyon elméleti kérdés az európai identitásról beszélni, viszont nem kizárt, hogy az nálunk is új dimenziót fog nyitni. Személy szerint szkeptikus vagyok egy olyan mozgósító erejű európai identitás kialakulását illetően, mint amilyenek jelenleg a nemzeti identitások, viszont a „civilizált nyugatot" jelentő Európa, amelybe Magyarország és Románia is tartozni fog a közeljövőben, mindenképp új köteléket fog jelenteni. Főleg abban az esetben, ha a „huntingtoni jóslat" netán valósággá válik.

Nacionalizmus, nemzetépítés és nemzeti identitás

A nemzeti identitásról csupán a nacionalizmus és a modern nemzetek kialakulása óta beszélhetünk. Ekkor válik a nemzeti elv társadalomszervező elvvé. Bár tegyük hozzá, hogy valamilyen nemzeti és etnikai identitásról, nemzeti tudatról már a mai értelemben vett nemzetek kialakulása előtt is beszélhetünk.[2] Ennek azonban kevés köze van a mai értelemben vett nemzeti identitáshoz, ez csak azokban a megközelítésekben kap jelentős szerepet, amelyek a modern nemzetek kialakulását egy pre-modern etnikai maghoz kötik.[3] Nem áll szándékomban sem megkérdőjelezni ezt az álláspontot, sem a jelentőségét csökkenteni, hanem minőségi különbséget teszek a nemzeti elven (is) szerveződő társadalmak és azt megelőző helyzet között. A modern (instrumentalista, konstruktivista) és az pre-modern (etnoszimbolista, etnicista) megközelítések közötti vita feloldhatatlan, abban viszont konszenzus van, hogy a modern korban végbemenő társadalmi átalakulás intézményesíti a nemzeti elv mentén szerveződő társadalmakat. Ez nem azt jelenti, hogy más társadalomszervező elvek teljesen elvesztették volna jelentőségüket, viszont a nemzeti alapú intézményesülés egyre inkább központivá válik. A modernizáció következménye nemcsak a nacionalizmus, hanem a tömegtársadalmak létrejötte is. A képviseleti demokrácia, az iparosodás számára szükség volt egy társadalmi kohézióra és egy kontextus

---

2 Ezt bizonyítja Liah Greenfeld (1992) *Nationalism: five roads to modernity*. Cambridge MA, Harvard University Press

3 Gondolok itt Anthony D. Smith munkásságára, aki – támadva a modern, instrumentalista, konstruktivista megközelítéseket – azt állítja, hogy nem érthető meg a nemzetek kialakulása, amennyiben nem létezik egy bizonyos etnikai alap, amelyből a modernizáció során kialakul a nemzet.

mentesen kommunikáló populációra.[4] A nacionalizmus, a nemzetépítés épp ezt teremti meg.

Walker Connor meglátása szerint nem az a kérdés, hogy „mi a nemzet?" (*what is a nation?*), hanem az, hogy „mikor van egy nemzet?" (*when is a nation?*). Ezzel azt sugallja, hogy a nemzet mibenléte nem határozható meg, és kialakulása semmiféleképpen nem köthető egy évszámhoz, hanem egy olyan folyamatról van szó, amelynek végeredménye, hogy egy adott ponton a csoporthoz tartozók többsége egy bizonyos nemzethez tartozónak tekinti magát.[5] Értelmezésemben ez az a pont, amikor egy kialakult nemzeti identitásról beszélhetünk. A nemzetek kialakulását követő nemzetépítései folyamat végeredménye egy bizonyos egyéni és kollektív nemzeti identitás kialakulása. Miroslav Hrochnak a nemzet kialakulásra vonatkozó modellje is hasonlóképpen értelmezhető.[6] Az elit, az értelmiségi etnográfiai gyűjtő munkájára alapozva megfogalmazza saját – vélt vagy valós – nemzetére vonatkozó igényeit (politikai jogkövetelés formájában), és amikor ennek a programnak a támogatására sikerül rávenni a tömegeket, akkor beszélhetünk a nemzet kialakulásáról. Ez feltételezi, hogy az adott csoport megcélozva érzi magát a nemzeti üzenettől, és tömegméretekben támogatja azt. Connornál a nacionalizmus elemzésében az igazi kérdés nem az, hogy miért nacionalista az elit, hanem az, hogy miért válaszolnak pozitívan a tömegek a nemzeti üzenetre. Az elit programjának támogatása, illetve a pozitív válasz a tömegek részéről csak egy kialakult nemzeti identitás mellett lehetséges. Mindkét esetben nemzeti társadalmi cselekvésről beszélhetünk. Max Weber egyenesen a nemzetté alakulás feltételeként tételezi a közös politikai cselekvést.[7]

A nemzetépítési politika identitáspolitika is egyben. A társadalom kohéziójának megteremtése tulajdonképpen a közös értékek, mítoszok, szimbólumok és történelem kialakítása.

A nemzeti identitás kérdését a nemzetépítés elméleti keretében elemzem. A nemzetépítést olyan intézményesülés, amely a nemzeti elvet helyezi a középpontba. Az államok, pártok, szervezetek elitjei infrastruktúrájukon keresztül – a nemzetet központi értéknek tekintve – erősítik csoportjuk kohézióját. Ezeknek a politikáknak a célja a nemzeti identitás megteremtése vagy megerősítése. A párhuzamos, gyakran egymással konfliktusban álló nemzetépítések ennek megfelelően olyan nemzeti identitásokat eredményeztek, amelyek egymással szemben határozzák meg magukat. A nemzeti politika, a nacionalizmus számára a célcsoport a saját csoportjához tartozónak tekintett egyén, illetve a sajátnak tekintett csoport. Rájuk irányul a nemzetépítés és az identitáspolitika. Külön konfliktusforrás, amikor a két nemzet-

---

4 Gellner, Ernest (1983): *Nations and Nationalism*. Oxford UK & Cambridge USA: Blackwell

5 Connor, Walker (1994): *Ethnonationalism: the quest for understanding*. Princeton & New Jersey: Princeton University Press

6 Hroch, Miroslav (1993): „From National Movement to the Fully-formed Nation: the nation-building process in Europe". *New Left Review*, No. 198 (March-April)

7 Weber, Max (1992): *Gazdaság és társadalom: a megértő szociológia alapvonalai.* (2/1. k. Budapest: Közgazdasági és Jogi Kiadó) „Etnikai közösségi kapcsolatok" fejezete és Weber, Max (1996): *Gazdaság és Társadalom: a megértő szociológia alapvonalai* (2/3. k. Budapest: Közgazdasági és Jogi Kiadó) „A 'nemzet'" fejezete.

építés ugyanazt a csoportot tekinti sajátjának. Nem véletlenül nincs megegyezés a nemzeti kisebbségek meghatározása körül.

Az előbbiek alapján, úgy vélem, hogy sokkal gyümölcsözőbb az elemzés hangsúlyát azokra az intézményekre helyezni, amelyek az identitásalakítást tűzik ki célul, és természetesen azokra is, amelyek ezt közvetlenül teszik. Azt, hogy milyen is az az identitás, amely ezáltal alakul – szerintem legalábbis – sohasem fogjuk megtudni.

A nemzeti identitást a politikai és kulturális elitek alakítják az általuk megteremtett, illetve átalakított intézményrendszer révén. A különböző aktorok – az állam, a politikai pártok, így az etnikai pártok is, az értelmiségiek – megteremtik, vagy hatással vannak az illető állam infrastrukturális hatalmára, illetve kisebbségek esetén hasonló jellegű infrastruktúrákat alakítanak ki. Ezen keresztül intézményesül egy bizonyos nemzet-felfogás, aminek eredményeként kialakul valamilyen féle nemzeti identitás, amely később mobilizálható. A mítoszok, az emlékezet, a történelem „hivatalos" verziói stb. tulajdonképpen ezen az intézményrendszeren, infrastruktúrán „csorog le a nép tudatába". Ez a politika arra irányul, hogy letisztázott, egyértelmű identitású csoporttagok legyenek, akik bármikor mozgósíthatók nemzeti célok érdekében, és akiknek a lojalitására építeni lehet. A tulajdonképpeni lényeg nem az, hogy mindenki ugyanúgy értelmezze román vagy magyar nemzeti identitását, hanem, hogy az emberek azt gondolják: nemzettársának is ugyanolyan a nemzeti identitása.

Mint említettem, a nemzeti identitás a nacionalizmus korában alakul ki, amikor is a nemzeti elv mentén szerveződnek a társadalmak. Ez egyértelműen egy felülről irányított folyamat, amely során megteremtődnek a nemzeti intézmények, központi szerepet kap a többségi kultúra és nyelv, illetve az illető nemzeti hagyományok és történelem. Konkurens identitástermelést végeznek az illető államban élő nemzeti kisebbségi elitek. Egy sikeres nemzetépítési folyamat végeredménye, egyebek mellett, a nemzeti identitás megteremtése. A nemzet szubjektív meghatározása arra fekteti a hangsúlyt, hogy ahhoz, hogy egy nemzetről beszélhessünk, az ahhoz tartozóknak is így kell ezt érezniük. A nemzet meghatározásában az objektív kritériumokat középpontba helyezők viszont azt állítják, hogy a nemzethez tartozás bizonyos vérségi, kulturális, nyelvi feltételekhez kötött. A nemzeti identitásra vonatkozólag pedig az a feltételezésük, hogy önmagában ezeknek az objektív feltételeknek a megléte automatikusan generál egy bizonyos nemzeti identitást.

A fentebb említett intézmények révén valósítható meg az identitáspolitika, amelynek lényege Craig Calhoun megfogalmazásában: „Ahhoz, hogy az identitáspolitika működjön, az alcsoportoknak nem szabad különbségeiket hangsúlyozniuk, inkább el kell fogadniuk egy közösség vonatkoztatási keretet, amelyen belül egységük szembetűnőbb."[8]

Identitáspolitika gyanánt értelmezhető a román történelem tankönyvek körülötti vita, valamint a romániai magyar iskolákban használt magyarországi tankönyvek

[8] Calhoun, Craig (1997): Társadalomelmélet és identitáspolitikák. In Zentai Violetta (szerk.): *Politikai antropológia.* Budapest: Osiris, 108.

kérdése is. Az előbbiek más-más nemzeti identitást sugallnak, és ebben az értelemben a Sorin Mitu féle történelem-tankönyv az, amelyik leginkább megkérdőjelezi a román nemzeti identitás kánonjait. Az utóbbiak esetében pedig épp a magyar nemzeti identitás megerősödésétől félnek azok, akik e tankönyveket szeretnék betiltatni. Ebből is látszik, hogy mekkora jelentőséget tulajdonítanak az elitek az identitás alakításában a történelemnek.

A státustörvény, valamint a többi, a határokon túl élő nemzettársakra vonatkozó törvény úgyszintén felveti a nemzeti identitás kérdését. Azon túl, hogy a magyar nemzet újraintézményesítéséről van szó, kifejezésre jut, hogy egy magyar nemzet van, ellentétben a több magyar nemzet modelljével. Identitáspolitikailag ennek az a jelentősége, hogy a határon túl élő magyarok számára olyan opciót nyújt, amelyik a magyar nemzeti identitás felvállalását segíti elő a bizonytalanok számára. Elméleti szinten felvetődik az identitásválasztás szabadságának és az identitás objektív vetületének kérdése.

A nemzeti identitás sokkal inkább a társadalmi cselekvéskor érhető tetten, olyan helyzetekben, amikor egy nemzetileg releváns konfliktus van.

Benedict Anderson[9] számára nem az a lényegbevágó kérdés, hogy miért hajlandók az emberek háborúba vonulni, ölni a nemzetükért, hanem az, hogy miért hajlandók ugyanannak az eszmének a nevében meghalni? A politikai filozófia sem érzéketlen a kérdés iránt, így Yael Tamir[10] azt a folyamatot írja le, hogyan győzi meg az állam a katonákat, a nemzet eszméjére hivatkozva, hogy áldozzák fel az életüket az államért. Tanulmánya kiemeli, hogy a nemzet az eszme, amire hivatkozva, vagy aminek nevében mobilizálni lehet az embereket.

Az előbbiek alapján levonhatjuk azt a következtetést, hogy a nemzeti identitás kialakulása a nacionalizmus és a nemzetek kialakulásával függ össze, illetve azt, hogy ameddig nemzeti alapon szerveződik a – többségi és kisebbségi – társadalom, addig a nemzeti identitásra való hivatkozással mozgósítani lehet a különböző csoportokhoz tartozó egyéneket az elit által megfogalmazott nemzeti célok érdekében.

Ahol ezek a fázisok kimaradnak, ott ezek a kérdések másként tevődnek fel. Például a csángókról Tánczos Vilmos a következőket állapítja meg:

> „A moldvai csángó identitást máig döntően határozza meg az a tény, hogy ez az egyetlen olyan etnikai csoport, amely a XIX. század első felében kimaradt azokból a nagy történelmi folyamatokból, amelyek a modern polgári magyar nemzetet megteremtették (nyelvújítás, a reformkor politikai és kulturális mozgalmai, az 1848-as szabadságharc), és így voltaképpen nem is vált a polgári magyar nemzet részévé. A magyarsággal való nyilvánvaló nyelvi, kulturális, genetikai stb. azonosság ellenére a polgári nemzetekre jellemzőnek tartott legfontosabb egységesítő tényezőkkel a moldvai csángóság nem rendelkezik."[11]

---

9 Anderson, Benedict (1983): *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. London: Verso

10 Tamir, Yael (1997): Pro Patria Mori: Death and the State, in Robert McKim & Jeff McMahan (szerk.): *The Morality of Nationalism*. Oxford University Press, 227–241.

Hasonló Pozsony Ferenc meglátása is velük kapcsolatban:

„Mivel a nemzetépítés korában a Kárpátok gerincén meghúzódó országhatáron kívül éltek, nem vettek részt a polgári magyar nemzet megteremtésének legfontosabb eseményeiben, de sokáig kimaradtak a román nemzetépítés jelentősebb folyamataiból is."[12]

Ahol kimaradt a nemzetépítés, ott nem beszélhetünk nemzeti identitásról.

Külön elemzést érdemelne a cigányság kérdése. Beszélhetünk-e esetükben nemzetépítésről, és az ennek következményeképpen kialakult nemzeti identitásról?

Az identitást formáló intézmények

A legfontosabb identitást alakító intézmény az állam. Az állam egyaránt alakítja a többségi nemzet és a nemzeti kisebbségek identitását. Az állam és intézményei mellett a pártok, a sajtó és a civil társadalom intézményei gyakorolnak hatást a nemzeti identitásra. Anélkül, hogy lebecsülnénk a többi intézményt, ebben a tanulmányban csupán az államról és az RMDSZ-ről fogok értekezni. Lássuk először az államot.

A nemzetállam, mint a modern kor terméke, ellátja mindazokat a funkciókat, amelyek egy állam működéséhez szükségesek, és mindezt úgy, hogy politikáját a nemzeti elv mentén szervezi meg. Minket elsősorban ez a vetület érdekel. Megközelítésemben a nemzetállami logikával és politikával foglalkozom, anélkül, hogy morálisan értékelném. Természetes, hogy ez a politika kedvezőtlen a nemzeti kisebbségek számára, és kétséges, hogy ez a politika morálisan igazolható. Számomra a jelenség elemzése és értelmezése az egyetlen megközelítési szempont. A nemzetállami politika természetesen nem csupán térségünkre és a jelen korra jellemző; elég csak a dualizmus kori Magyarországra[13] vagy a 19. századi Franciaországra[14] gondolni. Nem áll szándékomban a nemzetállami politika elítélése vagy felmentése, csupán a mechanizmusokat és a logikát kívánom megragadni, és azt bizonyítani, hogy ez minden nemzetállam lényegéhez tartozik. Ezt a logikát nem látni a kisebbségi politika félreértelmezéséhez vezet, illetve a morális alapú érvelések hálójába bonyolódást jelenti. Michael Mann meghatározása alapján az állam négy elemet foglal magában, éspedig: az intézmények és alkalmazottaik *differenciált* összességét (1), mely a *központ*ot képezi, és ahonnan a politikai viszonyok kihatnak (2), ugyanakkor leföd egy *meghatározott területet* (3), mely fölött az állam *autoritatív és kötelező erejű szabályalkotó* monopóliumát gyakorolja, s amelyet a fizikai erőszak eszközei fölötti monopóliuma támogat.[15] Mann szerint az állam kétféle hatalommal

---

11 Tánczos Vilmos (1997): A moldvai csángók lélekszámáról. *Magyar Kisebbség*, Új f. III, 1–2. sz.

12 Pozsony Ferenc (2001): A moldvai csángók identitásáról. *Provincia*, II. évfolyam, 10. sz.

13 Annak ellenére, hogy Magyarország nem nevezhető a szó klasszikus értelmében szuverén nemzetállamnak az említett időszakban, a Magyarország területén élő kisebbségpolitika – egyes deklarációk ellenére – nyugodtan tekinthető nemzetállami politikának.

14 Weber, Eugene (1979): *Peasants into Frenchmen: the modernization of rural France, 1870–1914*. London: Chatto and Windus

rendelkezik: despotikus és infrastrukturális hatalommal. A despotikus hatalom a weberi értelmezéshez áll közelebb, és a régebbi államalakulatokra jellemző. Az infrastrukturális hatalom pedig a modern államra jellemző, amely az infrastruktúráján keresztül gyakorolja a hatalmát és ezáltal ma jobban ellenőrizheti és befolyásolhatja állampolgárait, mint bármikor a történelem során. Ezt a politikai ellenőrzés logisztikájának fejlődésével magyarázza. Értelmezésében az állam funkciói a belső rend fenntartása, a katonai védelem, a kommunikációs infrastruktúra fenntartása, valamint a gazdasági redisztribució. Ezeken az infrastruktúrákon keresztül gyakorolja, illetőleg ez által konszolidálja területileg a hatalmát. A mi szemszögünkből az a fontos, hogy ezt milyen ideológia nevében teszi. A nemzeti elven való szerveződés áthatja ezeket az infrastruktúrákat, és ez által intézményesíti a nemzeti elven való szerveződést, valamint szocializálja a lakosságot. Amennyiben a nemzet az egyik központi érték, ez meg fog jelenni ezekben a struktúrákban is. Ezáltal az állam a nemzeti identitást is meghatározza.

Ralph Grillo nyomán két mechanizmust különböztethetünk meg: a politikum etnicizálódását és az etnikum politizálódását.[16] Az előbbi az állami kereten belüli nemzeterősítő politikákra, míg az utóbbi az etnikai szerveződésre alapozó politikum (állam) megteremtésére vonatkozik. A szakirodalom inkább az etnikum politizálódásával foglalkozott és kevesebb figyelmet szentelt a már meglévő állami keretekben zajló nemzeterősítő nacionalizmusnak.[17] Ez utóbbi politikák azok, amelyeket nemzetállami politikáknak nevezünk és a nemzeterősítő nacionalizmus fogalmi körében értelmezhető.

Az állam és nemzet viszonya kulcskérdés a nacionalizmus elemzésében. Ernest Gellner a nacionalizmust úgy határozza meg, mint azt a politikai elvet, amely azzal a törekvéssel írható le, hogy az állam és a nemzet határai egybeessenek.[18] Ez a jelenlegi nemzetállami törekvés is. Történelmileg vizsgálva a folyamatokat, elméleti szinten megállapíthatjuk, hogy két modell uralja a nemzetállamok kialakulását. Az egyik esetben először alakult ki az állam, majd a nemzetépítés folyományaként a nemzet, míg a másik esetben az etnokulturális értelemben vett nemzet teremtette meg magának az államot. A megalakulás időszakában egyik esetben sem beszélhetünk szociológiai értelemben vett nemzetállamokról, viszont nemzetállamként való meghatározásuknak és nemzeterősítő nacionalizmusuknak köszönhetően egyre inkább megvalósulni látszott a kitűzött cél: az etnikailag homogén nemzetállam. Az a nemzetállam, amely megfelel az 'egy állam egy – nemzet' elvnek, a való-

---

15 Mann, Michael (1986): „The Autonomous Power of the State: its origins, mechanisms and results", in John A. Hall (szerk.): *States in History*. Basil Blackwell

16 Grillo, Ralph D. (szerk.) (1980): *"Nation" and "State" in Europe: anthropological perspectives*. London: Academic Press

17 Brubaker, Rogers (1996): *Nationalism Reframed: Nationhood and the National Question in the New Europe*. Cambridge University Press

18 Gellner, Ernest (1983): *Nations and Nationalism*. Cambridge University Press

ságban nem létezik, viszont a többségi nemzet – az államapparátust, az infrastruktúrát felhasználó – törekvése ezt a célt tartja elérendőnek.

Az első világháborút követően felbomlottak a többnemzetiségű birodalmak és kialakultak, nagyjából a jelenlegi határokkal, az új államok. Ezek az államok befejezetlen nemzetállamoknak tekintették magukat, és fő céljuknak az „igazi" nemzetállam megteremtését tartották. Mégpedig olyan nemzetállamét, amely a többségi nemzetté és a többségi nemzet érdekeit szolgálja. Az „igazi" nemzetállam megteremtése egyszerre jelenti az etnikai homogenizációt, valamint az új területek adminisztratív, bürokratikus inkorporációját. Ilyen értelemben egyszerre vannak jelen az állami és nemzeti célok.[19] Ezek a politikák lehetnek kirekesztők és befogadóak is. Ezt Brubaker a lengyel példán mutatja be, amikor is az újonnan alakult lengyel állam 1918 után egy befogadó, asszimiláló politikát folytat a keleti határokon élő szláv kisebbségek, míg egy kirekesztőt a nyugati határnál élő német kisebbség, valamint a városi zsidóság irányában.[20]

A nemzetállami politika kifejeződhet formálisan és informálisan. Formális szinten elsősorban a jogrendszerben, s itt két részre oszthatjuk, a kemény illetve puha rendelkezésekre. Az előbbi esetben gondolunk az alkotmányra – amelyben az államforma mellett a hivatalos nyelvet is meghatározzák –, az oktatáspolitikára, a magán és közösségi javak tulajdonba vételére, illetve visszaszolgáltatására. Az utóbbi esetben pedig a kulturális és nemzeti örökség meghatározásra, vagy a történelem hivatalos verzióira. Az előbbiek intézményes, míg az utóbbiak ideológiai szinten fejezik ki a nemzetállami jelleget. E politikának az informális vetületéről akkor beszélhetünk, amikor végrehajtását vizsgáljuk helyi szinten.

Brubaker szerint a nemzeterősítő politika a következő előfeltevésekre, cselekvéseken és mechanizmusokon alapszik:[21] 1. létezik egy etnokulturális értelemben meghatározott többségi nemzet, amely megkülönböztethető az állampolgárságok összességétől; 2. azon az eszmén alapszik, hogy ez a csoport tulajdonosa az államnak; 3. e csoport nem rendelkezik teljes tulajdonjoggal az állam fölött; 4. a felsoroltak miatt tenni kell valamit, hogy biztosítani lehessen a többségi nemzet hegemóniáját (ezt nyelvi és kulturális politikával, demográfiai managmenttel, illetve a gazdasági jólét biztosításával igyekszik elérni); 5. e politika alátámasztására a múltbeli sérelmek és diszkrimináció hatásának ellensúlyozása szolgál; 6. ilyen alapon van mozgósítva az államapparátus.

A fentiekből kitűnik, hogy az állam egyszerre erősíti a többségi nemzeti identitást, és gyengíti a nemzeti kisebbségek intézményrendszerét, ami által egyúttal gátolja a kisebbségek nemzeti identitását alakító intézményeit.

---

19 Ennek értelmében téves azoknak a szerzőknek a nézete, akik például azt állítják, hogy az újonnan alakult román állam fő célja a magyar kisebbség beolvasztása, illetve kitelepítése volt. Legalább annyira fontos volt az egységes politikai, gazdasági és adminisztratív rendszer megteremtése, amelynek egyik egyáltalán nem mellékes következménye a magyarellenes intézkedések sora.

20 Brubaker, i. m.

21 Brubaker, i. m.

A nemzeti kisebbségek vonatkozásában, a brubakeri megközelítés alapján egy hasonló mechanizmust vezethetünk le: 1. a nemzeti kisebbség etnokulturális értelemben megkülönbözteti magát az állampolgárok összességétől; 2. a nemzeti kisebbség jogfosztottnak és másodrendűnek érzi magát a nemzetállamban; 3. ahhoz, hogy ezt ellensúlyozza, valamilyen típusú autonómiát és önálló intézményrendszert igényel; 4. ennek elérése érdekében mozgósítja a kisebbséghez tartozókat és megszervezi etnikai/nemzeti szervezeteiket.

A kisebbségi intézményrendszer ellensúlyozni kívánja az állami – általában kisebbségellenes – befolyást a kisebbségi intézményrendszerre. A nemzeti kisebbségek esetében – a mi esetünkben a romániai magyarság – a legfontosabb identitást alakító intézmény a kisebbség érdekeit képviselő politikai szervezet. Jelenleg az RMDSZ fogalmazza meg és jeleníti meg a romániai magyarság igényeit. Ezzel az RMDSZ erősíti a külön társadalom, a külön nemzet tudatát, hisz egy kisebbség politikai szervezete csak a többséggel, valamint az állammal szemben tudja magát és ezáltal közösségét meghatározni. Az RMDSZ kettős funkciót tölt be. Egyrészt politikai pártként vesz részt a romániai politikai életben, másrészt társadalomszervező feladatokat lát el a romániai magyar társadalom vonatkozásában. Az RMDSZ kifele erősíti a – románok és magyarok közötti – határokat, befele pedig erősíti a kötelékeket. A társadalomszervezési feladatok ellátása elsősorban magyar intézmények megalakítását és erősítését jelenti. Azon intézményekét, amelyek az identitásalakításban játszanak szerepet. Tulajdonképpen azt is állíthatjuk, hogy az RMDSZ célja kellő számú és szervezettségű intézményen keresztül lehetőleg minden romániai magyart elérni. Kis túlzással azt is állíthatjuk, hogy a nemzet (nemzeti kisebbség) határai addig tartanak, ameddig az intézményrendszere elér. Az RMDSZ a román és a magyar állam által is meghatározott arénában tematizálja a romániai magyarság számára fontos kérdéseket. Az RMDSZ-hez többnyire lojális magyar nyelvű sajtó közvetíti a társadalom felé ezeket a kérdéseket. A sajtóban folyó vitáknak pedig, az ideiglenes társadalom (pontosabban az elit) megosztó hatása ellenére, hosszútávon sokkal fontosabb az a hatása, hogy központba helyez egy-egy témát. Az utóbbi időszakban az egyetem kérdése, a kormánykoalíciós részvétel, valamint a státustörvény volt ilyen. Az összes politikailag és nemzeti szempontból releváns kérdés valamilyen formában az RMDSZ-hez kötődik. Akár úgy, hogy a diskurzus központjában áll, akár úgy, hogy az intézményeket működteti.

Természetesen fent csupán vázoltam a kérdéseket, egy az intézményeket aprólékosan megvizsgáló kutatás kimerítőbb választ adhat a felvetésekre.

Következtetések

Tanulmányomban kísérletet tettem arra, hogy egy elméleti keretet vázoljak fel az identitást formáló intézményrendszerről. Állításom az, hogy a nemzeti identitásra összpontosítva nem jutunk messzire az elemzésben. Nézetem szerint csupán azokat az intézményeket vizsgálhatjuk, amelyek befolyásolják a nemzeti identitást.

Ezek az intézmények teremtik meg, alakítják azt a kollektív nemzeti identitást, amely mobilizálható az elit által megfogalmazott célok elérése érdekében. A nemzeti kisebbségek esetében a legfontosabb identitást alakító intézmények az állam és az etnikai párt. Ezek az intézmények infrastrukturális hatalmukra támaszkodva formálják a nemzeti identitást. A romániai magyarság esetében a román állam teremti meg azokat a kereteket, amelyekben az RMDSZ – és más magyar intézmények – megszervezhetik a romániai magyar társadalmat. Az RMDSZ, amely elemzéseim szerint nemzetépítő politikát folytat, az intézményrendszer megteremtésén és fenntartásán keresztül nemzeti identitás formáló hatást gyakorol a romániai magyarokra. Megközelítésemben erről az identitásról viszonylag kevés megbízató információval rendelkezünk, viszont a romániai magyarság politikai cselekvését vizsgálva látható, hogy az elit nemzeti üzeneteire pozitívan válaszol.

BIBLIOGRÁFIA

Anderson, Benedict (1983): *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism.* London: Verso

Balakrishnan, Gopal (szerk.) (1996): *Mapping the Nation*. London & New York: Verso

Barth, Frederik (1969): *Ethnic Groups and Boundaries: the social organization of culture difference.* Boston: Little, Brown and Company

Barth, Frederik (1994): „Enduring and emerging issues in the analysis of ethnicity", in Vermeulen, Hans – Govers, Cora (szerk.): *The Anthropology of Ethnicity: beyond 'Ethnic Groups and Boundaries'.* Amsterdam: Het Spinhuis

Brubaker, Rogers (1996): *Nationalism Reframed: Nationhood and the National Question in the New Europe.* Cambridge University Press

Brubaker, Rogers and Cooper, Frederick (2000): Beyond „identity", *Theory and Society*, Nr. 29.

Calhoun, Craig (1993): „Nationalism and Ethnicity". *Annual Review of Sociology*, Vol 19.

Calhoun, Craig (1997): „Társadalomelmélet és identitáspolitikák", in Zentai Violetta (szerk.): *Politikai antropológia*. Budapest: Osiris

Connor, Walker (1994): *Ethnonationalism: the quest for understanding*. Princeton & New Jersey: Princeton University Press

Gellner, Ernest (1983): *Nations and Nationalism*. Oxford UK & Cambridge USA: Blackwell

Greenfeld, Liah (1992): *Nationalism: five roads to modernity*. Cambridge MA, Harvard University Press

Grillo, Ralph D. (szerk.) (1980): *„Nation" and „State" in Europe: anthropological perspectives*. London: Academic Press

Hroch, Miroslav(1993): „From National Movement to the Fully-formed Nation: the nation-building process in Europe". *New Left Review*, No. 198 (March-April)

Jenkins, Richard (1994): „Rethinking ethnicity: identity, categorization and power". *Ethnic and Racial Studies*, Vol. 17, Nr. 2, April

Jenkins, Richard (1997): *Rethinking Ethnicity: Arguments and Explorations*. London: Sage Publications

Kántor Zoltán – Bárdi Nándor (2001): Az RMDSZ és a kormánykoalíció (1996–2000). In Bodó Barna (szerk.): *Romániai Magyar Évkönyv*. Temesvár: Szórvány Alapítvány

Kántor Zoltán (2000): Kisebbségi nemzetépítés – a romániai magyarság, mint nemzetépítő kisebbség. *Regio*, 2000. 3. sz.
Kántor Zoltán (2000): Polgári nacionalizmus? *Provincia*, 7. sz.
Kántor Zoltán (2001): Az identitás kapcsán. *Provincia*, 11. sz.
Kántor Zoltán (2001): A magyar nemzetpolitika és a státustörvény. In Bárdi Nándor és Lagzi Gábor (szerk.): *Politikai és nemzeti identitás Közép-Európában*. Budapest: Teleki László Alapítvány
Linz, Juan J. (1993): „State building and nation building". *European Review*, Vol. 1, No. 4.
Mann, Michael (1986): „The Autonomous Power of the State: its origins, mechanisms and results", in John A. Hall (szerk.): *States in History*. Basil Blackwell
Mann, Michael (1993): „Nation-States in Europe and Other Continents: Diversifying, Developing, Not Dying". *DAEDALUS*, Vol. 122 (3)
Nairn, Tom (1997): *Faces of Nationalism: Janus Revisited.* London: Verso
Pozsony Ferenc (2001): A moldvai csángók identitásáról, *Provincia*, II. évfolyam, október
Schlesinger, Philip: „On National Identity: some conceptions and misconceptions criticized". In Hutchinson, John and Smith, Anthony D. (szerk.) (2000): *Nationalism: critical concepts in political science*. London & New York: Routledge
Smith, Anthony D. (1991): *National Identity*. London: Penguin
Smith, Anthony D. (1994): „The problem of national identity: ancient, medieval and modern?". *Ethnic and Racial Studies*, Vol. 17, Nr. 3 July
Tamir, Yael (1997): Pro Patria Mori: Death and the State, in Robert McKim & Jeff McMahan (szerk.): *The Morality of Nationalism*. Oxford University Press
Tánczos Vilmos (1997): A moldvai csángók lélekszámáról. *Magyar Kisebbség*, Új f. III, 1–2. sz.
Verdey, Katherine (1996): „Wither 'Nation' and 'Nationalism'?", in Gopal Balakrishnan (ed.): *Mapping the Nation*. London & New York: Verso
Weber, Eugene (1979): *Peasants into Frenchmen: the modernization of rural France, 1870–1914.* London: Chatto and Windus
Weber, Max (1992): *Gazdaság és társadalom: a megértő szociológia alapvonalai.* 2/1. k. Budapest: Közgazdasági és Jogi Kiadó
Weber, Max (1996): *Gazdaság és társadalom: a megértő szociológia alapvonalai*. 2/3. k. Budapest: Közgazdasági és Jogi Kiadó

Papp Z. Attila

A kisebbségi nyilvánosság sajátosságai

Kísérlet a romániai magyar sajtónyilvánosság modellezésére

A romániai magyar sajtónyilvánosság vizsgálata az elmúlt 10 évben jórészt csak a „kimenet" oldaláról történt, azaz olyan elemzésekkel találkozhattunk, amelyek vagy valamilyen tematikus diskurzuselemzésre épültek, vagy különböző médiafogyasztási szokásokat igyekeztek beazonosítani.[1] Igaz, a sajtó szélesebb (például romániai magyar „társadalmi") keretben való taglalására is tettek kísérleteket, azonban ezek a megközelítések többnyire elméleti jellegűek, benyomásszerű megállapítások általánosításai, vagy – ahogy mondani szeretik – részvevő megfigyelésekre épülnek.[2]

Jelen tanulmányban[3] a romániai magyar újságíró társadalom szociológiai (ha úgy tetszik: száraz, hűvös) elemzésére teszünk kísérletet, majd pedig a számszerűsítéseken túlmutató modell leírására vállalkozunk. A szakirodalomban az ilyesfajta elemzések nem újszerűek, nagyon sok – nem föltétlenül nyugati – országban rendszeresen végeznek hasonló felméréseket.[4] Számunkra azért bírnak relevanciával a külföldi tapasztalatok, mert könnyebben be tudjuk majd azonosítani, melyek azok a jellemzők, amelyek a romániaisághoz, vagy a kisebbségi kontextusban működő

---

1 Csak néhány példa: Lampl Zsuzsanna-Sorbán Angella: A szlovákiai és az erdélyi magyarok médiapreferenciái és fogyasztói szokásai. In: *Magyar Kisebbség* 1999/1. 231–248.; Bodó Zoltán-Marius Cosmeanu-Mátéfy Csaba-Margiean Paul: Alter/ego târgumureşean In *Altera* 1995/1.; Magyari Tivadar-Veres Valér*: A Duna Televízió erdélyi közönsége. Audenciaelemzés kérdőíves kutatás alapján.* Hungária Televízió Közalapítvány, Budapest 1998.; Magyari Tivadar: Miből tájékozódnak a romániai magyarok? In: *Szabadság* 2000. október 18. 8. p. Papp Z. Attila: În căutarea meciului pierdut – analiză de discurs sub pretextul unui meci de hochei. In: *Altera* 2000/13 87–98. (ugyanez magyarul: Az eltűnt hokimeccs nyomában – diskurzuselemzés egy sportesemény ürügyén. In: Médiakutató 2001/1.)

2 Lásd például: Cs. Gyímesi Éva: *Colloquium Transsylvanicum. Értelmiségi önreflexiók*. Mentor Kiadó, Marosvásárhely, 1998.; Bíró A. Zoltán Változás és/vagy stabilitás. A romániai magyar társadalom szerkezetének és működésének fontosabb komponenseiről. In: *Változásban? Tanulmányok a romániai magyar társadalomról*. Pro Print, Csíkszereda, 1995. Magyari Tivadar: A sajtó önállóságának kérdése a romániai magyar köztájékoztatás esetében In: *Korunk* 1996/1.; Bakk Miklós-Horváth Andor-Salat Levente: A 2000. év küszöbén. Politika és kisebbségi magyar társadalom Romániában. In: *Magyar Kisebbség* 1999/2–3. 373–391.; Horváth István: Önkorlátozó nyilvánosság. In: *Korunk* 1996/1.; Papp Z. Attila: „Konfliktuskezelés" a romániai magyar sajtónyilvánosságban. In: *Konfliktusok és kezelésük Közép-Európában.* Teleki László Alapítvány, Budapest, 2000. (Romániában megjelent: *A Hét* 1999/40, illetve In: *Sétanyomatok.* Szocioesszék. Pro Print, Csíkszereda, 2001.); Magyari Tivadar: A romániai magyar média. In: *Médiakutató* 2000/ősz. 95–107.

3 A tanulmány alapjául szolgáló kutatás a Teleki László Intézet Közép-Európai Tanulmányok Központja Kisebbségek régi és új szerveződései c. kutatási programjának keretében 2000. október és 2001. január között készült. Külön köszönet Kuszálik Péternek a kutatás lebonyolításában nyújtott segítségéért.

4 Magyarországon hasonló kutatásokat Vásárhelyi Mária végzett. Lásd: Vásárhelyi Mária *Újságírók, sajtómunkások, napszámosok.* Új Mandátum, Budapest, 1999.

társadalmi feltételekhez alkalmazkodnak, illetve a sajtómunkások körében mely jelenségek igazodnak a nemzetközi tendenciákhoz.

Kutatásunk fő célja az volt, hogy megállapítsuk, és szociológiai értelemben beazonosítsuk azt a romániai magyar réteget, amely a sajtónyilvánosságot működteti. Úgy gondoljuk, a sajtó(termékek) milyenségét nagy részben az határozza meg, kik termelik és közvetítik nap mint nap a közönség számára a híreket, információkat, a mindennapi eligazodáshoz szükséges ismereteket. A sajtó működésének megértéséhez szükséges ismerni azt a réteget is, amely a különböző tartalmakat közvetíti. Röviden: mi van, illetve kik állnak az újságlapok mögött? Hogyan viszonyul ez a réteg a romániai többségi, illetve a magyarországi sajtóhoz? Ilyen és hasonló kérdésekre kívánunk a továbbiakban válaszolni.

A tanulmány három nagyobb részre tagolódik. Az első részben az újságíró társadalom főbb szociodemográfiai jellemzőit ismertetjük, a második részben e társadalmi réteg körében beazonosítható orientációkat, attitűdöket fogjuk elemezni,[5] majd végül egyfajta modellalkotási kísérletbe kezdünk.

1. Az újságírók főbb demográfiai jellemzői és szociális háttere

A kutatás alapsokasága közel 500 személy volt, az önkitöltős kérdőívet levélben ennyi újságírónak küldtük el. Felkérésünkre 165 személy, azaz mintegy 30 százalék válaszolt, ez az arány pedig elfogadható az ilyen módszertant használó szociológiai felmérések esetében.[6] Összevetve a válaszolók születési évét és nemi hovatartozásuk szerinti adatait az alapsokaság hasonló adataival, kijelenthetjük, hogy mintánk az évkor és a nem viszonylatában reprezentatív (az alapsokaság átlagéletkora 48 év, a mintában pedig 46,5, a férfi/nő arány a populációban 74/26 százalék, a válaszolók között pedig 72 illetve 28). Mintánkban egyaránt bekerültek országos, megyei terjesztésű illetve helyi, egy települést érintő lapok alkalmazottai[7] is. Az alapsokaságra vonatkozóan nem rendelkezünk felekezeti megoszlással, ezért mintánk ilyen jellegű arányait csak az 1992-es romániai népszámlálás adataival vethetjük össze[8], és ez alapján korábbi állításunkat kibővíthetjük azzal, hogy mintánk a felekezeti megoszlás szempontjából is reprezentatív.

---

5 A tanulmány első és második része kisebb változtatásokkal már megjelent. Lásd. Papp Z. Attila: A romániai magyar sajtónyilvánosság működtetői. In: Bodó Barna (szerk.) *Romániai magyar évkönyv*. Polis, Kolozsvár – Temesvár, 2001.

6 Nincs általános konszenzus arra vonatkozóan, milyen arányú visszajelzés az egyértelműen elfogadható. Earl Babbie szerint az 50 és az annál magasabb százalékos válaszarány a megfelelő vagy jó, ám ami sokkal fontosabb: „ha sikerül megmutatni, hogy adataink nem torzultak a válaszmegtagadás miatt, az sokkal többet ér, mint egy magas válaszarány" (lásd E. Babbie: *A társadalomtudományi kutatás gyakorlata*. Balassi, Budapest, 1995. 283. p.). A mi esetünkben azért tekintettük a 30 százalékos válaszarányt elfogadhatónak, mert ez a százalék az alapsokaság 30 százaléka is. Kérdőíves kutatásoknál, jól választott minta esetében az 1 százalékos lekérdezés is lehet reprezentatív. Mintánkat azért tekintjük elfogadhatónak, mert – ahogy fent olvasható – két kemény változó szempontjából reprezentatív.

7 Itt külön felhívnánk a figyelmet, hogy a tanulmányban *újságírók* alatt azokat a személyeket értjük, akik valamilyen nyomtatásban megjelenő kiadványnál dolgoznak. Vizsgálatunk eszerint nem terjedt ki azokra, akik valamelyik rádiónál vagy televíziós adónál dolgoznak, ez külön kutatás tárgya lehetne.

Mint említettük, a minta átlagéletkora 46,5 év. Ez nemzetközi összehasonlításban nagyon magasnak tekinthető, és meghaladja a szintén nagyon magas magyarországi[9] átlagot is (44 év). Ez az egyszerű összehasonlítás is jelzi, hogy a romániai magyar újságíró társadalom elöregedett, azonban, ha megnézzük az egyes korosztályok részarányát, és összevetjük a magyarországi 1997-es adatokkal, a helyzet élesen kiemeli ezt a tendenciát:

Korcsoportok	*Romániai magyar újságírók*	*Magyarországi újságírók (1997)*
30 év alatt	20	11
31–40	20	31
41–50	14	36
50 év felett	46	22
Összesen	100	100

Látható, hogy a romániai magyar újságírók közel fele 50 évnél idősebb. Ez főként azzal magyarázható, hogy az újságíró társadalom jelenlegi tagjainak 51 százaléka már a Ceauşescu-rendszerben erre a pályára lépett, az 1989-es események tehát nem hoztak drasztikus törést e tekintetben (főképp ha még azt is figyelembe vesszük, hogy a kilencvenes évtizedben jelentős mértékű kényszernyugdíjassal is számolnunk kell). Ugyanakkor az is megállapítható, hogy a legifjabb generáció aránya meghaladja a magyarországi hasonló korosztályt. Ez egyrészt annak köszönhető, hogy az elmúlt évtizedben egyre szélesedett a helyi, település szintű lapok skálája, itt pedig az újságírók rekrutációja a fiatalokra épült, másrészt pedig azzal, hogy az előző évtizedek befagyasztott állapotához képest, a kilencvenes években újra indult az újságíró képzés: Kolozsváron a Babeş-Bolyai Tudományegyetem keretén belül, illetve Nagyváradon az Ady Endre Sajtókollégiumban.[10]

Az újságíró társadalmakban a világon szinte mindenütt a férfiak dominanciája tapasztalható, az egyik ritka kivétel Finnország, ahol a nemek aránya kiegyenlítődött. A romániai magyar férfi/nő arány megközelíti a magyarországi tapasztalatokat, ahol a nők közel egyharmadát teszik ki ennek a rétegnek. Romániai viszonylatban az országos terjesztésű, illetve a hetilapoknál találunk az átlagnál kicsivel magasabb női részarányt, a megyei (és mint később kiderül: a legolvasottabb) lapoknál

---

8 1992-ben 41 százalék katolikust, 47 százalék reformátust, 5 százalék unitáriust regisztráltak, mintánk esetében ezek az arányok 44, 42, 7. A két adatsor közötti eltérés még a megengedett hibahatáron belül mozog. A népszámlásra vonatkozó részletesebb adatok megtalálhatók Varga E. Árpád: *Fejezetek a jelenkori Erdély népesedéstörténetéből* c. tanulmánykötetének 309. oldalán (Püski, Budapest, 1998).

9 Az elemzések során helyenként használt nemzetközi és magyarországi adatok Vásárhelyi Mária már említett könyvéből származnak, ezért a továbbiakban ezt külön nem tüntetjük fel.

10 Az ezekben az intézetekben zajló oktatás minőségével jelen tanulmányban nem kívánunk foglalkozni. Az érdeklődők figyelmébe ajánljuk Magyari Tivadar már említett *A romániai magyar média* c. konkrétumokban gazdag tanulmányát.

viszont alulreprezentáltak. Adataink szerint a nemek közötti arány az elkövetkező időszakban a nők javára módosulni fog, hiszen jelenleg a legifjabb korosztályon belül már 40 százalékban képviseltetik magukat. Szociológiai értelemben azonban ez azt is jelentheti, hogy az újságíró szakma társadalmi presztízse csökkenni fog.

A társadalmi háttér vizsgálatánál általában az apa iskolai végzettségét szokták alapul venni. A romániai magyar újságírók családi háttere beilleszkedik a nemzetközi tapasztalatokba, nevezetesen e réteg körében viszonylag magas az érettséginé magasabb végzettséggel rendelkező szülők aránya. A mi esetünkben az újságírók közel fele (49 százalék) értelmiségi családból származik. A szakma ilyen értelemben vett elintellektualizálódása egyrészt azt a veszélyt hordozza, hogy az újságírók munkájuk során képtelenek lesznek a társadalmi valóság minden szegmensével foglalkozni, hiszen közvetlen élményanyag hiányában az alsóbb rétegek mindennapi gondjai be sem kerülnek látómezejükbe,[11] másrészt pedig – az előbbi hiányosságot kompenzálva – a sajtó „literaturizáltságával"[12] szembesülhetünk. A szépirodalomba való áthajlás lehetőségét (az erdélyi újságírás hagyományaihoz való ragaszkodáson túl) az az egyszerű tény is megkönnyíti, hogy a felsőfokú végzettséggel rendelkező újságírók – ahogy az az alábbi táblázatból kiderül – több mint egyharmada bölcsészetet (filológiát) végzett (az összehasonlítás kedvéért a magyarországi hasonló adatokat is ismertetjük).

Felsőfokú végzettség profilja	*Romániai magyarok*	*Magyarországiak*
Bölcsész (filológia)	35	46*
Tanári (pedagógia)	19	*
Jogi	2	5
Műszaki	12	11
Természettudományi	5	6
Társadalomtudományi	6	*
Közgazdaságtani	2	13
Művészeti	4	
Újságírói	13	*
egyéb	2	19
Összesen	*100*	*100*

***** Ez tartalmazza a tanári, társadalomtudományi, újságírói végzettségűeket is.

[11] Sean Dooley, az angol lapszerkesztők szövetségének szóvivője ezt a problémát a következőképpen fogalmazta meg: „Ha nem figyelünk oda, a szerkesztőségekbe egyre több olyan munkatárs kerül, aki meglehetősen kevés közvetlen tapasztalattal rendelkezik azokról, akikről ír." (Idézi Vásárhelyi már említett könyvében.)

[12] A sajtó literaturizáltsága Magyari Tivadar szerint „abban mutatkozik meg, hogy a domináns (azaz: illendő, tekintélyes) felfogás szerint majdnem minden újságírásnak (de főleg a „fontos" újságírásnak) a szépirodalom vonzáskörébe kellene tartoznia" (Magyari, 2000).

A végzettséggel kapcsolatos teljesebb kép kedvéért meg kell jegyeznünk azt is, hogy az újságírók egynegyede két végzettséggel rendelkezik és a másoddiplomások fele újságírói szakon végzett.

A romániai magyar sajtó literaturizáltsága mellett aprofesszionalizmusa és akommercializmusa a leggyakrabban elhangzó kritika (Magyari, 2000). Kérdőíves vizsgálatunk számszerűsítve meg tudja erősíteni ezeket az állításokat.

	Milyen területtel foglalkozik (%-ban)	*Milyen terület érdekli leginkább (%-ban)*
Belpolitika	37	42
Külpolitika	14	22
Gazdaság	32	28
Kultúra	48	57
Tudomány	16	26
Sport	18	19
Szórakoztatás	18	14
Bűnügy	13	8

A táblázat adataiból látható, hogy az újságírók közel fele kultúrával foglalkozik, a külpolitika, sport, szórakoztatás és bűnügy háttérbe szorul. A foglalkozási területek nemzetközi összehasonlításban magasnak tűnnek, ez azzal magyarázható, hogy a válaszadók több területet is bejelöltek, ami azt jelenti, hogy az újságírás nem professzionalizálódott, egy újságíró több területtel foglalkozik. A vágyak szintjén a jelenség megismétlődik, az újságírókat továbbra is több terület érdekli egyszerre, azonban itt még inkább tetten érhető a „komoly témák" (értsd: belpolitika és kultúra) iránti elkötelezettség,[13] és a szórakoztatással, kikapcsolódással szembeni lanyha érdeklődés.

A tájékoztatásban dolgozók számára fontos az idegen nyelvek ismerete, hiszen közhely, hogy a világra való nyitottság egyik kulcseleme a más világok nyelvi megértése. A romániai magyar újságírók saját bevallásuk szerint románul viszonylag jól beszélnek, angolul körülbelül minden második, míg németül, franciául egynegyedük tud kommunikálni. A nyelvismeretre vonatkozó adatok korcsoportok szerinti vizsgálatánál egyfajta generációs elkülönülés állapítható meg: a fiatalok sokkal nagyobb mértékben ismerik az angolt, mint az idősek, az utóbbiak viszont sokkal nagyobb mértékben tudnak németül vagy franciául (és oroszul). Azt is mondhatnánk, hogy a kommunista rendszer korlátain belül őrzött, ápolt klasszikus műveltség és a kilencvenes években kiteljesedő globalizáció párhuzamosan, ám generációsan elkülönülve egymás mellett él. Ugyanezt támasztja alá az internet használatának

[13] Az összehasonlítás kedvéért, Magyarországon az újságírók 31 százaléka belpolitikával és 18 százaléka kultúrával foglalkozik, leginkább szintén a kultúra (28 százalék) és a belpolitika (24 százalék) érdekli őket.

gyakorlata is: ez a médium a fiatal újságírók napi gyakorlatának része, míg az idősebbek zöme kétkedve szemléli ezt.

A romániai magyar újságírók 64 százaléka házas, 17 százaléka nőtlen vagy hajadon, 5 százalék élettársi viszonyban él, 10 százalék elvált vagy külön él és 4 százalék özvegy. Az adatokat két módon elemezhetjük: egyrészt a külföldi újságírók hasonló adataival vethetjük össze, másrészt pedig az 1992-es romániai népszámlálás családi állapotra vonatkozó adatsoraival. A nemzetközi tapasztalatokkal való összevetés során az derül ki, hogy a réteg körében viszonylag alacsony az elváltak száma, ám magas a házasságot nem kötöttek részaránya. A romániai adatokkal összevetve megállapítható, hogy az újságírók körében kisebb a házasodási kedv, illetve magas az elváltak száma. Feltételezhetően az újságíró szakma sajátossága, hogy a megfeszített munka negatívan hat vissza a magánéleti egyensúlyra.

Családi állapot	*Romániai magyar újságírók*	*Magyarországi újságírók (1997)*	*Romániai átlag a 19 évesnél idősebb lakosság körében*[*]
Nőtlen, hajadon	17	9	13
Házas	64	63	73
Élettársi viszonyban él	5	—	n.a.
Elvált	8	18	3
Özvegy	4	4	10
Külön él	2	6	n.a

* Forrás: saját számítások a *Recensământul populației și locuințelor din 7 ianuarie. Vol. I. Populație – Structura demografică*. Comisia națională pentru statistică, 1994 alapján.

Ha a családi állapotra vonatkozó adatokat nemi bontás szerint tovább elemezzük, megállapítható, hogy a nők körében sokkal magasabb a hajadonok és az elváltak aránya, illetve sokkal kisebb arányban kötnek házasságot, mint a férfiak. Ezek az adatok jelzik, hogy az újságírás és a hagyományos női szerepek összeegyeztethetetlenek.

Adataink szerint a romániai magyar újságírók havi nettó átlagkeresete 2,5 millió lej, a férfiak esetében azonban ez az összeg az átlagnál magasabb (2,7 millió lej), míg a nők – jóval az átlag alatt – nem érik el a 2 millió lejt sem. A szakmai hierarchiában a nők általában alacsonyabb pozíciót foglalnak el, ez pedig nagy mértékben hozzájárul a kisebb jövedelem szerzéséhez. A jövedelem nagysága nem függ lényegesebben attól, hogy az újságíró hol dolgozik, azaz a település szerinti, vagy megyei és országos terjesztésű lapok általában hasonló bérezést követnek.

Családi állapot	*Romániai magyar újságírók*	*Romániai átlag a 19 évesnél idősebb lakosság körében*		
	FÉRFI	NŐ	FÉRFI	NŐ
Nőtlen, hajadon	13	28	17	9
Házas	72	45	76	70
Élettársi viszonyban él	3	9	n.a.	n.a.
Elvált	6	13	2	4
Özvegy	4	4	4	16
Külön él	2	2	n.a.	n.a.

2. Szokások, értékek, vélemények

Tanulmányunk második részében az újságírók különböző kötődéseit, környezetükről alkotott véleményeit vizsgáljuk meg.

Lássuk először az újságírók médiafogyasztási szokásait. Korábbi kutatások már kimutatták, hogy a romániai magyarok újságolvasási szokásai elsősorban a helyi, illetve megyei sajtóra korlátozódnak, a szélesebb terjesztésű lapok, illetve a román nyelvű sajtótermékek fogyasztása kis mértékben jellemző. Az egyszerű gyakoriságok alapján – kissé meglepő módon – azt találtuk, hogy az újságírók olvasási szokásai megegyeznek az előbb ismertetett romániai magyar trendekkel. Azért gondoltuk ezt meglepőnek, mert hipotézisünk szerint az újságíróknak szakmájukból adódóan szélesebb rálátással kellene bírniuk az ország életére. Ezzel szemben román nyelvű napilapot például inkább ritkábban olvasnak. A televíziózási szokásoknál a PRO Tv és Duna Tv vezet, utána pedig a magyar nyelvű csatornák, majd pedig a román adók következnek. A rádiózási szokások adatai azt mutatják, hogy naponta általában egy órát hallgatnak valamilyen adót, ez pedig valamelyik magyar nyelvű csatornát jelenti. A médiafogyasztási szokásokat röviden összevetve megállapíthatjuk, hogy az egyik román kereskedelmi tévécsatornát leszámítva a romániai magyarok elsősorban magyar nyelvű médiumokból szerzik információikat.

Vizsgálatunk során kíváncsiak voltunk arra, hogy milyen átfedések, illetve átjárások léteznek a civil szféra, a politikum és a média között. Ezért a kérdőívben feltettünk néhány, az intézményi kötődésekre vonatkozó kérdést. Adataink szerint az újságírók 55 százaléka tagja az RMDSZ-nek, 62 százaléka tagja valamilyen civil szervezetnek (ezek között kiemelkedő helyen a MÚRE található), és több mint egyharmaduk vezető funkciót is betölt ezekben a civil szervezetekben. Látható, hogy az újságírók intézményi aktivizmusa a civil és a politikai szférára egyaránt kiterjed. Részletesebb vizsgálat során azonban kimutatható, hogy ez az aktivizmus az életkor csökkenésével alábbhagy: a fiatal újságírók határozottan elutasítják az RMDSZ-tagságot (az életkor és a tagság közötti korrelációs együttható 0,43), a civil szervezeti

kötődéseket pedig részben elfogadják. Az RMDSZ-tagság és valamilyen civil szervezethez való tartozás nagyon gyakran együtt jár, az újságírók hajlamosak felvállalni valamilyen szélesebb értelemben vett társadalmi építkezést, az újságírás mintha nem szakma, hanem küldetés lenne.

Érdekes összefüggés mutatható ki a társadalmi aktivizmus és a lapon belüli hierarchiában elfoglalt hely között. Azok a személyek, akik nemcsak tagjai valamilyen civil szervezetnek, hanem vezető funkciót is betöltenek ott, általában a szerkesztőségen belül is vezető helyet foglalnak el (korrelációs együttható 0,38). Ezt a jelenséget úgy is értelmezhetjük, hogy a kisebbségi magyarság körében az értelmiségi szerep óhatatlanul „szétsugárzik", azaz a funkcióhalmozás szerves részét képezi a kisebbségi közszereplésnek.

A különböző kötődések természetesen visszahatnak az újságírói gyakorlatra is, ezért kíváncsiak voltunk, hogy az újságírók szerint léteznek-e tabutémák a romániai magyar sajtóban. Válaszadóink kétharmada állította azt, hogy a romániai magyar sajtóban léteznek meg nem jeleníthető témák. Ezek között pedig első helyen szerepel az RMDSZ belső ügyeinek, át nem látható gazdasági ügyleteinek említése, második helyen pedig az egyház van. Eszerint ez az a két intézmény, amelyet a sajtóban „nem szabad bántani", ezek „szennyesének kiteregetése" tilos.

Mivel a tabutémák között az RMDSZ szerepel első helyen, kézenfekvőnek látszik annak vizsgálata, milyen összefüggés van a társadalmi aktivizmus és a tabutémák létének elismerése között. Adataink szerint az RMDSZ-tagság, valamint a magasabb életkor csökkenti a tabuk elismerésének valószínűségét, azonban statisztikai értelemben is magyarázó erővel elsősorban a lapnál betöltött funkció és az internetezés bír. Eszerint minél magasabb funkciót tölt be egy személy a lapnál, annál inkább azt állítja, hogy a sajtóban nem léteznek tabutémák, azok pedig, akik rendszeresen interneteznek, azt állítják, hogy igenis léteznek tabutémák. E gondolatnál újra felemlegethetjük a korábbiakban már jelzett generációs szétválást, hiszen az RMDSZ-tagok az idősebbek, az internetezők pedig a fiatalok köréből kerülnek ki.

A tabutémák tagadása és a beosztás közötti szoros összefüggés ugyanakkor elvezethet a *strukturális öncenzúra* jelenségéhez is. Ez alatt azt értjük, hogy a szakmai hierarchiában elfoglalt hely valamilyen módon képtelenné teszi az újságírót arra, hogy a lapban olyan témákat jelenítsen meg, amelyek (akár közéleti) pozícióját és az ehhez kapcsolódó network érdekeit sérti avagy sértené.

A tabutémák fenntartása nyilván különböző érdekek létét feltételezi. A kutatás során megkérdeztük, hogy a különböző szférák milyen mértékben próbálnak nyomást gyakorolni a szerkesztőségekre. A válaszokból az derült ki, hogy leginkább a politika részéről fogalmazódnak meg befolyásolási kísérletek,[14] és ezek a kísérletek kisebb részben sikeresek is. Érdemes itt hozzátenni, hogy a szerkesztőségek mintegy kétharmadát közvetve vagy közvetlenül megfenyegették már megjelent

[14] Csak érdekességképpen jegyezzük meg, hogy a nyugati országokban és Magyarországon is ilyen kísérletek elsősorban a gazdasági szféra részéről történnek.

vagy tervezett írás miatt, illetve az újságírók több mint felét személyesen érte hasonló inzultus. A szerkesztőségek 12 százaléka ilyen esetekben nem tudja megvédeni munkatársát.

A fentiekből kiderül, hogy a romániai magyar sajtó működése több-kevesebb mértékben átpolitizált, hiszen éppen a politikum az a szféra, amely leginkább szeretné korlátok között tartani a nyilvánosságot. Mivel az újságírók politikai elkötelezettsége viszonylag magas (mint korábban láttuk, több mint 50 százalékuk RMDSZ-tag, az 1996-os parlamenti választásokon 88, a 2000-es választásokon pedig 80 százalékuk szavazott az RMDSZ-re), ez a körülmény gyakran önkorlátozó formát ölt.[15]

A román belpolitika, illetve a kisebbségi lét kontextusában természetesen nem meglepő az RMDSZ ilyen mértékű támogatottsága (annál is inkább, mert a szervezet nem tekinthető egységes, homogén pártnak), ezért a politikai beállítódást más kérdéssel igyekeztünk beazonosítani. Arra a kérdésre adott válaszok alapján, hogy a különböző gondolkodású embereket milyen mértékben érzik közelinek vagy távolinak, a következő rangsor alakult:

	Átlag (1=nagyon távol áll tőle, 4=nagyon közel áll hozzá)
Demokratikus gondolkodású emberek	3,26
Szabad gondolkodású emberek	3,19
Rend és stabilitás hívei	3
Reformerek	2,92
Konzervatív, hagyománytisztelő emberek	2,63
Hívő emberek	2,47
Erős nemezeti érzésű emberek	2,42
0Radikálisok	2,17
Baloldali gondolkodású emberek	1,95

Látható, hogy a demokratikus és szabad gondolkodású emberek állnak a legközelebb az újságírókhoz, ez különben a nyugati világban is így van. Ami azonban kimondottan romániai magyar sajátosság az az, hogy a baloldali gondolkodású emberek távol állnak az újságíróktól, mindössze 20 százalék vállalta többé-kevésbé a baloldaliságot. Valószínű, hogy a romániai magyar sajtó tartalmi oldalára nagy mértékben rányomja bélyegét ennek az orientációnak a hiánya.

Az újságírók ideológiai-politikai tagoltságát a fenti kérdéstömb alapján főkomponens elemzéssel[16] vizsgáltuk. Az elemzés három faktort különített el:[17] az első főkomponenst *nemzeti-konzervatív* faktornak tekinthetjük, magyarázottsági értéke

[15] Vö. Horváth István: A romániai magyar sajtónyilvánosság és korlátai. In: *Korunk* 1996/1.

24 százalékos. A nemzeti-konzervatív politikai attitűdöt megjelenítő faktor bipoláris, ami azt jelenti, hogy a konzervatív értékek fontossága kizárja a szabad és a reformgondolkodás lehetőségét. A második faktort *nemzeti reformistá*nak nevezhetjük, itt a reformgondolkodás, a demokratikus értékekbe vetett hit együtt jár a nemzeti, liberális értékekkel. A valóság szintjén ez a Reform Tömörülés szimpatizánsait jelentheti (magyarázottsága 20 százalékos). Az utolsó faktorban kiugróan magas értékkel bírnak a *baloldali gondolkodásúak*, azonban ez az attitűd mindössze 12 százalékos magyarázottsággal bír. Statisztikai értelemben szignifikáns és erőteljes kapcsolatot a nemzeti konzervatívok és az életkor, illetve a vallásosság között állapíthatunk meg, azaz minél idősebb az újságíró, annál inkább ezeket a nemzeti keresztény értékeket vallja magáénak. A másik két politikai attitűd – kisebb mértékben – a középkorúak körében lelhető fel, ez azzal magyarázható, hogy az újságírók átlagéletkora viszonylag magas, illetve mint láttuk, a fiatalok politikai aktivizmusa alacsonyabb, mint az időseké. A baloldali gondolkodás elfogadása továbbá szignifikáns kapcsolatot mutat a szerkesztőségben elfoglalt pozícióval, azaz a magasabb munkahelyi státussal rendelkezők nagyobb arányban vallanak magukénak baloldali, liberális értékeket.

A kilencvenes években kibontakozott romániai újságírást mondhatni végigkíséri a nacionalista diskurzus, az etnikai előítéletek nyilvános formában való közzététele. E tanulmánynak nem célja, hogy a román és magyar nyelvű újságokat a nyilvánosságban fellelhető etnikai sztereotípiák mentén valamilyen módon elemezze, ám kutatásunk lehetővé tette a magyar újságírók körében létező előítéletek szociológiai megragadását. Kérdőíves vizsgálatok során gyakori eszköz a Bogardus skála alkalmazása, e skála pedig arra kérdésre épül, hogy a megkérdezett milyen mértékben engedné „közel" magához egy másik etnikum tagját. A társadalmi távolság mérésére használt skála a következő: 1. elfogadná házastársnak, 2. elfogadná vendégnek a lakásában, 3. elfogadná szomszédnak, 4 elfogadná a városban/településen állandó lakhellyel rendelkezőnek, 5. elfogadná látogatónak a városban/településen, és 6. egyáltalán nem fogadná el. Átlagok kiszámítása során minél kisebb értéket kapunk, ez annál inkább a tolerancia kifejeződéseként értelmezhető, és minél nagyobb számot kapunk, annál inkább az

---

16 A főkomponens elemzés egyike azon statisztikai eljárásoknak, amelyek segítségével a különböző változók látens, illetve háttér-dimenzióit fel lehet tárni.

17 A faktorstruktúra a következőképpen néz ki:

	nemzeti konzervatív faktor	nemzeti reformerek	baloldali faktor
erős nemzeti érzésű emberek	,552	,424	-,391
hívő emberek	,556	,241	7,262E-02
baloldali gondolkodású emberek	5,335E-02	,329	,737
demokratikus gondolkod. emberek	-9,774E-02	,638	,384
szabad gondolkodású emberek	-,684	,463	-,132
reformerek	-,388	,693	-,193
radikálisok	,339	,550	-,302
rend és stabilitás hívei	,497	8,218E-02	,280
konzervatív, hagyománytisztelő emberek	,734	4,768E-02	-3,947E-02

illető etnikummal szembeni előítélet megnyilvánulásával számolhatunk. A romániai magyar újságírók körében a következő értékeket kaptuk:

Etnikum neve	*Átlag*
Cigány	3,57
Bantu néger	2,81
Román	2,14
Zsidó	2,06
Német	1,93
Magyar	1,08

A táblázatból leolvashatjuk, hogy a saját csoporttal szembeni tolerancia a legmagasabb, míg a cigányokkal szemben a legnagyobb az elutasítás mértéke. A cigánysággal szemben kapott 3,57-es átlagot úgy értelmezhetjük, hogy az újságírók jó esetben csak a városban/településen állandó lakhellyel rendelkezőnek fogadnák el őket, szomszédnak már nem. Érdekes, hogy az ismeretlen, megfoghatatlan mássággal (a bantu négerekkel) szembeni előítélet mértéke kisebb, mint a cigányokkal szembeni. A többségi nemzettel szembeni toleranciamértéket úgy értelmezhetjük, hogy a magyar újságírók magánszférájukból kizárják a románokat.

Az előítélet háttér-dimenzióit szintén főkomponens elemzéssel végeztük el, amelynek eredményeképpen két mögöttes faktor vált szét: egyrészt egy hangsúlyos és általános idegenellenesség azonosítható be, másrészt pedig egy sajátcsoport-ellenesség, amely nagyobb mértékben és szignifikánsan tapasztalható a nők körében. Az általános idegenellenesség leginkább a nemzeti konzervatívok, legkevésbé pedig a baloldali értékeket vallók körében mutatható ki.[18]

Az újságírók Romániához való viszonyát több kérdéssel is megpróbáltuk feltárni. Rákérdeztünk arra, hogy szerintük hány magyar él Romániában, illetve arra is, hány lakosa van az országnak. Az átlagokat tekintve az a tendencia állapítható meg, hogy a kisebbség mentálisan nagyobbnak, a többségi nemzet pedig kisebbnek tűnik: az ország lakosságára vonatkozó friss pontos adatok nem léteznek,[19] ezért csak a legutóbbi népszámlálási adatokkal lehet ezt összevetni: akkor a romániai magyarok száma 1,6 millió volt (a minta átlaga szerint 1,9 millió), az ország összlakossága 22,8 millió (a mintában: 22,1). A gyakoriságokat (pontosabban a móduszt, azaz a leggyakrabban előforduló frekvenciát) vizsgálva pedig a romániai magyar közbeszéd olyan toposzai köszönnek vissza, mint a „2 milliós magyarság" (30 százalék állította ezt), illetve a „22 milliós ország" (39 százalékuk véleménye ez).

---

18 Ezt lineáris regresszióval végeztük el: elfogadható (0,05 alatti) szignifikancia szint mellett az előbbi esetben a beta együttható 0,29, a második esetben pedig –0,26.

19 A tanulmány lezárásakor nyilvánossá váltak a 2002-es romániai népszámlálási adatok. Ezek szerint 2002 márciusa havában Románia lakossága 21,69 millió, a magyarok száma pedig 1,43 millió volt. E számok tükrében még markánsabban a konstruált és a valós világ közötti eltérések.

A kisebbség, illetve a kisebbségi lét felértékelése megragadható a büszkeség dimenziójában is. Az újságírók messzemenően arra büszkék, hogy erdélyi magyarok és európaiak (87, illetve 85 százalék kissé vagy nagyon büszke) és mindössze 15 százalék büszke arra, hogy román állampolgár. A kisebbségi lét előbb említett mentális felértékelődése ezek után kiegészül az etnikai, regionális tudat fontosságával, illetve az állampolgári tudat leértékelődésével. Érdekes azonban ezt összevetni az újságírók jövőképével. Arra kérdésre, hogy inkább pesszimistán, vagy inkább optimistán tekint-e a jövőbe, a következő válaszokat kaptuk:

Hogyan látja…?	*Inkább optimistán*	*Inkább pesszimistán*
saját jövőjét	61	39
Románia jövőjét	32	68
az erdélyi magyarság jövőjét	42	58
Magyarország jövőjét	94	6

Magyarország jövőjét ítélik meg a legoptimistábban, utána pedig a saját és „közösség" jövője következik. A jövőkép ilyen operacionalizálásának háttérdimenzióit vizsgálva azonban megállapítható, hogy a saját jövő szorosan összekapcsolódik Románia és az erdélyi magyarság jövőjével, míg Magyarország pozitív megítélése külön faktorként jelenik meg. Magyarán ez azt jelenti, a kisebbség jövőjének pozitív elgondolása egy immanens logika mentén történik, tehát független Magyarország jövőbeni sikerétől. Összevetve ezt a korábbi, büszkeségre vonatkozó megállapítással, azt mondhatjuk, hogy a kisebbségi lét mentális felértékelődése kétértelmű viszonyt tart fenn az országgal: Románia állampolgárának lenni negatívum, azonban a saját és az erdélyi magyarság jövője szempontjából fontos tényező.

Az újságíró-társadalom romániaiságát, azaz Romániához való viszonyát egyéb dimenziók mentén is megragadhatjuk. Megkérdezetteink 37 százaléka román nyelven is publikált, 60 százalékuk viszont magyarországi lap(ok)ban is jelen volt valaha. Ebből azonban még téves lenne azt a következtetést levonni, hogy a romániai magyar újságírók sokkal nagyobb mértékben vannak jelen a magyarországi médiában, mint a román nyelvű sajtóban, hiszen amikor rákérdeztünk, hogy milyen gyakran publikálnak románul, illetve magyarországi lapokban, azt az eredményt kaptuk, hogy a román lapokban gyakrabban szerepelnek.[20] Ez azt jelenti, hogy az újságírók egy kisebb hányada többé-kevésbé rendszertelenül románul is közöl, igaz, az is kimutatható, hogy aki gyakran publikál román nyelven, az nagyon kis mértékben ír az anyaországi lapoknak.

[20] Szám szerint ez azt jelenti, hogy egy 1-től 5-ig terjedő skálán (1 – hetente, 2 – havonta, 3 – félévente, 4 – évente, 5 – ritkábban) a román nyelven publikálóknál 3,4-es, míg a Magyarországon közlő valamivel népesebb csoport esetében 4-es átlagot kaptunk.

3. Egy modell kísérlete

Az alábbiakban kísérletet teszünk arra, hogy az előbbi számszerűsített részletezésekre építve, illetve egyéb szakirodalmi támpontokat figyelembe véve, szélesebb keretbe helyezzük és összegezzük eredményeinket. A romániai magyar (írott) sajtóvilág modellszerű megközelítése – mint minden modell általában – óhatatlanul is tartalmazni fog bizonyos leegyszerűsítéseket, illetve bizonyos részeket kiemelünk, míg másoknak – jelen esetben – nem fogunk nagyobb jelentőséget tulajdonítani.

Mielőtt azonban ennek nekivágnánk, vizsgáljuk meg, hogy a szakirodalomban miképpen kísérelték meg értelmezni a kisebbségi média (vagy sajtó) tematikáját. A kisebbségi jelző használata nem véletlen, és nem csak azért lényeges, mert jelen írás is egy adott kisebbség nyilvánosságát vizsgálja. A szakirodalomban elvétve találunk olyan műveket, amelyek elméleti síkon közelítenék meg a kisebbségi nyilvánosság sajátosságait. A szakkönyvek zöme általában a média funkciójával foglalkozik, illetve a sajtó és a hatalom viszonyát vizsgálja.

E témakörök természetesen a kisebbségi sajtó esetében is lényegesek, ám ha elemzésünk csak ezen a szinten állna meg, akkor azt sugallnánk, hogy a kisebbségi (sajtó)nyilvánosságnak nincsenek említésre méltó sajátosságai. A kisebbségi sajtóra is érvényesek azok a funkciók, amelyeket minden médiumnak be kell töltenie, nevezetesen informálnia kell a közönséget, a világ dolgaiba való eligazodást elősegítő értelmezési keretet kell kínálnia, össze kell „kötnie" a közönség tagjait, azaz a tömegkultúra (és a mindennapok már-már ritualizált) részévé kell válnia, illetve kulturalizációs, szocializációs és szórakoztatási funkciót is be kell töltenie. A sajtót tehát nem lehet elgondolni a hatalom és a közönség léte nélkül, és itt máris kezdhet szembeötleni a kisebbségi nyilvánosság némely sajátossága. Nemzetállami keretek között ugyanis könnyű volt észrevenni, hogy a sajtónak hatalomkorlátozó szerepe van, ám hogyan állunk e kérdéssel akkor, amikor kisebbségi sajtóval van dolgunk? A kisebbségi sajtó teremtette nyilvánosság hozzájárul-e, hozzá tud-e járulni a hatalom korlátozásához? A kisebbségi sajtó, konkrétabban például a romániai magyar sajtó melyik hatalommal szemben tölthet be informálásra épülő ellenőrző funkciót: a központi hatalom képviselőivel szemben, vagy az RMDSZ-szel szemben? Jelenleg e szembeállítás sem teljesen létjogosult, hiszen a konkrétumok szintjén e két „fél" között sok átfedést találhatunk. A kisebbségi médiának tehát (legalább) kettős igazodással kell élnie, azaz kettős funkciót kell betöltenie. Stephen Harold Riggins[21] szerint az etnikai kisebbségek médiájának egyrészt az etnikai összetartozást és kohéziót, a kulturális fennmaradást kell szolgálnia, másrészt pedig – még ha nem is föltétlenül tudatosan – közönségének a szélesebb társadalomba való integrálódását kell elősegítenie. Természetesen részletesebb elemzés során meg kellene vizsgálnunk azt is, milyen kisebbséggel van dolgunk: őshonos lakosokkal avagy

[21] Ld. Riggins, Stephen H.: *Ethnic Minority Media: An International perspective.* London, Newbury Park: SAGE Publications, 1992.

bevándorlókkal, hiszen ennek függvényében különböző módokon lehet megítélni a hatalomnak a kisebbségi sajtóval szembeni viselkedését. Az azonban teljesen nyilvánvaló – és ebben Riggins-szel egyetérthetünk –, hogy a kisebbségi sajtó hosszú távon nem maradhat fenn a többség (vagy a többségi hatalom) támogató beállítódása nélkül.[22]

Riggins szerint a kisebbségi, etnikai média fennmaradását, illetve fejlesztését támogató állam (a többségi hatalom) úgynevezett „multikulturális stratégiáját" a következő öt modell segítségével írhatjuk le:

1. *Integracionista modell – ebben a modellben az állam a kisebbségi médiát a többségibe integrálja, szerves részének tekinti, és a többségihez hasonló módon kezeli;*
2. *Gazdasági modell – ebben az esetben az állam támogatja a kisebbségi médiát, e támogatásnak azonban az a (nem föltétlenül bevallott) alapja, hogy a megvásárolt kisebbségi lojalitás profitálható;*
3. *Megosztó (divizív) modell – ez az „oszd meg és uralkodj" elvének etnikai médiára alkalmazott megnyilvánulása, miszerint az államnak esetenként érdekében állhat az etnikai kártya kijátszása, mivel ily módon olyan mértékű feszültséget generálhat, ami éppen az ő saját céljai megvalósításához szükséges társadalmi kontrollt lehetővé teszi.*
4. *Megelőző modell – ezen elgondolás szerint az államnak érdekében állhat saját kisebbségi sajtót létrehoznia, mert ez által megakadályozhatja, hogy a kisebbség az államtól független (és ezért nehezebben ellenőrizhető) intézményeket hozzon létre;*
5. *Térítő (prozelita) modell – e modell szerint az állam saját igazát propagáló sajtót hoz létre, amelynek kimondott célja a többség értékrendjének elfogadtatása, így az etnikai elemek háttérbe szorulnak.*

A fenti modellek mindegyike mintha abból indulna ki, hogy a kisebbségi sajtó valójában az állam, a többség érdekét képviselné. Az első két modell valamiféle „új asszimilációt" valósít meg, azaz hosszú távon lehetővé teszi a kisebbségek integrációját, a többi három pedig tudatosan rosszhiszemű államot feltételez (még ha a szerző ezt nem is említi). E modellek némelyike (vagy némely eleme) valószínű érvényes a jelenlegi romániai magyar sajtónyilvánosságra is, ám úgy gondolom, teljes mértékben egyikkel sem írhatnánk le a jelenlegi sajtórendszert. Az is könnyen belátható, hogy a hatvanas évek közepén kiteljesedő romániai magyar sajtó[23] részben beleilleszthető a megelőző modellbe, a nyolcvanas évek vége felé azonban már inkább a prozelita modell fogalomtárát kellene használnunk.

---

22 E támogató magatartás természetesen nem föltétlenül anyagi támogatást jelent.

23 A megyésítés után hozták létre az új megyei lapokat, amelyeknek kiadói a Román Kommunista Párt megyei fiókjai voltak. Az akkor indult lapok jórészt ma is léteznek, természetesen más kiadóval és más címmel.

A röviden vázolt modellek hiányosságai közé azt is bevehetjük, hogy ezek a modellek sok esetben egyrészt mellőzik az etnikai csoport saját (néha igencsak intenzíven megmutatkozó) érdekeinek megnyilvánulását, másrészt pedig azt is, hogy az etnikai kisebbség saját „etnikai többségével", azaz saját kulturális, nyelvi, ám más országban többségként élő csoportjával milyen kapcsolatokat tart vagy tarthat fenn. Riggins modelljei, noha az állam multikulturális stratégiáinak párlatai, nem foglalkoznak a kisebbség esetleges multikulturalitásával, az egyes kisebbségeket az illető országokon belülre izolált csoportokként gondolja el.

Alább ismertetendő modellünkben mi igyekszünk e hiányosságokat kiküszöbölni. Első lépésben Rogers Brubakernek a kisebbségek leírására vonatkozó fogalomhasználatából indulunk ki.[24] Brubaker szerint az etnikai kisebbségek megértésekor célszerű egy hármas felosztással operálnunk. Ennek a hármas felosztásnak a kulcsdimenziói *a nemzeti kisebbség*, *a nemzetiesítő állam* („nationalising state" – az az állam, amelynek területén a kisebség él), illetve *az anyaország* (az az ország, amelynek többségi nemzetével a kisebbség nyelvi, kulturális közösséget alkot, de amelynek nem állampolgára). Látható, hogy Riggins elképzelésével ellentétben, itt már nem csak a kisebbség és az állam stratégiáival kell számolnunk, hanem létezik egy harmadik viszonyrendszer is, amely a kisebbség és anyaország kapcsolatait foglalja magába. Ezek a kapcsolatok a romániai magyarok esetében természetesen a Brubaker-féle megközelítés nélkül is működtek, mondhatni egész létüket ennek köszönhetik, az elmúlt évtizedekben talán csak e kapcsolatok „láthatóságának", intézményesülésének mértéke szempontjából tapasztalhattunk különbségeket.

Felállítandó modellünk elsősorban a kilencvenes évtizedre vonatkozik,[25] és a kisebbségi nyilvánosságot egy hármas hatalmi térben gondolja el (*lásd az ábrát*). E hármas szerkezet alappillérei – Brubaker nyomán – az egyes alapdimenziókhoz rendelt hatalmi tér, illetve az ezekkel összefüggő, ezeket korlátozni óhajtó saját nyilvánosságok. A kisebbségi nyilvánosság eszerint nem gondolható el a többség, illetve a többségi nyilvánosság, és az anyaország, illetve az anyaországi nyilvánosság nélkül. Modellünkbe azonban beépítettük a saját (értsd: kisebbségi) szereplőkkel szembeni rész-viszonyrendszert is.

I. A kisebbségi és a többségi nyilvánosság között, illetve a kisebbség és többség között egyrészt *lojalitást* tapasztalhatunk, másrészt pedig *kölcsönös igazodást*. A lojalitás leginkább a Riggins-féle integracionista és gazdasági modell szótárával írható le, ugyanis a lojalitás mindkét félnek érdeke. A többségnek azért, mert így valamilyen módon részt vehet, jelen lehet (ezáltal propagálhatja érdekeit és értékeit) a kisebbségi nyilvánosságban, ugyanakkor, ha bevennénk még egy nemzetközi dimenziót is, a többség érdeke az, hogy külső megítélésében ez a pozitív magatartás

---

24 Ld. Brubaker, Rogers: *Nationalism Reframed: Nationhood and the National Question in the New Europe*. Cambridge University Press, 1996.

25 Természetesen érdekes lenne e kapcsolatrendszerek sajátosságait 1920-tól megvizsgálni, és összehasonlítani, hogyan alakultak e viszonyok az egyes korszakokban. Úgy gondolom, a modell kulcselemei mindegyik korszakban szerepet játszottak a nyilvánosság szerkezetének alakulásában.

megjelenjen, ezáltal ő nyilván profitálhat. A kisebbség részéről azért fontos a lojalitás bizonyítása, mert így a többségtől támogatást remélhet, illetve saját közönsége irányába olyan információkat juttathat el, amelyek e közönség tagjainak társadalmi elboldogulását (integrálódását) segíthetik elő. A lojalitás mértéke azonban folyamatos és kölcsönös igazodást feltételez, állandó alkuk és játszmák eredménye, tehát nem egy egyértelműen adott belső késztetésként kell elképzelni. A többségi és kisebbségi nyilvánosság viszonya folyamatos odafigyelést követel, és másként jelentkezik a kisebbségi nyilvánosság egyes szintjei között (ezekre a szintekre később visszatérek). Ez a kölcsönös odafigyelés[26] *monitorizálást* eredményez, amely ha kisebb mértékben ugyan, de kihat a nyilvánosságban megjelenő témaválasztásokra, azaz valamilyen módon mégiscsak szűrőként működik.

II. A kisebbségi nyilvánosságot azonban kapcsolatháló köti össze Magyarországgal és az anyaországi nyilvánossággal is. Az anyaország egyrészt *tőké*t visz be a kisebbségi nyilvánosság bizonyos szegmenseibe, a *gazdasági tőke* pedig részben közvetlenül érkezik ezekbe a szegmensekbe, részben a romániai kisebbségi képviseleti szervezeten (RMDSZ-en), illetve különböző civil szervezeteken keresztül. Az anyaországi nyilvánosság azonban *szimbolikus tőké*t is biztosít, a Magyarországon való közlés például nagyobb presztízst eredményezhet.[27] Az anyagi és szimbolikus tőkét a kisebbségi nyilvánosság *információ*k szolgáltatásával hálálja meg. Ezek az információk azonban szintén átmennek egyfajta szűrőn, hiszen nem minden téma jelenhet meg (jelenik meg) a kisebbségekről az anyaországi nyilvánosságban; és ez fordítva is igaz. Ebben a rész-viszonyrendszerben is tapasztalható egyfajta igazodás, hiszen a támogatások gyakran (bizonyos politikai és kulturális) érdekek nyilvánosságban való megjelenését is szolgálják,[28] ilyen értelemben tehát itt is beazonosítható Riggins gazdasági modelljének egy-két részlete.

III. Modellünkben továbbá a kisebbségi nyilvánosságnak nemcsak a két országgal szembeni játszmáiban kell elhelyezkednie, hanem nagyon lényeges a hozzá sok tekintetben közvetlenül kapcsolódó szereplőkkel szembeni viszony. Több vonatkozásban éppen ezek a viszonyok határozzák meg lényegesen a sajtó tartalmi oldalát (gondoljunk csak a korábban részletezett tabuk létére és természetére). Ebben a harmadik rész-viszonyrendszerben fel kell emlegetnünk a kisebbségi nyilvánosság duális szerkezetét.[29] A romániai magyar nyilvánosságot ugyanis kettős

---

26 Itt jegyezzük meg, hogy e kölcsönös odafigyelés eredményeképpen például az újságírók 38 százaléka tudott megnevezni román újságíró példaképet, míg magyarországi példaképet csak 30 százaléknyian említettek.

27 De nem elhanyagolható az ezekért járó magasabb honorárium léte sem. Főképp az irodalmi nyilvánosság esetében gyakran elhangzik, hogy az erdélyi magyar irodalom jórészt már átköltözött Magyarországra: itt jelentetnek meg könyveket, itt publikálnak többet, és ezek az írások otthoni közegben meg sem jelennek. Az sem ritka dolog, hogy egyik erdélyi szerző reflektál egy magyarországi lapban egy másik erdélyi szerző alkotására.

28 Mivel a konferencia és a kötet lezárása között eltelt időben Magyarországon országgyűlési választások zajlottak, nem tudok ellenállni annak, hogy megjegyezzem, a magyarországi választások teljes mértékben átcsaptak a kisebbségi nyilvánosságba is, a nyomtatott sajtóban és az elektronikus levelezési listákon a FIDESZ melletti szavazásra való felszólítások tömkelegével találkozhattunk. A legnagyobb erdélyi magyar napilap, a Krónika például az első forduló utáni hétfői (április 8-i) lapszámában vaskos főcímben közölte: Nyert a FIDESZ-MDF koalíció.

szerkezetűnek foghatjuk fel, amelyben egyrészt jelen van egy úgynevezett *szétterjedő nyilvánosság*, egy kvázi országos, vagy legalább megyei szint, másrészt pedig 1990-nel kezdődően megerősödtek a *lokális nyilvánosságok* is, amelyek gyakran csak egy település, vagy egy kisebb vidék sajtóját jelentik.[30] A szétterjedő nyilvánosságban az általunk megkérdezett újságírók szerint is nagyobb mértékben léteznek tabuk, ami érthető, hiszen a helyi nyilvánosságokban a megjeleníthető témákat az olvasó könnyebben „ellenőrizheti". E második esetben tehát jobbára az informális tudás működik szűrőként, míg az előbbi esetben sokkal nagyobb mértékben találhatunk olyan összefonódásokat *a civil és a politikai szféra* között, amelyek egy úgynevezett *strukturális öncenzúra* következtében ellehetetlenítik bizonyos témák megjelenítését (lásd a második rész idevágó eredményeit).

Összegzés

Tanulmányunkban kísérletet tettünk arra, hogy a romániai magyar kisebbségi sajtónyilvánosság egészét modellszerűen rekonstruáljuk. Ezért kezdetben azt vizsgáltuk meg, kik ennek a rendszernek a tényleges (mikro) szereplői, és azt találtuk, hogy e szereplők között generációs és nemi hovatartozás szerinti elkülönülések, fokozott társadalmi aktivizmus, politikai befolyásolás és egy úgynevezett strukturális öncenzúra tapasztalható. Vizsgálatunk alapján nagyjából visszaigazoltnak tekinthetjük azokat a korábbi szakirodalmi meglátásokat, miszerint a romániai magyar sajtó tartalmi szinten literaturizált, akommerciális, aprofesszionális és áthatja egyfajta kisebbségi neurózis,[31] illetve, hogy működését duális szerkezetben lehet elgondolni.

Modellalkotásunkra azért volt szükség, mert a rendelkezésre álló korábbi szakirodalmi kísérletek figyelmen kívül hagyták azt a tényt, hogy a kisebbségi sajtó nemcsak az államhoz kapcsolódik, hanem ahhoz az országhoz is, amelynek állampolgáraival nyelvi, kulturális közösséget alkot. Ezért a nacionalizmus-elméletekből ismert Brubaker-féle triádust hívtuk segítségül, és a kisebbségi nyilvánosság sajátosságait hármas rész-viszonyrendszer együttes működéseként írtuk le. Eszerint a kisebbségi nyilvánosság megértésekor egyrészt figyelembe kell venni a saját ország kisebbségi és többségi viszonyait, másrészt elemezni kell a kisebbség és az anyaország viszonyrendszerét, harmadrészt pedig a kisebbségi nyilvánosság és a saját etnikumú szereplők és intézmények közötti átfedéseket és annak tartalmi kihatásait érdemes vizsgálni.

---

29 Részletesebben lásd. Papp Z. Attila: *Sétanyomatok.* Szocioesszék. Pro Print, Csíkszereda, 2001. 96–103.

30 A teljesség kedvéért azt is meg kell jegyezni, hogy a kilencvenes évek vége felé kibontakozóban van a kisebbségi virtuális nyilvánosság is, jelen elemzésben azonban erre nem térünk ki (lásd például a Transindex c. elektronikus lapot).

31 Ld. Magyari Tivadar: A romániai magyar média. In: *Médiakutató* 2000/ősz. 95–107.

Fosztó László

Van-e cigány nemzettudat?

1. Bevezetés

Egy társadalomtudományi vizsgálódás, amely egy csoport identitására, kollektív tudatára kérdez rá, nem jelenti szükségszerűen ennek az identitásnak a megkérdőjelezését, sőt, inkább egy állítást rejt magában, azt feltételezi, hogy létezik valami, ami a vizsgálat tárgyát képezheti. Az sem volna célravezető, hogy a kutató pusztán a társadalmi cselekvők által kijelentett és használt tényeket ismételné meg, megmaradva a leírás szintjén, mintegy igazolva ezzel a témaválasztást. Az elemző megközelítés számomra azt jelenti, hogy a kutató a rendelkezésére álló adatokból társadalmi folyamatokat próbál rekonstruálni, megérteni a társadalmi cselekvők indítékait és szándékait, ugyanakkor nem tévesztve szeme elől azt a valóságrészt, amelyet ezek a cselekvők komolyan vesznek, és amelyhez igazodnak cselekvéseik során.

Tanulmányomban abba a folyamatba próbálok betekinteni, amely során a roma nemzettudat megkonstruálódik, a roma nemzeti identitás történetileg körülírható társadalmi kontextusokban megszilárdul és átalakul. Néhány kutatási kérdés, amelyekre választ keresek:

- Milyen célt szolgál a roma nemzeti identitás kialakítása?
- Kik alkotják az nemzeti identitást kijelentő, kezdeményező csoportot?
- Milyen grammatikát követ a roma nemzet megalkotása?
- Milyen elemeket építenek be az roma nemzeti identitás szerkezetébe?
- Milyen történeti változásokon megy keresztül a roma nemzeti identitás?
- Milyen intézmények játszottak, játszanak szerepet ennek az identitásnak a kidolgozásában, terjesztésében, megszilárdításában, átalakításában?

Mondanivalómat a roma nemzeti mozgalom főbb momentumainak bemutatása köré szervezem, és egyúttal arra is kísérletet teszek, hogy a nemzeti mozgalom különböző elemei alapján egy vázlatos tipológiát állítsak fel. Remélem, hogy nagy vonalakban képet nyújtok a roma nemzettudat történetéről, jelenlegi állapotáról és néhány kiindulási pontot, további kutatási kérdéseket szolgáltatok ennek az identitásnak a terjedelméről és jelentőségéről.

2. Nemzet és elismerés

A nemzet mint társadalmi alakzat a roma elit néhány tagja számára kézenfekvő megoldásnak tűnt főleg a huszadik század második felétől kezdődően. Korábban is történtek etnikai alapon való szervezkedések, de ezekre itt nem térhetek ki. A roma

nacionalizmus tételes megfogalmazása és ennek a társadalmi projektnek a támogatására létrehozott intézmények története 1971-től, az Első Roma Világkongresszustól számítható.

A nemzet modellje a romák esetében legalább két fontos cél szolgálatára jött létre. Egyrészt a szétszóródott cigány csoportok egyesítése (vagy újraegyesítése, ahogyan egyes roma aktivisták nevezik) és társadalmi integrációja a roma nemzetbe, amely méltóságot és biztonságot nyújtana a nemzet tagjainak, másrészt a külvilág cigányellenségével szembeszegülő, a romáknak elismerést és tiszteletet kivívó politikai szándék.

E kettős cél érdekében a roma nemzet-modell sok elemet kölcsönözött a többségi nemzetek nacionalizmusaiból. Thomas Acton rámutatott erre a paradoxonra,[1] amely konstitutív eleme a roma nemzetépítésnek. A roma elit kölcsönöz azoknak a nemzeteknek a hagyományaiból, akikkel szemben határozzák meg saját identitásukat, ahogyan ez a folyamat tulajdonképpen más nemzetépítések során is történt. A cigány nemzettudat esetében a rasszizmus[2] és a cigányellenesség szerepe párhuzamba állítható azzal, ahogyan az antiszemitizmus befolyásolta a modern zsidó nemzeti mozgalmat. Tehát tulajdonképpen nem az elemek és a nemzetépítési grammatika egyszerű kölcsönzéséről van szó, hanem ellentétes, de ugyanakkor egymásba játszó és egymást erősítő folyamatokról.

3. Kulturális nacionalizmus

Egy nemzet kulturális patrimóniumát azok az szimbólumértékű elemek alkotják, amelyek leltárát a nemzet megfogalmazói elkészítették. A roma nemzet ilyen leírását Ian Hancock készítette el, amelynek alapján a hagyományos nacionalista projektekhez hasonlóan helyet kap a közös nyelv, közös származás és történelem, valamint a specifikus roma életforma – a *romanipen*. Hancock szerint a romanipen alkotja a romák „hordozható hazáját", ezeken az elemeken alapul az egyesítő nemzet-projekt.

A történelmi és nyelvészeti argumentumok szorosan összekapcsolódnak, mivel a nemzeti történelem narratívájában a nyelvészeti bizonyítékok szolgáltatják a hiányzó láncszemet a kontinuitás megállapítására a 12. században Indiát elhagyó népesség és a 14. században Európába érkező cigány populáció között. A cigányok standard történelmét egy nem-roma (*gádzsó*), Agnus Fraser írta meg és publikálta Blackwell kiadónál egy a különböző nemzetek történelmét bemutató sorozatban.[3] Másrészt a romák nyelvének geneológiája India középkori történetébe ágyazódik. Hancock a roma nyelv professzora elkészítette az oláh-cigány nyelv kézikönyvét (Handbook of Vlax Romani),[4] amellyel a standardizált roma nyelv megalkotásához

1 Acton 1974, 233.
2 Lásd még Beck 1993.
3 Fraser 1995.
4 Hancock 1995.

szándékozott hozzájárulni. A kézikönyv bevezetőjében ő is egy történeti beszámolót készít a romák Indiából induló nyugati irányú vándorlásáról. Így India mint az őshaza vonult be a roma nemzeti identitás alapvető szimbólumai közé.

3.1. A vita

A következőkben egy vita bemutatásával szeretném szemléltetni azokat a feszültségeket, amelyek a roma nemzettudat első tételes megfogalmazása körül gyűrűztek. A vita, amelyre itt utalok, *Nationalities Papers* című folyóiratban bontakozott ki, azt követően, hogy az publikálta Ian Hancock roma származású amerikai nyelvész írását „A roma nacionalizmus kelet-európai gyökerei”[5] címmel. A publikációt a Hancock szövegében hivatkozott szerzők leveleinek sora követte, különböző kritikákkal illetve a szerzőt és nézeteit.[6] Tágabb kontextusában röviden áttekintem a vitát, mint a roma kulturális nacionalizmus egyik megnyilvánulását, az általa kiváltott reakciók tükrében. Elöljáróban szeretném megjegyezni, hogy a *roma nacionalizmus*t mint fogalmat Hancock pozitív konotációval használja, a nemzeti mozgalom szinonimájaként, a roma nép önazonosságának megalkotására és kifejezésére irányuló törekvések megnevezésére. Én ebben az értelemben veszem át, sértő vagy megbélyegző felhang nélkül.

A vita elemzése előtt be szeretném vezetni néhány fontos elemét annak a diskurzusnak, amelybe Ian Hancock illeszkedik egyéb írásai tükrében, különösen gádzsó értelmiségi szerepének a problematikáját. A roma nacionalizmus, abban a formában, ahogyan Hancock síkra száll érte, a romák közös ’nép’ tudatát igyekszik kialakítani, mielőtt még az ezt fenntartó intézményes keretek megszilárdulnának. A közös tudat kialakításának fontos eleme a roma és nem roma (*gadzsikáne*) világ közötti kapcsolat azon formája, amelyet Hancock „visszabeszélésnek” *(talking back*[7]*)* nevez. A visszabeszélés azt jelenti, hogy a romák visszautasítják azokat a külső reprezentációkat, amelyeket a nem roma kívülállók fogalmaztak meg róluk és átveszik az identitásuk ellenőrzését (*control of identities*) – ahogyan Hancock egy másik írásában megfogalmazza.[8]

A visszabeszélés nemcsak a külső sztereotípiák visszautasítása, de lényegében a romák egyesítése. A romák megosztottsága, Hancock szerint, a külső világ miatt jött létre, mert az évszázados üldöztetések és vándorlások során a kis csoportokban utazó romák átvenni kényszerültek különböző kulturális elemeket annak érdekében, hogy sikeresen rejtőzhessenek. A későbbi antropológiai tanulmányok is – a különbségek tanulmányozásával és hangsúlyozásával – szemben állnak a romák egységét állító nacionalista törekvésekkel.[9]

---

5 Hancock 1991, megjelent még: Nationalities Papers 1991. No 3.
6 A hozzászólók listáját lásd a I. Függelékben.
7 Hancock 1981.
8 Hancock 1997a.
9 Hancock 1981, 14.

Ebből a gondolatmenetből következően a roma nacionalisták ellenfeleivé elsősorban nem az előítéletes közönség válik, inkább néhány antropológus, akik a maguk empiricista és szűk látókörű megközelítésével figyelmen kívül hagyja a romák egységét (*jekhipe*).

> Nehéz eldönteni, melyik csoport károsabb: azok a gádzsók, akik ragaszkodnak az arany fülbevalós sztereotípiához, vagy azok, akik eleget tudnak ahhoz, hogy felismerjék ennek hamisságát, de elhanyagolják vagy lekicsinylik azt, ami a saját önmagába záródó, szűk akadémiai köreiken túl történik. Valószínűleg az utóbbiak, mert ők kapcsolatot tartanak a tudományos világgal, ezért a többi gádzsó gyakran fordul hozzájuk, információért a romákról.[10]

Hancock azonban nem utasítja el teljesen az antropológiai megközelítéseket, inkább szövetségeseket keres és talál azon antropológusok személyében, akik egy specifikusan ön-reflexiv és kritikai hangnem hírnökei az antropológiai hagyományban. Így Mary Douglast idézi, és írása mottóját is a Melanéziáról szóló, antropológiai írásokat tartalmazó kötetből emeli ki, mint a „bennszülöttek hangját":

> „Ha antropológiai tanulmányoktól függ történelmünk, kultúránk és 'jövőnk' meghatározása, akkor elvesztünk."[11]

Ez az újfajta érzékenység az antikolonialista és posztkolonialista diskurzusok révén mára közhelynek számít az antropológiai diskurzusokban, de úgy tűnik, akad még olyan antropológus is, aki vitába szállt Hancock nacionalizmusával. A *Nationalities Papers*-ben közölt levélváltás annak példája, miképpen válnak nyelvészek és antropológusok forrásaivá, vitapartnereivé és végül elemzőivé egy nemzetépítési törekvésnek. Fontos megjegyezni, hogy ebben a körkörös folyamatban több antropológus is Hancock szövetségesévé válik saját konzervatívabb kollégái ellen.

A szélesebb közönség sztereotípiái ellen Hancock egy későbbi írásában száll síkra. Az identitás ellenőrzéséért folytatott harc szerinte két lépésből áll. A cigányokról alkotott képet először dekonstruálni kell, majd behelyettesíteni egy pontosabb új képpel.[12] Az első lépést a gádzsó tankönyvek és a média sztereotip cigány-képével szemben kell megtenni, majd ezt követheti a második, a pozitív identitás megépítése. Ez a pozitív identitás azonban a sztereotípiákban fellelhető elemeket is használja, ezért ebben a szakaszban a nemzetépítés szembekerül a radikálisabb dekonsruktív megközelítésekkel.

---

[10] It is difficult to know which group is the most damaging; those gaje who cling to the golden earrings stereotype, or those who know enough to acknowledge its falseness, but who nevertheless belittle or ignore what is happening outside their own narrow, self-applied academic confines. Perhaps the later, since they have more contact with scholarly world and therefore more frequently approached by other gaje as sources of information about the Rom. (Hancock 1981, 15.)

[11] If we are going to depend upon anthropological studies to define our history and our culture and our 'future' then we are lost. (Kasaipwalova, 1973. 454.) idézi Hancock 1981, 13.

[12] Hancock 1997a, 42.

Ilyen radikális dekonstrukciót végeznek el például a holland társadalomtörténészek: Leo Lucassen és Will Willems[13], akik egy foucaultiánus vállalkozás keretében a történeti adatokat mint a domináns társadalom által kialakított, ezért torz és elnyomó reprezentációkat szemlélik, amelyek nem érdemelnek hitelt azt illetően, kik is azok, akikről szólnak. Ezt a gondolatmenetet folytatva, ebből a szempontból a cigányok a többségi társadalom képzeletének, jogrendjének, intézményeinek termékei. Judith Okely brit antropológus alapállása is hasonló módon szembenáll a nacionalista projekt egyes tételeivel, mivel ő könyvében[14] a cigányok legalább is részleges európai eredete mellett érvel. Hipotézise szembefordul az indiai eredet elképzeléssel, és a cigány közösségek létét és fennmaradását a többségi társadalom szerkezetéből vezeti le. Könyve megjelenése után tizennégy évvel Okely úgy értékeli, hogy megközelítését hibásan értelmezték ideológiai hátterű dekonstrukciónak, mert ő csak az indiai eredet tézisét akarta megkérdőjelezni empirikus alapon.[15]

India mellett Kelet-Európa a második fontos hely a roma nemzeti topográfiában. Egyrészt ebben a régióban a romák sok üldöztetést és marginalizációt vészeltek át. Például a román fejedelemségek esetében csak a tizenkilencedik század közepe hozta el a rabsorból való felszabadulást. Ezért Kelet-Európa egyrészt az üldöztetés szimbóluma, másrészt a mai napig itt élnek legnagyobb számban romák és ez a nemzet-egyesítési projekt számára fontos erőforrást jelent. Így a régió országaiban élő romák a nemzet szívós fennmaradása és egy jobb jövő letéteményesei. A kommunista rezsimek bukása után a kelet-európai romák emancipációja a nemzet megerősödését ígérte. Ennek a reménynek ad hangot Hancock is, amikor a roma nacionalizmus gyökereit a régióban lokalizálja.

> Nem merő véletlen, hogy az útépítők a legegyenesebb leszármazottjai a Romániában felszabadított rabszolgáknak. Az évszázados gyökeréből a roma nacionalizmus elvezetett a Nemzetközi Roma Szövetség létrehozásához, amely most aprólékosan tervezi az Ötödik Világkongresszust. A kialakuló *Jekhipe* (egység) érzése, amely szembeszegül és harcol a cigányellenességgel, új lehetőségeket tár fel a romák következő generációi előtt.[16]

Az üldöztetés, a fogság és végül az exterminálás másik fontos momentuma a *Porajmos* – az elfelejtett roma Holocaust, a kulturális nacionalizmus e verziójában nem kap kulcsszerepet. Hancock is publikált néhány írást a Holocaustról[17], de ezek centrális eleme a roma Holocaust-tagadás leleplezése és azoknak az érveknek a cáfolata, amelyek a Holocaustot kizárólag a zsidó nép elleni népirtásként mutatják be.

---

13 Willems 1998.

14 Okely 1983.

15 Okely 1997, 2228.

16 It is not merely coincidence that those who have paved the way have been those most direct directly descended from the freed slaves in Romania. From its roots in Eastern Europe a century ago, Romani nationalism has led to the creation of International Romani Union, now vigorously planning its Fifth World Congress, and an emerging sense of *Jekhipe* (oneness), to resist and combat anti-Gypsyism and bring new opportunities for the next generation of Roma. (Hancock 1991, 149.)

17 Hancock 1990, 1997b, 1998.

Így a romák is helyet kapnak a nácik által kiirtásra ítélt népek közt és jogot formálnak a történelmük egy sötét periódusának megismerésére. Az, hogy a *Porajmos* ennyire ismeretlen maradt, egy újabb bizonyítéka annak, hogy a kívülállók által írt történelem miképpen fosztja meg a romákat a múltjuk egy darabjától. A pragmatikusabb megközelítések, mint amilyen a háborús kártérítés követelése, és az államok bűnrészességének a beismertetése a nemzetközi roma mozgalom egy másik változatában játszik fontos szerepet, amelyre még visszatérek.

3.2. Olvasói levelek a Nationalities Papers-ben

A következőkben röviden bemutatok néhány levelet, amelyeket a Ian Hancock írásában hivatkozott vagy magukat érintve érző kutatók küldtek a *Nationalities Papers* szerkesztőségébe. Ezek arra szolgálnak illusztrációként, hogy milyen jellegű problémák és ellenvetések fogalmazódtak meg a roma nemzeti mozgalom egy ilyen tételes kinyilvánítását követően. Hancock ezen írása tulajdonképpen folytatása az általa korábban elkezdett gondolatmenetnek, de ez az első alkalom, amikor tágabb akadémiai környezetben mutatja be a korábban inkább politikai állásfoglalásnak számító alapállását. Írásának egy alfejezete foglalkozik a „nem-cigányoknak a roma egységgel szembeni magatartásával". Itt tulajdonképpen a korábban megfogalmazott „kívülről történő megosztás" tézisét[18] fogalmazza újra. Kritikájának célpontjai néhány nyelvész és antropológus, mint például Werner Cohn, Jirí Lipa, Jaroslav Sus vagy Vekerdi József.[19] Most nem tárgyalom, hogy ezek a kritikai megjegyzések mennyire magalapozottak, inkább azt szeretném bemutatni, milyen típusú válaszokat váltottak ki.

Hancock azért kritizálja Jirí Lipát, hogy nyelvészeti tanulmányaiban a romanes nyelvjárásai közötti különbségeket hangsúlyozva visszautasítja a standardizált nyelv létjogosultságát. Lipa a szerkesztőségbe küldött levelében megerősíti előzetes alapállását:

> A fellelkesült „cigány nacionalisták" az „irodalmi" romanes nyelv megalkotását álmodják, egy olyan nyelvét, amely összemérhető legyen olyan irodalmi nyelvekkel, amelyek mögött évszázados fejlődés áll. Ennek érdekében a Macedón Romanes Grammatika alkotói az élő romanesből eltávolították a kölcsönszavakat, behelyettesítve őket a *hindi*-ből vett szavakkal. Miért a hindiből? Nyilvánvalóan úgy tűnnt számukra (és más „cigány nacionalisták" számára is), hogy abból logikusan következik, miszerint a romanes és a hindi rokon nyelvek. Azt nem vették figyelembe, hogy az ő „irodalmi" nyelvükbe illesztett hindi szavak érthetetlenek a cigányok számára, és hogy ezeknek a szavaknak a nagy száma idegen nyelvé teszi az „irodalmi" romanest azon cigányok számára is, akik nyelvjárásán (vagy nyelvjárásain) alapul.[20]

---

18 Hancock, 1988, 15.

19 Fontos megjegyezni hogy ez a vita korábban kezdődött, Werner Cohn már korábban is támadta Hancock téziseit, hasonló módon nyelvész is. (Erre Michael Stewart hívta fel a figyelmemet. Köszönet érte.)

Érdekes, hogy ebben a helyzetben Lipa, a nyelvész kerül olyan helyzetbe, hogy az alávetett (sub-altern) kultúra értékeit védelmezze a hegemóniára törekvő nacionalista törekvéssel szemben. A „veszélyeztetett romanes dialektusok", az „az eltűnőben levő, igazi cigány kultúra" olyan értékekként jelennek meg számára, amelyek megőrzése érdekében szkeptikus a nacionalista terveket illetően.[21]

Lipa nem tagadja, hogy létezik egy roma nemzeti mozgalom, az egyik termékét, a Macedón Romanes Grammatikát említi is, ezzel szemben egy másik levélíró, az amerikai Werner Cohn, a szociológia nyugdíjas professzora, a saját terepmunkájára utalva gúnyosan teszi fel a retorikus-provokatív kérdést: „Hancock a 262. oldalon a cigány zászló létét állítja. Tudna mutatni egyet is a roma adatközlői közül, aki jutalom fejében vagy anélkül, olyan leírást adnia arról a zászlóról, amely megegyezne a Hancock-éval?"[22]

Cohn egyszerűen fikciónak címkézi a roma nemzeti mozgalmat:

> A „cigány nacionalizmus" mítosza csak a legújabb fikció, amelyet a cigányokról terjesztenek. Mivelhogy a számottevő erőfeszítésre, türelemre és hosszú távú elkötelezettségre (beleértve a cigány nyelv tudatos tanulását) van szükség ahhoz, hogy a cigány élet realitását megismerje valaki, a téma nagyon el van hanyagolva. Ezt használja ki a a nagyotmondók három fő csoportja: a „fejesek", az „írkálók" és a „prókátorok". Hancock az idézeteiben bizonyítja, hogy mindezektől gyűjtötte a meséjét.[23]

A „fejesek", akik azt állítják magukról, hogy a romák vezetői, az „írkálók", akik elhiszik, amit mesélnek és írnak róluk. Cohn mégis a „legszórakoztatóbbnak" a „prókátorokat" tartja, akik „nem-cigányok, de a cigány jogok ügyvédei". Ezek a címkék és jelzők, valamint az egész levél hangneme sértő és provokatív. Cohn leginkább azokat veszi célba, akiket prókátoroknak címkéz. Két angol szerző, Thomas Acton és Donald Kenrick, találva érzik magukat, mivel a 70-es évek Nagy Britanniájában mindketten aktív szereplői voltak a vándorló cigányokkal kapcsolatos társadalmi vitáknak és mozgalmaknak.

A szerkesztő Acton írását mintegy bevezetőt illesztette a vita elé, amely Cohn kemény hangú levelének olvasására szolgál és egyszersmind el is helyezi a levélírót

---

20 Enthusiastic "Gypsy nationalists", however, dream of creating a "literary" Romani which would compare in every way with literary languages which have hundreds of years of evolution behind them. Acting along these lines, authors of the Macedonian Romani grammar eliminated from the living Romani that they started with most of the borrowed words, and replaced them with words from *Hindi*. Why from Hindi? It obviously seemed to them (to other "Gypsy nationalists" too) that it followed logically from the fact that Romani and Hindi are cognate languages. It did not matter to them that the Hindi words they incorporated into their "literary" Romani are *incomprehensible* to Gypsies, and that their large number makes his "literary" Romani a foreign language even to those Gypsies on whose dialect (or dialects) it was based. (Lipa 1993, 270.)

21 Lipa 1993, 270.

22 Cohn 1993, 285.

23 The myth of "Gypsy nationalism" is only the latest of the fictions that are spread about Gypsies. Since it takes substantial effort, patience and long-term commitment – including conscientious study of Gypsy language – to discover the realities of Gypsy life, there is a vast ignorance of the subject. This has been exploited, chiefly, by tree classes of tellers of tall tales: the "Boasters", the "Scribblers" and the "Promoters". Hancock, in his citations, shows that he has gathered his story from all three of these. (Cohn 1993, 284.)

a vita kontextusában. Valószínű, hogy a szerkesztőt befolyásolta Acton megjegyzése, miszerint Jiri Lipa nem „érdemli meg", hogy Cohn mellett jelenjen meg, mivel Lipát sokkal moderáltabb véleménye és érvelése nyilvánvalóan megkülönbözteti Werner Cohn állásponjától, amelynek polemikus tárgyalását nyújtja Acton.[24] Támadva és sértve érzi magát ammiatt a nemtörödömség miatt, amellyel Cohn Thomas Acton tudományos és mozgalmi tevékenységéhez viszonyul: semmibe veszi a roma politika eseményeiről írt elemzéseit és a brit vándor-cigányok érdekében folyatott kampányokat nevetségesnek tekinti.

> Valószínű, hogy ott kellett volna lennie velünk, amikor a karaván-szálláshelyekért harcoltunk a buldózerekkel és bérelt erőemberekkel szemben. Nevess! – majdnem meghaltunk.[25]

Donald Kenrick, egy másik nem-roma, akit szintén „prókátornak" címkéz Cohn, visszautasítja a vádat, hogy a romák nevében cselekedne. „Meg kell mondanom, hogy én egyszerűen egy nem-roma vagyok, nem egy önjelölt nem-roma"[26] – jegyzi meg Kenrick. Habár a kezdetektől részt vett a roma mozgalomban, nem tarja magát a romák ügyvédjének, inkább olyan résztvevő megfigyelőnek, aki beavatkozik, ha szükségesnek látja. Ezt a magatartást vállalva visszautasítja Cohn gúnyos megjegyzéseit.

> Ami a polgárjogokat illeti, nem világos számomra, melyek Werner Cohn ellenvetései. Az első cigány, akivel találkoztam Angliában, miután visszatértem Bulgáriából, egy *Romany chal* csoport tagja volt, aki nem beszélte a romaneszt, de akinek nagyszülei minden bizonnyal beszélték ezt a nyelvet. De ami még fontosabb, a nő terhes volt, a nyolcadik hónapban járt, és a kilakoltatás küszöbén állt, arról a puszta földdarabról, amelyen a karaványával lakott. Nem találtam semmi „mulatságosat" azokban a mérsékelt eredményeket hozó próbálkozásokban, amelyekkel egyénileg próbáltam elérni, hogy a kilakoltatást a korházba utalásáig halasszák.[27]

Rena Gropper, egy amerikai antropológus, aki a romák között végzett kutatómunkát, Cohn kijelentéseit más okból utasítja el. Úgy érzi, hogy számára korlátozó a Cohn által felállított keret, amellyel kiválasztja azokat a cigányokat, amelyeket kutatni akar. Ezért Gropper sértőnek találja azt a módot, ahogyan más kutatók számára Cohn próbálja behatárolni a kutatás tárgyát és irányát. A cigány nemzeti mozgalom lehetőségét illető megjegyzéseit pedig egyszerűen hamis bizonyítékok alapján tartja fenn Cohn, állítja fiatalabb kolléganője:

---

24 Acton 1993.

25 Perhaps he should have been with us when we were campaigning for caravan sites in the face of buldozers and hired muscle. Laugh! –we nearly died. (Acton 1993. 276.)

26 "I have to say that I simply am a non-Gypsy (not "a self professed non-Gypsy")" (Kenrick 1993, 290.)

27 As for civil rights, I am not clear what Werner Cohn's objections are. The first Gypsy I met in England on my return from Bulgaria was a Romany *chal* group, who did not speak Romani but whose grandparents certainly did. More importantly she was in the eighth month of pregnancy and about to be evicted from the piece of waste land where she was living in a caravan. I fing nothing „amusing" about my moderately successful attempts as an individual to defer the eviction until her admittance to hospital. (Kenrick 1993, 289.)

> Azt állítja, hogy a cigányoknak ismerniük kellene a kongresszusokat, zászlókat stb. ahhoz, hogy a cigány nacionalizmust létezőnek tekinthessük. Ez a húzás ahhoz hasonló, mintha azt várnánk minden felnőtt amerikaitól, akit csak megkérdezünk, hogy fel tudja mondani a demokrata platform téziseit, mielőtt megállapíthatnánk, hogy létezik egy Demokrata politikai párt az Egyesült Államokban ma.[28]

Rövid válaszában Hancock megköszönve Lipa és Cohn hozzászólását további vitára szólít a *Nationalities Papers* hasábjain, a vita azonban nem folytatódott. Hancock annak érdekében, hogy a kritikai megjegyzésekkel és ellenérvekkel megbirkózzon, a vita feltételezett politikai következményeire tereli a figyelmet:

> Érveik alapja, úgy tűnik, a roma újraegyesítés és nyelv-standardizáló mozgalomnak viszonylagos „recens jellege", és az a tény, hogy mindeddig aránylag kevés egyén csatlakozott ezekhez a mozgalmakhoz. Ez nyilvánvalóan igaz, minthogy *bármely* etnikai önrendelkezésre irányuló mozgalom kezdetén így kell lennie. De minden bizonnyal egy ilyen érv nem használható arra, hogy lejárassa vagy delegitimizálja ezeket az erőfeszítéseket. Ez zavarba ejt és elszomorít.[29]

Kenneth Lee ausztráliai roma szociológus és John Nickels, egy roma az Egyesült Államokból egyaránt normatív jelleget éreznek ki Cohn kérdései és állításai mögül: egyrészt azt a feltételezést, hogy ha egy cigány iskolázott és társadalmi státusa magasabb, akkor nem lehet „igazi" cigány.[30] Másrészt azt a feltételezést, hogy a cigány nemzeti mozgalom nem lehetséges. Kenneth Lee így foglalja össze és utasítja vissza ezt a feltételezést:

> Az nem vitatható, hogy a Nemzetközi Roma Szövetség (International Romani Union) létezik, az sem, hogy sok országos roma szervezet tagja ennek a nemzetközi testületnek. Valóban van sok olyan roma csoport, amely *nem* tagja, hanem független szervezetként működik. Mindezek bármennyire kicsik, szétszórtak és nem kapcsolódnak Lipi és Cohn 'valódi' (sic) cigányaihoz, bármennyire idegenek az akadémiai agendáktól, mégis egy embrionális szervezetet alkotnak. Hogy ez egy nagyobb és erősebb testületté fejlődik-e, esetleg a cigányok 'hagyományos etnikai kisebbséggé' válnak-e és a 'valódi' cigány nemzeti mozgalom megalkotható-e – még bizonytalan. Ami bizonyos, hogy Dr. Lipi és Cohn professzor kijelentéseit, amelyek szerint egy cigány nacionalizmus nem *lehetséges és*

---

[28] He implies that all Gypsies must know about Congresses flags, *etc*., to conclude that the Gypsy nationalism exists. This ploy is analogous to insisting that all adult Americans queried must be able to recite the planks of the Democratic platform before we can conclude that there is a Democratic political party in the United States today. (Gropper 1993, 287.)

[29] Their arguments seem to rest upon the comparative „recentness" of the Romani reunification and language standardization movements, and the fact that, as yet, comparatively few individuals are involved in them. This is certainly true, as it must be at the beginning of *any* organized movement for ethnic self-determination, but it surely cannot be used as an argument to discredit or delegitimize these efforts. This both puzzles and saddens me. (Hancock 1993, 288.)

[30] Nickels 1993, 291.

nem szabad bekövetkeznie meg kell kérdőjelezni, tévességüket be kell bizonyítani, és így megcáfolva vissza kell utasítani.[31]

Ez a szóváltás némi betekintést nyújt abba a folyamatba, amely során a roma nemzeti mozgalom megfogalmazza önmagát, és találkozik azokkal a kritikai hangokkal, amelyek különböző megfontolásból megkérdőjelezik létét vagy létjogosultságát. A vitázók köre ebben a fázisban nagyon szűk, jórészt romákkal foglalkozó nem-roma származású tudományos kutatók és roma értelmiségiek, tudományos érdeklődés és humanitárius meggyőződés által vezérelve szállnak vitába egy roma nemzeti (magas) kultúra megalkotásának lehetőségéért. A roma nemzet mint politikai program ebben a fázisban elsősorban kulturális projektként fogalmazódott meg, tulajdonképpen az államalapítás tervének kivételével egy hagyományos nemzet-építési modellt követve.

A következőkben utalni szeretnék más olyan politikai-társadalmi mozgalmakra a romák körében, amelyek némiképp szélesebb körben és más irányultsággal fogalmazzák meg a roma identitás új (a hagyományos etnikai és csoportidentitásoktól eltérő) formáit.

4. Harc a rasszizmus ellen és a pán-európai identitás megfogalmazása

Hancock 1991-ben a kelet-európai romákat mint a nemzeti mozgalom történeti megvalósítóit ünnepli. Valóban a mozgalom történetében több meghatározó vezető származott innen vagy rendelkezik ma is családi kapcsolatokkal a kelet-európai országokban. A Negyedik Roma Világkongresszust követően az IRU vezetőségét is többé-kevésbé a balkáni és kelet-európai roma vezetők dominálják. A 90-es évek során azonban más okból kerültek a figyelem középpontjába a kelet-európai romák: a kivándorlások új hulláma érte el a kontinens nyugati országait, aminek következtében a nemzetközi közösség figyelme a kibocsátó országok társadalmi-politikai viszonyaira és a romák helyzetére irányult. Az új problémákkal szembesülve az IRU által támogatott szimbolikus-kulturális nacionalizmus nem bizonyult eléggé hatékonynak, a szövetség belső konfliktusai is felerősödtek, amelynek következtében Hancock 1999-ben kiábrándult hangú közleményben jelentette be, hogy minden együttműködési kapcsolatát megszakítja az IRU-val. Ebben a nyilatkozatban Kelet Európa új (sötétebb) színben jelenik meg:

---

[31] There is no dispute that the International Romani Union exists; there is no dispute that there are many national Romani organizations affiliated to the International body, and there are indeed many Romani groups that are *not* affiliated, but who operate as independent organizations. All these, however small, scattered however unrelated to the 'real (sic) Gypsies' of Lipi and Cohn, however alien to the agendas of academics, do constitute an embryonic organization. Whether this eventually evolves into a larger and more powerful body, or whether Gypsies become a 'conventional ethnic minority', whether a 'real' Gypsy nationalism can be created or not – all this is uncertain. But what is certain, is that Dr. Lipi's and Professor Cohn's assertions that Gypsy Nationalism *cannot and should not* happen, must be challenged, shown to be erroneous, and rejected. (Lee 1993, 2991.) [Jiri Lipa neve az eredetiben is hibásan van írva.]

> A kommunizmus bukásával Kelet-Európa számára is lehetőségek nyíltak, az IRU vezetői mind gyakrabban vettek részt a nyugati politikában, de magukkal hozták kelet-európai ideológiáikat. Sajnos, mégis érthető módon, ezek az ideológiák nem tartalmazzák a demokratikus eljárások megértését. Bár a státusok azt kívánnák, hogy minden négy évben összeüljön a Roma Világkongresszus, majdnem egy évtizede várunk az Ötödik Roma Világkongresszusra.[32]

A roma nemzeti mozgalom, abban a formájában, ahogyan az IRU propagálta, a kilencvenes évek második felére fordulópont elé érkezett. A nemzet kulturális-szimbolikus építése nem szolgálhatott válasszal az új társadalmi és politikai feszültségekre és az IRU működési problémái (nagyszámú országos küldöttből álló testület és több országban élő elnökség nehézkesen tud gyors döntéseket hozni, amikor a társadalmi folyamatok és események sodra megkívánná) az alternatív mozgalmak megerősödését segítették. A polgárjogi mozgalom, a pán-európai identitás projektje vagy a transznacionalizmus[33] egymástól is különböző javaslatokat szolgáltatnak a roma nemzet modellje és a roma-identitás újragondolására.

A roma polgárjogi mozgalom elsősorban Németországban ért el jelentős eredményeket, ideológiája és cselekvési programja szorosan kapcsolódik Rudko Kawczynski személyéhez. Kawczynski, egy hontalan státusú roma a *Rom und Sinti Union* nevű szervezet vezetőjeként vált ismerté, a szervezet később *Roma Nemzeti Kongresszus*-ra (Roma National Congress) változtatta a nevét annak érdekében, hogy egy pán-európai vagy transznacionális identitásmodell kialakulását szolgálja. Ez egy olyan kozmopolita vállalkozás, amelynek során a nemzetállamok által keretezett és nemzetek fölött átívelő kapcsolatok feszültségét változtatja a kirekesztés elleni harc eszközévé:

> Ezzel szembesülsz, bármerre jársz… mulatságos, valahogy úgy érzem, gyűlölnek minket, ezért vagyunk mi az igazi európaiak. Amikor arra akarnak rávenni, hogy alkalmazkodjunk a kicsinyes nemzeti agendáikhoz, kevésbé európaiakká akarnak tenni. A harcot, amelyet mi ez ellen folytatunk, hirtelen rasszizmusnak nevezik. Elég bizarr.[34]

A polgárjogi megközelítés tehát inkább a diszkrimináció és rasszizmus elleni harc szükségességét hangsúlyozza mint a egység képzetének erősítését. Mindezen túl olyan univerzalista projektet javasol, amely a 'nemzeti kissebség'-megköze-

---

32 With the fall of Communism and the opening up of eastern Europe, IRU leaders became more regularly involved in the West, but brought with them their eastern European ideologies. Sadly, though perhaps understandably, these did not include the understanding of the democratic process. While statuses require that a World Romani Congress be held once every four years to elect a new executive, we are still waiting for WRC-5 nearly a decade later. (Hancock 1999).

33 A transznacionalizmus programja azt emeli ki, hogy a roma etnogezésis és mobilizáció ezközeiben szélesebb spektrumból válogat, a nemzetközi és nemzetekfölötti intézmények (EU, OSCE stb.) hozzájárulásával, és nem korlátozódhat a nemzetállamok kissebbségi politikáira. Lásd. Gheorghe 1991, 1997.

34 You face this wherever you go... it's funny, somehow I get the feeling they hate us, therefore we are the real Europeans. When they try to make us adaptable to their pretty national agendas, they try to make us less European. And our struggle against this, is suddenly named racism. It's quite bizarre. (Kawczynski 1998.)

lítéssel ellentétben áll, mert úgy tekint a romák nemzeti kisebbségként való besorolására, amely nemzet-államok által keretezett csoportokra osztja a romákat, és így nem csupán részleges megoldás nyújt, de valójában megakadályozza az emancipációjukat. Ezért az emancipáció csak egy széleskörű polgárjogi mozgalommal és a romák általános mobilizációjával valósítható meg. Ehhez a kiterjedt mozgalomhoz új típusú intézményekre van szükség. Kawczynski szerint az IRU szervezeti és ideológiai terhek miatt alacsony hatékonyságú intézmény:

> Az IRU soha sem volt képes túllépni a papírtigris státusán. Kétségen kívül a hiba egyebek mellett azokban a nem-demokratikus és paternalisztikus struktúrákban van, amelyeket némely IRU funkcionáriusok magukkal hoztak saját kommunista múltjukból.[35]

A Roma Nemzeti Kongresszus nevében megtartotta a *nemzeti* jelzőt, ezzel is vállalva a nemzet-program folytatását. A RNC diskurzusában és gyakorlatában sok különbség mutatható ki; ez nem jelenti a nemzet eszme feladását, inkább csak egy pragmatikusabb irányba való hasznosítását. Ezt a jelenséget Yaron Martas is kiemeli, azzal a megfigyelésével, hogy az RNC igyekszik világszerte megszólítani a romákat, háttérben tartva németországi operacionális központjának fontosságát.[36] A nemzeti program folytonosságának vállalása arra is magyarázatul szolgálhat, hogy miért sikerült a nemzetközi roma elit egy részének támogatását megnyerni. Ian Hancock az IRU-val való szakítása után az RNC-t mint a romák új integratív szervezetét üdvözli:

> Hiszem, hogy a Roma Nemzeti Kongresszus – a Roma Nemzet Kongresszusa – világosan látja, hogy a technológia és a kommunikáció alapvető fontosságú roma népünk fennmaradásához. A RomNews létrehozásával és folyamatos napi rendszerességgel történő információ-terjesztéssel az RNC világszerte néhány év alatt elérte azt, amire az IRU nem volt képes létrehozása óta.[37]

A Roma Nemzeti Kongresszus által fenntartott[38] Internet alapú levelezőlista, a RomNews Hancock víziójában hatékonyabban hangolja össze és szélesebb körben teszi ismertté a romák politikai törekvéseit. A lista nyelve – az angol – is ezt a kifele irányuló tájékoztatást szolgálja, és a romák azon csoportjai számára is csatlakozási lehetőséget nyújt, amelyek nem beszélik a romanes valamely dialektusát.

Mindezen túl úgy tűnik, hogy a 2001 júliusában Prágában tartott Ötödik Roma Világkongresszus alkalmával az IRU és a mozgalom általa képviselt változata újult

---

35 The IRU has never been able to get beyond the status of a paper tiger. Undoubtedly to blame are, among other things, the undemocratic and paternalistic structures that some IRU functionaries brought from their communist past. (Kawczynski 1997, 28.)

36 Yaron Matras Matras 1998, 62.

37 I believe that the Roma National Congress – the Congress of the Roma Nation – understands clearly that technology and communication are fundamental for the survival of our Romani people. With the creation of RomNews, and the constant, daily dissemination of information across the world, the RNC has achieved in a few years what the IRU has never been able to achieve since its creation. (Hancock 1999.)

38 A RomNews alapítója és első szerkesztője Yaron Matras, Kawczynski közeli munkatársa volt.

lendülettel folytatja törekvését egy olyan társadalmi szerkezet létrehozására, amelyet Cara Feys a nemzet új paradigmájának[39] nevezett. A küldöttek elfogadták (július 27-én) a *roma nemzet nyilatkozatát.*[40] A deklaráció az országalapítás elutasításán túl egyaránt tartalmazza a közös származáson, hagyományokon, nyelven és kultúrán alapuló, valamint a transznacionális emberjogi-alapú közösség gondolatát. Elsőrendű célja, hogy a roma nemzetet, mint transznacionális közösséget elfogadtassa a nemzetközi intézményekkel (pl. ENSZ) és azon államok kormányaival, amelyek területén élnek a romák. Hogy a folyamat miképpen alakul és milyen eredményeket hoz, az a roma nemzeti mozgalom egy következő fejezetéhez tartozik.

5. Befejezés

Tanulmányomban reményeim szerint sikerült bemutatnom, hogy a roma nemzeti mozgalom a huszadik század végére önálló és néha egymással is versengő nemzet-koncepciókat dolgozott ki. Az IRU és az RNC két reprezentatív roma szervezet, amelyek a roma identitás nemzetközi szintű megfogalmazását és képviseletét tűzték célul. Nem vállalkozhattam a roma nemzeti tudat társadalmi és földrajzi kiterjedését bemutatni, amelyhez át kellene tekinteni a világ különböző országaiban élő romák etnikai és politikai mobilizációs törekvéseit (az ehhez szükséges előzetes kutatások nagyon hiányosak). Szeretném kiemelni, hogy megközelítésem csupán a roma nemzeti mozgalom fő vonalára és központi elemeire összpontosított. Természetesen léteznek olyan, az itt bemutatott politikai törekvésektől eltérő és ezektől többé-kevésbé független fejlemények és helyi változatok, amelyek önmagukban is vizsgálhatóak egy-egy ország társadalmi folyamataiba ágyazva.

[39] Lásd. Feys 1997.

[40] II. Függelék. A nyilatkozatot szétküldték romákkal kapcsolatos e-mail listákon, majd megjelent: Acton & Klímová 2001, 2117.

BIBLIOGRÁFIA

Acton, Thomas

1974 *Gypsy Politics and Social Change. The development of ethnic ideology and pressure politics among British gypsies from Victorian reformism to Romany nationalism* London: Routledge and Kegan Paul Ltd.

1993 Myth and Couter-Myth: A Response to Jirí Lipa and Werner Cohn, *Nationalities Papers*, Vol. 21. No.2. p. 2781.

Acton, Thomas & Klímová, Ilona

2001 The International Romani Union: An East European answer to West European Questions? Shifts in the focus of World Romani Congresses 19700. In: Guy, Will (ed.) Between Past and Future. The Roma of Central and Eastern Europe. University of Herforshire Press, 2001. p. 1519.

Beck, Sam

1993 Racism and the formation of a Romani ethnic leader, In: Marcus, George (ed.) *Perilous States. Conversation on Culture, Politics and Nation*, Chicago: The University of Chicago Press, p. 1685.

Cohn, Werner

1993 The Myth of Gypsy Nationalism, *Nationalities Papers*, Vol. 21. No.2. p. 2886.

Fraser, Angus

1995 [1992] *The Gypsies*, Oxford: Blackwell.

Gheorghe, Nicolae

1991 Roma-Gypsy ethnicity in Eastern Europe, *Social Research*, Winter 1991. Vol. 58. Issue 4, p. 8255.

1997 The Social Construction of Romani Identity, In: Acton, Thomas (ed.) *Gypsy Politics and Traveller Identity*. Hartfield: University of Hertforshire Press. p. 1563.

Gropper, Rena C.

1993 Letter to the Editor, Vol. 21. No. 2. p. 2898.

Feys, Cara

1997 Towards a New Paradigm of the Nation: The Case of the Roma, *The Journal of Public and International Affairs*, 1997/1. p. 5.

Hancock, Ian (O Yanko le Redzosko)

1981 Talking Back, *Roma*, No. 14.(Vol 6. No.1.), p. 19.

1988 Reunification and the role of the International Romani Union, *Roma*, No. 29. p. 8.

1990 Speech by Dr. Prof. Ian Hancock, *Roma* No. 34. p. 25.

1991 The East European Roots of Romani Nationalism in Crowe D. & Kolsti J. (eds.) *The Gypsies of Eastern Europe*, M. E. Sharpe, Inc., p. 1349.

1993 Letter to the Editor, Vol. 21. No. 2. p. 288.

1995 *A Handbook of Vlax Romani*, Slavica Publishers, Inc.

1997a The Struggle for the Control of Identity, *Transitions*,Vol. 5. No. 4. p. 34.

1997b Responses to the Porajmos (The Romani Holocaust), *Roma*, No. 47. p. 37.

1998 Romani Victims of the Holocaust and Swiss Complicity, *Roma*, No. 49. p. 15.

1999 RNN Exclusive: *Statement Regarding my Position in the International Romani Union*, http://www.romnews.com

Kawczynski, Rudko
1997 The Politics of Romani Politics, *Transitions*, Vol.4. No.4. p. 29.
1998 Iterview with Rudko Kawczynski, *Perspectives*, http://www.osi.hu/roma/reporter/perspectives2.htm
Kenrick, Donald
1993 Letter to the Editor, Vol. 21. No. 2. p. 2890.
Lee, Kenneth W.
1993 Letter to the Editor, Vol. 21. No. 2. p. 2991.
Lipa, Jirí
1993 Letter to the Editor, *Nationalities Papers*, Vol. 21. No. 2. p. 2672.
Nickels, John
1993 Letter to the Editor, *Nationalities Papers*, Vol. 21. No. 2. p. 2992.
Okely, Judith
1983 *The Traveler Gypsies*, Cambridge: Cambridge University Press.
1997 Some political consequences of theories of Gypsy ethnicity: The place of the intellectual, in Jomes A., Hockey J. & Dawson A. (eds.) *After Writing Culture: Epistemology and Practice in Contemporary Anthropology*, London: Routledge, p. 2243.
Willems, Wim
1998 Ethnicity as a Death-Trap the History of Gypsy Studies, in Lucasen L., Willems W. & Cottaar A. *Gypsies and Other Itinerant Groups. A Socio-Historical Approach*, St. Martin's Press, Inc. p. 17–52.

I. Függelék

A Nationalities Papers szerkesztőségébe küldött levelek a lapban való publikációjuk sorrendjében (Vol. 21. No. 2., p. 269–292.) Ian Hancock „The Eastern European Roots of Romani Nationalism" című írását követően:

1. Jirí Lipa
2. Thomas Acton: Myth and Counter-myth: Response to Jirí Lipa and Werner Cohn
3. Werner Cohn: The Myth of Gypsy Nationalism
4. Rena C. Gropper
5. Ian Hancock válasza
6. Donald Kenrick
7. Kenneth W. Lee
8. John Nickels

II. Függelék

DECLARATION
OF A ROMA NATION
(IRU – International Romani Union)

WE, THE ROMA NATION
(javítások, változtatások nélküli szöveg F. L.)

Individuals belonging to the Roma Nation call for a representation of their Nation, which does not want to become a State. We ask for being recognized as a Nation, for the sake of Roma and of non-Roma individuals, who share the need to deal with the nowadays new challenges. We, a Nation of which over half a million persons were exterminated in a fergotten Holocaust, a Nation of individuals too often discriminated, marginalized, victim of intollerance and persecutions, we have a dream, and we are engaged in fulfilling it. We are a Nation, we share the same tradition, the same culture, the same origin, the same language; we are a Nation. We have never looked for creating a Roma State. And we do not want a State today, when the new society and the new economy are concretely and progressively crossing-over the importance and the adequacy of the State as the way how individuals organize themselves.

The will to consubstantiate the concept of a Nation and the one of a State has led and is still leading to tragedies and wars, disasters and massacres. The history of the Roma Nation cuts through such a cohincidence, which is evidently not anymore adequate to the needs of individuals. We, the Roma Nation, offer to the individuals belonging to the other Nations our adequacy to the new world.

A ROMA NEMZET
NYILATKOZATA
(IRU – Nemzetközi Roma Szövetség)

MI, A ROMA NEMZET
(saját fordítás F. L.)

A roma nemzethez tartozó egyének nemzetük képviseletét kérik, egy nemzetét, amely nem akar állammá válni. Nemzetként való elismerésünket kérjük, a romák és nem romák javára, mindazok számára, akiknek közös szükséglete, hogy napjaink új kihívásaival szembenézzenek. Nekünk, egy nemzetnek, akik közül több mint félmillió személyt pusztítottak el egy elfelejtett Holocaustban, egy nemzetnek, amelynek tagjait túl gyakran diszkriminálnak, marginalizálnak, akik áldozatul esnek az intoleranciának és üldöztetéseknek, van egy álmunk, és elhatároztuk, hogy valóra váltjuk. Mi egy nemzet vagyunk, ugyanabban a hagyományban osztozunk, közös a kultúránk, az eredetünk és a nyelvünk; egy nemzet vagyunk. Mi soha nem akartunk egy Roma Államot létrehozni. Nem akarunk egy államot ma sem, amikor az új társadalmi és gazdasági rend konkrétan és folyamatosan túllépi az államszervezet jelentőségét és alkalmasságát, mint az egyének önkéntes társulási formáját.

A szándék, amely a nemzet és az állam fogálmát egymással egylényegűvé akarja tenni, tragédiákhoz és háborúkhoz, szörnyűségekhez és mészárlásokhoz vezetett és vezet ma is. A roma nemzet története ilyen eseményeken vezet keresztül és ezek nyilvánvalóan többé nem felelnek meg az individuális igényeknek. Mi, a roma nemzet, felajánljuk az új világhoz való megfelelés sajátos formáját a más nemzetekhez tartozó egyének számára.

We have a dream, the political concrete dream of the rule of law being the rule for each and everybody, in the frame and thanks to a juridical systém able to assure democracy, freedom, liberty to each and everybody, being adequate to the changing world, the changing society, the changing economy. We have a dream, the one of the rule of law being a method, and not a „value". A pragmatic, concrete, way how individuals agree on rules, institutions, juridical norms, adequate to the new needs. A transnational Nation as the Roma one needs a transnational rule of law: this is evident; we do believe that such a need is shared by any individual, independently of the Nation he or she belongs to.

We do know that a shy debate regarding the adequacy of the State to the changing needs of the global society – a global society which should not be organized exclusively from above – is involving prominent personalities in Europe and in the entire UN Community.

We are also convinced that the request itself of a representation for the Roma Nation is a great help to find an answer to the crucial question regarding the needed reforms of the existing international institutions and rules. Our dream is therefore of great actuality and it is very concrete. It is what we offer the entire world community. The Roma Nation, each and every individual belonging to it look for and need a world where the international Charters on Human Rights are Laws, are perenptory rules, providing exigible rights. Such a will is a need for the Roma; is it so only for Roma?

We are aware that the main carachteristic of the Roma Nation, the one of being a Nation without searching for the establishment of a State, is today a great, adequate resource of freedom and legality for each

Van egy álmunk, egy politikailag konkrét álom, a törvény uralma mindenki fölött, egy olyan jogi rendszer keretében, amely képes biztosítani a demokráciát és a szabadságot mindenki számára. Ez a rendszer megfelelne a világ, a társadalmi és gazdasági rend változásainak. A mi álmunk szerint, a törvény uralma egy módszer és nem egy „érték". Egy pragmatikus, konkrét eljárás, amely során az egyének egyetértenek a szabályokat, az intézményeket és jogi normákat illetően, amelyek megfelelnek az új szükségleteknek. Egy transznacionális nemzet, mint amilyen a romáké, transznacionális törvény uralmát igényli. Ez egyértelmű, és mi hisszük, hogy ebben az igényben osztozik minden individuum, függetlenül attól, hogy melyik nemzethez tartozik.

Tudjuk, hogy egy bátortalan vita az állam megfelelő voltáról a globális társadalomban az új kihívások és szükségletei között Európa és a Nemzetközi Közösség vezető személyiségeinek részvételét igényli, de a globális társadalom nem kizárólag fölülről szerveződik.

Arról is meg vagyunk győződve, hogy maga a roma nemzet képviseleti kérése is nagy segítség abban, hogy létező nemzetközi intézmények és szabályok szükséges reformjának döntő kérdésére választ találjunk. A mi álmunk ezért nagyon időszerű, ugyanakkor nagyon konkrét. Ezt ajánljuk fel az egész világ közösségének. A roma nemzet minden egyes tagja szükségét érzi és várja azt a világot, amelyben az Emberi Jogok Nemzetközi Chartája törvény és megkérdőjelezhetetlen szabály, ez biztosítja az elidegeníthetetlen jogokat. Ez a szándék a romák szükséglete, de csupán számunkra szükséglet ez?

Tudatában vagyunk, hogy a roma nemzet fő jellemzője az, hogy nemzetként nem szándékozik államot alapítani, ma egy fontos és alkalmas erőforrás a törvényesség és szabadság biztosítására minden individuum

individual, and of the successfull functioning for the world community.

We have a dream, and we are engaged in the implementation of it: we offer to the humanity a request, the one of having a representation as a Nation, the Nation we are. Giving an answer to such a request would let the entire humanity make a substancial step forward.

We know democracy and freedom to equal the rule of law, which can be assured only through the creation of institutions and juridical rules adequate and constantly adjusted to the necessarly changing needs of individuals.

We are to offer our culture, our tradition, the resource which is in our historic refusal of searching for a state: the most adequate resource of awareness to the nowadays world. That's why we look for a representation, and new ways of representing individuals apart from their belonging to one or to another nation. Nowadays politics is not adequate to the nowadays needs of individuals in a changing world; and to the needs of all those persons still suffering starvation and violations of their fundamental human rights. And we offer, we propose a question, while proposing and offering a path, a concrete, possible, needed path, on which to start walking together.

We, the Roma Nation, have something to share, right by asking for a representation, respect, implementation of the existing International Charter on Human Rights, so that each individual can look at them as at existing, concrete warranties for her or his today and future.

számára és a világ-közösség sikeres működtetésére.

Egy álmunk van és elhatároztuk, hogy részt veszünk a valóra váltásában: az emberiség számára egy kérést fogalmaztunk meg, azt a kérést, hogy nemzetként képviselve legyünk, egy nemzetként, amely vagyunk. A válasz erre a kérésre egy lényeges lépéssel vinné az egész emberiséget előre.

Tudjuk, hogy a demokráciát és a szabadságot, a törvény uralma által csak olyan intézmények és jogi szabályozás biztosíthatja mindenkinek egyaránt, amely alkalmas és folyamatosan követi a változó egyéni szükségleteket.

Mi felajánljuk a kultúránkat, a hagyományunkat, az erőforrást, amelyet történelmünk során az államalapítás elutasításával szereztünk: mai világ tudatosságának legmegfelelőbb erőforrását. Ezért kérjük a képviseletünket, és az individuumok képviseletének olyan új formáit, amelyek nem egyik vagy másik nemzethez való tartozáson alapulnak. Napjaink politikája nem felel meg napjaink egyéni igényeinek a változó világban, és azon a személyek igényeinek, akik éhínséget szenvednek és akiknek alapvető emberi jogaikat sértik meg. És mi felajánljuk, megfogalmazzuk a kérdést, amely által egy utat ajánlunk, egy konkrét, lehetséges és szükséges utat, amelyen együtt elindulhatunk

Mi, a roma nemzet, megoszthatunk valamit a világgal, jogunk, hogy képviseletet kérünk, tiszteletet, és az Emberi Jogok létező Nemzetközi Chartájának az alkalmazását, olymódon, hogy minden egyén úgy tekinthesse, mint személyes jelene és jövője létező, konkrét biztosítékát.

Gyurgyík László

A homogén és heterogén származás szerepe az asszimilációs folyamatokban

A szlovákiai magyarok és szlovákok relációja

Az asszimilációs folyamatok vizsgálata térségünkben az esetek döntő részében a nemzetiségváltásra, azaz a nemzeti hovatartozás változására korlátozódik. Ezek a vizsgálatok bizonyos populáción belül a nemzetiségi arányok változása alapján vonnak le következtetéseket arra vonatkozólag, hogy az egyes nemzetiségekhez tartozók milyen mértékben őrizték meg nemzeti hovatartozásukat, illetve hasonultak egy másik nemzetiséghez. Ezek a zömmel népszámlálási adatok alapján végzett vizsgálatok nem képesek közvetlenül feltárni a hasonulási folyamatok meghatározó belső, ha úgy tetszik rejtett dimenzióit.

Az asszimilációs folyamatok komplex, többdimenziós vizsgálatának egyik lehetséges alternatíváját Gordon (1964) dolgozta ki, melyet a későbbiekben Yinger módosított (1965, Yinger 1981, 1994). E modell 4 dimenzió – az akkulturáció, strukturális asszimiláció, amalgamáció, és identifikációs asszimiláció – mentén teszi lehetővé a nemzeti hovatartozás változásának (nemzetiségváltásnak), illetve asszimilációnak a vizsgálatát.

Vizsgálatunkban a gordoni-yingeri modellt adaptáltuk a közép-európai viszonyokra.[1] Az akkulturációt a többségi és a kisebbségi nyelvtudás mértékével, a strukturális asszimilációt, azaz a társadalmi integrációt a kisebbségi vagy többségi nyelven történő alapiskolai oktatásban való részvétellel, az identifikációs asszimilációt a nemzeti hovatartozás változásával, nemzetváltással operacionalizáltuk. Az eredeti modell 3. dimenziójának, az amalgamáció inter és intragenerációs vetületét két külön dimenzióként értelmeztük. A házassági homo-heterogámia intergenerációs aspektusát a származással – azaz a házasságok etnikai jellegével, a leszármazottak nemzeti hovatartozásával – operacionalizáltuk, intragenerációs vetületben pedig a megkérdezettek házassága homo-heterogén jellegével, képeztük le.

Asszimilációvizsgálatunkban az amalgamáció e két aspektusának két külön dimenzióként történő értelmezése következtében az asszimilációs modellünkbe bevont dimenziók száma ötre emelkedik.

Tanulmányunkban a házassági homo-heterogámia intergenerációs dimenziójának az asszimilációs folyamatokban játszott szerepét vizsgáljuk.[2]

---

[1] A szociológiai ihletésű asszimilációelméletek rövid ismertetését lásd Gyurgyík, 2001b.

1. Kutatási előzmények – hipotézisek

A házassági homo-heterogámia értelmezésénél, (hasonlóan, mint az asszimiláció komplex értelmezésénél is) felmerül az egy, illetve többdimenziós megközelítés lehetősége. A vegyes házasságok vizsgálatai általában egy-egy változó alapján (nemzetiség, felekezeti hovatartozás) különítik el a homogám házasságokat a vegyes házasságoktól.

A homogenitás és a heterogenitás más (nemcsak az etnikai vonatkozású) ismérvek alapján is elkülöníthető, ilyen lehet az iskolai végzettség, vagy egyes kulturális különbségek (Yinger, 1994). A házassági homo-heterogenitás komplex megközelítését találjuk Girardnál (idézi Cseh-Szombathy László, 1979) is. Girard a házastársak 12 jellegzetességét tartalmazó összefoglaló mutatót szerkesztett, mely a társadalmi háttér homogenizáló hatását mutatta ki a házasságokon belül.[3]

Jelen tanulmányunkban a házassági homo-heterogámiát, egy dimenzió mentén vizsgáljuk, a házasságokat a házastársak nemzeti hovatartozása alapján minősítjük homogén, illetve heterogén jellegűnek.

A nemzeti hovatartozás átörökítésének egyik meghatározó kérdése, hogy milyen átörökítési stratégiák zajlanak le a homogám és a vegyes házasságokban. Másképpen megfogalmazva, milyen etnikai összetételű családi háttérből származnak a vizsgált nemzetiségekhez tartozók. (Ebből a szempontból a homogám magyar, illetve homogám szlovák házasságok képezik az ellentétes pólusokat. Az átmenetet a két etnikumhoz tartozók vegyes házasságai jelentik.) Egyes demográfiai kutatások a vegyes házasságokban jelentős mértékű etnikai homogenizációt mutatnak ki.[4] Feltételezhető, hogy ez az etnikai hovatartozás-változás jelentős mértékben formális, semmint valós folyamatokat takar.

A mi hipotézisünk is a vegyes házasságokon belül a kisebbségi és többségi etnicitás eltérő súlyát feltételezi.

---

2 A továbbiakban egy (1999–2000-ben) 12 dél-szlovákiai településen végzett kérdőíves felmérés adatai alapján keressük a válaszokat a kutatás során megfogalmazott kérdésekre. Ebből adódik, hogy kutatásunk a szlovák-magyar viszonyokra korlátozódik.
A lekérdezés során a megkérdezettek felmenőit és lemenőit több leszármazási ágban kérdeztük le. Így több generációra, illetve generációváltásra vonatkozólag rendelkezünk adatokkal. Ugyanakkor a településeken élő magyarok aránya szerint három településtípust alakítottunk ki: a magyar kisebbségű, vegyes, azaz megközelítőleg azonos mértékben magyarok és szlovákok által lakott, valamint magyar többségű települések csoportját. Így az asszimilációs folyamatok lefolyását e településtípusok szerint is vizsgáljuk.

3 Az egyes változók értéke teljes egyezés esetében 7, maximális távolság esetében 1 pont volt. A 12 változó összefoglaló mutatójának pontértéke 12 és 84 között mozoghatott. A legalacsonyabb pontérték 35 volt, s csupán 10%-nak volt a pontértéke 60-nál kevesebb. A medián 70 pont volt. (Cseh-Szombathy László, 1979)

4 A (cseh)szlovákiai demográfiai statisztikák az 1930-as évektől napjainkig kimutatják, hogy a vegyes és homogám házasságok, és az ezekből született gyermekek megoszlása jelentős mértékben eltér egymástól. A vegyes házasságok születési arányszáma jelentős mértékben alatta van a homogám házasságokénak, egyes években a vegyes házasságokban született gyermekek részaránya a homogám házasságokban születetteknek az 50%-a. Ez a jelenség azzal magyarázható, hogy már a házasságkötés és a gyermekek megszületése közti időszakban a családok jelentős hányadában az egyik házastárs nemzeti hovatartozását megváltoztatja. (Konečná A., 1977; Ziegenfuss, 1966)

Hipotéziseinkben a családi háttér etnikai összetételével kapcsolatban fogalmazzuk meg feltevéseinket. Feltételezzük, hogy a nemzeti hovatartozás transzgenerációs átörökítése gyökeresen eltérő módon jelentkezik a homogám és a vegyes házasságokban. (Az etnikai átörökítés mértéke az átörökítési folyamatban résztvevő ágensek homogenitási-heterogenitási jellegétől függ.) Feltételezzük, hogy az etnikai származás homogén, illetve heterogén mivolta az a domináns független változó, mely a nemzeti hovatartozást közvetve vagy közvetlenül a legnagyobb mértékben befolyásolja (Ziegenfuss, 1966).

Ugyanakkor azt is feltételezzük, hogy az egymást követő generációváltások során az egyes szocializációs intézmények szerepe etnikai vonatkozásban is növekszik, így a származás relatív súlya csökken.

Tanulmányunkban a származás homogén-heterogén jellegének az etnikai hovatartozás átörökítésére gyakorolt hatását az alábbi alhipotézisek keretében vizsgáljuk:

1. *A szlovákiai magyarság esetében a nemzetiségileg homogén származás biztosítja legnagyobb mértékben az etnikai átörökítést. A vegyes házasságokból született gyerekek nemzetiségi összetétele jelentős mértékben különbözik szüleik nemzetiségi összetételétől. Csak egy kisebb részük válik a nemzeti kisebbség tagjává.*

2. A homogám házasságokon belül az etnikai átörökítés mértéke több generáción keresztül is viszonylag állandó. A vegyes házasságokon belül a kisebbségi hovatartozás átörökítésének a mértéke csökken.

Ezért feltételezhetjük, hogy:

3. A házassági heterogámia növekedése a magyar nemzeti hovatartozás átörökítésének nemzedékről nemzedékre történő csökkenését eredményezi.

4. A vegyes házasságokon belül zajló etnikai átörökítés mértékét a házastársak nemzeti hovatartozásának nemek szerinti megoszlása is befolyásolja. Az etnikai átörökítést az apa nemzetisége az anyáénál nagyobb mértékben befolyásolja. Ugyanakkor (a modernizációs folyamatok előrehaladásával) nemzedékről nemzedékre csökken a nemek közti különbség átörökítésre gyakorolt hatása.

2. Empirikus elemzés

2. 1. Az etnikai átörökítés jellegzetességei a homogám és a vegyes házasságokban

Első alhipotézisünk a házassági heterogámia és homogámia egymástól meghatározóan eltérő szerepét tételezi fel a nemzetváltási folyamatokban. Azaz a vegyes házasságokból származók (a már részben ismertetett okok miatt) nagyobb arányban tartoznak a többségi, mint a kisebbségi nemzethez.

A homogám és heterogám házasságokból származók nemzetváltása jellegzetességeinek vizsgálatánál e két házasságtípus között módszertani szempontból is különbséget kell tennünk. A nemzetváltások iránya, illetve a nemzetváltásból származó „etnikai veszteség" egyértelműen meghatározható akár családokra is bontva a homogám házasságokból történő etnikai átörökítések vizsgálatánál. A vegyes házasságok esetében ettől eltérő a helyzet: egy-egy családra vonatkoztatva nem határozható meg egyértelműen a nemzetváltás ténye, mivel az egyik vagy a másik nemzetiség irányába történő változásra egy vegyes, „köztes" állapotból történt az elmozdulás.[5]

A családi hátterét tekintve vegyes családokból származóknak – formálisan – egyforma esélyük van arra, hogy egyik vagy másik nemzetiséghez tartozónak valljják magukat. A vegyes családokon belül zajló intergenerációs homogenizáció mértékét tekintve is eltérő a homogám házasságokban zajló változásoktól. (Nem történik formálisan sem „teljes nemzetváltás", hiszen egy átmeneti, „köztes" állapotból történik az elmozdulás valamelyik irányba.) Csoportszinten a homogám és a vegyes házasságokban zajló asszimilációs folyamatok összevethetők. Itt már valóban megfogalmazható, hogy egy közösségen, lakóhelyen belül ilyen vagy olyan mértékben alakult a vegyes házasságból származók aránya. A nemzetváltás mértékét a homogám házasságokból származók esetében a nemzetiséget váltók aránya fejezi ki. Minél inkább megközelíti a száz százalékot az etnikailag homogén családi háttérből származó, etnikai hovatartozásukat megőrzők aránya, annál nagyobb a vizsgált etnikum megtartó képessége. Egy bizonyos etnikumhoz tartozó homogén származásúaknak egy másik etnikumhoz elszármazó utódainak az aránya ezen etnikum asszimilációs képességének (erejének) is felfogható.

Ha a vegyes házasságokból származók egyforma arányban, 50–50%-ban tartoznak az egyik, illetve a másik nemzetiséghez, akkor az átörökítés kiegyensúlyozott, mivel egyenlő arányban oszlanak meg az utódok a származás szerinti két nemzetiség között. A valamelyik nemzetiség irányába mutatkozó 50%-nál nagyobb mértékű elmozdulás asszimilációs nyereséget biztosít ennek a nemzetiségnek.

---

[5] Természetesen a vegyes családokból származó leszármazottak nemzetiségi összetételének alakulása jelzi a hasonulások irányát, de az egyik vagy a másik nemzetiséghez tartozás mellett egyfajta alternatív, magyar–szlovák kettős nemzetiség felvállalása „formálisan" nem volt lehetséges. Azaz a (cseh)szlovák közigazgatási gyakorlatban a különböző űrlapok-nyomtatványok jelentős része tartalmazta a nemzetiség rovatot, amelyben csak egy nemzetiséget lehetett feltüntetni. Hasonló módon a népszámlálások nemzetiségi adatfelvételi gyakorlata is csak egy nemzetiséghez tartozás vállalását tette lehetővé. A kettős etnikai kötődés egyfajta vállalására csak az utóbbi népszámlálások alkalmával van lehetőség azáltal, hogy nemcsak egy változóval, a nemzetiséggel, de az anyanyelvvel is rögzítik az etnikai kötődést. Ily módon, ha a két változó esetében eltérők a válaszok, ez a kettős kötődésre utalhat. Nos, Szlovákiában a magukat magyar anyanyelvűnek vallók (1991-ben) 7,2 százalékkal vannak többen, mint a magukat magyar nemzetiségűnek vallók (a különbség 1970-ben 8,8%-ot tett ki), s összevetve a többi szlovákiai nemzetiséggel, ez a különbség igen alacsonynak tekinthető (Gyönyör, 1989; Sčítanie… 1992). Az 1970-es és 1991-es népszámlálások során magukat magyar nemzetiségűnek, illetve magyar anyanyelvűnek vallók aránya közti eltérésből nem vonható le az a következtetés, hogy a magyar–szlovák kettős kötődésűek aránya két évtized alatt csökkent volna. Mindössze arról van szó, hogy eltérő körülmények között került sor a két népszámlálásra, s 1991-ben nagyobb mértékben vallották magukat magyar nemzetiségűnek a kettős kötődésűek, mint 1970-ben.

1. táblázat. *A származás homogén, illetve heterogén jellegének hatása a nemzeti hovatartozás átörökítésére három generációváltás során (%)*

A származás jellege	*A szülők nemzetiségi megoszlása származás szerint*		*A megkérdezettek nemzetiségi megoszlása származás szerint*		*A gyermekek nemzetiségi megoszlása származás szerint*	
	magyarok	szlovákok	magyarok	szlovákok	magyarok	szlovákok
Homogén magyar	94,6	5,4	93,5	6,5	95,4	4,6
Vegyes	34,3	65,7	19,8	80,2	23,1	76,1
Homogén szlovák	1,2	98,5	0,0	100,0	0,0	100,0

A homogám házasságokból származók körében a nemzetváltás mértékének ingadozása viszonylag alacsony. A homogén szlovák származásúaknál az első generációváltást (nagyszülők–szülők nemzedékváltását) kivéve az etnikai átörökítő képesség teljes mértékű (100%). A homogén magyar származásúak körében is az etnikai átörökítő képesség nagyon magas, a nemzetváltás mértéke hosszabb távon 5% körül mozog.

A magyar–szlovák vegyes házasságokból származók nemzeti hovatartozásának az alakulása lényegesen eltérő. Generációváltásonként 2–4-szer többen tartoznak a többségi, mint a kisebbségi nemzetiséghez. A magyar és szlovák nemzetiségű leszármazottak származás szerinti összetételének alakulása világítja meg ezeket a folyamatokat.

2. táblázat. *A származás etnikai homogén-heterogén jellegének hatása a nemzeti hovatartozás átörökítésére három generációváltás során (%)*

A származás jellege	*1. GNV*		*2. GNV*		*3. GNV*	
	szülők nemzetisége		*megkérdezett nemz.*		*gyermek nemzetisége*	
	magyar	*szlovák*	*magyar*	*szlovák*	*magyar*	*szlovák*
Homogén magyar	95,1	9,2	93,5	7,5	87,9	3,8
Vegyes	4,3	13,6	6,3	29,0	12,1	35,1
Homogén szlovák	0,6	77,2	0,0	63,6	0,0	61,2
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Megjegyzés: A táblázatokban a generációváltás fogalmát GNV-vel rövidítjük.

Az adatokból látható, hogy származásuk szempontjából a magyar és szlovák nemzetiségűek eltérő módon rekrutálódnak. Míg a magyar nemzetiségűek döntő többsége is homogén magyar származású volt, s egy igen kis részük vegyes származású, a szlovák nemzetiségűeknek egyötöde-egyharmada volt vegyes, illetve kis mértékben magyar származású. (A vegyes származásúak aránya generációváltásról generációváltásra növekszik).[6]

A homogám és a vegyes házasságokon belül mutatkozó etnikai (asszimilációs) „veszteségek" mértékét a 3. *táblázat* szemlélteti. A táblázat azt adja meg, hogy száz családból hányban következik be nemzetváltás. A vegyes házasságokon belüli váltás többszöröse a homogám házasságokból származók váltásainak. (Ebben az összefüggésben a negatív előjel etnikai nyereséget jelent.) Amennyiben a nemzetváltás mértékét adott nemzetiségű személyekre és nem családokra vonatkozólag szeretnénk megismerni, akik homogám vagy vegyes házasságban élnek, a családokra számított homogén értékek felét kellene vennünk.

3. táblázat. *A nemzetváltás aránya az egyes generációváltások során a házasságok homogenitása és a leszármazottak nemzetisége szerint*

A származás jellege	*1. GNV*		*2. GNV*		*3. GNV*	
	nagyszülő/szülő		*szülő/megkérdezett*		*megk. és házt./gyerek*	
	magyarok	*szlovákok*	*magyarok*	*szlovákok*	*magyarok*	*szlovákok*
Homogén	5,4	1,5	6,5	0,0	4,6	0,0
Vegyes	15,7	-15,7	30,2	-30,2	26,9	-26,9

[6] Csepeli György, Örkény Antal és Székelyi Mária (2000: 130–139) szlovákiai és erdélyi felméréseikben a családon belüli etnikai homogenitás mintázatainak átörökítését több generáción keresztül a nagyszülők–szülők–megkérdezett leszármazási vonalon vizsgálta Ez a vizsgálat az etnikai hovatartozás igen erős átörökítését mutatta ki a nagyszülők és a megkérdezett származása vonalán. A homogén magyar származásúak nemzetisége 95 százalékban, a homogén szlovák származásúak nemzetisége 100 százalékban örökítődött át. A vegyes származású nagyszülők unokáinak 26 százaléka magyar, 74 százaléka szlovák nemzetiségűnek vallotta magát. A származás szerinti nemzetiség a nagyszülők–szülők vonatkozásában a homogén magyar családokon belül 89 százalékban, a homogén szlovák családokon belül 99 százalékban örökítődött át. A szerzők vizsgálatukból azt a következtetést vonták le, hogy míg a családon belüli homogén nemzeti identitás nem kedvez a gyermekek nemzetiségváltásának, ezzel ellentétben a vegyes házasságokon belül annak a szülőnek a nemzetisége, aki a többségi nemzethez tartozik, a felnövekvő gyermek identitásválasztása során mércévé válik, ezáltal a kisebbségi identitás fenntartásának az esélye csökken. Ez a vizsgálat az erdélyi és a szlovákiai magyarság identitásátörökítési stratégiáit összehasonlítva kimutatta, hogy a szlovákiai magyarságon belül kisebb a homogenitás átörökítése, mint az erdélyi magyarok között.

2. 2. Az etnikai átörökítés transzgenerációs trendjei a homogám és a vegyes házasságokban

Feltételezzük, hogy a homogám házasságokból származók több generációváltáson keresztül is megközelítőleg azonos mértékben örökítik át nemzeti hovatartozásukat, a vegyes házasságból származók között viszont (generációváltásról generációváltásra) csökken a kisebbségi etnikum irányába történő átörökítés mértéke. A *2.* és a *3. táblázat* három generációváltásra vonatkozó adatai megerősítik feltevésünket. A homogám házasságokon belül a nemzeti hovatartozás átörökítése csak kis mértékben ingadozik, a vegyes házasságokból származók között viszont csökken a magukat magyarnak vallók aránya. Ugyan a harmadik generációváltás során (mindkét házasságtípuson belül) az előzőnél kedvezőbbek az átörökítés trendjei. Ezt azonban (legalább részben) az érintett nemzedékek kormegoszlása is befolyásolhatta.

Vizsgálataink eredményei ugyan megerősítették feltételezett hipotézisünket a két családtípuson belül megnyilvánuló nemzeti átörökítés többgenerációs stratégiáit illetően, azonban szeretnénk megvizsgálni, hogy a kimutatott tendenciák valós folyamatokat tükröznek-e, vagy pedig inkább a véletlen hatásáról van szó. Másrészt az egyes leszármazási ágakon belüli eltéréseket is szeretnénk összevetni. Ennek elvégzéséhez regressziószámítást végzünk *dummy* változók segítségével.[7]

4. táblázat. *A szülők származásának hatása gyermekük nemzetiségére három generációváltás folyamán*

GNV	*GNV-ok jelölése*	R^2	*B(HM)*	*ß(HM)*	*B(v)*	*ß(v)*	*Konstans*
1.	MPSZ/MP	0,806	0,949***	0,956	0,391***	0,220	0,015
1.	MMSZ/MM	0,738	0,916***	0,903	0,255***	0,138	0,012
2.	MSZ/M	0,756	0,933***	0,932	0,201***	0,151	0,000
2.	HSZ/H	0,781	0,931***	0,926	0,177***	0,115	0,000
3.	GYSZ/GY	0,748	0,955***	0,947	0,236***	0,202	0,000

A szignifikanciaszint jelölései: *** p=0,001; ** p=0,01; * p=0,05.

Rövidítések:

MPSZ/MP – megkérdezett apai nagyszülei / megkérdezett édesapja
MMSZ/MM – megkérdezett anyai nagyszülei / megkérdezett édesanyja
MSZ/M – megkérdezett szülei / megkérdezett
HSZ/H – házastársa szülei / házastársa
GYSZ/GY – gyermeke szülei / gyermeke

7 A regressziós egyenlet azt fejezi ki, hogy az egyik változó milyen mértékben függ a másik változó értékétől.

A regressziós egyenlet együtthatóiban szereplő változók jelölései:

HM – homogén magyar származású-e?
V – vegyes származású-e?
HSZ – homogén szlovák származású-e? (az egyenletből kihagyott vált.)

A vizsgálat regressziós modelljébe függő változóként esetünkben a vizsgált személyek nemzetiségét, (pontosabban azt, hogy magyar nemzetiségű-e) független változóként a vizsgált személyek származásának etnikai jellegét kifejező homogén és vegyes családi háttérét visszük be. Az eredeti változókból kialakított *dummy* változókból – minden változó esetében a tökéletes multikollinearitás elkerülése végett – egyet kihagyunk (Moksony 1999: 72–75). A független *dummy* változók ily módon különböző kombinációban kerülhetnek bevonásra, ezáltal látszólag eltérő értékeket kapunk, de a be nem vont változók értékei a lineáris regressziós egyenlet alapján ($y=b_0+b_1x_1+b_2x_2\ldots$) kiszámíthatók. Regressziós egyenletünkben egy „eredeti" változóból képeztük le a magyarázó változókat, ezért a magyarázó változóknak a függő változóra gyakorolt hatását a standardizálatlan regressziós együttható és a konstans összege adja meg, a kihagyott változó értéke a konstanssal egyenlő. (Vizsgálatunkban a homogén szlovák származás változóját hagytuk ki a modellből.)

Ez a megközelítés annyiban gazdagabb az előző fejezetben taglaltnál, hogy itt részletesebben vehetjük szemügyre az egyes generációváltásokon belül az egyes leszármazási ágakat is, így a három generációváltás során öt átörökítési láncot vizsgálunk.

Első pillantásra megfigyelhető, hogy a modell „magyarázó ereje" (R^2) igen erős, de generációváltásról generációváltásra csökken, azaz fokozatosan növekszik a modellbe be nem vont (feltehetőleg nem kis mértékben nem etnikai jellegű) tényezők súlya a nemzetváltási folyamatok alakulásában, csökken a független változók hatása a függő változóra. Az R^2 érték arról tájékoztat, hogy a további bevont változók mennyire növelik meg a modell egészének a „magyarázó erejét". (A modellbe bevont újabb változó „magyarázó ereje" nem azonos a két modell R^2-ének a különbségével (Moksony 1999, Kolosi–Rudas 1988).[8]

Az SPSS programcsomag a regressziószámításnál a független változók függő változóra gyakorolt hatásának vizsgálatánál két együtthatót ad meg, a standardizálatlan és a standardizált regressziós együtthatót – a B-t és a bétát. Míg az előbbi azt fejezi ki, milyen mértékben járul hozzá a vizsgált magyarázó változó a függő változó változásához, a béta az egyes változók közötti sorrendet határozza meg az szerint, hogy milyen erős a kapcsolata a függő változóval.

A származás szerepének vizsgálatánál megfigyelhető, hogy a homogén magyar származás sokkal nagyobb mértékben hat a leszármazottak magyar nemzeti hovatartozásának fenntartására, mint a vegyes származás. (A B-k és a béták értékei ugyan a vegyes származásúak esetében jelentős mértékben eltérnek egymástól, de a sorrendiségben nincs különbség.)

[8] Az R értelmezésével kapcsolatos problémákról szintén lásd Moksony, 1999.

Az egyes generációváltások, illetve származási ágak során a homogén származás hatása lényegesen nem változik, csak igen kis mértékben ingadozik. A legmagasabb homogén származást a 3. generációváltás során mutattuk ki (0,954), de ez feltételezésünk szerint a 4. generáció (gyermekek) kormegoszlásából adódik. (Ha kiszűrjük a 4. generációból a 18 éven aluli gyermekeket, a B(SZHM) = 0,939 értékre csökken.) A standardizálatlan regressziós együtthatók szórását tekintetbe véve (B(HM)±2SE) a homogén származás hatását a nemzeti hovatartozás átörökítésében három generációváltás során is változatlannak tekinthetjük.

A vegyes házasságok hatásával – a magyar nemzeti hovatartozás fenntartására gyakorolt hatásával – már más a helyzet. A vegyes házasságok igen kis mértékű hozzájárulását tételezzük fel a magyar nemzeti hovatartozás átörökítésében, másrészt e hatás generációról generációra csökken. Az 1. és 2. generációváltás között jelentős mértékben csökkent a vegyes házasságok hatása a magyar hovatartozás átörökítésében. A csökkenés sokkal nagyobb az apai, mint az anyai ágon. A 3. generációváltás során (megkérdezett és házastársa) a vegyes házasságok hatása magasabb a magyar nemzeti hovatartozás átörökítésében, mint a korábbi generáció esetében. (Feltételezésünk szerint – mint említettük – ez részben e generáció kormegoszlásából adódik, a fiatalabb korösszetételűeknél az intragenerációs nemzetiségváltások még csak korlátozott mértékben jelentkeznek.) A vegyes házasságok nemzeti hovatartozást módosító közvetlen, a 2. és 3. generációváltásra történő hatásának a különbségét ily módon nem tudjuk egyértelműen megerősíteni. Az eredményekből kiolvasható az etnikai átörökítés aszimmetrikus jellege a kisebbségi és a többségi nemzetiségnél. A szlovák nemzetiség irányába történő nemzetváltás mértékét a függő változók felcserélésével kapjuk meg (az helyett, hogy a vizsgálati egység magyar-e, azt vizsgáljuk, hogy szlovák nemzetiségű-e)[9].

2. 3. Az etnikai átörökítés mértékének csökkenése és a heterogenitás növekedése közti összefüggések a homogám és a vegyes házasságokban

A 3. alhipotézis feltételezi, hogy az etnikai heterogenitás növekedése hatással van az etnikai átörökítés időbeni csökkenésére. Az etnikai heterogenitás növekedése a kisebbségi etnikai hovatartozás átörökítésének csökkenését vonja maga után. E hipotézis vizsgálatát több metszetben végezzük. Megvizsgáljuk, hogy hogyan alakult:

1) a homogám és a vegyes házasságok aránya a teljes mintán belül,
2) a homogám és a vegyes házasságok aránya településtípusok szerint,
3) a homogám és heterogám házasságokból származók nemzetváltása.

---

9 A regressziószámítás *outputjának* adataiból a szlovák irányba zajló nemzetváltás a függő változó felcserélése nélkül is kiszámítható, míg a homogén magyar családból származók egy (viszonylag kis) része szlovák nemzetiségűvé válik (1-B(Hm)), hasonló jellegű folyamatok a szlovák népességen belül csak az 1. generációváltás során figyelhetők meg, s ez is csak az 1918 előtt születettek korcsoportjaiban. A Csehszlovák Köztársaság időszakában született homogén szlovák származásúak generációinál determinisztikus hatás érvényesül: valamennyi leszármazott megtartja szülei nemzetiségét (1-B(Hsz)=0).

2. 3. 1. A homogám és vegyes házasságok aránya alakulásának sajátosságai

A házasságok homogenitásának időbeli alakulásáról országos szintű adatokkal a csehszlovák érából 1920-tól a kilencvenes évek elejéig néhány éves megszakítással rendelkezünk. Hiányoznak a harmincas évek végétől a negyvenes évek végéig terjedő időszakra vonatkozó adatok. A meglévő népmozgalmi adatokból a vegyes házasodás egy folytonosan, de nem lineárisan növekvő folyamatként tárul elénk. A két háború közötti időszakban a növekedés mértéke viszonylag alacsony volt. Az ötvenes évek elejétől dinamikusan növekszik a vegyes házasságkötések aránya, mely a kilencvenes évek elejéig – kimutathatóan – folytonosan emelkedik (ld. F1 táblázat). Kérdőíves vizsgálatunk adatai megerősítik az országos adatok e diakronikus jellegét az egyes generációk házassági homogenitása-heterogenitása szempontjából. Négy generációra vonatkoztatva a heterogenitás fokozatos emelkedését tapasztaljuk. (A vizsgálati populáció első nemzedékének 7,8 százaléka élt vegyes házasságban, a negyedik generációnak 22,8 százaléka). Ugyan a harmadik nemzedékhez tartozók között ez utóbbinál némileg magasabb a vegyes házasok aránya (25,1%), de nem zárható ki, hogy ez a csökkenés a negyedik generáció adatainak kisebb megbízhatóságával magyarázható. Tekintettel arra, hogy 1992-től nem tették közzé a házasságkötések nemzetiségi vonatkozású adatait Szlovákiában, nincs módunkban a makroszintű adatok alapján véleményt formálni. Valószínűnek tartjuk, hogy a vegyes házasságok arányának alakulásában országos szinten nem történt lényeges változás a kilencvenes évek folyamán.

A vegyes házasságok aránya leglátványosabban az első és a második generáció között emelkedett. Ez igen jól egybevág az ötvenes évektől a népmozgalmi statisztikákban kimutatott intenzív növekedéssel. Feltételezzük, hogy ez a változás részben a reszlovakizáció következménye – mely nagymérvű formális hovatartozás-változást eredményezett (valódi kulturális, nyelvi kötődések megőrzésével vagy anélkül) –, továbbá a magyar–szlovák interetnikus kapcsolatok bővülésének, valamint az etnikai térszerkezetnek az 1945–48 közötti periódusban végbement nagymérvű változására vezethető vissza.

A nagyszülők generációjában a magyar nemzetiségűek kétszer nagyobb arányban élnek vegyes házasságban, mint a szlovákok. Ez a vizsgált településeken akkor még alacsony arányban élő szlovák népességgel magyarázható. (A negyedik generációban a vegyes házasodás arányai összesítve és nemzetiségek szerinti bontásban is csökkenést jeleznek. Ezt nincs módunkban megerősíteni, sem megcáfolni. Már szóltunk róla, hogy a negyedik generációra vonatkozó adatok kevésbé megbízhatók a korábbiaknál, az elemszám is igen alacsony, tehát jelentős a torzítása ezeknek az adatoknak. Azonban a kilencvenes években Szlovákiában egymással ellentétes társadalmi folyamatok hatottak az interetnikai kapcsolatok alakulására, melyek végső hatását nem könnyű becsülni. Nincs módunkban megvizsgálni, hogy a makroszinten manifesztálódott szembenállás milyen mértékben képződött le a mindennapi

5. táblázat. *A magyar és szlovák nemzetiségűek négy generációjának megoszlása házasságuk nemzetiségi jellege szerint (%)*[10]

Generáció	*Nemzetisége*	*Házasságuk jellege*			*Összesen*
		homogén magyar	*vegyes*	*homogén szlovák*	
Megkérdezett nagyszülei generációja	Magyar	94,1	5,9	*	100,0
	Szlovák	*	11,7	88,3	100,0
	Összesen	62,9	7,5	29,7	100,0
Megkérdezett szülei generációja	Magyar	86,3	13,7	*	100,0
	Szlovák	*	22,1	77,9	100,0
	Összesen	53,4	16,9	29,7	100,0
Megkérdezett és házastársa generációja	Magyar	78,0	22,0	*	100,0
	Szlovák	*	27,3	72,7	100,0
	Összesen	43,2	24,4	32,4	100,0
Gyermeke és házastársa generációja	Magyar	76,0	24,0	*	100,0
	Szlovák	*	24,5	75,5	100,0
	Összesen	38,4	24,2	37,4	100,0

életben. A nemzetiségi kérdés kezelésének „mečiari modellje" bizonyosan nemigen kedvezett az interetnikai kapcsolatok erősödésének

2. 3. 2. A homogám és vegyes házasságok arányának alakulása településtípusok szerint

A vegyes házasságok arányának településtípusok szerinti megoszlásáról csak feltételezéseink vannak. Feltételezzük, hogy a heterogámia a vegyes típusú helységekben lesz a legnagyobb, hiszen itt a legkiegyenlítettebb a nemzetiségek aránya, ily módon az interetnikai kapcsolatok mindkét fél részéről itt lehetnek a legintenzívebbek, s a magyar, illetve a szlovák többségű községekben a legkisebbek. Mintánkban a megkérdezettek generációján belül a magyar–szlovák vegyes házasságok aránya 25,1 százalék. Legnagyobb mértékű a vegyes településeken, 27,8 százalék,

10 A vegyes házasságok vizsgálatához egy megjegyzést kell fűznünk. Eltérő értékeket kapunk, ha egyének, illetve ha házasságok szempontjából közelítünk a heterogámia kérdéséhez. Például a nagyszülők nemzedékén belül a magyar nemzetiségűek 94,1%-a élt magyar, és 5,9%-a vegyes házasságban. Az összesen 1842 magyar nemzetiségű nagyszülő nem 921 „statisztikai", hanem 975 tényleges házasságban élt, mivel a homogén magyar házasságban élt 1734 nagyszülő 867 házasságban élt a 108 vegyes házasságban élővel szemben. Ily módon a „tényleges" házasságok 88,9%-a volt homogén és 11,1%-a vegyes.

s csaknem azonos magyar kisebbségű és magyar többségű településeken (23,2 százalék, ill. 23,9 százalék).

A vegyes házasságok aránya nemzetiségenként településtípusok szerinti bontásban eltérő tendenciájú. A magyar többségű helységekben a magyar népesség kisebb arányban „vegyesházasodik", mint a magyar kisebbségű településeken. A szlovák népesség esetében ezzel párhuzamos folyamat figyelhető meg.

Először a megkérdezettek generációján belüli állapotokat vizsgáljuk, hiszen ez felel meg a településtípusok szerinti kategorizációnak.

6. táblázat. *A homogám és vegyes házasságok arányának alakulása a megkérdezettek generációjában a településtípusok és nemzetiség szerint (%)*

A házasságok jellege	*Magyar kisebbségű tt.*		*Vegyes településtípus*		*Magyar többségű tt.*	
	magyar	*szlovák*	*magyar*	*szlovák*	*magyar*	*szlovák*
Homogám	69,9	81,7	71,7	72,6	84,4	42,5
Vegyes	30,1	18,3	28,3	27,5	15,7	57,5
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Azt tapasztaljuk, hogy a magyar kisebbségű településeken a magyar népességen belül kétszer nagyobb a vegyes házasságok aránya (30,1%), mint a magyar többségű településeken (15,7%). A szlovák népességen belül még nagyobbak az eltérések. A magyar többségű településeken a szlovákok többsége (57,5%-a), a magyar kisebbségű helységekben ennél háromszor kevesebben (18,3%) élnek vegyes házasságokban.

Az egyes településtípusokban négy generáción keresztül a legkisebb változás a magyar kisebbségű típusú településeken volt várható, hiszen már néhány generációval korábban is itt volt a legnagyobb mértékű vegyes házasodás. A legnagyobb mértékű változásra pedig a magyar többségű helységekben lehetett számítani. A magyar kisebbségű helységekben a szlovák házasságokon belül a heterogámia alig emelkedett (14,9%–19,1%), a magyar házasságokon belül is alacsonyabb az általános trendeknél (11,1%–40,9%).

A heterogámia folyamata legnagyobb dinamikájú a magyar többségű helységekben: a magyar házasságokon belül növekedése (1,5%–16,4%) meghaladja a szlovák házasságokon belüli emelkedést (7,7%–50,6%). Ez a mutató is jelzi, hogy a szlovákság egy jelentős része éppen házasságkötése révén került e helységekbe.

2. 3. 3. A homogám és heterogám házasságokból származók nemzetváltásának alakulása

Eddigi vizsgálódásaink során láthattuk, hogy a vegyes házasságok aránya generációváltásról generációváltásra növekszik, továbbá hogy a vegyes házasságokból

származók közül sokkal többen váltanak nemzetiséget, mint a homogám házasságokból származók közül. Ennek alapján megerősítettnek vélhetjük azt a feltételezést, hogy az asszimiláció mértékének – diakronikus – nemzedékről nemzedékre történő növekedése a heterogámia növekedésével magyarázható, mivel a homogám házasságokon belüli átörökítés megközelítőleg állandónak tekinthető. E hipotézis számszerűsítését az alábbiakban, a jelen fejezetben elvégzett vizsgálatok részeredményeinek összevetése alapján végezzük.

A 3. *táblázatban* a homogám és a vegyes házasságokon belüli nemzetváltásból származó veszteségeket számszerűsítettük házasságtípusokra vonatkoztatva. Ha azonban nem családokra, de az egyes házasságtípusokban élő egyénekre vonatkoztatva próbáljuk a nemzetváltás mértékét kifejezni, akkor a homogám házasságokban kimutatott veszteség mértéke egyénekre bontva felére mérséklődik.

A 3. táblázat adatai azonos számú (100 homogám és 100 vegyes) házasságra adták meg a nemzetváltás mértékét. Ha azonban e (homogám és vegyes) házasságokban élő 100–100 magyar vagy szlovák egyénre vonatkozólag akarjuk megállapítani a nemzetváltás arányát, akkor (mivel a homogám házasságokban kétszer annyi azonos nemzetiségű él, mint a vegyes házasságokban), a homogám házasságokban kimutatott nemzetváltás értékének a felét kell vennünk. Így azonos számú egy nemzetiséghez tartozó – esetünkben magyar nemzetiségű – homogám és vegyes házasságban élő személyre vonatkoztatva kapjuk meg a két házasságtípusban a nemzetváltás mértékét.[11] Az általunk konstruált mutató azt fejezi ki, hogy hányszor gyakoribb a vegyes házasságban élők intergenerációs nemzetváltása, mint a homogám házasságban élőké. Ezt a mutatót a heterogám nemzetváltás mutatójának (HNM) nevezzük. Ezt az értéket adja meg a 7. *táblázat* első oszlopa. Mint látható, a vegyes házasságokból származók asszimilációs vesztesége generációváltásról generációváltásra intenzíven növekszik.

Ennek a folyamatnak egy másik vetületét az jelenti, hogy a magyar–szlovák nemzetiségváltásokhoz milyen a két családtípus hozzájárulása. Ezt úgy kapjuk meg, hogy a homogám házasságban élők értékeit – 5. *táblázat* – változatlanul hagyjuk, s a vegyes házasságban élő magyar nemzetiségűek arányát a 7. táblázat első oszlopának értékeivel súlyozzuk. Végül az utóbbit az előzővel osztjuk. A második oszlop tehát egy adott mintán belül a vegyes házasságokból és a homogám házasságokból származók nemzetváltásának arányát adja meg. Ezt a mutatót a heterogám nemzetváltás relatív mutatójának (HNRM) nevezzük.

Ebben a vizsgálatban eltekintünk a magyar és szlovák nemzetiségű népesség eltérő termékenységéből adódó hatásoktól.[12]

---

[11] A 3. táblázat adatai a szülők–megkérdezettek generációváltását tekintve a vegyes házasságokban a homogén házasságokhoz viszonyítva 4,7-szer nagyobb mértékű nemzetváltást mutattak ki. Ha 100–100 homogén és vegyes házasságban élő egyénre vonatkozólag szeretnénk megtudni a nemzetváltás mértékét, a homogén házasságokban kimutatott érték felét vesszük, így ez érték az előbbi kétszerese lesz.

[12] Több évtizedre visszamenőleg a magyar népesség termékenységi mutatói a népmozgalmi adatok alapján 5–15%-kal, a népszámlálási adatok szerint 5–6%-kal alacsonyabbak az országos értékeknél. (Gyurgyík, 1994)

A vegyes házasságok arányának növekedésével a teljes populáción belüli veszteség növekszik. Míg a szülők generációjában a vegyes házasságokból származók nemzetiségváltása a homogám házasságból származók asszimilációjának a 40 százalékát sem érte el, a megkérdezettek generációjában a vegyes házasságból származók nemzetiségváltása már közel másfélszer, a gyermekek generációjában közel 8-szor nagyobb a homogám házasságokból származó nemzetiségváltásoknál.

7. táblázat. *A vegyes és a homogám házasságokból származók asszimilációs veszteségének aránya három generációváltás során*[13]

Generációváltás jelölése	*HNM*	*HNRM*
MNSZ/MSZ	5,85	0,37
MSZ/M	9,19	1,45
M+H/GY	11,70	7,58

Tehát azt tapasztaltuk, hogy a vegyes házasságokban generációváltásonként növekszik a nemzetváltás mértéke, a homogám házasságokon belül kimutatható viszonylagos stabilitás mellett. Másrészt a mintán belül a homogám és a vegyes házasságok közti veszteség aránya a heterogámia növekedésével tovább növekszik.

Mire vezethető vissza az asszimiláció trendjének ez az alakulása? Többek között feltehetőleg arra, hogy generációról generációra erősödött a családon kívüli szocializációs tényezők súlya. A modernizáció, iparosodás, városiasodás felgyorsulásával a hagyományos családmodell fokozatosan veszített erejéből, a korábbi lokális, rokoni közösségek kohéziós ereje is gyengült.[14] Ezenkívül természetesen nem feledkezhetünk meg a csehszlovák nemzetállami keretek kisebbségpolitikájának különböző időpontokban eltérő súllyal jelentkező következményeiről sem. A kérdés további taglalása túlmutat e tanulmány lehetőségein.

Feltételezzük, hogy ha a hagyományos családmodell normatív erejének csökkenése (is) hatott a vegyes házasságokból származók körében az asszimiláció növekedésére, akkor ezzel párhuzamosan a nemek szerepének a csökkenésével is kell számolnunk a generációváltások során a házasságokon belüli átörökítési stratégiákban. Ezt vizsgáljuk meg a következő alfejezetben.

2. 4. A nemek szerepe az etnikai átörökítés folyamatában

A nemeknek az etnikai átörökítés folyamatában játszott szerepét vizsgálva két vetületet vehetünk tekintetbe. Vizsgálhatjuk, hogy a megfigyelési egységek nemzeti hovatartozásának alakulására az apai vagy az anyai ág hatása az erősebb, ugyanak-

[13] A számításokat a 3. és a 6. tábla alapján végeztük el.

[14] Közvetve ezt erősíti meg Sándor Anna vizsgálata, aki kimutatta, hogy az 1960-as évek végéig házasságkötés révén a Kolon községbe beköltözött szlovákok alkalmazkodtak a helyi nyelvhasználati szokásokhoz, azóta a helyzet változott, a helyiek kommunikálnak szlovákul a beköltözőkkel (Sándor, 2000).

kor azt is megnézhetnénk, hogy a leszármazottak neme mennyiben hat a nemzeti hovatartozás átörökítésére. Az elkövetkezőkben az első vonatkozást figyeljük meg.

Előzetes feltételezésünk (4. alhipotézis), hogy az apa nemzeti hovatartozása nagyobb mértékben befolyásolja gyermekei nemzetihovatartozás-választását, mint az anya nemzetisége, ugyanakkor azt is feltételezzük, hogy az idők folyamán generációváltásról generációváltásra, a modernizációs folyamatok előrehaladásával a két nem hatása közti különbség csökkenni fog. Regressziós modellünket *dummy* változókkal futtattuk le. Függő változókként az egyes generációkhoz tartozó egyének szüleinek a nemzetiségét, azt, hogy az apák, anyák magyar nemzetiségűek-e, vontuk be a modellbe. (A modellből kihagyott változók az apák, anyák szlovák nemzetiségét tudakolják).

8. táblázat. *Az apa és az anya nemzetiségének hatása gyermekük nemzeti hovatartozásának alakulására három generációváltás folyamán*[15]

GNV	*GNV jelölése*	R^2	*B (Apa)*	*B (Anya)*	*Konstans*
1.	MPPxMPM/MP	0,809	0,590***	0,36***	0,004
1.	MMPxMMM/MM	0,726	0,490***	0,44***	-0,013
2.	MPxMM/M	0,717	0,500***	0,460***	-0,061***
2.	HPxHM/H	0,747	0,454***	0,498***	-0,048***
3.	MxH/GY	0,701	0,533***	0,431***	-0,070***

Megjegyzés: A rövidítések jelölését lásd a 4. táblázat alatt.
*A szignifikanciaszint jelölései: *** p=0,001; ** p=0,01; * p=0,05.*

Nos, a három generációváltás öt leszármazási ágban történő vizsgálatából négy esetben az apai ág hatása mutatkozott erősebbnek, egy esetben az anyai ág (a házastárs szülei/házastárs ágon) mutatkozott erősebbnek. Ugyanakkor az apai és az anyai hatás közti különbség az 1. és a 2. generációváltás között csökken. A második és a harmadik generációváltás között a már korábban is ismertetett okoknál fogva – a gyermekek korösszetételéből adódóan – (lásd 1.2. hipotézis) nem mutatható ki változás. A megkérdezett leszármazási ágában (MPPxMPM/MP) az apa és az anya hatása közti különbség B±2SE-t tekintetbe véve is kimutatható, csakúgy, mint leszármazási ág apai vonalán az első és a második generációváltás között a különbségek.[16]

---

15 A *dummy* változókkal végzett regressziószámítás ismertetését lásd a 2.2. részben.

16 Egy másik módszerrel is elvégeztük a számításokat. A származás szerinti családok négy típusát különítettük el, a homogén magyar, illetve szlovák családok mellett a vegyes családokat megkülönböztettük aszerint, hogy a férj vagy a feleség volt magyar nemzetiségű. S ily módon figyelmünket csak a vegyes családokon belüli hatások különbségeire korlátoztuk. Az eredmények hasonlóak voltak, mint az első két esetben, de a második esetben, a házastárs szülei/házastárs vonatkozásában a vegyes családok két típusának hatása között elhanyagolható volt a különbség.

Tekintetbe véve, hogy a megkérdezettek házastársuk felmenőivel kapcsolatos adatai valószínűleg kevésbé pontosak, mint a saját felmenőikre vonatkozóak, hipotézisünket korlátozott keretek között – a megkérdezett leszármazási ágára vonatkoztatva – megerősítettnek tekintjük.

3. Összefoglalás – kitekintés

Tanulmányunkban a származás homogén, illetve heterogén jellegének a hatását vizsgáltuk a szlovákiai magyar–szlovák asszimilációs folyamatokban.

Vizsgálatunk során több vonatkozásban is korlátoztuk vizsgálódásunk kereteit. Az asszimiláció intergenerációs folyamatait vizsgáltuk. Igyekeztünk minél hosszabb időre visszamenőleg visszavezetni az asszimilációs trendeket. Vizsgálatunk elméleti és módszertani keretei a gordoni–yingeri modellre épülnek, melyeket a közép-európai viszonyokra adaptáltunk.

Kutatásunk hipotéziseit négy alhipotézis keretében fogalmaztuk meg. Vizsgálataink eredményeit is ebben a sorrendben összegezzük.

Tanulmányunkban a nemzetváltási folyamatokat a származás szempontjából közelítettük meg. Megerősítést nyert, hogy a nemzeti hovatartozás átörökítése szempontjából meghatározó szerepe van a származás etnikai jellegének. A homogám magyar házasságokból származóknak csak egy töredékénél következik be nemzetváltás. A többségi nemzethez tartozók leszármazottainál (a megkérdezettek generációjában) nem mutatható ki nemzetváltás. A nemzetiségileg vegyes házasságokból születettek többsége a többségi nemzethez tartozónak vallja magát.

A szlovák irányba zajló asszimiláció generációváltásról generációváltásra történő fokozatos gyorsulásának származás szerinti belső összetétele is kibontakozik. Míg a kisebbségi homogén magyar családokból leszármazottaknál több generációváltás során is a nemzetváltásból származó veszteség viszonylag állandó, generációváltásról generációváltásra növekszik a vegyes házasságokból származóknál a többségi etnikumhoz tartozók aránya. Ebből adódik, hogy a nemzetváltási folyamatok erősödésében fokozatosan nő a vegyes házasságok szerepe. A magyar–szlovák vegyes házasságok arányának fokozatos növekedését az e házasságokból származottak növekvő mértékű nemzetváltása kíséri.

A házasságokon belül a nemek szerepét vizsgálva ugyan kimutattuk, hogy a nemzeti hovatartozás átörökítésében kismértékben nagyobb a férfiak szerepe, mint a nőké, ugyanakkor feltehetőleg a modernizációs folyamatok előrehaladásával az egymást követő generációváltások során a két nem közti különbség fokozatosan csökken. A nemek nemzetváltásra gyakorolt hatása közti csekély különbség magyarázata további vizsgálatokat igényel.

Vizsgálatunk tehát több vonatkozásban megerősítette korábbi feltételezéseinket. Ugyanakkor bizonyos vonatkozásokban ez nem következett be, melyekre újabb feltevéseket, kérdéseket kell megfogalmaznunk. Egyúttal látnunk kell vizsgálataink korlátait is. Célkitűzésünk volt, hogy az intergenerációs asszimilációt vizsgáljuk,

másrészt, hogy elsősorban „kemény” társadalmi mutatókkal közelítsünk vizsgálati témánkhoz. A minta kialakítása a kutatási téma komplex megközelítését.

Tanulmányunkban generációk, nemek, származás szerinti bontásban vizsgáltuk az etnikai hasonulásokat. Ki kell emelnünk, hogy az asszimilációvizsgálatunk során alkalmazott elméleti és módszertani keretek csak egy változatát jelentik a különféle irányban zajló asszimilációkutatásoknak. Külön problémát jelent a vizsgálat kiterjesztése a szórvány jellegű településekre. Az ezeken a településeken zajló asszimilációs folyamatok minden bizonnyal más mintavételi eljárások segítségével közelíthetők meg.

Az asszimiláció elméleti kereteinek továbbfejlesztése lehetővé teszi modelljeink komplexebbé tételét, azaz belső struktúrájuk differenciáltabb megközelítését, az egyes dimenzióikon belül a további aldimenziók elkülönítését. Másrészt a kérdőívünk alapján kialakított adatbázis lehetőséget biztosít az intragenerációs asszimilációs folyamatok korlátozott mértékű feltárására is.

Hosszabb távú, nagyobb léptékű feladatként fogalmazható meg az intragenerációs asszimilációs folyamatok vizsgálati kereteinek a kidolgozása, mely új interdiszciplináris elemek beépítését igényli a kutatás elméleti és módszertani kereteibe.

IRODALOM

Babbie, Earl (1995): *A társadalomtudományi kutatás gyakorlata.* Budapest, Balassi.

Cseh-Szombathy László (1979): *Családszociológiai problémák és módszerek.* Budapest, Gondolat.

Csepeli György–Örkény Antal–Székely Mária (2000): *Grappling national identity. How nations see each other in Central Europe.* Budapest, Akadémiai Kiadó.

Glazer, Nathan–Moynihan, Daniel P. (1975): *Ethnicity – Theory and Experience.* Cambridge–Massachusets–London, Harvard University Press.

Gordon, Milton M. (1964): *Assimilation in American Life: The Role of Race, Religion and National Origin.* New York, Oxford University Press, 60–84.

Gyönyör József (1989): *Államalkotó nemzetiségek.* Pozsony, Madách.

Gyurgyík László (1994): *Magyar mérleg. A szlovákiai magyarság a népszámlálási és a népmozgalmi adatok tükrében.* Pozsony, Kalligram.

Gyurgyík László (2001a): *Asszimilációs folyamatok a szlovákiai magyarság körében* PhD értekezés. Kézirat.

Gyurgyík László (2001b): Az asszimiláció szociológiai elméleteinek és operacionalizálásuknak egy lehetséges változata a társadalomtudományi kutatásokban. In: Bárdi Nándor – Lagzi Gábor (szerk.): *Politika és nemzeti identitás Közép-Európában.* Budapest, Teleki László Alapítvány.

Kolosi Tamás–Rudas Tamás (1988): *Empirikus problémamegoldás a szociológiában.* Budapest, OMIKK–Tárki.

Konečná, Alena (1977): Národnostní homogamie a heterogamie v ČSSR. *Demografie,* 1.

Moksony Ferenc (1999): *Gondolatok és adatok. Társadalomtudományi elméletek empirikus ellenőrzése.* Budapest, Osiris.

Sándor Anna (2000): *Anyanyelvhasználat és kétnyelvűség egy kisebbségi magyar beszélőközösségben, Kolonban.* Pozsony, Kalligram.
Srb, Vladimír (1991): Slovensko-maďarské sňatky a reprodukce slovensko-maďarských man elství 1985–1989. *Demografie,* 3: 264–267.
Srb, Vladimír (1996): Asimilace a překláněni národnosti obyvatel v Československu ve svetle sčítani lidu 1950–1991. *Demografie,* 3.
Vereš Pavel (1986): Regionální vývoj plodnosti na Slovensku v letech 1910 a 1980. *Demografie,* 2.
Yinger, John M. (1981): *Toward a Theory of Assimilation and Dissimilation. Ethnic and Racial Studies.*
Yinger, John M. (1994): *Ethnicity: Source of Strength? Source of conflict.* Albany, State University of New York Press.
Ziegenfuss, Vladimír (1966): Národnostní smíšenost man elství v ČSSR. *Demografie,* 1.

Függelék

F1. táblázat. *A házasságkötések számának alakulása Szlovákiában a magyar és a szlovák nemzetiség körében 1950-1990*

Év	*Szlovákia összesen*			*Ebből szlovák*			*Ebből magyar*		
	Össze-sen	*vegyes*	*%*	*Össze-sen*	*vegyes*	*%*	*Össze-sen*	*vegyes*	*%*
1950	39082	3089	7,9	33409	14999	4,49	4125	851	20,63
1960	32179	3464	10,76	26638	1662	6,24	4117	721	17,51
1970	35961	4314	12	30476	2080	6,82	4011	949	23,66
1980	39578	4313	10,9	33801	2073	6,13	4253	1077	25,32
1990	40435	4600	11,38	34872	2208	6,33	3758	1043	27,74

Forrás: Pohyb... (1955,1962, 1973,1981, 1991)

F2. táblázat. *A homogén és heterogén házasságok arányának alakulása településtípusok és nemzetiség szerint (négy generációban)*

1. Generáció						
Házasságok jellege	*Kisebbségi tt.*		*Vegyes tt.*		*Többségi tt.*	
	Magyar	*Szlovák*	*Magyar*	*Szlovák*	*Magyar*	*Szlovák*
Homogén	88,9	85,1	93,7	89,9	98,5	92,3
Vegyes	11,1	14,9	6,3	10,1	1,5	7,7
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

2. Generáció						
Házasságok jellege	*Kisebbségi tt.*		*Vegyes tt.*		*Többségi tt.*	
	Magyar	*Szlovák*	*Magyar*	*Szlovák*	*Magyar*	*Szlovák*
Homogén	77,8	78,3	84,5	78,9	93,9	74,1
Vegyes	22,2	21,7	15,5	21,1	6,1	25,9
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

3. Generáció						
Házasságok jellege	*Kisebbségi tt.*		*Vegyes tt.*		*Többségi tt.*	
	Magyar	*Szlovák*	*Magyar*	*Szlovák*	*Magyar*	*Szlovák*
Homogén	69,9	81,7	71,7	72,6	84,4	57,5
Vegyes	30,1	18,3	28,3	27,5	15,7	42,5
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

4. Generáció						
Házasságok jellege	*Kisebbségi tt.*		*Vegyes tt.*		*Többségi tt.*	
	Magyar	*Szlovák*	*Magyar*	*Szlovák*	*Magyar*	*Szlovák*
Homogén	59,1	80,8	83,1	84,5	83,6	50,0
Vegyes	40,9	19,1	16,9	15,5	16,4	50,0
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Sebők László

Közép-Európa múltja térképeken

Elöljáróban szeretném elmondani, hogy a konferenciánkon elhangzó előadások nagy részével ellentétben én nem egy kidolgozott kutatási program eredményeiről kívánok beszámolót tartani, hanem csak egy ötlet kutatásként történő megvalósíthatóságának lehetőségeiről. Néhány hónappal ezelőtt egy szakmai beszélgetésen merült fel az ötlet: meg kellene vizsgálni, mennyire követhetők nyomon a történelmi térképeken a nemzeti ideológiák, azok változásai, érdemes-e ebben az irányban a jövőben egy kutatási programot elindítani? A továbbiakban tulajdonképpen csak erre az egy kérdésre szeretnék választ adni, természetesen némi illusztrációval megtámogatva.

A történelmi, illetve történelmi vonatkozású térképek rövid áttekintése után kiderült, hogy az anyag csaknem áttekinthetetlen, mérete miatt egy ilyen vizsgálat célterületét mindenképpen szűkíteni kell. Mind a nyomtatott, mind pedig az elektronikus sajtóban (főleg az interneten) bőségesen jelennek meg ilyen térképek, ezek jelentős része azonban gyakran csak egyes emberek vagy csoportok nézeteit tükrözik. A szélsőséges (irredenta, nacionalista, antiszemita...) nézeteket szintén a nemzeti ideológiáknak csak egy kis szeleteként értelmezhettem, ezért egy olyan fogódzót kellett találnom, amelynek alapján a nemzeti ideológiák egy jóval nagyobb körben elfogadott nézetrendszerét vizsgálhattam. Véleményem szerint e kritériumnak leginkább az iskolai oktatásban alkalmazott térképek, történelmi atlaszok felelnek meg, talán ezek reprezentálják a legpregnánsabban a nemzeti ideológiákat. Ezek ugyanis mindenhol az állami (miniszteriális szintű) szervezetek által jóváhagyott kiadványok, s az államok vezetésének általános történelemszemléletét tükrözik, valamint gyakran a többségi nemzeti ideológiát. Szomszédaink iskolai atlaszai között szemezgettem, végül azonban szó lesz cseh, lengyel, horvát és német atlaszokról is, mert egyes esetekben ezek jó referenciaként szolgáltak.

Az atlaszok áttanulmányozásakor kiderült, hogy az alapvető problémák elsősorban az eredet, az elsőség kérdésében jelentkeztek, s ez különösen két nemzeti ideológiával kapcsolatban éleződött ki.

1. Román atlaszok – dákoromán és román kontinuitás probléma

Lucian Boia szerint: „A nemzetek nem rendelkeznek közös emlékekkel. Miként a nemzet is kitaláció, nem kevésbé az emlékezés is az. Léteznek olyan emlékek is, amelyekkel nem rendelkezünk, de úgy tanuljuk, hogy rendelkezünk velük. Végül is ez maga a történelem, *a nagy történelem*: egy mesterségesen táplált és

fenntartott emlékezés."[1] Boia meghatározása tökéletesen illik a román és magyar történetírás közötti nézetkülönbség, a dákoromán kontinuitás-elmélettel kapcsolatos vita jellegére. A magyar nézet szerint a Dacia provinciát Aurelius 271-ben (a gótok támadásai miatt) feladta és a romanizált dákokat a Dunától délre telepítette. (Új-Dácia provincia, majd a Dunától délre a gepidák Dacia Ripensis tartománya 490–567 között, a mai román nyelv a moesiai latin egyik változatára vezethető vissza.[2]) A mai erdélyi területre gótok, hunok, gepidák, avarok, majd bolgár-szlávok, végül pedig magyarok telepedtek le – a románok jelenlétére a 12. sz. előttről nincs bizonyíték.

A román felfogás szerint ők a romanizált dákok egyenesági leszármazottai, akik a mai kelet-európai népek közül a legrégebbiek, az *elsők*, akik mintegy kétezer éve a mai helyükön élnek, s csak azért nem szerepelnek vagy ezer éven keresztül az erdélyi részekre vonatkozó forrásokban, mert a román nép a történelem viharai elől a hegyekbe húzódott vissza, s nem adott életjelt magáról (?!). (Részletesebben tárgyalja az egész histográfiai kérdést Boia egy másik művében.[3]) Nem meglepő, hogy mindkét romániai atlaszban [Atlas pentru istoria României, 1983, Atlas istoric şcolar 1999] ez a nézet tükröződik, bár az egy kicsit meglepő, hogy a honfoglaló magyarok számos virágzó román fejedelemséget és királyságot igáztak le Erdélyben – legalább is a román atlaszok szerint.

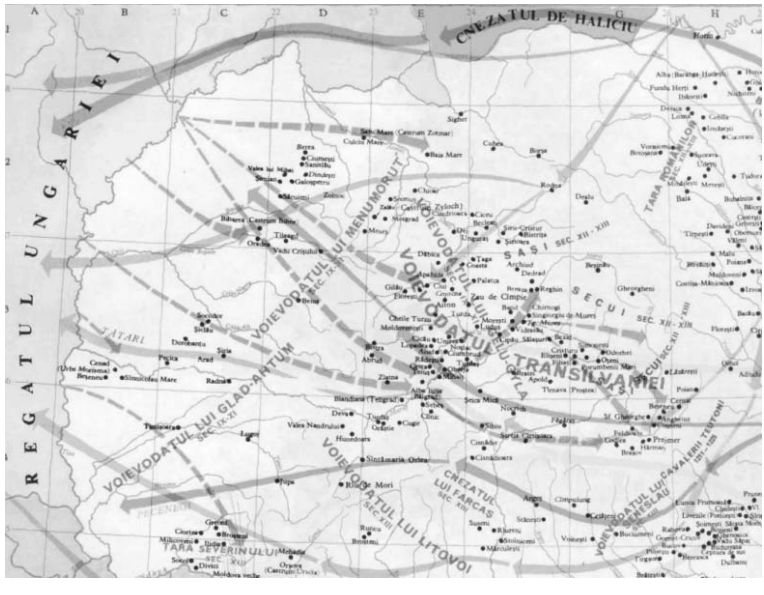

1. térkép. 10–12. század [Atlas pentru istoria României]

1 Boia, 2000.
2 Csimár, 1998.
3 Boia, 1997.

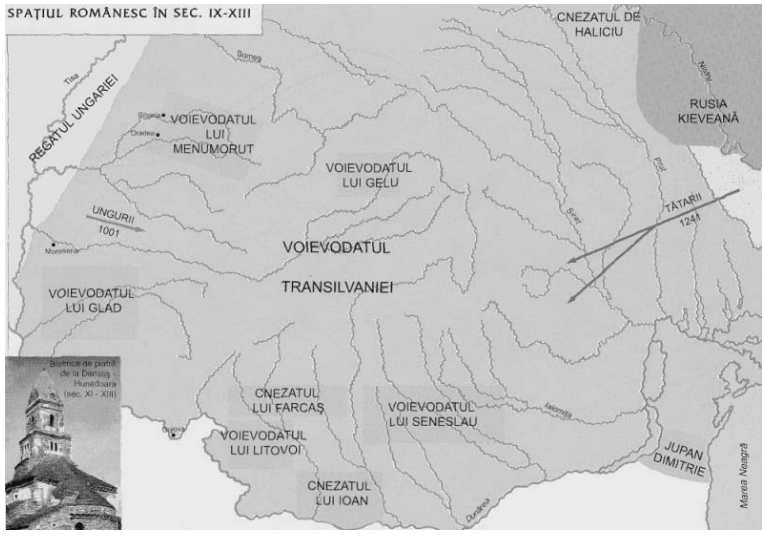

2. térkép. 9–13. század [Istoric şcolar]

Az igazán megdöbbentő azonban az, hogy mindkét atlasz – mindenféle tudományos és kartográfiai elvet egyenesen semmibe véve – az erdélyi részeket az egész közép- és újkor folyamán román területként színezve ábrázolja, mint amit csak ideiglenesen szálltak meg a magyarok.

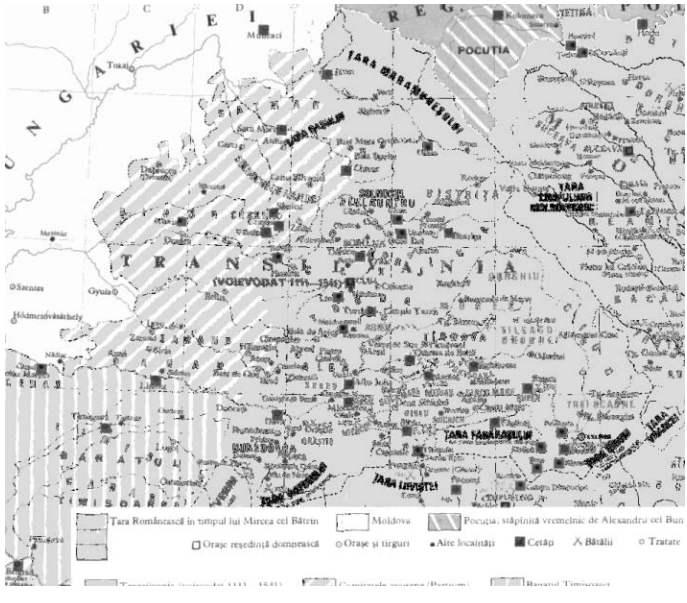

3. térkép. 15. század [Atlas pentru istoria României]

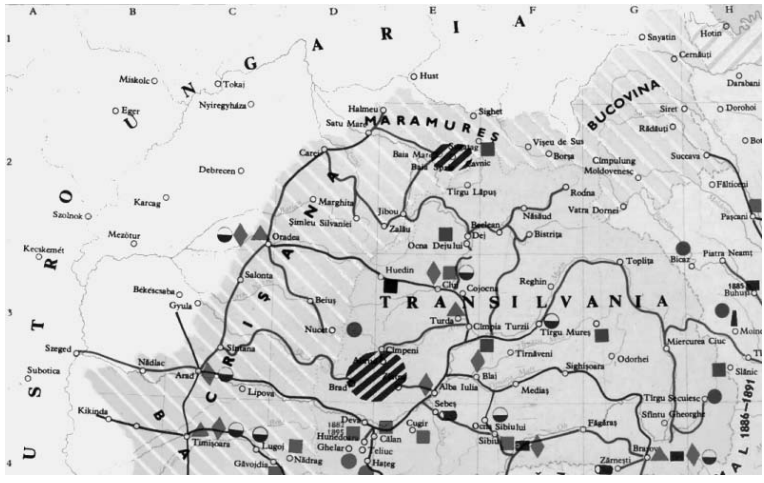

4. térkép. 19. század [Atlas pentru istoria României]

Az Istoric şcolar (1999) alábbi két kis térképének pontosságához és korrektségéhez már kommentárt sem kívánok fűzni:

5. térkép Kelet-Európa 1000 körül

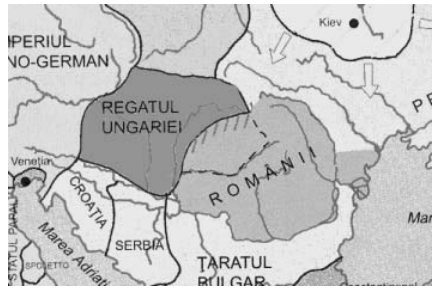

6. térkép Kelet-Európa 1300 körül

Ugyancsak nem kívánom hosszasabban részletezni a román térképeken szereplő nevek megírásánál tapasztalható teljes következetlenséget, illetve elfogultságot. A nemzetközi gyakorlat az, hogy a településneveket mindig az aktuális névalakokkal írják meg, más névalakokat csak zárójelben vagy utólagosan tüntetnek fel (pl. Danzig (Gdansk) vagy Breslau/Wroclaw). Kivételek az ún. exonimák, „megszokás" alapján írunk ugyanis például Bécs, Velence és Bukarest névalakot Wien, Venezia és Bucureşti helyett, s ezen elv alapján írnak a szlávok is Budimpest névalakot. A román térképeken következetesen minden erdélyi nevet csak románul tüntetnek fel, jelezve a román folytonosságot, annak ellenére, hogy például a 10. században Erdélyben ezek a román településmegnevezések egyáltalán nem léteztek.

Következő lépésben azt néztem meg, hogy az előbbi történelmi problémát más országok iskolai és egyéb történelmi atlaszai hogyan mutatják be. Legnagyobb meg-

lepetésemre egészen eltérő tartalmú és színvonalú térképekkel találkoztam, még a nevesebb kiadók esetében is.

A szláv országok atlaszaiban általában román jelenlétet tüntettek fel az erdélyi részeken a kora középkorban: Povijesni Atlas (horvát, 1989) – 6. században „Vlaški"; Středověk (cseh, 1996) – 7. században „Dákorománi"; Školský atlas (csehszlovák, 1974) – „Valašsko". Kivétel a lengyel atlasz, mert abban a 6. sz-ban Dacia a mai É-Szerbia területén volt megtalálható, Erdélyben pedig vizigótok és gepidák éltek, majd egy másik térképen 1000 körül bukkantak fel a vlahok a havasalföldi területeken.

Három általam vizsgált neves német történelmi atlasz egészen eltérő módon ábrázolta a problémát:

1. Haack (egykori NDK, 1981) – 6–7. században Erdélyben dákorománok, 9–11. században Havasalföldön vlahok éltek.

2. Putzger (1988) – 1369-ig románokról vagy elődeikről említés sem történik a mai Románia területén.

3. Westermann (1988) – 7–8. században és 9. században is vlahok, de zárójelben (?)-lel – ezt a megoldást még mindig jóval korrektebbnek tartom, mint a többi kiadóét.

Ebben a témakörben – magyar honfoglalás – egészen meglepő pontatlansággal találkoztam több esetben is – a magyar bevonulási irányokat leegyszerűsítve, a dél-erdélyi irányt jóval jelentősebbnek ábrázolták, mint az észak-erdélyi és vereckei irányt. Ezt a hibát elkövette a Školský atlas (1974), de a Putzger Atlas is! Lehetséges, hogy egy 1935-ös magyar atlaszt használtak alapanyagnak? Nem valószínű, az azonban tény, hogy ez az atlasz [Barthos-Kurucz] a vitatható, nem lezárt történelmi problémák alternatív ábrázolását már ekkor mintaszerűen meg tudta oldani.

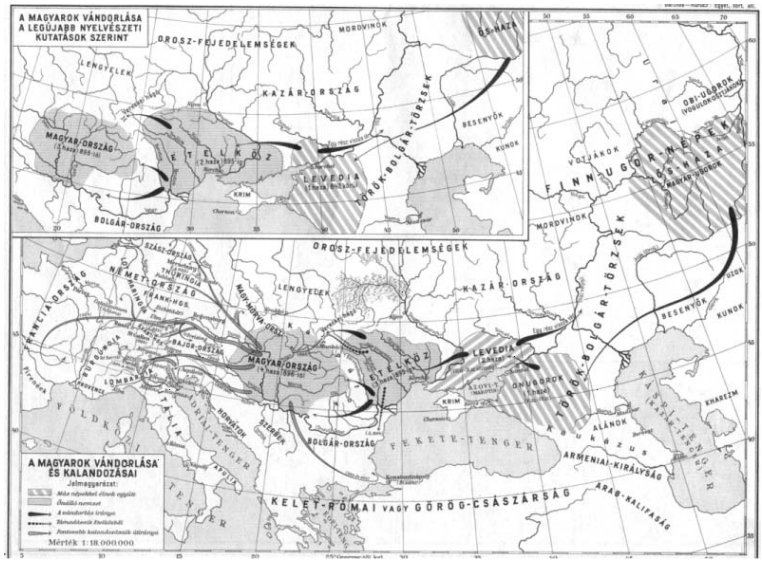

7. térkép

2. Nagymorva Birodalom – a szlovákok őseinek keresése

A Nagymorva Birodalom déli határa a magyar történészek szerint a Duna vonalánál volt, s ezt az álláspontot tükrözik a már említett német atlaszok is. (Pontosabban a Westermann és a lengyel atlasz szerint a Fertő-tó vidéke is Samo Birodalmának része volt, a horvát atlasz szerint pedig a Dunántúl északi része tartozott oda.)

A cseh atlaszokban Szvatopluk a Dunántúlt meghódította, a szlovákok szerint azonban nemcsak az egész Felvidéket, de a Duna-Tisza közének jó részét is. A szlovákok nemzeti mítoszának alapvető része a szlovák államiságért folytatott ezeréves küzdelméről szóló hagyomány. Ennek premisszája, hogy a szlovákok ezen a területen a legrégibb etnikum, tehát a szlovák államiság régi dicső előképe a Nagymorva Birodalomban keresendő.[4]

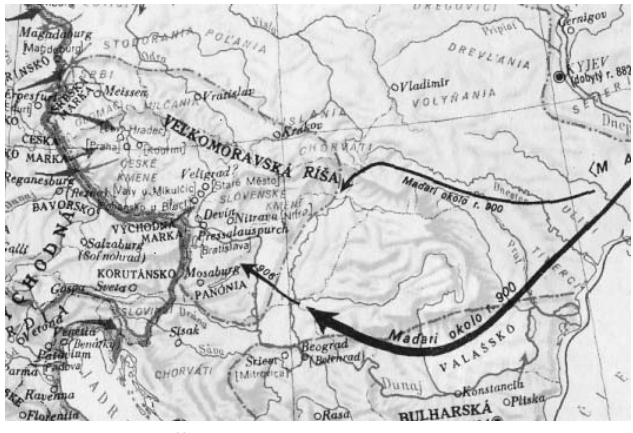

8. térkép Školský atlas (Praha-Bratislava, 1974

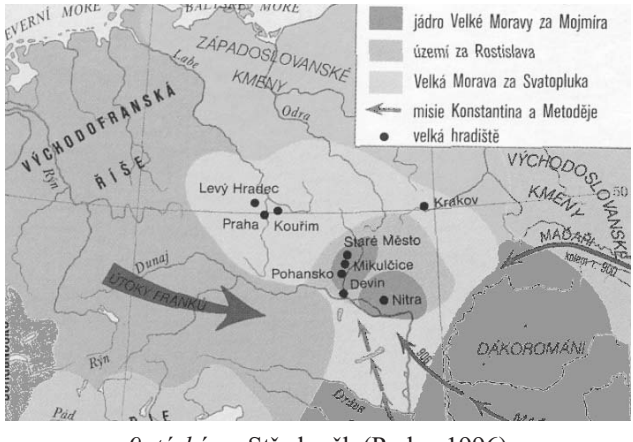

9. térkép Středověk (Praha, 1996)

[4] Kučera, 2000.

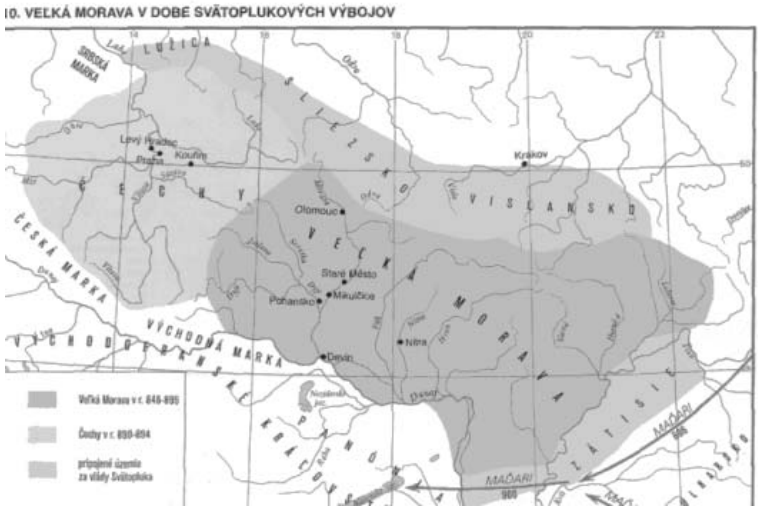

10. térkép Dejepisné Atlasy (Harmanec, 1997)

Meglehetősen érdekes feltételezés az is, hogy az itteni szláv népesség körében a szlovák etnikum elkülönülése, s ezzel a szlovák nemzetiség kialakulás a 10. sz. elején már befejeződött volna.

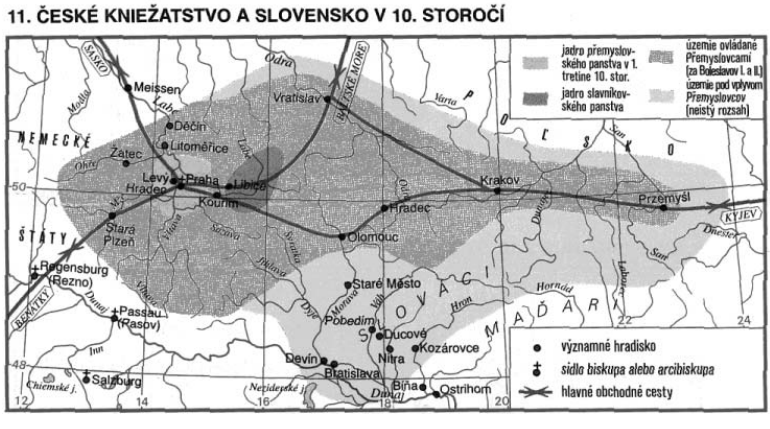

11. térkép Dejepisné Atlasy (Harmanec, 1997)

A szlovák nemzeti ideológiában ma is alapvető, hogy történelmileg igyekszik elválasztani a történelmi Magyarországot (Uhorsko) a magyarok, illetve a szlovákok lakóhelyétől (Slovensko). 1918 után Magyarország neve Mad'arsko lesz, így a Slovensko-fogalmat mintegy visszamenőlegesen érvényessé teszik. Az új szlovák Dejepisné Atlasy 2. kötete (Novovek – újkor) már az 1526–1541-es időszaknál Slovensko feliratot tartalmaz!

Talán a pánszláv szemlélet próbálja tükrözni, de sajnos inkább csak egy komolytalan térképet eredményezett a magyarság elterjedési területével kapcsolatban a már többször említett lengyel atlasz.

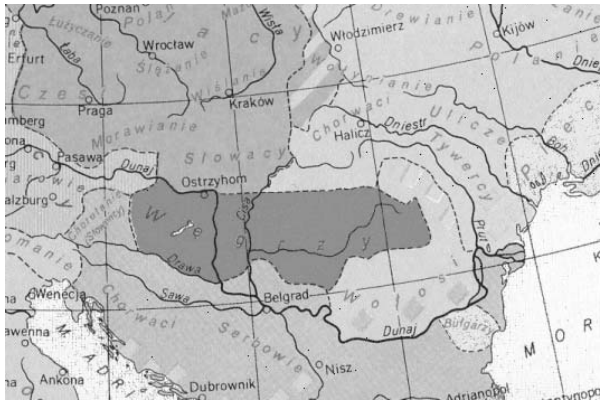

12. térkép Kelet-Közép-Európa 1000 körül (Świata, 1996)

Az eddigiekben bemutatott példák arra nézve feltétlenül elégségesek, hogy megállapíthassuk: a kelet-közép-európai térségben az iskolai oktatásban használt történelmi atlaszok és térképek alaposabb vizsgálata és elemzése célszerű és egy kutatási programot feltétlenül megérne. Valószínűleg számos ismert vagy feltételezett jelenség mellett meglepően érdekes és új következtetésekre jutunk.

IRODALOM

Atlasz:

Barthos-Kurucz: Egyetemes történelmi atlasz (M. Kir. Áll. Térképészet, Budapest, 1935)
Středověk. Dějepisné atlas. (Kartografie. Praha, 1996)
Školský atlas svetových dejín (Slovenská kartografia, Bratislava, 1974)
Stredovek. Dejepisné Atlasy pre Základné školy a osemročné gymnáziá (Vojenský Kart., Harmanec, 1997)
Atlas pentru istoria României (Arta Grafică, Bucureşti, 1983)
Istoric şcolar (Corint, Bucureşti, 1999)
Povijesni atlas (Kartografija, Zagreb, 1989)
Atlas historyczny Świata (PPWK, Warszawa, 1996)
Atlas zur Geschichte (VEB Haack, Leipzig, 1981)
Grosser Atlas zur Weltgeschichte (Westermann, Braunschweig, 1988)
Putzger Historischer Weltatlas (Cornelsen Verlag, Berlin, 1988)

Könyv, tanulmány:

Boia, Lucian: *Iştorie şi mit in constiinţa românească.* Humanitas, Bucureşti, 1997.
Boia, Lucian: History Between Truth And Fiction. In: *Explorations Into The Imaginary.* The Romanian Cultural Foundation, Bucharest, 2000.
Csimár Csaba: Európa és Kis-Ázsia népei. Kézirat [TLI] 1998. 118 p.
Kučera, Matuš: Slovensko a jeho historický priestor. In: *Slovenské pohľady.* 2000/6.

KULTURÁLIS ÖRÖKSÉG ÉS NEMZETI IDENTITÁS

Keszei András

A megfoghatatlan nyomában[1]

A szellemi örökség meghatározása és a kultúra szerepének átértékelődése

Az UNESCO felkérésére egy nemzetközi szakértőgárda kidolgozta a szóbeli és általában a nem anyagi természetű örökség meghatározását. Eszerint a szóbeli, illetve a nem anyagi természetű örökség:

> „ ... népcsoportokhoz köthető, tanult eljárásokat, tevékenységeket jelent, mindazon tudással, készségekkel és kreativitással együtt, melyek az említett eljárásokat megalapozzák, s amelyek egyszersmind ezen eljárások termékei is." Természetesen idetartoznak még a „ ...létrehozott produktumok és a tevékenységek fenntartásához szükséges források, terek, valamint a társadalmi és természeti környezet egyéb aspektusai is. Ezek az eljárások biztosítják a közösségek számára az előző nemzedékekhez való folyamatos kötődés érzését és kulcsfontosságúak a kulturális identitás, valamint az emberiség kulturális sokszínűsége és kreativitása szempontjából is."[2]

A nem anyagi természetű (a továbbiakban az egyszerűség kedvéért „szellemi") örökség arra érdemesnek talált „mesterművei" 2001 tavaszától minden második évben felkerülhetnek az UNESCO szellemi örökség listájára (Masterpieces of the Oral and Intangible Heritage of Humanity). Az első, 19 tételből álló listát 2001 májusában hozták nyilvánosságra. A kiírás alapján a bírálóbizottság két kategória szerint értékelte a pályázatokat. Az elismerés ezek szerint népi és hagyományos kifejezésformákhoz (nyelvek, a szájhagyományban élő irodalmi alkotások, táncok, játékok, mitológia, rítusok, viseletek, kézművestechnika, építészet), illetve kulturális terekhez (azok a helyszínek, ahol a népi, hagyományos tevékenységek koncentrált formában jelennek meg – a történetmondás, a rítusok színtere, piacterek, fesztiválok) kapcsolódik.[3]

A lista fő feladata az volna, hogy az UNESCO által biztosított nyilvánosság erejével a kulturális sokszínűséget fenyegető veszélyekre irányítsa a figyelmet. A sokszínűség fenntartásában a szellemi örökség kulcsfontosságú szerepet játszik: biztosítja a kulturális identitás megőrzésének és a kreativitás kibontakozásának feltételeit,

---

1 A cím a nem épített, nem természeti és általában véve a nem anyagi természetű örökség angol elnevezésére utal. Az *intangible* nem kézzelfoghatót, illetve felfoghatatlant jelent.

2 Az idézet forrása az UNESCO honlapján olvasható hivatalos proklamáció: www.unesco.org/opi/intangible_heritage/ background.htm

3 Uo.

s ezen túlmenően a nemzetek, kultúrák közötti harmonikus viszony, a kölcsönös tolerancia zálogaként is szolgál.[4] A globalizációs folyamat felgyorsulása miatt most mindez veszélybe került. A kultúra uniformizálódása, az iparosodás, a turizmus, a fegyveres konfliktusok, a falvak elnéptelenedése és a természeti környezet károsodása egyre gyorsabb ütemben mázolják szürkére a világ egykor oly változatos kulturális térképét. Mit tehetnek a nemzetközi szervezetek annak érdekében, hogy ezt megakadályozzák? Vajon van-e arra esély, hogy a globalizáció jelensége mögött álló gazdasági erőket, érdekeket meggyőzzük az említett veszélyek nagyságáról és várható következményeiről? Miközben a válaszon töprengünk, felmerül egy másik kérdés is, melynek megválaszolása alapvetően befolyásolhatja az előzőek megítélését: Vajon helyesen mérték-e fel az UNESCO szakértői a szellemi örökség és a neki tulajdonított szerep jelentőségét?

A meghatározásból úgy tűnik, mintha ez valamiféle, a „világbéke" ügyét és a fejlődést is előmozdító csodaszer lenne, de hogy valójában miért és pontosan hogyan is válhatna azzá, nos, ez nem derül ki. Az UNESCO ezirányú tevékenysége az utóbbi 50 évben nagyjából négy korszakra osztható.[5] A II. világháború utáni években az ENSZ és különböző szervezeteinek kiépülése idején az UNESCO az oktatás és a tudás szerepét emelte ki a megbékélést elősegítő tényezők között. A kultúra ekkor még inkább csak a műalkotások szintjén, többnyire inkább magaskultúraként jelenik meg, mintsem az identitást formáló, a gondolkodást és az értelmezést befolyásoló önálló entitásként. A háború és általában az újkori történelem tapasztalatainak megfelelően a nemzetállamok közötti megbékélés előmozdítása volt a cél, a nemzetállami keretek között megjelenő kulturális különbségek azonban már csak jóval ritkábban kerültek a figyelem homlokterébe.

A második korszak az egykori gyarmatállamok felszabadulásának időszaka; ekkor, az UNESCO állásfoglalásainak és tervezeteinek tanúbizonysága szerint, a kultúrának már identitáshordozó, illetve -fenntartó szerepet is tulajdonítottak. Az érvek között egyre gyakrabban találkozunk a technikai fejlődés egységesítő hatásának veszélyeivel, s közben persze azt sem szabad elfelejteni, hogy a hidegháború időszakában a szuperhatalmak burkolt vagy éppenséggel nyílt ideológiai befolyásával szemben a kultúra szerepének kidomborítása is fontos szerepet játszhatott az önállóság hangsúlyozásában.

A harmadik periódus tulajdonképpen az előző szakaszban megindult folyamatok kiszélesedésével és kikristályosodásával jellemezhető: az immár politikai jelentőséggel is felruházott kultúrához egyre inkább hozzákapcsolják az endogén fejlődés koncepcióját. A saját fejlődési úthoz való jog és az önálló fejlődés hatékonyságának hangoztatása többek között a „gyengék" egyenjogúságát volt hivatott igazolni a nemzetközi politikai fórumokon.

---

4 Uo.

5 Erre vonatkozóan részletesebben: Chimene Keitner: *UNESCO and the Issue of Cultural Diversity. Review and Strategy, 1946–2000.* Published by UNESCO, Paris, 2000.

A negyedik szakaszban, amely ma is tart, kultúra és demokrácia kapcsolata került a figyelem középpontjába, azzal az UNESCO által többször is megfogalmazott igénnyel, hogy a kulturális jogok biztosításának, illetve kiszélesítésének támogatásával javítsák a különböző kulturális közösségek együttélésének esélyeit. A sorra másra aktiválódó nemzetközi és belső feszültségforrások szinte mindegyike hordozott, hordoz magában kulturális összetevőt a konfliktus jellegétől függetlenül. A gazdasági, társadalmi vagy etnikai jelzőkkel mesterségesen megkülönböztetett jelenségek a felszínt érintő önigazolási törekvések mögé tekintve az antropológiai értelemben vett kultúra dimenziójában is értelmezhetőek.

A különböző szakaszokon mérhető tendencia lényegében a következőképpen írható le: a kultúra fogalma a műalkotásoktól, a normatív értelemben vett magaskultúrától az idők során a mindent átfogó, gondolkodásunkat és döntéseinket is befolyásoló szabályrendszerig, a Geertz által leírt „jelentéshálóig" terjed ki. A kultúra tehát kiemelkedett az erkölcsi tanulságokat, esztétikai élményt nyújtó szerepből és olyan élő, konstruktív tényezővé vált, amelynek vizsgálata segít megérteni az ésszerűtlent, a különöst, az idegent.

A szellemi örökség-lista tanulságai

A listára tekintve vélhetően sokan úgy gondolják majd, hogy az, legalább is európai szemmel nézve, zömében egzotikus elemeket tartalmaz.[6] Távoli vidékek ismeretlen szertartásai, kifejezésformái, melyek jelentőségét az egyediségen és a veszélyeztetettség miatt érzett aggodalmon túl aligha érthetjük meg maradéktalanul. (A 19 helyszín között csak három európait találunk: Olaszországot, Spanyolországot és Litvániát.) A szellemi örökség meghatározását szem előtt tartva, tekintsük át most részletesen is a listát.[7]

Európa

A 2001 tavaszán kihirdetett szellemi örökség-lista, a korábban ismertetett elvek szerint, az emberiség kulturális sokszínűségének jelentőségére kívánja felhívni a figyelmet. Az első 19 tétel ismeretében elmondható, hogy főként olyan kulturális kifejezésformák, terek kaptak széleskörű nyilvánosságot az UNESCO jóvoltából, amelyeket gyors és hatékony segítség nélkül az eltűnés veszélye fenyeget. Pár száz ember által beszélt nyelvek, megőrzött hiedelemvilág, még ennél is csekélyebb számú mester tudása és gyakorlata révén ideig-óráig fennmaradó, de már kihalófélben lévő ritka kézművestechnikák. Ráadásul nemcsak a fejlődő országokban tapasztalható mindez, hanem Európában is. Az olasz, a spanyol és a litván példa (az élő

---

6 Egzotikus és modern, mint a kultúrakutatás történetét végigkísérő kettősség, illetve a modernizáció hatásának kritikai elemzéséről ld: Clifford Geertz: Modernities. In: *After the Fact.* Harvard University Press, 1996. 136–168.

7 A listán szereplő szellemi örökségekkel kapcsolatos információk forrása: www.unesco.org/opi/ intangible_ heritage.htm

népi kultúra értékei alapján jó néhány kelet- vagy közép-európai kulturális kifejezésformát, teret, de még népcsoportot is ajánlhatnánk a döntéshozók figyelmébe) azt mutatja, hogy a szellemi örökség bizonyos típusai még Európában is az élő hagyomány részét képezik, de már egyre kevésbé fenntarthatóak. A három európai példa alapján két örökség-típust azonosíthatunk: a szerepjátékot, illetve színházi előadást és a kézművestechnikát, noha az egyes esetek vizsgálata nyilvánvalóvá teszi, hogy az előadások és a mesterségbeli tudás hátttereként szolgáló kulturális kontextusok közötti különbségek rendkívül jelentősek. Litvániában, ahonnan Lettország támogatásával a keresztkészítés, -faragás technikája került fel a listára, a kereszténységet hirdető szerep mellett a keresztek szimbolikus jelentősége a szovjet fennhatóság idején politikai dimenziót is nyert: a függetlenség jelképévé vált. A hagyományos technikával készített kereszt az 1920-as évektől a nemzeti ünnepek, megemlékezések visszatérő motívuma. A kivételes szimbolikus jelentőség, mely a valláshoz fűződő viszony mellett az ünnepek alkalmával felidézett történelmet és ezen keresztül a nemzeti összetartozás tudatát is tükrözi, lassan elhalványul, hiszen ha nem így lenne, akkor a keresztfaragást és a keresztkultuszt fenyegető veszélyek között nem azt említené az első helyen a listához fűzött értékelés, hogy „ ... ezt a közösségben gyökerező hagyományt veszélyezteti a modernizáció és a fiatalok elvándorlása."[8] Kérdés, hogy a hagyomány továbbélését veszélyeztető folyamatok befolyásolhatóak-e a kívánt irányban. A szimbolikus jelentőség csökkenése és a kézművestechnika birtokában lévők megfogyatkozása arra enged következtetni, hogy a fiatalabb generációk számára a litván keresztekhez kapcsolódó hagyomány már nem olyan fontos, ezt azonban a hivatalos értékelés gondolatmenetét követve némi kultúrkritikai éllel úgy is megfogalmazhatjuk, hogy ezek a nemzedékek már a modernizáció áldozatai. Ez a kijelentés, a részletek ismerete nélkül, ha nem is értelmezhetetlen, de mindenképpen egyoldalú. Miután a társadalmi hátteret, a litván modernizáció következményeit nem ismerjük, s a litván tagot kivéve nyilván a bírálóbizottság sem tudott erről túlságosan sokat, felmerül a kérdés, hogy vajon a pályázatokban bemutatott veszélyeztetett értékek jelentőségét esetenként nem becsülték-e túl. A kereszthez kapcsolódó hagyományról azt olvashatjuk, hogy az nemcsak a vallás, de a történelem, az önálló litván államiság szempontjából is fontos. Ha ez tényleg így van, akkor további információk híján nehezen érthető a veszélyeztetettség, hiszen máshol egy hasonlóan fontos hagyomány fenntartását, ápolását általában állami intézmények vállalják. A litván példa ismertetése közben több kérdés is megfogalmazódott az örökség társadalmi és kulturális kontextusával kapcsolatban. A szellemi örökség-mozgalom célkitűzéseinek megfelelő értékelést azonban erősen hátráltatja, hogy a szólamoktól eltérően az egyes esetek ismertetése után rögzített cselekvési tervekből általában az derül ki: hiányzik a már épphogy csak élő hagyomány jövőjére, társadalmi reintegrációjára vonatkozó határozott elképzelés.

[8] Az idézet forrása: www. unesco.org/opi/intangible_heritage/lithuania.htm

A listán szereplő spanyol és olasz szellemi örökség más tanulságokkal szolgál. Az elchei misztériumjáték egy középkori eredetű vallásos tartalmú műfaj továbbélésének európai szinten viszonylag ritka példája. A teljes egészében énekelt darab az értékelés szerint Valencia népének kulturális és nyelvi identitását tükrözi. A dalok szövegei –, melyek azóta, hogy 1625-ben írott formában is összegyűjtötték őket, nem változtak – valenciai nyelven és részben latinul íródtak. Habár az idők során a már csak „kulturális rezervátumokban", töredezett formában fennmaradó valenciai nyelvet a mindennapi használat szintjén egyre inkább felváltja a kasztíliai, úgy tűnik a regionális nyelv és kultúra ügyének felkarolására, ha csak a misztériumjátékhoz kapcsolódó, látszólag ártatlan formában is, de igény mutatkozik.[9] A misztériumjáték jövőjére vonatkozó cselekvési terv egyelőre színészek és énekesek képzését, a misztériumjátékok múzeumának megnyitását, az előadás színtereként szolgáló bazilika és a darab kellékeinek felújítását tartalmazza. Az örökség sorsát veszélyeztető kedvezőtlen tendencia, a valenciai nyelv hanyatlásának megállításával kapcsolatban már nem sikerült külön stratégiát kialakítani, de talán ez nem csoda, hiszen ha túllépünk a misztériumjáték, mint turistacsalogató látványosság kontextusán, akkor nem nehéz belátni, hogy ez politikai kérdés is.

A fentiekhez képest az olasz példa, egy 19. századi eredetű szicíliai bábszínház hagyományainak megőrzéséről lévén szó, sokkal kevésbé problematikus. Szicíliában a 19. század elején kialakult műfaj egészen a huszadik század közepéig töretlen népszerűségnek örvendett, ám a szórakoztatóipar és a televízió hatására hamarosan hanyatlásnak indult, s ma már az eltűnés veszélye fenyegeti. A bábosok szervezett képzését és a bábok készítését támogató javaslatok abban reménykednek, hogy fesztiválok szervezésével újra népszerűvé tehető a bábszínház. A kérdés az előbbiekhez hasonlóan itt is az, hogy az újjáélesztés az egykor népszerűséget biztosító társadalmi és kulturális környezet nélkül is tartós fellendülést hozhat-e?

Afrika

Az afrikai kontinensről négy ország került fel az UNESCO szellemi örökség-listájára. Ebből három, Benin, Elefántcsontpart és Guinea Fekete-Afrika törzsi, Marokkó pedig Észak-Afrika arab-berber kultúrájával képviselteti magát a veszélyeztetett örökségek között.

Északról dél felé haladva Marokkó az első helyszín, amelynél már csak azért is érdemes egy kicsit hosszabban elidőzni, mert a szellemi örökség-mozgalom egyik alapítója, az örökség-listát összeállító zsűri elnöke, Juan Goytisolo az 50-es évek végén Franco Spanyolországát elhagyva Párizsban, majd Marokkóban telepedett le, így hát nem véletlen, hogy a listán egy marrakesh-i teret is találunk.[10] A tér részletesebb

---

9 Személyes tapasztalatok támasztják alá, hogy a nyelvjárás egy bizonyos szinten még a mindennapok része, ahogy ezt a piacok, boltok, éttermek feliratai is mutatják.

10 A kulturális tér koncepciójának megfogalmazásához alapvető személyes tapasztalatokkal szolgáló marrakesh-i példára vonatkozóan ld.: Juan Goytisolo: *Defending Threaten Cultures.* Forrás: www.unesco.org/opi/intangible_heritage goytisolo.htm

bemutatásával egyben azt is szemléltethetjük, hogy mit is értenek az UNESCO szakértői a kulturális tér fogalmán.

A Djamaa el-Fna Marrakesh városának legfontosabb kulturális csomópontja, a helyi lakosok, az átutazók és a turisták megszokott, központi találkozóhelye. Az európai szemmel nézve szokatlanul zsúfolt téren egymást érik a látványosságok. Nem csak a kereskedők portékáinak hallatlan változatosságával találkozhatunk itt, hanem a hagyományos szórakoztatóipar szinte minden elemét felvonultató egyedi kulturális kifejezésformákkal is. Történetmondók, akrobaták, zenészek, énekesek, táncosok, állatidomárok, kígyóbűvölők, tűznyelők, jövendőmondók, gyógyítók, prédikátorok hada népesíti be nap mint nap a város jelképévé vált teret. A kulturális tér, mely e változatos tevékenységek gyakorlásának színtere, alapvető feltétele az említett tevékenységek fenntartásának. A Djamaa el-Fna tér ugyanakkor egyre kevésbé felel meg a modern városi terekkel szemben támasztott követelményeknek. Akadályozza a forgalmat, nehéz rajta eligazodni és a hatósági ellenőrzés számára sem éppen könnyű terep. Már készültek az átépítési tervek, amikor Goytisolo – érzékelvén, hogy valami visszafordíthatatlan van készülőben – felemelte szavát a hagyományos kifejezésformáknak otthont adó tér védelmében. A terület és az ott folyó tevékenységek az évszázadok során (a tér valószínűleg egyidős az 1070-es évek elején alapított Marrakesh városával) olyannyira összeforrottak s a kulturális kifejezésformák olyan koncentrációját tapasztalhatjuk meg itt, hogy a teret tulajdonképpen egy önálló településként is felfoghatjuk a városon belül.[11] A Djamaa el-Fna, mint számos funkciót ellátó városi tér valóban éltető eleme a hagyományos kultúrának és életformának, melynek egyik sajátossága éppen az, hogy a különböző műfajok, produkciók az állandó zsúfoltság és a konkurencia miatt versengésre kényszerítették egymást a figyelem, majd a pénzben megnyilvánuló elismerés kivívásáért. A történetmondó tehát nem egyszerű mesélője, hanem a figyelem megragadására gesztusokkal, változatos hanghordozással törekvő előadója az egyébként már mindenki által ismert történeteknek. A sajátos kulturális kifejezésformáknak köszönhetően a pusztán szemlélődni kívánót is megérinti a közvetlenség ebben a figyelemfelkeltésre berendezkedett világban, s ez elsősorban nem technikai eszközök révén történik, hanem a személyes „bevonáson – bevonódáson" keresztül. Az ember itt egészen mást tapasztal, mint a forgalmas nyugati nagyvárosokban: miután a kezdeti kulturális sokkhatáson túltette magát, mindinkább értékelni kezdi ezt a zsúfoltságból is adódó közvetlenséget.

Ha a tér megszűnik, vagy átalakul – s ez a modern gazdasági, illetve közlekedési funkcióknak megfelelően képzelhető csak el, azaz a hagyományos tevékenységek és életforma kárára –, akkor ezzel együtt a hagyományos tevékenységek jó része alól is kicsúszik a talaj, mert ezek szinte szimbiózisban élnek a fizikai térrel. Ha már nincs hol előadni, a hagyomány háttérbe szorul, s ha majd nem lesz, aki nézze, mert

[11] A marokkói város sajátosságairól, fejlődésének egyediségéről ld.: Clifford Geertz: Modernities. In: *After the Fact.* Harvard University Press, 1996. 151–165.

a telekommunikációs eszközök izgalmasabb és kényelmesebb szórakozást kínálnak, akkor funkcióját is elveszti, mesterségesen fenntartott kulturális rezervátumokba, múzeumokba kerül. Egyelőre azonban még élő hagyományról beszélhetünk, melynek fenntartásához elegendő a tér változatlan formában való fenntartása és a bizonytalan jövőre való tekintettel az ott koncentrálódó tradicionális tevékenységek, ismeretek feltérképezése, inventarizálása.

Az örökség-listára felkerült további három afrikai kulturális kifejezésformát tekintve megállapíthatjuk, hogy mindegyik törzsi hagyományokat képvisel. Beninből Nigéria és Togo támogatásával a yoruba-nago közösségek szóbeli hagyományát ajánlották a bizottság figyelmébe, amely egy hagyományos világképhez szorosan kötődő termékenységi, betegségűző stb. rítusokat, a nép mítoszait tartalmazza.[12] A hagyományos életforma felbomlása minden bizonnyal itt is visszafordíthatatlan folyamatot jelent, s ennek megfelelően a revitalizációs törekvések csak a zárványszerű mesterséges fenntartást, végső soron múzeumok kialakítását vetítik előre.

Elefántcsontpart és Guinea hagyományos hangszerekkel, zenével és az ehhez kapcsolódó szertartásokkal jelentkezett, melyek a benini kulturális hagyományokhoz hasonlóan szorosan kapcsolódnak a hagyományos életformához, éppen ezért nagy valószínűséggel sorsuk is hasonló lesz majd. Az afrikai példák mindenekelőtt arra hívják fel a figyelmet, hogy az endogén fejlődéshez való jog hangoztatása ellenére a szavakon túl ugyanazt tapasztalhatjuk, mint a világ bármely más részén: a technikai fejlődés egységesítő hatását, ami nem kegyelmez az új eljárásokhoz, eszközökhöz alkalmazkodni képtelen régi életformának, s azzal, hogy gyökeresen átalakítja a hagyományos élettereket, a hagyományos világszemléletet, a gondolkodásmódot is alapjaiban változtatja meg. Ezért panaszkodnak a pályázat benyújtói a falvak gyors elnéptelenedésére, az iparosodásra, egyszóval a modernizációra annak minden nemkívánatos következményével együtt.

Közép- és Dél-Amerika

Afrikához hasonlóan innen is négy tétel került fel a listára. Némileg önkényes módon a Dominikai Köztársaságot ide soroltam, bár ez valójában a karibi szigetvilág része.

Ebben a csoportban két olyan eset is található, melyben az ajánló ország vagy szervezet egy egész népre, illetve törzsre hívja fel a figyelmet. Belize hondurasi és nicaraguai támogatással a garifunákat, a keleti partvidéken 10 különálló közösségben élő, valamivel több, mint 11 000 lelket számláló népet ajánlotta a döntéshozók figyelmébe. A garifunák azoknak az egykori rabszolgáknak a leszármazottai, akiket még a 17. században száműztek Saint Vincent-re, mert harcoltak az angol és francia fennhatóság ellen, s akik közül később aztán sokan visszatértek hazájukba. A közösség a sajátos fekete karibi nyelvet beszéli, amit egyre nehezebb megőrizni, mivel ma

[12] A szóbeliség eredetiségével kapcsolatos „mítoszok" kritikájára és általában a szóbeliség és írásbeliség viszonyára vonatkozóan ld.: Jack Goody: *The Power of the Written Tradition.* Smithsonian Institute, 2000.

már csak egyetlen faluban tanítják és nincs dokumentált változata. A garifunák még a ’70-es évek végén kérték Belize, Honduras, Nicaragua és Guatemala kormányát, hogy ismerjék el nyelvüket és kultúrájukat. Miután saját államot nem alakíthatnak és nagyrészt szegénységben élnek, nem maradt más lehetőség, mint a nyilvánosság erejében bízva megfogalmazni kívánságaikat. Ezek között a nyelv dokumentálásán és ápolásán túl megtalálhatjuk a diszkriminatív földbirtok-politika megváltoztatását, az oktatás és a szociális ellátások fejlesztését, valamint a közösségi élet és a gazdasági helyzet előmozdításának mikéntjére vonatkozó tervezetek kidolgozását.

Ecuador és Peru közös ajánlásának köszönhetően az Amazonas-menti esőerdőkben élő zápara törzset is felvették a listára. Becslések szerint a törzs jelenleg körülbelül 300 lelket számlál, 200-an Ecuador, 100-an pedig Peru területén élnek, de közülük ma már csak öten beszélik folyékonyan a nyelvet. Az értékelés szerint a záparák az elmúlt 400 év viszontagságai ellenére (spanyol hódítás, erőszakos térítés, kényszermunka, járványok, erdőirtás) töretlenül ragaszkodtak hagyományos életformájukhoz és az ősi tudás változatlan továbbadásához. Úgy tűnik, hogy Ecuador és Peru, a közelmúlt határvillongásaiban felszínre törő konfliktusokat félretéve, hajlandó közösen felkarolni a törzs ügyét, ha ez most még csak a szélesebb körű nyilvánosság eléréséhez nyújtott segítségben nyilvánult is meg.

A két nép helyzetét megkülönböztető jegyek közül kiemelhetjük, hogy a garifunák már a ’70-es évek végén nemzetként tekintettek magukra, életkörülményeik is jóval inkább tükrözik a modernizáció hatását, mint a záparák esetében. Kibontakozás azonban egyik helyzetből sem képzelhető el könnyen mindazon értékek, az örökség, mint tudás, életforma és a mindennapok gyakorlatát meghatározó háttér változatlan formában történő fenntartásával. A veszélyeztetettség ténye mindkét esetben arra utal, hogy ez nem a puszta véletlen folytán állt elő, hanem az előző esetekhez hasonlóan itt is a fejlődés kiszámítható tendenciáiban kell az okokat keresnünk, s ezzel együtt szomorúan megállapítanunk, hogy a folyamatok megfordítására nincs sok remény.[13]

Bolívia és a Dominikai Köztársaság a katolikus vallás sajátos adaptációjával jellemezhető kulturális hagyományokkal képviselteti magát a listán. A nyugat-bolíviai hegyvidéken élő népesség által évente megtartott orurói karnevál tulajdonképpen egy egész napos ünnepélyes felvonulás, melyen több tízezer zenész, táncos és kézműves vesz részt. Az esemény minden évben közel félmillió látogatót vonz. A veszélyek között először találkozunk a kulturális örökség elüzletiesedésével, ami a bányászat és a tradicionális mezőgazdaság hanyatlásával, valamint az urbanizáció miatt tapasztalható elvándorlás felgyorsulásával együtt az ünnep eredeti társadalmi és kulturális kontextusának eróziójával fenyeget. A részletesebb bemutatást mellőzve az utolsó helyszínről csak annyit jegyeznénk meg, hogy a dominikai Szentlélek Testvériség zenés szertartásainak jövőjét a fentiekhez nagyon hasonló folyamatok árnyékolják be.

[13] A modernizáció hatásáról Indonéziában és Marokkóban ld.: Geertz i.m. 136–168.

Ázsia

Grúziától Japánig, illetve a Fülöp-szigetekig nyolc helyszín és a hozzájuk kapcsolódó kulturális kifejezésforma gazdagítja az UNESCO szellemi örökség-listáját. Az egykori Szovjetunió területéről három (Grúzia, Oroszország, Üzbegisztán) tétel is szerepel a listán. Ezenkívül Kína, Dél-Korea, Japán, India és a Fülöp-szigetek pályázatát bírálta el kedvező módon a 18 tagú zsűri.[14] Az utolsó nyolc tétel közül kettő, Üzbegisztán és Oroszország esetében kulturális térről és az ezt benépesítő népcsoport teljes hagyománykincsének védelméről, tehát egy összetettebb jelenségről beszélhetünk. A fennmaradó hat helyszín közül három: Japán, Dél-Korea és Kína már a nemzeti, vagy országos szintű örökség modernebb viszonyok között történő fenntartását tűzte ki célul, Grúziában, a Fülöp-szigeteken és Indiában pedig népcsoportokhoz vagy kisebb közösségekhez kötődő egyedi kulturális kifejezésformák megóvásáról van szó.

A kulturális térről korábban leírtakat annyival egészíthetnénk ki, hogy ebben a két esetben a marrakesh-i térnél jóval nagyobb kiterjedésű területekről van szó, melyeken az elszigeteltségnek köszönhetően őrizték meg a hagyományos életformákat. A Bajkál-tó vidékén élő óhitű orosz közösség ma már nincs elég messze a fejlett központoktól ahhoz, hogy érintetlen maradhasson a modernizációs folyamatoktól, melyek aláásták a hagyományos életmódot. A cselekvési tervben vázolt elképzelések – dokumentáció, múzeumok, fesztiválok – itt sem kínálnak a szellemi örökség-mozgalom célkitűzéseinek megfelelő megoldást.

Sorolhatnánk még a példákat: a fülöp-szigeteki ifugaók hudhud énekei, melyek külön érdekessége, hogy elválaszthatatlanok az egyébként világörökségi helyszínként számon tartott teraszos rizsföldeken folyó munkától, lassacskán saját természeti és kulturális közegükkel együtt szorulnak ki az élő hagyományból. A hudhud 40 epizódjának nem ritkán 3 vagy 4 napon keresztül is tartó eléneklése ma már csak elvétve fordul elő: a rizstermesztők száma csökken, a rendkívül fárasztó és hosszadalmas kézi aratást már nagyrészt gépekkel végzik, a virrasztásokon pedig a televízió és a rádió váltotta fel az éneklést, kántálást. Nem marad más hátra, mint menteni a menthetőt: dokumentálni, majd archiválni, esetleg fesztiválok formájában évente pár napra feleleveníteni a hagyományt.

A rendkívül magas szintű énektudást követelő többszólamú grúz csakrulo egyre kevésbé érdekli a fiatalokat, akik ha még nem hagyták el az öregedő falvakat, inkább nyugati zenét hallgatnak. A japán nogaku színház sem jelenthet túl sokat a jövő nemzedékének, hiszen csak elvétve tévednek be az előadásokra. A szöuli királyi ereklyéhez kötődő rituálék, melyek a hivatalos vélemény szerint „a modernizáció következtében egyre kevesebb érdeklődőt vonzanak", már régóta a koreai szellemi örökség részét képező kulturális kifejezésformák, s mint ilyenek, 1982 óta törvényes védelemben részesülnek. (Japán ugyancsak élenjárt a nem anyagi természetű kulturális örökség megóvásának intézményes formában történő biztosításában.[15])

[14] A zsűri összetételét és a zsűritagok rövid életrajzát ld.: www.unesco.org/opi/intangible_heritage/jury.htm

Az utóbbi két eset azt mutatja, hogy néha az örökség ügyének állami felkarolása sem elegendő a hagyományok fenntartásához, mert ezek a modern keretek között már rendszeres fogyasztói körre igényt tartó kultúrjavakként is funkcionálnak, melyektől – a példák alapján úgy tűnik –, a fejlett keleti társadalmak fiatalabb generációi egyre inkább eltávolodnak. A kínai kunqu opera és az indiai kuttiyattam színház mindkét országban a nemzeti örökség részét képezi, amit – főleg az utóbbi esetében – leplezetlen büszkeséggel képviselnek, annál is inkább, mert mostantól már nem csak az övék, hanem az egész emberiségé, noha természetesen elsősorban továbbra is az övék marad.

Az örökség-lista részletes ismertetése után az alábbiakban összegezhetjük a főbb tanulságokat:

Az emberiség kulturális sokszínűségét fenyegető globalizációs folyamat az utóbbi években különösen felgyorsult s nagy valószínűséggel egész kultúrák tűnnek el rövidesen, ha nem sikerül megfelelő védekezési módot találni az egyébként feltartóztathatatlannak tűnő tendenciákkal szemben. A kulturális változatosság az életformákat és az életkörülményeket is egyre inkább egységesítő technikai fejlődéssel szemben nem jelent olyan tényezőt, ami ezt alapvetően módosítani tudná, mivel az emberek alkalmazkodnak hozzá és nem fordítva. Hogy ez az alkalmazkodás milyen következményekkel jár, az a szélesebb nyilvánosság számára csak most derül ki igazán: a hagyományos szociokulturális kontextus változását, felbomlását szüntelen konfliktusok kísérik. A fejlődés központjaiból importált kulturális javak nagyrészt fogyasztási cikkek, melyeket a világ más részein a még többé-kevésbé megőrzött kultúrák, mint a tárgyak, tevékenységek, szavak és egyéb kulturális kifejezésformák jelentését befolyásoló rendszerek néha egészen sajátos módon értelmeznek. Miután a megszokott szociokulturális háttér fokozatos megszűnése új helyzetet eredményez, a modernizációs kihívásoknak nem mindenki képes megfelelni, mert bár ami a puszta túlélést illeti, az ember alkalmazkodó képessége szinte határtalan, a kulturális háttér, melyet ott őrzünk gondolatainkban, viselkedésünkben, már kevésbé rugalmas. Ez jó esetben csupán annyit jelent, hogy bizonyos helyeken, helyzetekben nem érezzük jól magunkat, rosszabb esetben azonban komolyabb zavarokkal: drámai státusvesztéssel és identitásválsággal jár. Most már a távoli földrészek elszigetelt vidékein élő népcsoportokat is érinti mindez, bár jól tudjuk, hogy ez korántsem újkeletű jelenség. Az immár sokadszor megkongatott vészharang hangját talán az teszi a korábbiakhoz képest még inkább drámaivá, hogy nemsokára már valóban nem lesz mit megóvni. Azokban az esetekben, amikor a kultúra megőrzéséhez nélkülözhetetlen fizikai tér megóvása is előtérbe kerül, jóval több az esély a fennmaradásra. Noha az esőerdő a kialakított kategóriák szerint természeti örökség, a zápara indiánok számára valójában sajátos szimbólumrendszerrel bíró kulturális tér, ami az ott

[15] A japán örökségértelmezésre vonatkozóan többek közt a bizeni fazekasok kapcsán ld.: Sonkoly Gábor: A kulturális örökség fogalmának értelmezési és alkalmazási szintjei. *Regio* 2000/4. 58–59.

élő embereken kívül a zápara kultúra kialakulásának alapvető feltétele volt. Ha kiirtják az erdőket, akkor a kultúrát alkotó tudáskészlet, szabályrendszer, viselkedések, tevékenységek természetes közegét pusztítják el, s miután ezek feleslegessé váltak, jó esetben még időben múzeumokba, illetve különböző technikai eszközök segítségével rögzítésre kerülnek.

Az örökség kontextusát tekintve, láthatjuk, hogy ez a kis létszámú közösségektől a nemzeti, etnikai tudattal vagy ezek regionális változataival rendelkező kisebbségeken keresztül egészen a nemzetállami keretekig terjed.[16] Ezen belül is változatos képet kapunk, ha az elszigeteltség mértéke szerint osztjuk fel a közösségek kulturális hagyományait, ami egyben a modernizáció előrehaladottságával mért fejlettséget is tükrözi.

Migráció, elöregedés, a vidék elnéptelenedése, iparosodás, környezetszennyezés, az egzotikus kultúrjavakat fogyasztó turisták tömegei, elüzletiesedés, diszkriminatív politika, az érdeklődés hiánya... Mit tehet az UNESCO azon kívül, hogy széleskörű nyilvánosságot biztosít és koordinálja a cselekvési terveket? Hogyan valósítható meg a népek harmonikus kapcsolatát elősegítő, öntudatosan képviselt szellemi örökség revitalizációja? S hogy visszatérjünk a bevezetőben megfogalmazott kérdéshez: vajon jól mérték-e fel a szervezet képviselői az örökség jelentőségét?

Örökhagyó, örökség, örökös – Múlt, kultúra, társadalom

Nehezen képzelhető el, hogy a világ globalizációs tendenciáknak köszönhető egységesülése olyan szintre jusson, ahol az emberiség közös kulturális öröksége átveszi a nemzeti örökségek helyét. Ez különösen a szellemi örökséggel kapcsolatban megfogalmazható következtetések tükrében válik egyértelművé, bár az épített örökség lényegében nagyon hasonló tanulságokkal szolgál. Ez utóbbi, noha élettelen tárgyak együttese, ugyanúgy értelmezhetetlen az épületek történelmi dimenziójából és a jelen szociokulturális összefüggéseiből adódó szellemiség nélkül, ahogy a kulturális kifejezésformák (és főleg a terek!) sem nagyon képzelhetőek el kézzelfogható, tárgyiasult megvalósulás nélkül. A szóbeli hagyomány szavakban, a kézművestechnika rendszeresen ismétlődő, többnyire tudatos mozdulatokban és tárgyakban, a zene az ugyancsak mozdulatokra visszavezethető hangokban, dallamokban tárgyiasul.[17] Az épületek ugyanakkor a jellegüket, stílusukat meghatározó gondolatokban, és a történelmi, illetve kulturális beágyazottságukat kifejező, sok esetben érzelmi reakciót is kiváltani képes történetekben válnak szellemivé. Az emberekhez hasonlóan az épületek is rendelkeznek narratív identitással: az épített örökséghez kapcsolódó jelentések összefüggő, időszerkezetüket tekintve többnyire egyszerű, lineáris történetekből bontakoznak ki.[18]

---

16 Az örökség értelmezési szintjeinek problematikájáról ld.: Sonkoly i.m. 45–66.

17 A nyilvános reprezentációk „áttetsző" anyagi vonatkozásairól ld.: Dan Sperber: Hogyan legyünk igaz materialisták az antropológiában? In: *A kultúra magyarázata.* Osiris, 2001. 41–42.

Az egyetemes örökség utópiájához visszatérve, bár ez nem elképzelhetetlen (mondjuk a homo sapiens, mint közös ős „emlékhelyeinek" örökséggé nyilvánításával), de a listákon és az ezeket összeállítók gondolatain, elképzelésein, vágyain túl a szellemi világörökséghez még hiányzik a tömegek által is birtokolt közös értelmezési háttér, az egyetemes kulturális kontextus. Egy-egy kulturális kifejezésforma, vagy tér (s ez az épületekre és tájakra ugyanúgy vonatkozik) minden bizonnyal mást jelent az ottélőknek, mint egy másik ország vagy földrész lakói számára.[19] (Gondoljunk csak a kárpát-medencei emlékhelyekre.) Az egyetemes örökség tehát legfeljebb egy viszonylag semleges, leíró jellegű kategóriarendszert érvényesítő gyűjtemény lehet, annál is inkább, mivel épp a kulturális sokszínűség megőrzése a cél, ez pedig a nemzetek között zajló örökség-verseny kontextusában mások sérelme nélkül leginkább csak a semleges, tehát a beágyazottság fontos elemeit mellőző értékelés révén lehetséges. A nemzetközi nyilvánosság által biztosított megőrzésre ezért a történetüket és jelenüket tekintve legkevesebb konfliktust hordozó örökségtípusok, azaz a tájak, illetve részben az épületek a legalkalmasabbak. Ennek alátámasztására talán nem árt egy kicsit elidőzni az örökség társadalmi szerepeinél, valamint az e szerepeket alapvető módon befolyásoló viszonynál: örökség és történelem kapcsolatánál.[20]

Korunk egyik legnagyobb örökség-szakértője, David Lowenthal szerint manapság világszerte az örökség-mozgalom megélénkülésének lehetünk szemtanúi.[21] Az „örökségesítés" valójában nem más, mint a múltunk részét képező kultúra (vagy ha úgy tetszik, a kultúránk részét képező múlt) egy darabjának kiemelése, intézményesítése, s ez alatt most elsősorban azt értjük, hogy az örökséggé válás szabályozott, nyilvános formában teszi hozzáférhetővé az örökséget, s ezzel párhuzamosan az adott tárgyak, kulturális kifejezésformák hivatalos szerepeit is kijelöli. Mondanunk sem kell talán, hogy ez főként azon nemzetállamok esetében van így, ahol a múlthoz és az önálló kultúrához való viszony rögzítésének már hosszabb története van.[22] A modernizáció, melynek az élet különböző területeire kifejtett hatását nem könnyű felmérni a maga teljességében, mert míg azt nagyjából el tudjuk képzelni, hogy mit jelent például a mezőgazdaság modernizációja az új technológiáknak és gépeknek köszönhetően,

---

18 A narratív identitásról és a valóság narratív konstrukciójáról ld.: Jerome Bruner: The Narrative Construal of Reality. In: *The Culture of Education.* Harvard University Press, 1999. 130–149.

19 A probléma alapos kifejtése a lokális élet és kultúra állami ellenőrzésének szempontjából is: Arjun Appadurai: A lokalitás teremtése. *Regio,* 2001/3. 3–31.

20 Örökség, idő és történelem összefüggéseiről ld.: Francois Hartog: Örökség és történelem: az örökség ideje. *Regio,* 2000/4. 3–25.

21 Az örökség-jelenség és -mozgalom kimerítő elemzése az örökség társadalmi szerepének, valamint örökség és történelem viszonyának szempontjából: David Lowenthal: *The Heritage Crusade and the Spoils of History.* Cambridge University Press, 1998.

22 A kultúra hivatalos értelmezésére, kiemelésére, kanonizálására és használatára vonatkozóan történelmi dimenzióban ld.: Hofer Tamás: Construction of the „Folk Cultural Heritage" in Hungary and Rival Versions of National Identity. In: Hofer Tamás (szerk.): *Hungarians between „ East" and „West".* Budapest, 1994. – A chicagói magyarok kisebbségi kultúrájának teremtéséről és megőrzéséről a 19. század végétől az 1940-es évekig: Fejős Zoltán: *A chicagói magyarok két nemzedéke 1890–1940.* Közép-Európa Intézet, 1993.; Szegedy-Maszák Mihály: Introduction. In: Szegedy-Maszák Mihály (szerk.): *National Heritage – National Canon.* Collegium Budapest Workshop Series No. 11, Budapest, 2001.

a változások mentális következményeiről már csak jóval töredékesebb tudással rendelkezünk. Lowenthal az örökség-kultusz fellendüléséért elsősorban a múlthoz fűződő viszony gyökeres átalakulását és a nemzetállamok fenntartásához szükséges összetartozás-tudatot biztosító technikákat teszi felelőssé.[23]

A közös múlt akkor válhat igazán a kohézió forrásává, ha gyakran felidézzük, és lehetőleg minél közérthetőbb (egyértelműbb!) narratívumok segítségével. A történelemmel való azonosulás a tömegek számára nagyrészt hit és hűség kérdése, ezek pedig általában kiválóan alkalmasak arra, hogy erősen érzelmi töltetű reakciókat váltsanak ki. Az örökség történelmi hitele itt egészen más szerepet kap, mint a történészek lelkiismeretes beszámolóiban. A múlt örökségközpontú felidézésének feladata nem az, hogy pártatlan tanulmányozásra sarkalljon, hanem sokkal inkább az, hogy azonosulásra késztessen.[24] A nemzeti múlt, mint közös örökség tehát jelenközpontú célokat szolgál: meggyőz, megerősít, mozgósít. A felidézés, ahogy ezt a hivatalos nemzeti ünnepek alkalmával rendezett megemlékezések résztvevőiként magunk is megtapasztalhatjuk, évről évre ismétlődő kommemoratív ceremóniák formájában teszi a kollektív emlékezet részévé a történelmet.[25] A társadalmi emlékezet fenntartásában kulcsfontosságú szerepet játszó ismétlések az adott korszak ideológiai irányvonalától függetlenül is megőrzik az esemény magját, ez azonban a narratív keretek által biztosított értelmezés nélkül nem szolgál túl sok tanulsággal.[26] Az egykor megtörtént eseményt jelentéssel kell felruházni, ahogy ezt már 1848-ban vagy 1956-ban is megtették a kortársak, de a jelentés, illetve az ebből fakadó jelentőség egyértelmű kijelentéseket, tehát állásfoglalást kíván, hogy funkcióját betöltve azonosulásra késztessen. A történelemre ugyanis ebben a formában is szükségünk van, hogy az egyéni múlt dimenzióján túlmenően az összetartozás hangsúlyozása révén erősítse az identitást. Azonosságunkhoz, bármilyen kritikusan közelítsünk is hozzá, visszavonhatatlanul hozzátartozik a nemzeti múltról szóló narratívumok együttese, mely a gyermekkorban hallott meséktől kezdve fokozatosan részünkké vált. Ezek jelentőségét pedig kár volna lebecsülni, hiszen a történelem számos példával igazolta már, hogy a kimondott, vagy leírt történet mindenféle formális igazságtartalom nélkül, jólformáltságának köszönhetően a józan ész ellenére is képes arra, hogy mozgósítson.[27] A múlt és az örökség szerepe elválaszthatatlan a felidézés kontextusától, önmagában egyik sem jelent túl sokat, legfeljebb a szűk szakértői körök számára. Mindkettőnek szüksége van az intézményes közvetítésre, hogy bizonyos célokra

---

23 Lowenthal i.m.: 1–30.

24 Lowenthal i.m.: 88–172.

25 A társadalmi emlékezet működéséről: David Middleton és Derek Edwards (szerk.): *Collective Remembering.* Sage, 1990.; Paul Connerton: *How societies remember.* Cambridge University Press, 1989. – A kommemoratív ceremóniákról uo.: 41–71.

26 Az örökség fogalmának hazai recepciójáról, átpolitizálódásáról ld. Erdősi Péter alapvető tanulmányait: A kulturális örökség meghatározásának kísérletei Magyarországon. *Regio,* 2000/4, 26–44.; valamint ebben a kötetben: A kulturális örökségvédelmi törvény vitája a magyar parlamentben.

27 Erre vonatkozóan ld.: Jerome Bruner: Teaching the Present, Past, and Possible. In: *The Culture of Education.* Harvard University Press, 1999. 90.

felhasználható legyen, s a szélesebb körű nyilvánosság számára a már a közvetítés puszta tényének köszönhetően is leegyszerűsített, ellentmondásoktól mentes változatok a leginkább „fogyaszthatók", mert ezek alkalmasak arra igazán, hogy az azonosulást pozitív tartalmúvá (pl. büszkévé, méltóságteljessé) tegyék.

Nemzeti örökség és világörökség kettősségének feloldására a közeljövőben aligha kerül sor, miután ez utóbbi még csak listák formájában létezik, és a hivatalos elismerés, illetve szándék ellenére sem tölti be azt a szerepet, amelyet a kultúrák jobb megismerésén keresztül vezető megbékélés, valamint a kulturális identitás megőrzésével összebékíthető fejlődés feltételeinek megteremtésében szántak neki. A nemzeti, etnikai kisebbségek örökségének hivatalos elismeréséhez nélkülözhetetlen többségi akarat valószínűleg nem mindenhol hajt majd fejet a veszélyeztetett kultúrák előtt, csak azért, mert ezek hozzájárulnak az UNESCO által pusztán önmagáért értékesnek tekintett kulturális sokszínűséghez. Ez egyelőre csupán abból a nemzetek feletti perspektívából képzelhető el, amelyből a szellemi örökség inkább üde színfoltként jelenik meg, mintsem konfliktusforrásként.

Erdősi Péter

A kulturális örökségvédelmi törvény vitája a magyar parlamentben

Új *reneszánsz* eljövetelét látjuk-e, amikor a múlt kultúrája, a fejedelmi mecénás helyére lépő államnak köszönhetően, tömegkultúrává válik? Az ezredfordulón az állam még nagyvonalúbb, mint a reneszánsz herceg valaha is lehetett: már nem egy minta kötelező utánzására szólít fel, lemondva a lemaradókról és leválókról, hanem a kultúrához való hozzáférés esélyegyenlőségét kínálgatja, olyan lehetőségeket, amelyek az azonosságtudat eltérő változatait is inkább üdvözlik, mint üldözik. A kulturális azonosság tudatának formálása során azt a fogalmat sem veti el, amely a reneszánszban születik meg, most pedig, próteuszi alakváltoztatási képességéről tanúskodva, hol vézna aggastyánnak, hol délceg ifjúnak mutatja magát: a nemzet fogalmát. Az „örökség" kategóriája siet az állam segítségére, hogy közös nevezőre hozza az egyedit és az általánost, a helyit és a nemzetit: a helyi közösség megtalálhatja a maga örökségét, az állam pedig a nemzeti léthez elidegeníthetetlenül hozzátartozó kulturális javakat és jelképeket a nemzeti örökség szellemében rendezheti el.

Az örökség olyan fogalom, amelynek definíciójától tudományos szakmák intézményrendszere, felügyelete, hierarchiája függ, és amely a hagyományos szakterületek összefoglalását és átrendezését ígéri. Meghatározása ezért nehéz és kockázatos. Aránylag magától értetődő módon tartozik hozzá a műemlékvédelem és a régészet, noha e két szakma között éppen rokonságuk miatt adódhatnak átfedések és ütközések a kompetencia terén. Még több fejtörésre ad okot, hogy e kettőn kívül mi kerüljön bele a nagy dobozba.

Nem könnyű megtalálnunk azt a pozíciót, ahonnan a 2002-ben hozott magyar törvény és vitája történeti távlatot kaphat. Milyen távlatot és időtartamot válasszunk egyáltalán? Csupán az „örökség" magyarországi, politikai szinten jelentkező recepciójának körülbelül fél évtizedes előtörténetében helyezzük el; az Európai Unióhoz való csatlakozás egyik feltételét lássuk benne; vagy ellenkezőleg, a csatlakozás előtti védekezés aktusát? Talán a rendszerváltás utáni „nemzetépítés" és „identitáspolitika" állomásaként kezeljük; vagy tovább hátrálva a 2001-es évtől, a hosszabb távú magyar kultúrpolitikai és műemlékvédelmi gondolkodás újabb fordulataként értékeljük?

A Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma 2000. szeptember 29-én tette közzé, hogy új örökségvédelmi törvénytervezet készült, de a következő év márciusáig nem terjesztette a parlament elé, amely csak májusban vette azt napirendre. A beavatottak táborához kellene tartoznunk ahhoz, hogy a magától adódó feltevésen túl, miszerint a javaslat újabb átdolgozása, illetve az országgyűlési menetrend odázhatta el a dolgot, valódi eseménytörténetet írhassunk a fél esztendőnél is

hosszabb várakozásról; sőt, talán ebben az esetben is túl gyakran kellene hagyatkoznunk nehezen ellenőrizhető vagy szembesíthető értesülésekre és hallomásokra, forrásértékű dokumentumok helyett.[1]

A törvényalkotók nagy feladatra vállalkoztak. Mit értsenek kulturális örökségen? Az „örökség" magyarországi elterjedésének első évei egyfajta keresés, sokszor bizonytalan, végeredményben pedig hiányos fogalom-meghatározás jegyében teltek el – a millenniumi hangulat aktuálissá tette az „invenciót", de a definíció szempontjából mindaddig nem teljesítette ki –, s az új törvény előtt állt a lehetőség, hogy átgondolt terminológiával, a hozzá kapcsolódó intézményi szervezéssel nyugvópont felé vigye ezt a folyamatot. Hogy mennyire sikerült megragadnia a pillanatot, tudott-e élni a lehetőséggel, annak a mindennapokban kellett tisztázódnia. Mégis, a törvényszöveg és a kiegészítő rendeletek elemzése részben választ adhat erre a kérdésre. A parlamenti vita jegyzőkönyveiből megítélhető, hogy a kultúra szakértőivé átváltozó honatyák milyen politikai elvek vagy reflexek szerint értelmezték az örökség problémáját, miközben az érintett szakmák – ritkán megnevezett – képviselőinek véleményével próbálták alátámasztani hozzászólásaikat, s végül az is felderíthető, hogy milyen retorikai eszközökkel kívánták hatásossá tenni mondandójukat.

Bár az „örökség" keresésének 1997–2000 közti időszaka elején kormányváltás történt, a folyamatosságnak is voltak jelei, ami azzal magyarázható, hogy mindkét kormány feladatának tartotta az EU normáihoz való igazodást az örökségvédelmi integráció terén. A Horn-kormány alatt, 1997-ben a parlament olyan kulturális törvényt fogadott el, amely laza gyűjtőnévként, de használta a fogalmat, és a védelem érdekében alakította meg a Kulturális Örökség Igazgatóságát. Az Orbán-kormány az örökség nevével hozott létre önálló minisztériumot, és az örökség integrált védelme felé kívánt tovább lépni.[2]

2001 nyarán tehát az új törvény ismét kísérletet tett a definícióra, és az Országos Műemlékvédelmi Hivatal, valamint a Kulturális Örökség Igazgatósága egyesítésével életre hívta a Kulturális Örökségvédelmi Hivatalt. A szöveg így határozza meg a kérdéses fogalmat: „Kulturális örökség: régészeti érdekű területek, régészeti emlékek, régészeti lelőhelyek, ezek védőövezetei, a műemlékek, műemléki értékek, és a műemléki területek, valamint a kulturális javak." Pontosabb megfogalmazás, mint amit az 1997-es jogszabályban találunk, de továbbra is additív módszert alkalmaz, a részek összegeként ragadja meg az örökséget, ahelyett, hogy belőle, mint magasabb rendű fogalomból vezetné le az alkotóelemeket.

Az örökség fenti meghatározásából – a régészeti és műemléki terület mellett – a harmadik elem, a kulturális javak mibenlétét érdemes kiemelnünk: „az élettelen és élő természet keletkezésének, fejlődésének, az emberiség, a magyar nemzet és

---

1 A vita szövegét ld. az országgyűlés jegyzőkönyvében, a következő ülésnapoknál: 206. (május 9.), 212. (május 31.), 214. (június 11.), 217. (június 19.)

2 Ezzel az időszakkal foglalkoztam A „kulturális örökség" recepciójának kezdetei Magyarországon (1997–2000) című tanulmányomban. In: *Politika és nemzeti identitás Közép-Európában.* Budapest, Teleki László Alapítvány, 2001. 27–40.

Magyarország népei történelmének kiemelkedő és jellemző tárgyi, képi, írásos emlékei és egyéb bizonyítékai, valamint a művészeti alkotások."

Hangsúlyoznunk kell azt az új érték-fogalmat, mely az örökség körét a már védett objektumoknál tágabban értelmezi , tehát képlékeny, bővítésnek vagy szűkítésnek engedelmeskedő állapotot ír le. Az immanens értéknek, a közkincsnek ez az értelmezése még akkor is számottevő, ha aztán a további rész-definíciók egyike *circulus vitiosus*-t eredményez, mivel a műemléki értéket az örökség felől definiálja: „minden hazánk múltjához tartozó épített örökségi érték (városépítészeti, kertépítészeti stb.) olyan elem, amely a kulturális örökség szempontjából védendő értéket képvisel." A terminológiai újítások közé sorolható a történeti táj kategóriájának használata is.

Az NKÖM által március 20-án benyújtott törvényjavaslathoz részletes indoklás csatlakozott; a fogalmazásból, a szóhasználatból első olvasatra kitűnik, hogy az az örökség területén érdekelt szakmák szempontjai, és nem egyszerűen a kormánypolitika elgondolásai szerint készült. A parlament május 9-én kezdte meg a javaslat általános vitáját. Az előterjesztőt képviselő államtitkár és a bizottságok az átfogó koncepciót méltatták, de a részletes összefüggéseknek olyasfajta magyarázatára, amely megvolt a törvényhez mellékelt indoklásban, már nem tettek kísérletet. Bár egyes bizottságokban az előkészítés során a javaslatot bíráló kisebbségi vélemény is kialakult, a többség mindegyikben elfogadta azt. Az MDF és az FKGP korrekciókkal, de támogatta a tervezetet; a MIÉP szintén, bár ezt egy retorikus kérdőjellel átmenetileg kétségbe vonta: a vezérszónok, Erkel Tibor ugyanis arra figyelmeztetett, hogy az örökség-mozgalom európai elvárásaihoz való igazodással egy második *neoacqustica-commissio* réme kel életre. Az MSZP elfogadta, hogy szükség van ilyen jellegű törvényre, de kiérleletlennek tartotta a javaslatot, és azt akarta, hogy az előterjesztő átdolgozva hozza vissza az őszi ülésszakon. Az SZDSZ viszont élesen elzárkózott tőle: az általa létrehozandó struktúrát hibásnak, a szöveget vitára alkalmatlannak tartotta. A törvényjavaslat ürügyén más természetű konfliktusok körvonalazódtak, tényleges vita nemigen bontakozott ki az első két ülésen; noha az érvelés technikája, a retorikai erőpróbák és a politikai taktika külön elemzést érdemel, itt csak azokra az érdemi kérdésekre mutatunk rá, amelyek az állásfoglalások ellentéteit jelezték, és a későbbi részletes vitában, az újabb bizottsági munkálatokban megint napirendre kerültek.

Ahol a minisztérium és a bizottságok az „egyablakos", ügyfélbarát intézés előnyeit ecsetelték – vagyis azt, hogy az állampolgárnak (vagy a gyakori kifejezéssel: a polgárnak) nem kell különböző hivatalokhoz mennie, és jogosítványaik kiismerhetetlenül kusza erdejében tévelyegnie –, ott az ellenzékiek a centralizáció veszélyével álltak elő: az új „szuperhivatal" lassan reagál majd, az ügymenetet megbénítja a hosszú átfutási idő, nem biztosít különböző fórumokat a fellebbező számára. Elválik egymástól a szakmai kompetencia és a hivatali apparátus: eddig a múzeumoknál egyesült a két, egymást feltételező tevékenységi kör: jobb lenne tehát ezt az intézményrendszert érintetlenül hagyni. A törvény indoklása a hatósági jogkörök eddigi rendszerében ezzel szemben a következőket kifogásolta: igaz, hogy az első fokú

közigazgatási hatóság egy állami intézménynél, a Kulturális Örökség Igazgatóságánál van, de a régészeti lelőhelyek szakhatósági védelme a múzeumokra hárul, ez túlterheli őket, és elvonja erejüket a tudományos feladatoktól, ráadásul a múzeum fenntartója önmagának adathat ki engedélyt régészeti feltárásra, így például egy építkezés alkalmával könnyen kicsúszik a felügyelet alól.

A jegyzőkönyvek olvasása közben feltűnik, hogy a „szakma" kifejezést szinte varázsszóként használják a képviselők: a kormánypárti verzió úgy hangzik, hogy a szakmai előkészítés, egyeztetés széles alapot biztosított a jogalkotás számára, míg az ellenzék azt fejtegeti, hogy elmaradt vagy hiányos volt a szakmai munka, nélküle pedig a politikai döntésnek nincs meg a háttere. Nem járhatunk messze a valóságtól, ha azt feltételezzük, hogy mindkét oldalon voltak szakmai tanácsadók, és talán természetes, hogy e szakemberek kilétét a hozzászólók nem fedték fel a plenáris üléseken – itt a bizottsági jegyzőkönyvekben lehetne tovább kutatni –, de a képviselők jobbára még azt is rejtélyes ködbe borították, hogy a törvényben érintett szakmák közül éppen melyikre gondolnak.[3] A szakmai megalapozottság és az intézményi átalakítás kérdésében egyébként sok félreértésre adott okot, hogy míg a törvényhez kapcsolt magyarázat kimondta: az OMVH és a KÖI *hatósági* része olvad össze, azt már nem mutatta be részletesen, hogyan történik a hivatal és a tudomány kapcsolattartása.

Hasonlóan érzékeny pont volt az 1997-es kulturális törvény megítélése is, ami a FIDESZ részéről a retorikára, az SZDSZ részéről pedig a vitában való szerepvállalásra nyomta rá a bélyegét. A FIDESZ újító és feltaláló büszkeségére, mely az 1997-es kulturális törvényt tökéletlennek, elhibázottnak, meghaladottnak mondta, az SZDSZ úgy válaszolt, hogy lényegében kivonult az új törvény vitájából: aki eleve téves koncepciót hív életre, toldozva-foldozva úgyse javíthat rajta. Van már kulturális törvény, ez pedig az 1997-es. A törvény szövegében és ajánlásában egyébként benne volt, hogy az 1997-es törvény *formailag* nem veszíti érvényét, és átigazítva érvényben maradt a levéltári törvény is. Az új törvény nem érintette a kulturális örökség javainak a korábbi jogszabályok alapján elrendelt védettségét. A jogalkotásban tehát nemcsak a változtatás, hanem a folytonosság jeleit is megfigyelhetők voltak, de ezt a tényt a FIDESZ és az SZDSZ nem tárgyalási alapként értékelte, hanem felülírásként, illetve beavatkozásként, és a törvényjavaslatot a maga szempontjából mindkét oldal újnak és az előzményekhez képest gyökeresen másnak találta.

Az ellenzéki kritika ugyanakkor ezt az újítást is elhamarkodottnak tartotta, a törvény szövegét kiérleletlennek vélte, mire a jogalkotó azt felelhette, hogy voltaképpen a dereguláció stratégiáját követi, amely alacsonyabb szintű szabályozással

---

[3] A szakmai felkészülés különös példáját adta a május 9-i általános vitában Szentgyörgyvölgyi Péter az FKGP képviselőcsoportja részéről, aki hosszan, helyenként szóról szóra idézett Sonkoly Gábor *A kulturális örökség értelmezési és alkalmazási szintjei* című tanulmányából (*Regio*, 2000. 4. sz. 45–66.), anélkül, hogy hivatkozott volna forrására, az eredeti szövegkörnyezetből kiollózott részleteket pedig úgy igazította saját mondanivalójához, hogy eredeti jelentésük meglehetősen átszíneződött. Június 11-én Lezsák Sándor idézte Bóna István akadémikus véleményét, megemlékezve „a régésztársadalom nagy halottjáról"; Callmeyer Ferenc építész leveléből pedig a Velencei Chartától elmozduló szemléletváltozást sürgetve olvasott fel.

rendelkezik az operatív aspektusokról. A többségben lévő pártok pozitívnak látták, hogy olyan kerettörvény született, mely későbbi intézkedések kiindulópontja lehet, míg a másik oldal nehezményezte, hogy fontos ügyekben egyszerűen csak rendeletek alkotására hatalmazza fel a minisztert.

A FIDESZ-MPP és az MSZP mérkőzése egyébiránt abból is jól látható, hogy a két párt soraiból került ki a vita legtöbb felszólalója: a kormánypárt 11, az ellenzéki pedig 9 képviselőt szólított csatasorba. Az SZDSZ és az MDF részéről két-két, az FKGP-ből és a MIÉP-ből csupán egy-egy képviselő szólalt fel a plenáris üléseken.[4] A vita különös hiánya, az SZDSZ kivonulása mellett, Rockenbauer Zoltán miniszter tartózkodása, aki mindvégig a háttérben maradt, s bár a zárószavazáson jelen volt, ez alkalommal sem szólalt fel. Inkább Várhegyi Attila államtitkár és Sasvári Szilárd, a kulturális és sajtóbizottság elnöke exponálta magát ezeken a parlamenti üléseken.

Az MSZP az SZDSZ-től eltérő módon, igen aktív volt a részletes vitában, és a többi párt, beleértve a FIDESZ-t is, szintén nyújtott be módosító indítványokat. Június 11-én kezdődött a részletes vita, amelynek elején a házszabálytól való eltérést szavazott meg az országgyűlés. Elfogadták, hogy a módosító javaslat szavazására és a zárószavazásra ugyanaznap, vagyis három ülésnappal később, június 19-én kerül sor, még akkor is, ha akkor elfogadják majd valamelyik módosító javaslatot. A felszólalásokból rekonstruálható, hogy a négyötödös szavazást az MSZP és az előterjesztő megállapodása tette itt lehetővé. A minisztérium sürgette, az MSZP fékezte a folyamatot, s végül abban egyeztek meg, hogy több idő marad a módosító indítványok bizottsági tárgyalására, cserében viszont az ellenzék hozzájárulásával még a nyári ülésszakon lezajlik a zárószavazás. Így történt. Június 19-én, miután a módosító indítványok egy része nem kapta meg a bizottsági támogatást, a Ház elfogadta a támogatottakat, azokat pedig, amelyekről a házszabály szerint még lehetett szavazni, annak alapján fogadta vagy utasította el, hogy a bizottságok támogatták őket vagy sem. A törvényjavaslatra 201 képviselő mondott igent, 104 nemmel szavazott, 4-en tartózkodtak.

A javaslat és a végső szöveg között minimális lett az eltérés; a vita hozott kisebb változtatásokat, de a koncepción lényegében semmit nem módosított. Ha nem látnánk helyenként a politikai megállapodás, a koncepcionális egyeztetés kísérletét, a győzelemittas vagy gyanakvó felszólalások fordulataiból, a kettő az egyhez arányú szavazásból azt hihetnénk, hogy minden konszenzust nélkülözött az a törvényjavaslat, amely a nemzet közös kulturális örökségét próbálta meghatározni.

A módosító indítványok közül szimbolikus jelentősége miatt egyet kell kiemelnünk. A törvény deklarálta, hogy „a nemzetközi együttműködésben a nemzetközi szerződésekkel összhangban érvényesíteni kell a határokon túli magyar vonatkozású

---

4 FIDESZ-MPP: Várhegyi Attila (a NKÖM államtitkára, az előterjesztő képviselőjeként), Sasvári Szilárd, Gyapay Zoltán, Balsay István, Bánki Erik, Potápi Árpád, Tóth Ferenc, Weszelovszky István, Horváth János, Nagy Gábor Tamás, Hadházy Sándor; MSZP: Kiss Gábor, Fodor Sándor, Pál Béla, Jakab Róbertné, Csige József, Szabó Zoltán, Szalay István, Takács Imre, Wiener György; SZDSZ: Pető Iván, Bauer Tamás; MDF: Balogh László, Lezsák Sándor; MIÉP: Erkel Tibor.

kulturális örökség, és a más nemzetek hazánkban található kulturális örökségének védelmét." Ennek további részleteivel a szöveg nem foglalkozott. A parlamenti vita egyik legérdekesebb és -különösebb pontja éppen az volt, hogy milyen nemzetfogalmat emeljenek be a kulturális javak definíciójába. Emlékeztetőül: az eredeti meghatározás „az emberiség, a magyar nemzet és Magyarország népei történelméről" beszélt, ugyanúgy, mint az 1997-es törvény. A bizottsági munka újabb szakaszában és a részletes vitában furcsa konfúzió támadt ekörül. Június 14-én egy kiegészítő ajánlás szerint, mely a bizottságok által támogatott és elutasított módosítókat sorolta fel, három MSZP-s képviselő közös indítványban „a magyar nemzet, a magyar állam területén élő nemzeti és etnikai kisebbségek történelme" mellett lépett fel. A kulturális bizottság nem ezt, hanem egy harmadik verziót fogadott el: „a magyar nemzet, Magyarország" történelmét részesítette előnyben. Az előző ülésnap felszólalásaiból kiderül, hogy ezt a változatot is az MSZP szorgalmazta – de milyen különös indoklással! Az eredeti megfogalmazás, amely Magyarországot „a magyar nemzet és Magyarország népei" formulával határozza meg, az ellenzéki párt szóvivője szerint az *és* kötőszó miatt a nemzettesten kívülre rekeszti a „népeket". A végső változat tehát e furcsa logika miatt sem a nemzet részeként, sem azon kívül nem említi őket. Úgy látszik, az MSZP ezután észbe kapott, és a záróvita előtt, az alkotmányra és Ellenzéki Kerekasztalra hivatkozva újra elővette a másik verziót, amellyel saját képviselői egyszer már megbuktak a kulturális bizottságban: „a Magyarország területén élő nemzeti és etnikai kisebbségek" lenne a pontos kifejezés. Sasvári Szilárd azzal hárította el az új ötletet, hogy az MSZP a saját módosítóját akarta módosíttatni: „jó lenne, ha az MSZP a saját körein belül megbeszélné, hogy milyen irányban érvel." A nemzettest-ügy még az eddig hallgatásba burkolózó SZDSZ egyik képviselőjét, Bauer Tamást is jelentkezésre késztette, de a határon belül és túl fekvő testrészek egyesítésének vádjával előálló hozzászólása nem volt több rosszkedvű utóvédharcnál, az akciónak már nem volt tétje, jött a zárószavazás.[5]

Októberre készültek el azok a jogszabályok, amelyek rendeleti szinten intézkedtek a törvény által megoldatlanul hagyott kérdésekben. A Hivatal elnöke helyettes államtitkári jogállást kapott. Formailag sem érdektelen, hogy a két intézmény közül az OMVH-t papíron nem számolták fel, csak a nevét változtatták KÖH-re, míg a KÖI-t megszüntették, és jogutódjaként a Hivatalt jelölték ki. Elnöke Cselovszki Zoltán lett, aki addig az OMVH-t vezette. Meghatározták a regionális irodákhoz tartozó területeket: nyolchoz két-három megyét rendeltek hozzá, Budapest számára pedig külön irodát nyitottak.[6]

---

[5] „Szeretném felhívni a figyelmüket arra, hogy az az érvelés, amit az imént Sasvári Szilárd képviselő úrtól hallottunk, amelynek az a lényege, hogy a Magyarországon élő nemzeti kisebbségeket is besorolja a magyar nemzetbe, gyökeresen ellentétes azzal az állásponttal, amellyel [kapcsolatban] három éve arról hallunk, hogy a magyar nemzetnek határon túlmutató egyesítése ennek a kormánykoalíciónak a célja. (Folyamatos zaj, közbekiabálások. – Rockenbauer Zoltán: Azt csak hiszed!)"

[6] A Hivatal létrehozásáról, az örökségvédelmi bírságról szóló kormány-, valamint az eljárási rendre és a kulturális javak kivitelére vonatkozó NKÖM-rendelet: *Kulturális Közlöny*, 2001. 23. sz. (november 16.)

A komoly szándéknyilatkozatok a törvényszövegben helyenként nem öltöttek alakot a jog nyelvén, tehát a jogalkotó szándéka sokszor csak a magyarázatból derül ki, nem magából a szövegből, vagy legalábbis nem a beavatatlanok számára. Valóban a befejezetlenség hatását kelti, hogy hiányzik a Kulturális Örökségvédelmi Hivatal apparátusának, működésének pontos leírása. Pedig ez eligazíthatott volna abban a talányos kérdésben, hogy milyen gyakorlati eredmények oldják majd fel azt a feszültséget, mely a védelem területeinek egyetlen hivatalban való összefogása, illetve a hangoztatott közigazgatási decentralizáció között áll fenn. Bizonyos jogköröket a minisztertől a Hivatalnak ad le a törvény, viszont egy sor számottevő kérdésben megengedi neki, hogy rendeleti úton pótolja a törvényben ki nem dolgozott elemeket. Nehéz eldönteni, hogy időt nem hagytak ennek kimunkálására, vagy eleve tágítani akarták a miniszter hatáskörét.

A létrejövő hivatal hatósági jogköre nem vonatkozott olyan tárgyakra, amelyek nem tartoznak szorosan az örökség gondolatköréhez: például a könyvtárak állományából azok a kötetek nem kerültek ide, amelyek nem hordoznak pótolhatatlan, egyedi értéket. A definíció ugyanakkor túllépett a bürokratikus szemléleten, hisz elviekben az örökség részeként tartott számon olyan tárgyakat is, amelyeket hivatali aktus még nem nyilvánított védetté. Itt is az volt a kérdés, hogyan lehet ezt a szemléletet a gyakorlatban érvényesíteni.

Mindezt mérlegelve elmondható, hogy egyrészt az örökségvédelem hazai és nemzetközi tapasztalatait összegző, átfogó és újszerű koncepció született – ezt joggal üdvözölték a kormány szónokai –, másrészt a részletes kidolgozás további munkát követelt volna – ezt pedig az ellenzékiek nem kevesebb joggal tették bírálatuk tárgyává.

A kulturális örökség nyugat-európai mozgalmának bizonyos komponenseire a törvény nem reflektál. Kap e támogatást az örökség helyi „invenciója”? *Arról* rendelkezik a törvény, hogy milyen elismerés illeti meg a régészeti lelet megtalálóját, de a helyi örökség „feltalálói” már nem kapnak helyet a szabályozás törvényi szintjén. Hogyan érintkezik a központi hivatal a helyi társadalommal, közösségekkel? A millennium idején ez a problematika benne volt a kultúrpolitika ünnepi deklarációiban.

Az örökség-mozgalom egyik mozgatóereje az idegenforgalom. Az NKÖM megalakulásakor hangsúlyos szempont volt, hogy ennek a bevételi forrásnak az ellenőrzése ne különüljön el a műemléki, közgyűjteményi felügyelettől. Ez az összefüggés nem kap jelentőségéhez méltó szerepet a törvényben. Az európai, a világ- és a nemzeti örökség viszonya sem tisztázott ebben a szövegben. A törvény valóban rögzíti az EU-jogszabályokhoz való alkalmazkodást, de abban nem tekinti kompetensnek önmagát, hogy az örökségi helyszínek kiválasztása vagy promóciója területén állást foglaljon. A megyei múzeumok vezetőinek kinevezésével kapcsolatosan kerül szóba a csatlakozás előzményeként erősödő regionális közigazgatási szemlélet; itt az indoklás hangsúlyozza, hogy nem a több megyét magába foglaló régióról beszél, hanem kisebb földrajzi egységről, „egy-egy településről, városról, esetleg volt járásról stb.”

„A kulturális örökség a nemzet egészének közös szellemi értékeit hordozza, ezért megóvása mindenkinek kötelessége" – mondja a törvény negyedik paragrafusa. A szellem mezején ennek ellenére megmaradt a talány: van-e helye az örökség ernyője alatt mindannak, amit azelőtt szellemi hagyomány néven tartottak számon, vagy csak részben terelhető alá? Ha önkorlátozással élve a politika elzárkózik a definíciótól s az ebből adódó védelemtől, akkor mesterséges határvonalat húz a szellemi és az anyagi közé. Az anyagi nem értelmezhető a szellemi nélkül, a szellemi pedig gyakran tárgyiasítható. Ha viszont az állam határozza meg, mi tartozik a szellemi örökség körébe, és a matéria megőrzésének elveit kiterjesztve szoros felügyeletet rendszeresít ama birodalomban, akkor talán a durva, manipulatív beavatkozásra is jogot formál.

A szellemi örökség definíciójának elmaradására a törvény indoklása a következő magyarázatot adta: „E területet a tervezetben szabályozni – az egységes szemléletű szabályozás elvének fenntartása érdekében – célszerűtlen lett volna. A (tárgyi) kulturális örökség szabályozási rendszerébe a szellemi örökségre (hagyományokra, szokásokra stb.) vonatkozó rendelkezések nehezen illeszthetők be, lévén ezek fenntartása és védelme inkább szociológiai, etnográfiai-etnológiai vagy éppen gazdasági fejlődéssel összefüggő kérdés." Innen nézve persze érthető, hogy a szellemi örökséget nem foglalták bele a törvénybe. Az SZDSZ álláspontját tolmácsoló Pető Iván kifogásolta ezt a hiányt. Ám felvetődik a kérdés: vajon a liberális ellenzék, ha történetesen kormányon lett volna, csakugyan a reguláció mellett lépett volna-e fel? Kétségtelen, a törvény nem tudta kezelni azt a problémát, hogy miként tárgyiasul a szellemi, és a tárgy hogyan sajátítható el a szellem által. Nemsokára az örökség egy másik értelmezési szintjén határozott jele mutatkozott a szellemiek felértékelődésének: az UNESCO 2001. novemberi ülése foglalkozott a szóbeli és fizikailag nem megragadható örökség definíciójával, és egy erre vonatkozó proklamáció is megjelent.[7] Akár előre látták ezt a változást a magyar törvény megalkotói, akár nem, a legújabb fejleményhez viszonyítva késtek egy kicsit.

A vitából jól kivehető a kormány sietsége, hogy a parlament még a nyári ülésszakon tárgyalja meg a javaslatot. Közrejátszott-e ebben az a szempont, hogy az Európai Unió rövidesen elkészítendő „országjelentése" nyugtázza az örökségvédelmi hasonulást? A brüsszeli szöveg nem foglalkozott külön a törvénnyel, de a Hivatalt említette mint az állam területéről törvénytelenül kivitt kulturális javak visszaszolgáltatásának előmozdítóját. A törvényhozási munka nagyrészt lezajlott – írta a jelentés –, de további intézmény-építésre van szükség, különösen a kulturális javak adatbázisának létrehozására. A dokumentum többet nem foglalkozott az üggyel, de az ugyanabban az időben tárgyalt „státustörvény" kapcsán, általános értelemben még egyszer használta a fogalmat – a törvény a határon túli magyarok támogatását és kulturális örökségük megőrzését szolgálja –, továbbá a Széchenyi-terv egyik területeként említette a nemzeti örökségről szóló kutatást.[8]

---

7 *Proclamation of masterpieces of the oral and intangible heritage of humanity.*

A törvény születésének évében –, illetve 2002 elején, a választási kampány előkészítéseként – látványos lépések történtek a publicitás, a propaganda terén. Az NKÖM és az OMVH az új szabályozásra reflektálva jelenttette meg a *Műemlékvédelem törvényi keretek között. Törvénytől – törvényig. Történetek az intézményes műemlékvédelem 120 évéből* című könyvet.[9] Az elegáns megjelenésű, igényesen szerkesztett kiadvány összetett címe kettősséget mutatott: egyrészt jelezte a politikai alkalmat, mely életre hívta – a borítóra a parlamenti alsóház régi ábrázolása került –, másrészt a szakma történetéről adott egyfajta keresztmetszetet. Mivel az első magyar műemlékvédelmi törvény óta szerencsés módon épp százhúsz esztendő telt el, most erre az egybeesésre is fel lehetett hívni a figyelmet.[10] Az összeállítás a 120 év mindegyikéből bemutatott egy-egy műemléki restaurációt.

Bevezetőjében Rockenbauer Zoltán miniszter, Ipolyi Arnold gondolatát folytatva („Minden ilyen nemzeti műemlék [ti. a magas műveltséget bizonyító emlékek] elenyésztével nyilván történetkönyvünk egy-egy lapja szakad ki"), olyan „történetkönyvként" mutatta be ezt a vállalkozást, amelybe „visszaragasztani igyekeztünk ezeket a lapokat." A kötet műfaját, melyet a második alcím már bejelentett, Cselovszki Zoltán (még az OMVH elnökeként) a következőképpen ragadta meg előszavában: „Bizonyára meglepetésként hat az Olvasóra, ha bevezetésként arra biztatom: képzelje el, hogy most egy kifestőkönyvet tart a kezében. Ez a kifestőkönyv a magyar műemlékvédelem történetének azt a 120 évét kísérli meg az érdeklődők elé tárni, amelyben az állami műemlékvédelmi intézményrendszer már törvény által szabályozottan működött." A kifestőkönyv mint hasonlat azért is találó, mert azt „soha nem fogjuk tudni teljesen kiszínezni", nem ismerünk „minden mellékalakot és színárnyalatot", de a kontúrok már megrajzolhatók. „A most következő jogszabályalkotás- és intézménytörténeti bevezetővel szeretnék Önöknek egy olyan vázrendszert kínálni, amelyre utóbb felfűzhetők a történetek." Mivel a megemlékezések természetüknél fogva gyakran zsákutcába csalják a történeti gondolkodást, aligha lepődhet meg bárki, hogy az *akkor* és *most* összehasonlítása nem történt meg. Elvileg lett volna rá lehetőség, hogy az örökség felfogásmódját egybevessék a műemlékvédelem korábbi alapállásaival. A bevezető szavaitól eltekintve azonban a könyv nem foglalkozott részletesen sem a régi, sem a modern törvénnyel: ezek tág keretet adtak a visszaemlékezésnek, ahogy a cím ígérte.

---

8 "The *acquis* on the return of unlawfully exported cultural goods will be implemented by the Cultural Heritage Protection Office. While much of the legislation is in place, further institution building is necessary, in particular the creation of a database of cultural goods." *2001 Regular Report on Hungary's Progress towards Accession.* Brussels, 13.11.2001 SEC(2001) 1748. 41. p.; a státustörvénnyel kapcsolatban: uo. 22., 91.; a Széchenyi-terv vonatkozásában: 68. p.

9 Szerk.: Tamási Judit. Budapest, NKÖM – OMVH, 2001.

10 A „120 év lezárása" mint hivatkozás szerepelt már Várhegyi Attilának a szavazás előtt, június 19-én elmondott beszédében is. A kötet a hazai műemlékvédelemnek az 1881-es törvényt megelőző időszakával nem foglalkozott. Ezt egy korábbi, tudományos igényű könyv tette meg, amely A magyar műemlékvédelem első évszázada 1846–1949 című kiállítás alkalmával született. *A magyar műemlékvédelem korszakai. Tanulmányok.* Szerk.: Bardoly István – Haris Andrea. Budapest, OMVH, 1996. Az 1881-es törvény előkészületeiről és hiányosságairól ld. Horler Miklós: *Az intézményes műemlékvédelem kezdetei Magyarországon (1872–1922)*. Uo. 102–105.

2001 szilvesztere körül óriásplakátok tűntek fel az utcák mentén. A budai várat ábrázolták, díszkivilágítására a felirat mint millenniumi beruházásra hívta fel a figyelmet. „Megújult a Magyar Millennium évében", szólt a magyarázat, a „Kulturális örökségünk – mindannyiunk öröksége" felirat pedig a lehető legtágabb közösség kívánatosnak tartott érdeklődésére célzott. A kulturális minisztérium és a metró emblémájával ellátott plakát kisebb változatain – az aluljárókban és a szerelvényeken – további restaurációkat szemléltek az utasok, amelyek most már az egész ország, sőt, a történeti Magyarország területére is elkalauzolták őket, a gyulafehérvári székesegyháznak, illetve a kárpátaljai Csetfalva református templomának a felvételével.[11] A minisztérium lényegében azokat az eredményeket mutatta be ebben a látványos formában, amelyeket az *Oszlopokat emeltünk, hogy beszéljék a múltakat (A millenniumi műemlék-helyreállítások lexikona)* című kötet 2000-ben közölt,[12] és egy vándorkiállítás terjesztett szélesebb körben.

A választások előtt még egy kiadvány napvilágot látott, a *Krónika 1998–2002. A Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériumának első négy éve*, amely az *Örökségünk emlékei* cím alatt többek közt a törvénnyel, a helyreállításokkal, védetté nyilvánításokkal, a Kulturális Örökség Napjaival foglalkozott, a múzeumi, levéltári, könyvtári fejlesztéseket pedig – a törvény felfogásához illő módon – az *Élő örökségünk* cím alatt hozta.[13] Túl a kulturális kormányzat materiális eredményein, a négy esztendő megalapozta az örökség fogalmának a közbeszédben való elterjedését. A törvény vitája során már nem az volt a kérdés, hogy hasznos és értelmes-e a fogalom, hanem az, hogy mit ért rajta a törvényhozás. Addigi, szórványos és esetleges használata után terjedésében és konjunktúrájában tehát elérkezett az a pont, ahol már nem a fogalom létjogosultsága volt a kérdés, hanem inkább az, hogy mit nevezünk meg általa. A Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériumának megalakulásakor a parlamenti vitában a névválasztással szemben még az az ellenérv hangzott el, hogy a fogalom nem fedi le egy kulturális minisztérium teljes tevékenységi körét. A törvény most pontosabb definíciót adott rá a három terület összefogásával.

A választásoknak, melyek során a kormány különös, ritkán látott, bár nem váratlan intenzitással állíthatott és állított kulturális témákat a propaganda szolgálatába, ebből a szempontból is megvolt a tétje: ha ez a kormány marad hatalmon, milyen irányban fejleszti tovább saját örökség-politikáját, ha pedig az ellenzék

---

11 Az aluljárókban elhelyezett képeken a budapesti Szent István Bazilika, a péceli Ráday-kastély, a nyíregyházai Móricz Zsigmond Múzeum, valamint a csetfalvai református templom szerepelt, a kocsik poszterein pedig a Magyar Nemzeti Múzeum, a ceglédi református templom, a visegrádi Herkules-kút és a gyulafehérvári székesegyház. Február közepétől a metró aluljáróiban színes, izgalmas, mi több, pikáns hangulat alakult ki az örökség képeinek és más plakátok keveredésének köszönhetően: a Soros Alapítvány plakátján két ölelkező lány és más arcok csábították választási részvételre az állampolgárokat, míg a mozgólépcső mentén a Millennáris *Álmok álmodói –Világraszóló magyarok* című kiállításának poszterei sorakoztak. Az örökség-poszterek jó két hónapig voltak láthatók. Február végén lekerültek, de ugyanakkor újabb hirdetések jelentek meg *A magyar kereszténység ezer éve* című kiállításról, amely márciusban nyílt meg a Nemzeti Múzeumban.

12 Szerk.: Tamási Judit. Budapest, NKÖM–OMVH, 2000.

13 Szerk.: Kőhalmi Andrea – Cs. Bíró Attila. Felelős kiadó: Ferencz I. Szabolcs. Budapest, NKÖM, 2002.

kerül a helyére, mennyiben őrzi meg a millenniumi években kidolgozott fogalmat, annak jelentéseit, a hozzá kapcsolódó intézményes gyakorlatot, és mennyiben változtat rajtuk. Már csak azért is égető volt a kérdés, mert az UNESCO Világörökség Bizottságának ülése nem sokkal a választások után, júniusban következett Budapesten.

Magyarországon a politikai szándék hamarabb vezette be az örökség fogalmát, mint hogy gyökeret vert volna a tudományban és elterjedt volna a közgondolkodásban. Az értelmiségi szakmák így lépéshátrányba és időhiányba kerültek.[14] Bár a fogalom egész intézményeket és szakmákat fogott immár össze, a nemzeti kultúra tárgyi része még mindig csak olyan minimum volt, amelynek eszmei értéke felől nagyobb konfliktusok nélkül születhetett társadalmi és politikai konszenzus. Közben folyamatosan zajlott, illetve hátra volt az örökség képzésének a szimbólumokra, hagyományokra vonatkozó része, amely még nagyobb vitát kavarhatott, mint az elkészült jogszabály. A törvényt egy játszma első fordulójaként is lehetett értelmezni, a jogalkotás feladta a labdát, de nyitva maradt a kérdés: mit lépnek a szaktudományok a második körben, és milyen szerepet vállalnak majd az értelmiség tágabb körei?

[14] Bizonyos esetekben a kritika gyorsan reagált a millenniumi eseményekre. Lővei Pál: *Kiállítások 2000-ben Magyarországon.* 1. rész: BUKSZ, 2001. nyár, 137–155, 2. rész: 2001 ősz, 245–257.; Marosi Ernő: *Forrásfoglalás. Restaurálások Székesfehérváron, Esztergomban és Visegrádon a 2000. évben.* BUKSZ, 2001 tél, 348–362.; Buzás Gergely: *Forráskutatás. Viták a visegrádi palotarekonstrukció körül.* Uo. 2002 tavasz, 11–14.; Marosi Ernő: *Buzás Gergelynek forrás-ügyben enyhe érzelmi reakcióval.* Uo. 14. A Közép-Európa Egyetem Nyílt Társadalom Archívuma kiállítást rendezett a Centrális Galériában a millenniumi eseményekről, nagyrészt a szervezőktől kapott anyagból. A kiállítást konferencia zárta. Az összegyűjtött anyag megmaradt az Archívumban.